

A. BEKARYAN

ԲԱՅՐՈՆԸ

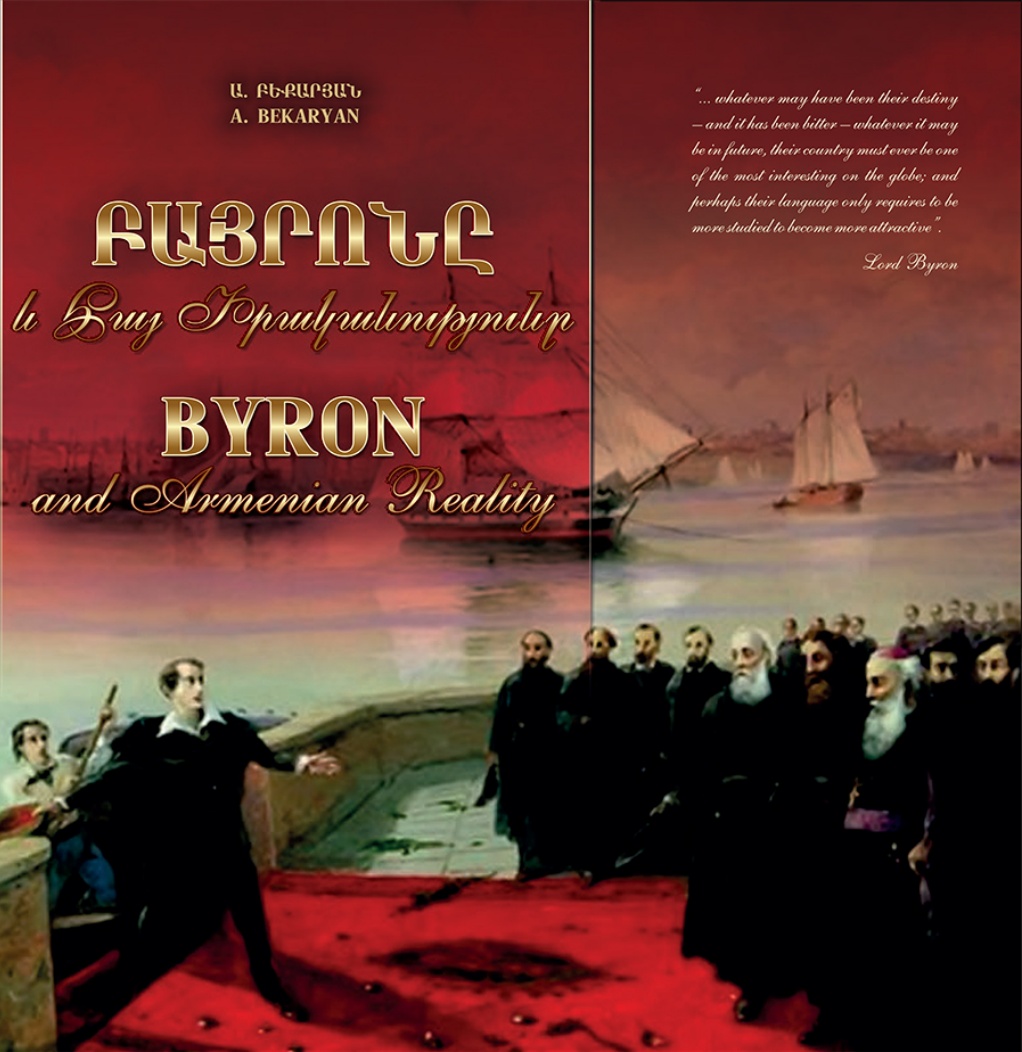
le Gruy Sprudelwässerchen

BYRON

and Armenian Reality

"... whatever may have been their destiny – and it has been bitter – whatever it may be in future, their country must ever be one of the most interesting on the globe; and perhaps their language only requires to be more studied to become more attractive".

Lord Byron

FUNDAÇÃO CALOUSTE GULBENKIAN

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՄԱՏԵՆԱՇԱՐ
ԳԱԼՈՒՄՏ ԿԻՒԼՊԵՆԿԵԱՆ ՀԻՄՆԱՐԿՈՒԹԵԱՆ

ԱՆԱՀԻՏ ԲԵՔԱՐՅԱՆ

ԲԱՅՐՈՆԸ
ԵՎ
ՀԱՅ ԻՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

[Հայերեն և անգլերեն]

ԵՐԵՎԱՆ
ԵՊՀ ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ
2013

ARMENIAN SERIES
CALOUSTE GULBENKIAN FOUNDATION

ANAHIT BEKARYAN

**BYRON
AND
THE ARMENIAN REALITY**

[In Armenian and English]

YEREVAN
YSU PRESS
2013

ՀՏԴ 820/89.0

ԳՄԴ 83.3

Բ 590

*Հրատարակության է երաշխավորել
ՀՀ ԳԱԱ Արվեստի ինստիտուտի
գիտական խորհուրդը*

Պատասխանատու խմբագիր՝

բան. գիտ. դոկտոր,
պրոֆեսոր ԱՐՇԱԿ ՄԱՂՈՅԱՆ,

Գրախոսներ՝

բան. գիտ. դոկտոր, պրոֆեսոր ՀԵՆՐԻԿ ԷՂՈՅԱՆ

բան. գիտ. թեկնածու, դոցենտ ԼԻԼԻԹ ՄԵԼԻՔՍԵԹՅԱՆ

Բեքարյան Անահիտ

Բ 590 Բայրոնը և հայ իրականությունը [հայերեն և անգլերեն] / Ա. Բեքարյան.- Եր.: ԵՊՀ հրատ., 2013.- 404 էջ + 4 էջ ներդիր:

Գրքում ներկայացվում են Բայրոնի և Մխիթարյանների առնչությունները, նրանց գիտական համագործակցությունը, ինչպես նաև Բայրոնի դրսևորումը հայ գրականության մեջ: Հանգամանորեն քննվում են Բայրոնի հայագիտական ուսումնասիրություններին, նրա և Մխիթարյանների առնչություններին վերաբերող օտարազգի հեղինակների նյութերը:

Հավելվածներում բերվում են հատվածներ Բայրոնի նամակներից, Թոմաս Մուրի *Լորդ Բայրոնի կյանքը, նամակները և օրագրերը* գրքից, *Հայերեն-անգլերեն քերականության* ձեռնարկի համար Բայրոնի գրած առաջաբանը և հայերենից կատարած նրա թարգմանությունները:

Գրքում զետեղված են մի շարք նկարների վերարտադրություններ, լուսանկարների, գրքերի տիտղոսաթերթերի, Բայրոնի հայերեն ձեռագրի և հայերեն ստորագրության պատճեններ:

Հասցեագրված է հայագետներին, բանասերներին, ասպիրանտներին, ուսանողներին և ընթերցող լայն շրջաններին:

ՀՏԴ 820/89.0

ԳՄԴ 83.3

ISBN 978-5-8084-1809-7

© ԵՊՀ հրատարակչություն, 2013

© Բեքարյան Ա., 2013

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ	7
ԳԼՈՒԽ I: ԲԱՅՐՈՆԸ ԵՎ ՎԵՆԵՏԻԿԻ ՄԽԻԹԱՐՅԱՆՆԵՐԸ	15
§ 1.1. Բայրոնը Ս. Ղազար կղզում	16
§ 1.2. Բայրոնի երկերը Վենետիկի Մխիթարյանների մամուլի էջերում	32
§ 1.3. Օտարազգի հեղինակները Բայրոնի և Մխիթարյանների առնչությունների մասին	51
ԳԼՈՒԽ II: ԲԱՅՐՈՆԻ «ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՆԱՄԱԿԱՆԻՆ» ԵՎ ՀԱՅԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎՐՈՊԱՅՈՒՄ 18-19-ՐԴ ԴԱՐԵՐՈՒՄ	81
§ 2.1. Բայրոնի «հայկական» նամականիմ	83
§ 2.2. Հայագիտության ծնավորումը և զարգացումը Եվրոպայում (ըստ Բայրոնի նամականիի)	94
§ 2.3. Բայրոնի հայագիտական ուսումնասիրությունները	113
ԳԼՈՒԽ III: ՀԱՅ ԳՐԱԿԱՆ-ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ ՄԻՏՔԸ ԲԱՅՐՈՆԻ ՄԱՍԻՆ	121
§ 3.1. Ներբողներ Բայրոնին հայ բանաստեղծներից	123
§ 3.2. Հայ մամուլը Բայրոնի մասին	137
§ 3.3. Բայրոնիզմի արտացոլումը հայ գրականության մեջ	163
ԱՄՓՈՓՈՒՄ	177
ՀԱՎԵԼՎԱԾ I: ՀԱՏՎԱԾՆԵՐ ԲԱՅՐՈՆԻ ՆԱՄԱԿՆԵՐԻՑ	183
ՀԱՎԵԼՎԱԾ II: [ՈՒՈՋԱԲԱՆ՝ ՆԱԽԱՏԵՍՎԱԾ ՀԱՅԵՐԵՆ-ԱՆԳԼԵՐԵՆ ՔԵՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀԱՄԱՐ]	189

ՀԱՎԵԼՎԱԾ III: ՀԱՅՎԱԾՆԵՐ Թ. ՄՈՒՐԻ «ԼՈՐԴ ԲԱՅՐՈՆՆԻ ԿՅԱՆՔԸ, ՆԱՄԱԿՆԵՐԸ ԵՎ ՕՐԱԳՐԵՐԸ» ԳՐՔԻՑ	191
1. Ծանոթագրություն՝ 31 մարտի 1817 թվակիր նամակի.....	191
2. Թ. Մուրի մեջքերումը կոմսուհի Իզաբելա Ալբրիցիի «Դիմանկարներ» գրքից	192
3. Ծանոթագրություն՝ 17 մայիսի 1823 թվակիր նամակի.....	192
ՀԱՎԵԼՎԱԾ IV: ԲԱՅՐՈՆՆԻ ԹԱՐԳԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ՀԱՅԵՐԵՆՆԻՑ	193
1. Հատվածներ Մովսես Խորենացու <i>Հայոց պատմությունից</i>	193
2. Հատվածներ Ներսես Լամբրոնացու <i>Ատենաբանությունից</i>	193
3. Ս. Պողոսի նամակները կորնթացիներին	193
4. Հատվածներ Ղ. Ինճիճյանի <i>Ամարանոց Բիւզանդեան</i> պոեմից	193
ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ	194
ԱՆՎԱՆԱՑԱՆԿ	208

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ

Անգլիացի մեծ բանաստեղծ Ջորջ Գորդոն Բայրոնը (1788-1824), դեռևս պատանեկան տարիներին, մինչև իր առաջին ճանապարհորդությունը (1809-1811), մեծ հետաքրքրություն է ցուցաբերել արևելյան ժողովուրդների պատմության, գրականության ու ավանդույթների նկատմամբ: Նա անգլերեն և ֆրանսերեն շատ ստեղծագործություններ է կարդացել Արևելքի մասին՝ օգտվելով ինչպես իր անձնական գրադարանում եղած հայտնի ճանապարհորդների գրքերից, այնպես էլ այն ժամանակվա մի շարք հանդեսներում արևելյան երկրների մասին տեղ գտած բազմաբնույթ նյութերից: Մեր կարծիքով, դեռևս մինչև իր առաջին ճանապարհորդությունը, Բայրոնն ամենայն հավանականությամբ որոշ տեղեկություններ ունեցել է նաև հայերի ու հայոց պատմության մասին, իսկ երկրորդ ճանապարհորդության ընթացքում արդեն անմիջապես առնչվել է հայ մշակութային գործիչների հետ:

1816-ի աշնանը Վենետիկում տեղի է ունենում Բայրոնի առնչությունը հայ իրականության հետ՝ Ս. Ղազար կղզում հանգրվանած Մխիթարյան միաբանության եկեղեցական-մտավորականների միջոցով: Բայրոնի և Մխիթարյանների առնչություններին իրենց աշխատություններում բազմիցս անդրադարձել են ինչպես հայ, այնպես էլ օտարազգի գրողներ և բանասերներ (Յ. Ավգերյան, Ղ. Տայան, Ե. Փեչիկյան, Ռ. Որբերյան, Է. Պետրոսյան, Խ. Դաշտենց, Թ. Մուր, Գ. Շրումպֆ, Ա. Մորուա, Զ. Ջեֆրսոն, Զ. Օ'Բրայեն, Ս. Գրեգորի, Լ. Մարշանդ, Ա. Վինոգրադով, հայր և որդի Վեսելովսկիներ և շատ ուրիշներ):

Բայրոնի՝ իր դարաշրջանի ամենապայծառ դեմքերից մեկի, երկարատև «ինքնական աքսորը» դարձավ նրա նամակներ գրելու շարժառիթը: Բայրոնի հարուստ նամականին անգնահատելի արժեք է ներկայացնում՝ դարաշրջանի գրական-հասարակական կյանքի արտացոլման առումով: Գրական այդ հուշարձանը խոր հետք թողեց եվրոպական գրականության մեջ՝ ընդլայնելով ժամանակակիցների պատկերացումները բանաստեղծի անձի և ստեղծագործական մտահղացումների վերաբերյալ: Կարդալով Բայրոնի նամակները և օրագրերը՝ կարելի է հետևել նրա հասարակական, քաղաքական, գեղագիտական, փիլիսոփայական ու գրական հայացքների ձևավորման ու զարգացման ընթաց-

քին, բազմաթիվ հավաստի տեղեկություններ ստանալ 18-րդ դարի վերջերին և 19-րդ դարի սկզբներին Արևմտյան Եվրոպայի հասարակական, քաղաքական ու գրական կյանքի վերաբերյալ: Բայրոնի նամակներն ու օրագրերը, որոնք սքանչելիորեն զուգակցում են իրենց մեջ պատմական և գրական հուշարձանի բոլոր արժանիքներն ու բարենասնությունները, լայն հնարավորություն են ընձեռում խորամուխ լինելու բանաստեղծի անձնական կյանքի և ստեղծագործության ամենամվիրական գաղտնարանների մեջ:

Բայրոնի նամականու մեջ իրենց ուրույն տեղն ունեն հայերին և հայ մշակույթին վերաբերող էջերը: Դրանց մեջ արտացոլված են այն ջերմ սերն ու հարգանքը, որ տածել է համճարեղ բանաստեղծը հայ ժողովրդի և նրա հարուստ մշակույթի նկատմամբ: Հայ մշակույթին, պատմությանն ու լեզվին վերաբերող Բայրոնի նամակները (թվով՝ տասնչորս) ուղղված Թոմաս Մուրին և Ջոն Սըրրեին, գրվել են 1816-1821 թվականներին: Դժվար է գերազնահատել այդ նամակների մշակութային: Հիացմունք ու զարմանք են պատճառում Բայրոնի հետազոտությունների բազմազանությունն ու խորությունը:

1816-1818 թվականներին ապրելով Վենետիկում՝ Բայրոնը գրել է բազմաթիվ նամակներ, որոնցում տվել է վենետիկյան կյանքի վառ և մանրամասնություններով լի պատկերը, ներառյալ Վենետիկի Միսիթարյանների ծավալած գիտական ու լուսավորական գործունեության նկարագրությունը: Շփվելով հայ մշակույթի կարկառուն գործիչների հետ՝ Բայրոնը պատմությանն է թողել արժանահավատության ու նորության տեսակետից հազվագյուտ փաստեր պարունակող և իր տեսակի մեջ միակը հանդիսացող հարուստ նյութ Միսիթարյանների գործունեության վերաբերյալ: Մյուս կողմից, նրա «հայկական» նամակներն ինքնին արժեքավոր են և վառ ապացույցն այն մեծ դերի, որ կատարել է անգլիացի բանաստեղծը հայ մշակույթն օտարներին ծանոթացնելու գործում: Մեր հետազոտությունները բերում են այն եզրահանգման, որ Բայրոնի նամակների միջոցով է անգլիախոս ընթերցողն առաջին անգամ ծանոթանում դեռևս 18-րդ դարի սկզբից ամբողջ Եվրոպայում մեծ համբավ ու հռչակ վայելած հայագիտական խոշոր կենտրոնի՝ Վենետիկի Միսիթարյանների գիտական ու լուսավորական աշխատանքին և գաղափար կազմում նրա կարկառուն դեմքերի՝ Հարություն Ավգերյանի, Ազոնց Գյուվերի, Սարգիս Թեոդորյանի, Սուքիաս Սոմալյանի և ուրիշների մասին:

Բայրոնի նամակներից որոշակի տեղեկություններ ենք քաղում նաև 18-19-րդ դարերում Արևմտյան Եվրոպայում (հատկապես Անգլիայում և

Ֆրանսիայում) հայագիտության ձևավորման ու զարգացման պատմության առանձին դրվագների վերաբերյալ: Բայրոնը, զովեստով խոսելով Միսիթարյանների ծավալած գործունեության մասին, նշում է, որ «նրանք այստեղ ներկայացնում են մի շատ հարգելի և ուսումնասեր միաբանություն, և դեռ Բոնապարտի օրոք ֆրանսիացի մի քանի գիտնականներ մեծ եռանդով ձեռնամուխ են եղել նրանց լեզվի ուսումնասիրությանը»¹: Այդ «մի քանի գիտնականներից» առաջին հերթին կարելի է առանձնացնել «պարագլուխն արեւելագիտաց»² Սեն-Մարտենին, բժշկագիտության դոկտոր Ս. Բելոյին և Լը Վայան դը Ֆլորիվալին, ովքեր հետագայում դարձել են անվանի հայագետներ և հայագիտության վերաբերյալ ունեն մի շարք աշխատություններ: Հայերին վերաբերող Բայրոնի նամակները բացառիկ կարևոր նշանակություն ունեն, քանի որ իրենց տեսակի մեջ միակն են նորության ու արժանահավատության առումով և պարունակում են հավաստի տեղեկություններ ու փաստեր ինչպես Միսիթարյանների գրական ու լուսավորական գործունեության, այնպես էլ եվրոպացի գիտնականների հայագիտական ուսումնասիրությունների վերաբերյալ: Այդ նամակների ուսումնասիրությունը թույլ է տալիս նոր և արժեքավոր տեղեկություններ ձեռք բերել 18-19-րդ դարերի հայ-եվրոպական գրական կապերի մասին:

Հայ-անգլիական գրական առնչությունների պատմության մեջ նշանակալի տեղ են գրավում նաև հայագիտության ասպարեզում Բայրոնի կատարած ուսումնասիրությունները: 1817-ին Հարություն Ավգերյանն ու Բայրոնը միացյալ ջանքերով հրատարակում են *Անգլերեն-հայերեն քերականության* ձեռնարկը՝ հայերի օգտագործման համար, իսկ 1819-ին՝ ձեռնամուխ լինում *Հայերեն-անգլերեն քերականության* ձեռնարկի հրատարակմանը՝ անգլիախոս ուսանողության համար: Բայրոնը կատարել է նաև թարգմանություններ հայ մատենագրությունից (հատվածներ Մովսես Խորենացու *Հայոց պատմությունից*, Ներսես Լամբրոնացու *Ատենաբանութիւնից*, Ս. Պողոսի՝ կորնթացիներին ուղղված երկու առաքելական թղթերը, որոնց բնագիրը չի պահպանվել, իսկ թարգմանությունը հայտնի է եղել միայն հայ մատենագրության մեջ, և այլն):

Բայրոնի Ս. Ղազար կղզում ունեցած հանդիպումներն օժանդակեցին, որպեսզի հայ մտավորականությունը շատ վաղ, սկսած դեռևս

¹ Th. Moore, *The Life, Letters and Journals of Lord Byron*, London, John Murray, 1908, p. 336.

² Գ. Շրումպֆ, *Ուսումնասիրութիւնք հայ լեզուի եւ մատենագրութեան Յարենմուտս (ԺԴ-ԺԹ դար)*, թարգմ. և լրաց. Գ. Զարբանալյանի, Վենետիկ, Միսիթարեան տպարան, 1895, էջ 172:

19-րդ դարի սկզբից ծանոթանա Կոստանդնուպոլսի, Ջնյունիայի, Մոսկվայի, Թիֆլիսի, Վենետիկի, Վիեննայի և հայ մշակութային այլ կենտրոններում լույս տեսնող բազմաթիվ օտարալեզու պարբերականներում բանաստեղծի մասին տեղ գտած հոդվածներին, ինչպես նաև նրա ստեղծագործություններին: Բայրոնի ստեղծագործությունների հայերեն թարգմանությունները և նրա մասին հայերեն գրված հոդվածները հրատարակման առումով նույնպես ունեն լայն աշխարհագրություն՝ Յնդկաստան (Կալկաթա), Ռուսաստան (Մոսկվա, Ս. Պետերբուրգ, Ռոստով), Իտալիա (Վենետիկ), Ավստրիա (Վիեննա), Վրաստան (Թիֆլիս), Թուրքիա (Կ. Պոլիս), Ադրբեջան (Բաքու, Շամախի), Պարսկաստան (Թեհրան), Չայնաստան և այլուր, որտեղ որ գործել են հայ մշակութային կենտրոններ:

Նշենք, որ շատ հայ բանաստեղծներ բազմաթիվ սրտառուչ տողեր են նվիրել հայ ժողովրդի անկեղծ բարեկամ Բայրոնին, որոնց միջոցով բնորոշել են ազատության համար մարտնչող Բայրոն-մարտիկին, ինչպես նաև հայոց լեզուն, հայ գրականությունն ու մշակույթն ուսումնասիրող մեծ անհատին՝ տալով նրա խռովահույզ հոգու, խոհերի և պոռթկումների իրական նկարագիրը: Իսկ հայ գրական-հասարակական միտքը Բայրոնին և նրա ստեղծագործություններին անդրադարձել է սկսած դեռևս XIX դարի առաջին կեսից: Առ այսօր հայ մամուլում (թե՛ պարբերական, թե՛ առանձին ժողովածուներում), առանձնապես Մխիթարյանների մամուլում, զետեղվել են բազմաթիվ հոդվածներ Բայրոնի և նրա ստեղծագործությունների մասին: Կան նաև մենագրություններ: Բայրոնին, ում ստեղծագործությունները հարուստ ու բազմազան արձագանք են ստացել հայ գրական կյանքում և առ այսօր շարունակում են հուզել հայ ընթերցողին, որպես բարձր արվեստի կերտողի՝ անդրադարձել են նաև հայ նկարիչները (Մկրտիչ Ճիվանյան, Հովհաննես Այվազովսկի):

Ընդհանրապես, 19-րդ դարի Եվրոպայի բանաստեղծներից ոչ մեկն իր ժամանակակիցների վրա չի ունեցել այնպիսի մեծ ազդեցություն, ինչպես Բայրոնը: 19-րդ դարում բայրոնիզմը որպես մի հզոր ուժ՝ ազատության, կենսասիրության, անհոգության ու սիրո գովքով՝ իր ոլորտի մեջ էր ներառել Արևմուտքի և Արևելքի տարբեր լեզուներով ստեղծագործող բանաստեղծներին (Ալֆրեդ դը Մյուսե, Հայնրիխ Հայնե, Ալեքսանդր Պուշկին, Միխայիլ Լերմոնտով, Ադամ Միցկևիչ, Շանդոր Պետեֆի և ուրիշներ), ինչպես նաև արվեստագետներին (Էժեն Դելակրուա, Դոմենիկո Մորելլի, Ռոբերտ Շուման, Պյոտր Չայկովսկի, Հեկտոր Լուի Բերլիոզ և ուրիշներ): Հատկանշական է, որ բայրոնիզմը հայ գրականության մեջ նույնպես ներթափանցել, տարածվել և զարգացել է անընդ-

հատորեն՝ տարիների, տասնամյակների ընթացքում՝ հարստանալով, խորանալով և ընդգրկելով հայ բանաստեղծների նորանոր սերունդներ ու անուններ՝ Ղևոնդ Ալիշան, Սմբատ Շահագիզ, Միքայել Նալբանդյան, Ռուբեն Որբեյան, Յովհաննես Թումանյան, Ավետիք Իսահակյան, Վահան Տերյան, Սիամանթո, Դանիել Վարուժան, Ռուբեն Սևակ, Եղիշե Չարենց, Հրաչյա Յովհաննիսյան, Պարույր Սևակ, Վահագն Դավթյան և շատ ուրիշներ, որոնք այս կամ այն չափով կրել են Բայրոնի անձի և ստեղծագործության ազդեցությունը, ինչպես նաև ունեցել բազմաթիվ նմանություններ և ընդհանրություններ Բայրոնի կյանքի և ստեղծագործությունների հետ:

Սույն աշխատանքի **նպատակն է՝**

- քննել Բայրոնի և Մխիթարյանների առնչությունների առանձին դրվագներ՝ ներառյալ Մխիթարյանների կողմից հրատարակված Բայրոնի երկերը.
- վերլուծել օտարազգի հեղինակների այն աշխատությունները, որոնք վերաբերում են Բայրոնի և Մխիթարյանների առնչություններին.
- քննել Բայրոնի «հայկական» նամականին և դրա հիման վրա բացահայտել 18-19-րդ դարերում Արևմտյան Եվրոպայում (հատկապես Անգլիայում և Ֆրանսիայում) հայագիտության ձևավորման ու զարգացման պատմության առանձին դրվագներ.
- լուսաբանել հայագիտության ասպարեզում Բայրոնի կատարած ուսումնասիրությունները.
- լուսաբանել հայ մամուլում Բայրոնի և նրա ստեղծագործությունների մասին տեղ գտած հոդվածները, ներբողները և ուսումնասիրությունները.
- քննել հայ գրականության մեջ բայրոնիզմի արտացոլման առանձին դրվագներ և զուգահեռներ անցկացնել Բայրոնի և որոշ հայ բանաստեղծների ստեղծագործությունների միջև.
- բացահայտել հայ մամուլում Բայրոնի մասին տպագրված և հաճախ կրկնվող անճշտությունները, սխալներն ու վրիպումները և, օգտվելով միայն սկզբնաղբյուրներից, ուղղել դրանք:

Հետազոտված **փաստական նյութը** Բայրոնի և նրա ստեղծագործությունների մասին հայ մամուլում (ինչպես առանձին գրքերով ու ժողովածուներում, այնպես էլ պարբերական մամուլում) լույս տեսած ուսումնասիրություններն են, ինչպես նաև արտասահմանյան մամուլից

քաղված բազմաթիվ դրվագներ, որոնք առնչվում են հետազոտվող նյութին:

Շատ անգլիական բանաստեղծներ են թարգմանվել հայերեն, բայց, այնուամենայնիվ, Բայրոնը թերևս անգլիացի միակ բանաստեղծն է, որ, հայերի նկատմամբ ունեցած իր սիրո ու հարգանքի համար, միշտ հիշվում և արժանանում է բարձր գնահատականի հայ իրականության մեջ: Սակայն, ցավոք, մինչև այժմ գոյություն չունի Բայրոնի և հայ իրականության առնչությունների վերաբերյալ համապարփակ, ամբողջական գիտական հետազոտություն: Իսկ եղած հետազոտությունների մեծ մասն էլ կրում են սիրողական բնույթ և զերծ չեն առանձին անճշտություններից ու թերություններից: Մեր առջև դրված խնդիրը կայացել է հետևյալում. կատարել ընտրված թեմայի համակողմանի ուսումնասիրություն՝ հենվելով հիմնականում սկզբնաղբյուրների վրա: Այսպես, օրինակ, համեմատական վերլուծության միջոցով բացահայտվել է, որ Բայրոնի ստեղծագործությունը հայերեն առաջին անգամ տպագրվել է 1846-ին «Բազմավեպ» հանդեսում, որի էջերում հանդիպում ենք *Սուրբ Պետրոս ի Հռոմ* վերնագրով մի բանաստեղծության, որի ոչ հեղինակն է նշված, ոչ էլ թարգմանիչը: Սանրազնին ուսումնասիրությունից պարզվում է, որ այդ բանաստեղծությունն իրենից ներկայացնում է Բայրոնի *Չայլդ Հարոլդի ուխտագնացությունը* պոեմի չորրորդ նվագի 153-159 իննյակների հայերեն թարգմանությունը, որը կատարել է Ղ. Ալիշանը: 1858-ին «Բազմավեպում» լույս է տեսել մի հատված Բայրոնի *Չայլդ Հարոլդի ուխտագնացությունը* պոեմի չորրորդ նվագից (178-184 իննյակները)՝ *Առ Ովկեան* վերնագրով, որտեղ թարգմանիչը նույնպես չի նշված: Մեր պրպտումները բերում են այն համոզման, որ այդ թարգմանությունը նույնպես պատկանում է Ղ. Ալիշանին: Բացի դրանից, սույն աշխատանքում առաջին անգամ մանրազնին քննվել են օտարազգի հեղինակների աշխատություններում (ընդ որում, ոչ միայն գիտական, այլև գեղարվեստական գրականության մեջ) զետեղված՝ Բայրոնի հայագիտական ուսումնասիրություններին, նրա և Մխիթարյանների առնչություններին վերաբերող նյութերը: Առաջին անգամ հայ գրականագիտության մեջ համատեքստային, համեմատական, գրականագիտական և մատենագիտական վերլուծության, ինչպես նաև համակարգման մեթոդների կիրառմամբ բազմակողմանի, ամբողջականորեն քննվել և ամփոփ ու համապարփակ ձևով ներկայացվել են Բայրոնի և Մխիթարյանների առնչությունները, նրանց գիտական համագործակցությունը, ինչպես նաև բայրոնիզմի դրսևորումը հայ գրականության մեջ: Աշխատանքի արդյունքում առաջադրված շատ հարցադրումներ

կարող են կարևոր դեր խաղալ հայ-եվրոպական (առաջին հերթին՝ հայ-անգլիական և հայ-ֆրանսիական) գրական կապերի ոլորտում հետագա ուսումնասիրությունների զարգացման համար: Բացի դրանից, աշխատանքում քննվել և վեր են հանվել ուսումնասիրվող նյութի վերաբերյալ հայ գրականագիտության մեջ տեղ գտած և բազմիցս կրկնվող թերությունները, անճշտություններն ու սխալները, որոնց ուղղումը, հուսով ենք, կբացառի հետագայում դրանց կրկնումը և թյուրիմացություն չի առաջացնի ընթերցողների մոտ:

Ս. Ղազար. Լորդ Բայրոնին նվիրված հուշաքար
St.Lazarus: A memorial plaque to Lord Byron

ԳԼՈՒԽ I

ԲԱՅՐՈՆԸ ԵՎ ՎԵՆԵՏԻԿԻ ՄԽԻԹԱՐՅԱՆՆԵՐԸ

«...այդ դարը (18-րդ դարի կեսից մինչև 19-րդ դարի կեսը - Ա. Բ.) մեր մտավոր զարգացման պատմության մեջ կարելի է և պետք է անվանել **Մխիթարյան դար**»:

Լեո³

«...մի վիթխարի անհատականություն (խոսքը Բայրոնի մասին է - Ա. Բ.), որի նմանը դեռևս չի եղել և դժվար թե ապագայում կրկնվի»:

Գյոթե⁴

Չորջ Գորդոն Բայրոնը, դեռևս պատանեկան տարիներին, արդեն ծանոթ է եղել *Յազար ու մի գիշեր* արաբական հեքիաթների Ա. Գալանի⁵ ֆրանսերեն թարգմանությանը, Մոնտեսքյուի⁶ *Պարսկական նամակների*ն, Ու. Բեկֆորդի⁷ *Վատեկին*, Ու. Ջոնսի⁸ արևելագիտական ուսումնա-

³ Լեո, *Երկերի ժողովածու*, տասը հատորով, երրորդ հատոր, գիրք երկրորդ, «Հայաստան», Երևան, 1973, էջ 495:

⁴ Էքերման, *Չրույցներ Գյոթեի հետ. նրա կյանքի վերջին տարիներին. 1823-1832*, թարգմանությունը Հակոբ Վակոբյանի, Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատարակչություն, Երևան, 1975, էջ 23:

⁵ Գալան, Անտուան (Galland, Antoine, 1646-1715), ֆրանսիացի գիտնական, գրող: Միջնադարյան արաբական հուշարձան *Յազար ու մի գիշեր* հեքիաթների շարքը եվրոպային հայտնի է դարձել Ա. Գալանի ֆրանսերեն փոխադրությամբ (12 հատոր, 1704-1717), ըստ որի հետագայում կատարվել են ռուսերեն, անգլերեն, գերմաներեն առաջին թարգմանությունները:

⁶ Մոնտեսքյու (Montesquieu), Շառլ Լուի դը Սեկոնդա, բարոն դը Լա Բրեդ (Brède, 1689-1755), ֆրանսիացի լուսավորիչ, փիլիսոփա, իրավագետ, գրող: Որպես գրող ծանաչվել է *Պարսկական նամակներ* (1721) վեպով, որը 18-րդ դարին բնորոշ փիլիսոփայական ժանրի լավագույն ստեղծագործություններից է:

⁷ Բեկֆորդ, Ուիլյամ (Beckford, William, 1760-1844), անգլիացի գրող, գլխավոր ստեղծագործությունն է՝ *Վատեկ. արաբական հեքիաթ* ֆանտաստիկական պատմվածքը, որը գրել է 1782-ին ֆրանսերեն: Այն հրատարակվել է անգլերեն 1786-ին, իսկ բնագրով (ֆրանսերեն) 1787-ին:

⁸ Ջոնս, Ուիլյամ (Jones, William, 1746-1794), անգլիացի լեզվաբան և իրավագետ, որը համարվել է արևելյան ուսումնասիրությունների հայրը Բրիտանիայում: Նա ուսումնա-

սիրություններին ու թարգմանություններին, Է. Գիբոնի⁹ աշխատությանը և այլն:

Մեր կարծիքով, դեռևս մինչև իր առաջին ճանապարհորդությունը (1809-1811), Բայրոնն ամենայն հավանականությամբ որոշ տեղեկություններ ունեցել է հայերի և հայոց պատմության մասին, իսկ երկրորդ ճանապարհորդության ընթացքում արդեն անմիջապես առնչվել է հայ մշակութային գործիչների հետ: Սույն գլխում մենք կանդրադառնանք Բայրոնի և Մխիթարյանների առնչությունների առանձին դրվագներին, Մխիթարյանների կողմից Բայրոնի երկերի հրատարակություններին, ինչպես նաև օտարազգի հեղինակների այն աշխատություններին, որոնք վերաբերում են Բայրոնի և Մխիթարյանների առնչություններին:

§ 1.1. Բայրոնը Ս. Ղազար կղզում

Եթե Բայրոնի առաջին ճանապարհորդությունը հիմնականում Եվրոպայի արևելյան երկրների ժողովուրդների ավանդույթները, բարքերն ու սովորույթներն ուսումնասիրելու, իր կրթությունն ավարտելու և բարձր հասարակություն մուտք գործելու միտում ուներ, ապա երկրորդ ճանապարհորդությունը երկարատև, «ինքնակամ աքսոր» էր, քանի որ, ինչպես հայտնի է, արդեն իսկ մեծ ճանաչման ու համբավի տեր, բազմաթիվ բանաստեղծությունների և պոեմների¹⁰ հեղինակ Ջորջ Գորդոն Բայրոնն իր հայրենիքում անընդհատ ենթարկվելով հալածանքի ու վիրավորանքի՝ հանդուգն էպիգրամների և պառլամենտական ելույթների համար, խորապես դժգոհ իր միջավայրից, 1816-ի գարնանը հեռանում է Անգլիայից՝ այլևս չվերադառնալու որոշմամբ: Նույն թվականի հունիսին Բայրոնն այցելում է Շիլիոնի հռչակավոր դղյակ, իսկ հոկտեմբերի

սիրել է 28 լեզու (լատիներեն, հունարեն, եբրայերեն, արաբերեն, պարսկերեն, չինարեն և այլն)՝ մեծավ մասամբ ինքնուրույն:

⁹ Գիբոն, Էդուարդ (Gibbon, Edward, 1737-1794), անգլիացի պատմաբան: Հիմնական աշխատությունն է *Հռոմեական կայսրության անկման և կործանման պատմությունը* (1776-1788):

¹⁰ Այդ ժամանակ արդեն լույս էին տեսել բանաստեղծի *Պարապոթյան ժամեր* խորագիրը կրող բանաստեղծությունների ժողովածուն (1807), *Չայլդ Ֆարոլդի ուխտագնացությունը* պոեմի առաջին և երկրորդ նվագները (1812), *Անգլիական երգիչներ և շոտլանդական տեսաբաններ* (1809), *Գլավուր* (1813), *Ծովահենը* (1814), *Լարա* (1814) պոեմները և այլն:

սկզբին՝ Ջ. Յոքհաուզի¹¹ հետ Շվեյցարիայից մեկնում Իտալիա: Նախ այցելում է Միլան և Վերոնա, իսկ այնուհետև՝ Վենետիկ, որտեղ որոշում է ավելի երկար մնալ: «Վենետիկն ինձ դուր է գալիս այնքան, ինչքան սպասում էի, իսկ իմ սպասածը շատ էր: Սա այն վայրերից մեկն է, որը ես ճանաչել եմ առանց տեսնելու, և որը, Արևելքից հետո, ինձ միշտ ամենից շատ է կախարդել: Ես սիրում եմ նրա մակույկների թախծալից զվարթությունն ու ջրանցքների լուրջությունը»¹², - 1816-ի նոյեմբերի 25-ին գրում է Բայրոնը Ջ. Սըրրեին¹³: Հենց Վենետիկում, գրեթե իր ժամանումից անմիջապես հետո, տեղի է ունենում Բայրոնի առնչությունը հայ իրականության հետ՝ Մխիթարյան միաբանության եկեղեցական-մտավորականների միջոցով, որոնք հանգրվանել էին Վենետիկի մոտ գտնվող Ս. Ղազար կղզում: Ինչպես ինքն է նշում. «Երբ 1816 թվականին ժամանեցի Վենետիկ, ... ես նույնպես, շատ ճանապարհորդների նման, խիստ տարված էի Ս. Ղազար վանքի միաբանությամբ, որը միավորում է կղերական հաստատության բոլոր առավելությունները՝ առանց դրա մոլորություններից որևէ մեկի»¹⁴:

Մխիթարյան միաբանությունը (Մխիթարյաններ) հայ կրոնական (կաթոլիկ) և մշակութային կազմակերպություն է, որը հիմնադրել է հայ հասարակական, գիտական, մշակութային և եկեղեցական նշանավոր գործիչ Մխիթար Սեբաստացին (1676-1749) 1700-ին Կ. Պոլսում¹⁵: 1706-ին միաբանությունը տեղափոխվել է Մեթոն (Հունաստան), իսկ 1717-ից հաստատվել Վենետիկի մոտ գտնվող Ս. Ղազար կղզում,

¹¹ Յոքհաուզ, Ջոն Քեմ (1786-1869), անգլիացի գրականագետ և քաղաքագետ, Բայրոնի մտերիմ ընկերը: 1809-1810 թվականներին ճանապարհորդել է Բայրոնի հետ, հետագայում նրա հետ եղել է նաև Շվեյցարիայում և Իտալիայում:

¹² *The Letters of George Gordon, 6th Lord Byron*, selected by R. G. Howarth, with an Introduction by André Maurois, London-Toronto-New York, 1933, p. 167.

¹³ Սըրրե, Ջոն (1778-1843), Բայրոնի ստեղծագործությունների հրատարակիչը: Բայրոնը Սըրրեի հետ պահպանել է մշտական նամակագրություն՝ սկսած 1811-ից մինչև իր մահը:

¹⁴ Th. Moore, *The Life, Letters and Journals of Lord Byron*, John Murray, London, 1908, p. 337.

¹⁵ Մինչև վերջերս Մխիթարյան միաբանության հիմնադրման տարեթիվ համարվում էր 1701 թվականը (տե՛ս, օրինակ, Դ. Յովհաննես Վրդ. Թորոսեան, *Վարք Մխիթարյայ Աբբայի Սեբաստացույ*, Ս. Ղազար, Վենետիկ, 1901: - *Հայկական համառոտ հանրագիտարան*, չորս հատորով, հ. 3, Հայկական հանրագիտարանի գլխավոր խմբագրություն, Երևան, 1999, էջ 739): Միայն XX դարի վերջերին, Մխիթարյան միաբանության մայրավանքի արխիվային փաստաթղթերի մանրագին ուսումնասիրության արդյունքում ճշտվեց միաբանության հիմնադրման տարեթիվը (դրա մասին ավելի մանրամասն տե՛ս Դ. Սերոբ Չամուրլեան, *Մխիթարեան միաբանութեան հիմնադրման թուականը եւ պարագաները*. «Քազմավեպ», 2001, թիւ 1-4, էջ 82-98), իսկ 2000-ին նշվեց հիմնադրման 300-ամյակը:

որտեղ և գործում է առ այսօր: Հետագայում, կանոնադրության փոփոխման կապակցությամբ ծագած վեճի պատճառով, միաբանների մի խումբ, թողնելով Վենետիկը, հաստատվեց նախ Տրիեստում (1773), իսկ այնուհետև՝ Վիեննայում (1811): Վերստին միավորվել են 2000-ին:

18-րդ դարում հայ մշակույթը, շնորհիվ Մխիթար աբբաիոր հիմնած հաստատության, վերելք է ապրում, և Վենետիկը դառնում է հայկական տպագրության կարևորագույն կենտրոն: «Վստահ կարելի է ասել, որ մի ամբողջ դար, մինչև XIX դարի կեսը, դա միակ հիմնարկությունն էր, որ լույս և գիտություն էր մատակարարում հայերին: Մի անօրինակ բեղմնավոր գրական գործունեությամբ ս. Ղազարի վանքը դարձավ մի երևույթ, որի նմանը չէ տեսել մեր պատմությունը: Հայերը շատ տեղեր էին աշխատում ծաղկեցնել մայրենի գրականությունը, բայց ոչ մի տեղ չկարողացան հավասարվել Վենետիկի հայ կրոնավորներին, որոնք երկար ժամանակ անհաղթելի և աննկուն տիտանների նման էին երևում ազգի աչքին»¹⁶, - գրում է հայ ականավոր պատմաբան և գրող Լեոն (Առաքել Բաբախանյան, 1860-1932) իր *Հայկական տպագրություն* աշխատության երկրորդ հատորում:

Հայագիտական այդ կենտրոնը տարիներ շարունակ եղել է մեր մշակույթի ու գրականության ավանդապահը՝ ծանոթացնելով այն քաղաքակիրթ աշխարհին: Լեոն իր *Հայոց պատմություն* ծավալուն աշխատության երկրորդ գրքի երկրորդ մասում գրում է. «Ս. Ղազարը մի ժիր և անխոնջ աշխատանոց էր: Նրա անդամները շրջում էին Հայաստանի զանազան կողմերը՝ հոգիներ փրկելու համար, բայց հոգիներից ավելի կորստից փրկում էին հայ մտքի դարավոր պտուղները, հայոց անցյալ գրականությունը, որ դեռ ձեռագրերի մեջ էր և ցրված վանքերում, եկեղեցիներում, մասնավոր մարդկանց տներում: Մխիթարյան վարդապետները մեղվի պես հավաքում էին ազգային մշակույթի այդ ծաղկահյութերը, խնամքով տանում էին Իտալիա՝ Վենետիկի առջև գտնվող փոքրիկ, մի ափի չափ փոքրիկ կղզու վրա պահել-պահպանելու համար: Այստեղ, հայրենիքից եկած զանձերի շուրջը և նրանց ազդեցությամբ, սերունդների մի անընդհատ մշակություն ստեղծվեց այդ աշխատանոցում: Հսկա աշխատողներ երևան եկան: Անփույթ ճոռչալ սկսեց մի մեծագործ տպագրական մամուլ և աշխարհի բոլոր կողմերի հայությունը հեղեղել սկսեց վենետիկյան ոսկեզօծ գրքերի տարափը: Ս. Ղազարը մի փոքրիկ, մանրանկարչական Հայաստան դարձավ, մի Հայաստան,

¹⁶ Լեո, *Երկերի ժողովածու*, տասը հատորով, հինգերորդ հատոր, «Հայաստան», Երևան, 1986, էջ 360:

սակայն, որ ավերանքների ու ստրկության հայրենիք չէր, այլ գրքերի հայրենիք»¹⁷:

Մխիթարյան միաբանության գիտնական-վանականների կատարած ազգագույն ծավալուն աշխատանքներին, գրականությանը նրանց անմնացորդ նվիրվածությանն անդրադարձել է նաև հայ մեծ վիպասան Ռաֆֆին (Յակոբ Մելիք-Յակոբյան, 1835-1888)՝ *Հեղինակների վիճակը* հոդվածում միանգամայն իրավացիորեն նշելով, որ Մխիթարյանները «ոչ միայն ազատեցին մեր հին մատենագրությունը Հայաստանի վանքերի խորշերում փտելուց, այլև ընծայեցին մեզ թվով շատ ինքնուրույն և թարգմանական հեղինակություններ: Նոքա մի կողմից տարածեցին մեր հասարակության մեջ ընթերցասիրությունը, ծանոթացրին եվրոպական գիտությունների հետ, մյուս կողմից, հարստացրին յուրյանց վանքը»¹⁸:

Այստեղ անհրաժեշտ ենք համարում նշել, որ Մխիթարյանների ազգանպաստ գիտական գործունեությանն անդրադարձել են ոչ միայն հայ մտավորականները, այլև բազմաթիվ օտարազգի քաղաքական գործիչներ, պատմաբաններ, լեզվաբաններ, գրաքննադատներ և գրողներ, որոնք բարձր են գնահատել Մխիթարյանների կատարած բազմաբնույթ ու ծավալուն աշխատանքները: Այսպես օրինակ, ֆրանսիացի պատմաբան և արևելագետ Վիկտոր Լանգլուան (1829-1869) *Վենետիկի Ս. Ղազար վանքի պատմությունը* աշխատության մեջ գրում է. «... մի դարի ընթացքում նրանց վանքը դարձավ ազգի մտավոր կենտրոն, հին Հայաստանի ուղեցույց աստղ, առաջնորդելով իրենց ազգին դեպի քաղաքակրթության արահետները»¹⁹: Իսկ անգլիացի քաղաքական գործիչ, լորդ Ռոբերտ Զրդզոնը (1810-1873) *Հայաստան. մեկ տարի էրզրումում և Ռուսաստանի, Թուրքիայի ու Պարսկաստանի սահմանների վրա* գրքում, խոսելով Եվրոպայում Մխիթարյանների ունեցած մեծ հեղինակության և նրանց ծավալած օգտակար գործունեության մասին, նշում է, որ 1810-ին, երբ Վենետիկում կասեցված էր մյուս բոլոր կրոնական հաստատությունների գործունեությունը, Ս. Ղազարին հատուկ որոշմամբ²⁰ շնորհվում են «նախկին անկախության բոլոր արտոնություններ-

¹⁷ Նույնի երրորդ հատոր, գիրք երկրորդ, 1973, էջ 502-503:

¹⁸ Ռաֆֆի, *Երկերի ժողովածու*, տասը հատորով, իններորդ հատոր, Հայպետհրատ, Երևան, 1958, էջ 88:

¹⁹ Մենք օգտվել ենք Վ. Լանգլուայի գրքի անգլերեն թարգմանությունից. V. Langlois, *History of the Armenian Monastery of St. Lazarus-Venice* (trans. from French by Frederick Schröder), Typography of St. Lazarus, Venice, 1899, p. 21.

²⁰ Խոսքը Նապոլեոնի 1810-ի օգոստոսի 17-ի կայսերական հրամանագրի մասին է, որով թուլատրվում է Մխիթարյան միաբանության Մայրավանքի գոյությունն ու

րը»²¹: Այստեղ հատկանշական է նաև այն փաստը, որ օտարազգի հեղինակը, ինչպես Լեոն և Բաֆֆին, միանգամայն իրավացիորեն նկատում և շեշտում է, որ ի տարբերություն որոշ վանքերի «Վենետիկի Ս. Ղազար վանքը ոչ միայն պահպանում, այլև լավագույն ձևով օգտագործում է հայկական ձեռագրերի առկա հավաքածուն...»²², որը բավականին հարուստ է: Այնուհետև լորդ Քրոզոնը ավելացնում է, որ այդ ձեռագրերում հայոց պատմության ու հայ հեղինակների աշխատությունների վերաբերյալ զետեղված գրառումներից Մխիթարյանները «տպել են բազում հատորներ, որոնց էջերում լուսաբանվում են այնպիսի բարքեր ու իրադարձություններ (հայ իրականության - Ա. Բ.), որոնք կատարելապես մոռացության էին մատնվել մինչև Ս. Ղազարի վարդապետների կողմից դրանց փրկելը մոռացումից»²³:

Մխիթարյանների այդ տքնաջան ու բեղմնավոր գործունեությունն էլ առիթ դարձավ, որպեսզի Բայրոնը հետաքրքրվեր հայերով ու հայ մշակույթով: Ինչպես նշում է ռուս անվանի գրականագետ Յու. Ա. Վեսելովսկին (1872-1919). «Արևելյան այդ հին ժողովրդի կրոնը, գրականությունը, պատմությունը՝ այս ամենը, հետաքրքրեցին նրան (Բայրոնին - Ա. Բ.), իսկ կղզու բնակիչների հեզահամբույր, սրտաբաց վերաբերմունքը առավել ևս կապեց նրան յուրատիպ գաղութին: Նա ավելի հաճախ, քան առաջ, սկսեց այցելել իր նոր ծանոթներին: Եվ մի անգամ չէ, որ դիմակահանդեսի ամենաեռուն պահին, թեթև մակույկը տարել է նրան Ս. Ղազարի խաղաղ մենաստան: Ճիշտ է, այստեղ ամեն ինչ չափազանց հեռու էր կյանքից, բայց, իբրև հակադրություն վենետիկյան եռուզեռին, այս խաղաղությունն ու անդորրը ոչ միայն տհաճ չէին թվում, այլև երբեմն ուղղակիորեն բերկրանք էին պատճառում խոնջացած բանաստեղծին»²⁴: Դրա մասին է վկայում նաև Բայրոնի գործունեության իտալական շրջանի մասին Թոմաս Մուրի²⁵ հետևյալ մեջբերումը՝ քաղված կոմսուհի Իզաբելա Ալբրիցիի «Դիմանկարներ» գրքից. «Ամբողջ ձմեռ, ամեն առավոտ նա դուրս էր գալիս, մակույկով մեն-մենակ ճեղ-

գործունեությունը որպես ակադեմիական հաստատություն (իրամանագրի պատճենը տե՛ս, օրինակ, «Վենետիկ եւ հայերը, Վենետիկ – Սբ. Ղազար, 1990» գրքում, էջ 111):

²¹ R. Curzon, *Armenia: a year at Erzerum, and on the frontiers of Russia, Turkey, and Persia*, John Murray, Albemarle street, London, 1854, p. 229.

²² Անդ, էջ 241:

²³ Անդ, էջ 242:

²⁴ Ю. Веселовский, *Очерки армянской литературы, истории и культуры*, Ереван, "Айастан", 1972, с. 393.

²⁵ Մուր, Թոմաս (1779-1852), իռլանդական ծագումով անգլիացի ռոմանտիկ բանաստեղծ: 1811-ին ծանոթանում է Բայրոնի հետ և դառնում նրա մտերիմ ընկերը: Մուրը Բայրոնի առաջին կենսագիրներից է:

քում էր ջուրը՝ հայոց կղզի գնալու համար (կղզյակ մի խաղաղ լճակի մեջ և Վենետիկից մոտավորապես կես լյո հեռու), գնում էր վայելելու տեղի գիտուն և հյուրասեր վանականների ընկերակցությունը, սովորելու նրանց դժվարին լեզուն: Իսկ երեկոյան, դարձյալ մակույկով, վերադառնում էր, հյուր գնում, սակայն մի քանի ժամով միայն»²⁶:

Բայրոնը մտերմանում է Մխիթարյանների հետ, սիրահարվում նրանց ձեռնարկած գործին և նպատակին, հայոց հին լեզվին և մատենագրությանը: Հենց այստեղ, հայրենիքից հեռու գտնվող այդ գողտրիկ կղզյակի Ս. Ղազար մայրավանքում եվրոպական քաղաքակրթությունից հոգնած բանաստեղծն սկսում է ուսումնասիրել հայերենը՝ երազելով ներթափանցել արևելյան պոեզիայի գաղտնարանները: «Կարևորը այն չէ, - գրում է հայ անվանի գրող Խաչիկ Դաշտենցը, - թե Բայրոնը որչափով է սովորել հայերենը: Կարևորը երևույթն է, այն ջերմ համակրանքը, որ նա տածել է մեր երկրի պատմության ու գրականության հանդեպ, այն խանդավառ հափշտակությունը, որ նա ամեն օր Ադրիականի փոթորկոտ ջրերը ճեղքելով գնացել է Հայոց կղզին՝ մի ազնիվ նպատակով համակված՝ սովորելու հայոց լեզուն»²⁷:

Բայրոնն սկսում է կանոնավոր հաճախել Ս. Ղազար կղզի և ուսումնասիրել հայոց լեզուն: Հայերեն սովորելու նպատակով նա ստիպված է եղել ամեն օր առավոտյան գնալ Ս. Ղազար, իսկ երեկոյան վերադառնալ Վենետիկ, քանի որ Մխիթարյան միաբանության խստաբարո հայրերը չեն թույլատրել բանաստեղծին ժամանակավոր բնակություն հաստատել վանքում: Դրա մասին համապատասխան գրառում կա Հ. Ավգերյանի²⁸ *Ինքնապատում օրագրությունում*. «Lord Byron գերահռչակ և աշխարհաքարոզ բանաստեղծ Անգլիացի՝ զորոյ զգրուածս գնէին ի կշիռ ոսկոյ, եկեալ ի տեսութիւն վանացս՝ խնդրեաց ուսանել ի նմանե՝

²⁶ Th. Moore, *The Life, Letters and Journals of Lord Byron*, London, John Murray, 1908, p. 414.

²⁷ Խ. Դաշտենց, *Բայրոնը և հայերը*, Հայպետհրատ, Երևան, 1959, էջ 174-175:

²⁸ Ավգերյան, Հարություն (1774-1854), ծնվել է Անկարայում, 12 տարեկան հասակում տեղափոխվել է Ս. Ղազար և 1798-ին ձեռնադրվել քահանա: Ավգերյանը զարգացած մարդ էր, լեզվաբան, բառարանագիր և հմուտ թարգմանիչ: Տիրապետել է հունարենին, լատիներենին, եբրայերենին, իտալերենին, ֆրանսերենին, անգլերենին, հունգարերենին, գերմաներենին և թուրքերենին: Նա Բայրոնի հետ միասին կազմել և հրատարակել է *Անգլերեն-հայերեն* (1817), *Հայերեն-անգլերեն քերականության* (1819) ձեռնարկներ, առաջին անգամ հայերեն (գրաբար) է թարգմանել Ջոն Միլթոնի *Դրախտ կորուսյալը* (1824), իտալերեն Ներսես Լամբրոնացու *Ատենաբանությունը* (1812), Ներսես Շնորհալու *Հավատով խոստովանիմը* (1823) և այլն: Ավգերյանը նաև ուրիշ բազմաթիվ արժեքավոր աշխատությունների հեղինակ է:

* Միշտ երրորդ դեմքով կը խոսի Հ. Յարութին իր անձի մասին (ծանոթագրությունը Հ. Դեռոնդ Տայեանի):

զՀայկական բարբառ. և կամեր ևս բնակել ի վանս: Բայց քանզի ոչ որ ի Միաբանից ճանաչեր զնա ցայնժամ, ասացաւ նմա զալ ի Վեներտկոյ զօր ամենայն, և այնպէս ուսանել: Եւ նա սկսաւ զալ աւուրս յիսուն, և ուսանէր ժամս երկուս կամ երիս, մանաւանդ թէ անցուցանէր ի զրոյցս ի սփոփանս անձին: Եր նա երիտասարդ աշխոյժ, զուարթաբարոյ և բոցակն. և թպէտ կաղ էր միով ոտամբ, բայց գեղեցիկ էր դիմօք»²⁹:

Բայրոնի հայերենի ուսուցիչը՝ Հարութիւն Ավգերյանը, մի ընդարձակ, հատուկ սրահ էր հատկացրել բանաստեղծին: Այն մինչև օրս էլ կրում է «Բայրոնի սենյակ» անվանումը: Եվ հենց այդ սրահում, որը, Յու. Վենետկսկու արտահայտությամբ, «շնչում էր արևելքով ու հնությամբ»³⁰, սկսվեցին Բայրոնի հայերենի առաջին դասերը:

Իսկ ի՞նչն է հանդիսացել Բայրոնի հայերեն սովորելու ցանկության շարժառիթը: Նրա հայերենի ուսուցիչ Հ. Ավգերյանը մի առիթով ասել է, որ Բայրոնը հայերեն է սովորել հատկապես հայ պատմիչների երկերը թարգմանելու համար, իսկ Ղ. Ինճիճյանն³¹ ավելացրել է, որ Բայրոնը հայերեն էր սովորում հատկապես հայ բանաստեղծական արվեստին ծանոթանալու համար: Մեր կարծիքով այս երկու տեսակետներն էլ համապատասխանում են իրականությանը: Միանգամայն բնական է, որ հոգով ու էությամբ դեպի Արևելք ձգտող բանաստեղծը, Մխիթարյանների միջոցով ծանոթանալով հայ բազմադարյան հարուստ մշակույթին ու գրականությանը, պետք է որ ձգտեր ավելի խորամուխ լինել և ուսումնասիրել այն, իսկ առանց լեզվի իմացության դա գրեթէ անհնարին էր:

Այստեղ արժէ նշել, որ Բայրոնի հետաքրքրասիրությունը Ս. Ղազար կղզու և դրա բնակիչների նկատմամբ չի սահմանափակվել սոսկ սովորական ճանապարհորդի կամ զբոսաշրջիկի ցուցաբերած հետաքրքրությամբ, այլ հիմք է հանդիսացել Մխիթարյանների և Բայրոնի բեղուն համագործակցության: Այցելելով Ս. Ղազար՝ Բայրոնը օրըստօրե ավելի է ոգևորվում «Հայոց կղզիով», համակվում սիրով և հարգանքով հայ ազգի

²⁹ Հ. Դեւոնդ Տայեան, *Լորտ Պայրըն ի Ս. Ղազար*. «Բազմավէպ», 1924, № 4, էջ 135-136:

³⁰ Ю. Веселовский, *Очерки армянской литературы, истории и культуры*, 1972, с. 395.

³¹ Ինճիճյան, Ղուկաս (Միքայելյան, 1758-1833), հայ աշխարհագրագետ, պատմաբան, բանասեր, 1799-ից Մխիթարյան միաբանության անդամ: Ունի մի շարք աշխատություններ՝ *Նոր Հայաստան* (1806), *Ստորագրութիւն հին Հայաստանեայց* (1822), *Չնախօսութիւն աշխարհագրական Հայաստանեայց աշխարհի* (երեք հատոր, 1835), *Դարապատում* (ութ հատոր, 1824-1827) և այլն: Հիմնել է «Արշարունեաց ընկերութիւն» գրական-հասարակական կազմակերպությունը (1812-1819):

ՎԵՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ
ԱՆԳՂԻԱԿԱՆ ԵՒ ՀԱՅԵՐԵՆ

ՅՕՐԻՆԵԱԼ Դ Հ. ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ
ՎԱՐԴԱՊԵՏԻ ԱՒԳԵՐԵԱՆ

Յաշակերտութիւն Մեծին Մեխիթարայ Բաբունապետի :

Դ ՎԵՆԵՏԻԱ

ՏՊԱԳՐԵԱԼ

Դ ՎԱՆՍ ՍՐԲՈՅՆ ՂԱԶԱՐՈՒ

1817

1817-ին Վենետիկում տպագրված
Անգլերեն-հայերեն քերականության տիտղոսաթերթը
The title-page of *Grammar English and Armenian*
published in Venice, in 1817

ԳԵՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ
ՀԱՅԵՐԵՆ ԵՒ ԱՆԳՂԻԱԿԱՆ

ՅՕՐԻՆԵԱԼ

Դ Հ. ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ
ՎԱՐԳԱՊԵՏԻ ԱԻԳԵՐԵԱՆ

ՅԱՀԱԿԵՐՏՈՒԹԵՆԻ ՄԵԾԻՆ ՄԻԻԹԱՐԱՅ
ՐԱԲՈՒՆԱՊԵՏԻ.

Դ ՎԷՆԵՏԻԿ
Դ ՎԱՆՍ ՍՐԲՈՅՆ ՂԱԶԱՐՈՒ

ՌՄԿԸ

1819-ին Ս. Ղազարուն տպագրված
Հայերեն-անգլերեն քերականության տիտղոսաթերթը
The title-page of *Grammar Armenian and English*
published in St. Lazarus, in 1819

նկատմամբ, հետաքրքրվում նրա պատմությամբ ու մշակույթով: Անշուշտ այս գործում իր զգալի ներդրումն է ունեցել Հարություն Ավգերյանը, ինչպես Բայրոնն է նշում՝ այդ «զարգացած ու բարեպաշտ մարդը»: Ավգերյանի շնորհիվ Վենետիկում անցկացրած երեք տարին (1816-1818) Բայրոնի համար գիտական համագործակցության արգասալից շրջան է եղել: Բայրոնի օգնությամբ Հ. Ավգերյանը պատրաստել և հրատարակել է *Անգլերեն-հայերեն, Հայերեն-անգլերեն քերականության ձեռնարկները*³² և *Անգլերեն-հայերեն բառարանը*: Բայրոնը կատարել է նաև որոշ թարգմանություններ հայ մատենագրությունից, որոնք նրա նամակներից քաղված առանձին հատվածների և այլ արժեքավոր փաստաթղթերի հետ մեկտեղ Մխիթարյաններն ամփոփել են 1870-ին Ս. Ղազարում տպագրված (իսկ 1907-ին վերահրատարակված) *Lord Byron's Armenian Exercises and Poetry* խորագիրը կրող ժողովածուի (անգլերեն և հայերեն) մեջ: Ինքը՝ Բայրոնը, Վենետիկում անցկացրած իր առաջին ամիսների մասին նշում է 1816 թվականի դեկտեմբերի 24-ին Թոմաս Սուրին ուղղված նամակում. «...ին «կյանքի ընթացքը» խիստ կարգավորվում է: Առավոտները մակույկով գնում եմ Ս. Ղազար վանքի հայրերի հետ հայերեն թոթովելու և օգնելու նրանցից մեկին (խոսքը Հ. Ավգերյանի մասին է - Ա. Բ.) անգլերենը ուղղելու անգլերեն-հայերեն քերականության մեջ, որը շուտով հրատարակվելու է»³³:

Ուշագրավ է, որ Բայրոնի քնարերգության այս շրջանը, երբ բանաստեղծը բուռն ոգևորությամբ տարված էր հայերենով, հայ գրականության մշակույթով, նշանավորվում է վառ ու համարձակ քնարական նորարարությամբ (*Մանֆրեդ, Տաստիի գանգատը, Չայլդ Հարոլդի ուխտագնացության* վերջին նվագը, *Սարդանապալ, Կայեն* և այլն): «Ես մտադիր էի հետևել Ս. Գրքի հայերեն թարգմանությանը և Կայենի ոճի շարադրել որպես իր համամայր քրոջ նկատմամբ ունեցած խանդ ու սեր, սակայն, չնայած դա բանավեճի ավելի հավանական պատճառ էր, ես հրաժարվեցի այդ մտքից, քանի որ այն ուղղափառ չէր»³⁴, - ասում է Բայրոնը Թ. Մեդլինին: Իսկ *Չայլդ Հարոլդի ուխտագնացությունը* պոեմի չորրորդ նվագի իննյակ 8-ում բանաստեղծը գրում է.

³² Father Paschal Aucher, *Grammar English and Armenian*, 1817; *A Grammar Armenian and English*, 1819, Venice, Printed at the Press of the Armenian Academy. – Հ. Յարութին վարդապետ Ավգերեան, *Քերականութիւն անգղիական եւ հայերէն, ՌՄԿԶ. Քերականութիւն հայերէն եւ անգղիական, ՌՄԿԸ, ի Վենետիկ, ի վանս Սրբոյն Ղազարու*:

³³ Th. Moore, *The Life, Letters and Journals of Lord Byron*, London, John Murray, 1908, p. 330.

³⁴ Th. Medwin, *Journal of the Conversations of Lord Byron, noted during a Residence with his Lordship at Pisa, in the 1821 and 1822*, vol. I. Paris, L. Baudry, 1825, p. 152.

**Եվ ես ուսեցի լեզուներն այլոց.-
Հարազատ դարձա օտարի աչքին...**³⁵
(թարգմ. Դ. Սևան)

և, անշուշտ, այդ լեզուներից մեկը հայերենն է:

Երբ 1821-ին Դ. Ավգերյանը գտնվում էր Անգլիայում, Ջ. Սըրրենցիան գլխից Բայրոնի բանաստեղծությունների գեղակազմ հատորները: 1836-ի ապրիլի 18-ին Ավգերյանը Լոնդոնից ստանում է տասնյոթ փոքրադիր հատորների մեջ ամփոփված Բայրոնի ստեղծագործությունների լիակատար ժողովածուն: Բանաստեղծի այդ բոլոր ստեղծագործություններն այժմ մեծ խնամքով ու հոգատարությամբ պահվում են Մխիթարյան միաբանության մատենադարանում:

Հարկ է նշել նաև, որ բանաստեղծի մահվանից շատ տարիներ հետո բազմաթիվ անգլիացիներ (և ոչ միայն անգլիացիներ) գալիս էին վանք տեսնելու Բայրոնի հայերենի ուսուցչին: Դ. Ավգերյանը, որը, թե՛ մինչև Բայրոնի հետ ծանոթանալը, թե՛ դրանից հետո, մեծ հեղինակություն ու հարգանք էր վայելում իր շրջապատում, մեզ հասած տեղեկությունների համաձայն, իրեն դրսևորել է նաև որպես համեստ անձնավորություն: Այսպես, 1833-ի հունիսի 3-ին իր օրագրում կատարած գրառումից պարզվում է, որ մի անգլիացի առաջարկել է Ավգերյանին նկարվել դասավանդության պահին Բայրոն-աշակերտի հետ: Վերջինիս փոխարեն այդ անգլիացին համձն է առնում համդես գալ որպես բնորդ, սակայն Դ. Ավգերյանը կտրականապես հրաժարվում է այդ մտահղացումից: Մի ուրիշ անգամ Վերոնայի շրջակայքում Դ. Ավգերյանին հանդիպում են երեք ամերիկացի, որոնք հետաքրքրվում են նրա անձնավորությամբ, «ու երբ կ'իմանան թե՛ նա Վենետիկն է՝ կը հարցնեն թե՛ տեսա՞ծ է արդեօք Պայրոնի ուսուցիչ Դ. Յարութիւնը, որուն անունը Նիւ-Եորքի լրագիրներեն լսած են»³⁶: Նրանց համար իսկապես մեծ անակնկալ էր, երբ կռահում են, որ խոսում են հենց Բայրոնի հայերենի ուսուցչի՝ Դ. Ավգերյանի հետ, և ցանկանում են այդ հանդիպման մասին հաղորդել նաև ամերիկյան լրագրողներին:

Մեզ համար շատ էական է և կարևոր նաև այն հանգամանքը, որ Բայրոնի 1816-1818 թվականների «հայկական» հանդիպումները նպաստեցին թե՛ բանաստեղծի, թե՛ Մխիթարյանների փառքի տարածման ամբողջ Եվրոպայում: Նույնիսկ անգլիական հասարակության

³⁵ Բայրոն, *Երկերի ժողովածու*, «Հայաստան», Երևան, 1965, էջ 215:

³⁶ Դ. Ղեւոնդ Տայեան, *Լորտ Պայրոն ի Ս. Ղազար*, էջ 139:

բարձր շրջանները, որոնք մինչ այդ խիստ բացասական և արհամարհական վերաբերմունք ունեին Բայրոնի նկատմամբ, սկսեցին հետաքրքրվել նրա հայկական ուսումնասիրություններով: Այստեղ արժե նշել այն փաստը, որ Հ. Ավգերյանը հետագայում ծանոթացել ու բարեկամություն է հաստատել երկու ուրիշ անգլիացիների՝ Ջոն Բրանդի և Էդուարդ Լոմբի հետ, որոնց նույնպես ուսուցանել է հայերեն: Դրա մասին հիշատակում է ինքը՝ Հ. Ավգերյանը: Նա իր օրագրում արտագրում է 1817-ի սեպտեմբերի 9-ի՝ Հ. Չ. Տյուզյանին³⁷ ուղղված նամակը, որտեղ, խոսելով իր նոր անգլիացի աշակերտի՝ Ջոն Բրանդի մասին, գրում է. «Սա ինքն ազնուաբարոյ անգլիացին՝ երեք ամիսք են զի ուսանի յինն զմերս բարբառ. որ և ի սակաւ աւուրս յառաջադէմ գտաւ բազմօք քան զMy Lord Byron երբեմն աշակերտն իմ»³⁸: Իսկ 1819-ի հունիսի 28-ի դիմաց օրագրում գրված է. «Եկն յաշակերտութիւն նմին (այսինքն Հ. Աւգերեանի) Mr. Edward Lombe, աշխոյժ և սրամիտ երիտասարդ Անգլիացի: Ուսալ նա ի նմանէ իբր ամիս մի զՀայկական բարբառ, բայց յաջողակ գտաւ ի նմա քան զԼօրտ Պայրըն և զՊրենտ»³⁹: Այստեղ նշենք նաև, որ Է. Լոմբն օգնել է Հ. Ավգերյանին *Հայերեն-անգլերեն քերականության* ձեռնարկի հրատարակմանը, իսկ Ջ. Բրանդի օժանդակությամբ ու աջակցությամբ նա հրատարակել է *Անգլերեն-հայերեն, Հայերեն-անգլերեն բառարաններ*⁴⁰, որոնք շատ արժեքավոր են ու, թեև գրաբար, այսօր էլ չեն կորցրել իրենց արդիականությունը:

Այսպիսով, 19-րդ դարում Ջ. Գ. Բայրոնը հայ գրականություն մուտք գործեց ոչ միայն իր երկերով, այլև անձամբ մասնակից դարձավ հայոց լեզվի և հայ մշակույթի վերհանմանը, զնահատմանն ու տարածմանը եվրոպացիների հետաքրքրությունների շրջանակի մեջ: Բայրոնի և Մխիթարյանների հանդիպումներն առիթ հանդիսացան, որ Ս. Ղազար այցելեն բազմաթիվ օտարերկրացիներ⁴¹ և, ինչպես նշում է Բայրոնի

³⁷ Տյուզյան, Հակոբ Չելեբի (1793-1847), հայ գրասեր և ազնվական, Թուրքիայի «արքունի փողերանոցի տնօրեն»: Կ. Պոլսում հիմնել է դրամահատ գործարան և կտրել ոսկյա ու արծաթյա դրամներ:

³⁸ Հ. Ղեւոնդ Տայեան, *Լորտ Պայրըն ի Ս. Ղազար*, էջ 138:

³⁹ Անդ:

⁴⁰ Տե՛ս Յ. Աւգերեան, *Բառարան անգլիերէն և հայերէն – Dictionary English and Armenian*, Վենետիկ, 1821. - *Բառարան հայերէն և անգլիական – Dictionary Armenian and English*, Վենետիկ, 1825:

⁴¹ Բայրոնից հետո Ս. Ղազար են այցելել այնպիսի նշանավոր մարդիկ, ինչպիսիք են Թոմաս Մուրը (1819), Լը Վայան դը Ֆլորիվալը (1828), Վալտեր Սկոտը (1832), Հայնրիխ Պետերմանը (1833), Ալֆրեդ դը Սյուսեն (1834), Ժորժ Սանդը (1834), Հովհաննես Այվազովսկին (1840), Էդուարդ Թեյլորը (1851), Ժակ Օֆենբախը (1870), Էլենորա Դուզեն (1886) և շատ ուրիշներ:

հայոց լեզվի ուսուցիչը, «ի սակս ուսանելոյ նորա ի վանս՝ հռչակեցաւ և անուն Վանացս»⁴²: Դրա վառ ապացույցն է նաև այն փաստը, որ այդ հանդիպումներից տասնյակ տարիներ անց (առ այսօր) նույնպես բազմաթիվ օտարազգի մտավորականներ են այցելում Ս. Ղազար և հետաքրքրվում Բայրոնի և Մխիթարյանների առնչություններով: Այսպես օրինակ, ինչպես տեղեկանում ենք «Բազմավեպից», վաճառ են այցելել բազմաթիվ մտավորականներ Անգլիայի «Բայրոնյան ընկերությունից»: «Անոնք կու գային ուխտաւորի մեծ յարգանքով Հայոց կղզին՝ ուր անելի քան դար մը առաջ ապրած էր ու խորհած իրենց ցեղի հանճարեղ մէկ զաւակը, - գրում է «Բազմավեպը», - անցեալ դարու մեծագոյն քերթողներէն մին՝ Լորտ Պայրըն, և ուր ոչ միայն Արեւելքի հիմաւորք քաղաքակրթութեան մը ջահը կը տեսնէր բոցավառ, այլ և սիրած ու սորված էր Հայ դասական լեզուն»⁴³: Այցելումներին առաջնորդում են դեպի Գրատուն, Ձեռագրատուն, Թանգարան, կանգ են առնում Բայրոնի սենյակում, որտեղ բանաստեղծը խոսել է հայ հայրերի հետ, ուսումնասիրել հայոց լեզուն, ցուցադրում են բանաստեղծի իրերը: Այնուհետև այցելումներին ուղեկցում են Տպարան, ինչպես նաև ցույց են տալիս Բայրոնյան ձիթենիները, որոնցից ուխտավորները մեկ ճյուղ պոկում և տանում են որպես հիշատակ:

Բայրոնի և Մխիթարյանների միջև եղած մտերմության վկայությունն են Ս. Ավգերյանի⁴⁴ Ագոնց արքահորն ուղղված 1817-ի փետրվարի 15-ի նամակի հետևյալ տողերը. «Ուրախ ենք ընդ բարի բարի խորհուրդս լօրտին»⁴⁵: Իսկ Ղուկաս Ինճիճյանը նույն թվականին Կ. Պոլսից արքահորը խնդրում է, որ նա առաջարկի Բայրոնին «...գրել ինչ անգղերէն ի վերայ Միաբանութեան մերոյ, զոր ինչ ետես աջօք, թէ զինչ նպատակ ունի Միաբանութիւն մեր, և զինչ գանձ արևելեան ձեռագրաց ժողովեալ ունի ի մենաստանի և այլն...»⁴⁶ և ավելացնում, որ խորհրդարանի անդամները, իմանալով Բայրոնի Ս. Ղազար կատարած այցելությունների մասին, Ազգային ժողովում նպաստավոր դիրք են բռնել Մխիթարյան միաբանության հանդեպ: Մեծ հետաքրքրություն է առաջացնում նաև Ղ. Ինճիճյանի մեկ այլ նամակ. «Մեծ համարեսցուք

⁴² Հ. Ղեւոնդ Տայեան, *Լորտ Պայրըն ի Ս. Ղազար*, էջ 136:

⁴³ *Պայրոնի յիշատակը փառաւորուած*. «Բազմավեպ», 1937, № 2-5, էջ 128:

⁴⁴ Ավգերյան, Սկրտիչ (1762-1854), հայ լեզվաբան, բառարանագիր, աստվածաբան, բարգմանիչ: Մխիթարյան միաբանության անդամ: Ծավալել է բեղմնավոր գրական գործունեություն, թողել ինքնուրույն և թարգմանական աշխատությունների հարուստ ժառանգություն:

⁴⁵ Հ. Ղեւոնդ Տայեան, *Լորտ Պայրըն ի Ս. Ղազար*, էջ 137:

⁴⁶ Անդ:

զանգղիացիին զայն Լօրտ Պայրըն, քանզի անգղիացիք՝ որք աստ ի Պօլիս՝ վարկունն մեծ ունին ի վերայ նորա, և ասեն լինել առաջին բանաստեղծ ընդ համօրէն Անգղիա. ճանաչեն ոմանք և զայրն, զի ամօք ինչ յառաջ եկեալ է աստ ի Պօլիս, զորմէ ետուն և նշան՝ միոյ ոտին նորա լինել թիրեալ...: Որովհետև այսպէս հռչակեալ է ի բանաստեղծութեան, յայտնի խնդրեսցիք ի նմանէ ոտանաւոր...: Ես ահա յինէն կողմանէ առաջարկից նիւթ ի զարթուցանել զերևակայութիւն նորա: Միներվան կամեցաւ ճանապարհորդել անցանել յԵրուպիոյ յԱսիա, նախ զոտս իւր ամբարծեալ կոխել ի Հայաստան. ընտրեաց զճանապարհ ծովու քան զցամաքի, բայց իմացեալ թէ Նէփոլոնոսն հակառակ է իւրոյ ճանապարհորդութեան, քանզի տգիտութեամբ Ասիոյ առաւել ծաղկէր իւր ծովն նաւարկութեամբ, եկն եմուտ յԱդրիական խորշ ծովու ի կղզեակ ինչ փոքրիկ՝ ծայտեալ կերպարանօք ի կերպարանս արևելեան մօրուսաւոր ծերունեաց, որպէս զայլ ոմն մէնդօռ յաւուրս Տէլէմաքայ: Նէփոլոնոսն իմացեալ ել ընդդէմ ի ճակատամարտիլ իւրով եռաժանեօք, որ են Տգիտութիւն, Նախապաշարունն և Ֆանադիզմօն: Միներվան բազումս տաժանեալ ի ձեռն այսոցիկ մօրուսաւորաց, զամս հարիւր անընդիստ պատերազմելով, յոյժ սակաւ յառաջ խաղաց. զի այն եռաժանին նորա բազում վնաս տայր, և պարտասէր զնա: Հուսկ յետոյ յայսոսիկ վերջին աւուրս անկարացեալ, զաչս իւր դարձոյց յԱնգղիա, ծանեալ զի տիրօղ և բարեկամ Նէփոլոնոսի՝ է կղզին անգղիական. խնդրեաց օգնութիւն յԱնգղիոյ, Անգղիան ունի հեծանել տալ զՄիներվան ի վերայ առիւծուն և միեղջերուին իւրոյ, նոցա զօրութեամբն ունի համարձակ խաղալ Միներվան ի Հայաստան նն. հրաւիրելով հուսկ յետոյ զաքատէմեայս այս Անգղիոյ ծանօթանալ ընդ այսր կղզեակի, և զիւր օքսֆըրտեանս ընդ հելլենականին ուսանել և գիայկականն, ուր գտցէ թաքուցեալ զիւր խնդրելին և այլն...»⁴⁷:

Ամփոփելով ասվածը, մի անգամ ևս նշենք, որ Մխիթարյանները, կարելի է ասել, առաջինն էին, որ հայ ժողովրդին ծանոթացրին ինչպէս անտիկ, այնպէս էլ եվրոպական արվեստին ու գրականությանը: Ինչպէս նշում է հայ անվանի գրող, հասարակական գործիչ և թարգմանիչ Արշակ Զոպանյանը (1872-1954), «Մխիթարյան միաբանության Վենետիկի մայր ճյուղին պատկանող վանականներեն ոմանք մեծ բանաստեղծներ, հանճարեղ թարգմանիչներ եղան, իրենց ղեկավարած Մուրատ-Ռաֆայելյան վարժարանն ելած բազմաթիվ մտավորականներ հայ գրականության և հայ արվեստի առաջնակարգ դէմքեր հանդիսա-

⁴⁷ Անդ, էջ 137-138:

ցան, և բազմավաստակ բանասերներն ու հմուտ ուսումնասիրողները զոր Վենետիկի և Մխիթարյան միաբանությունը իր Վենետիկի և Վիեննայի ճյուղերով մեր ժողովուրդին <համար> մեծ դեր կատարեցին և դեռ կկատարեն հայոց պատմության, գրականության, լեզվի, մշակույթի, քննության և մեկնաբանության փափուկ ու կարևոր գործին մեջ»⁴⁸։ Իրոք, Մխիթարյանները հանդես եկան հույն և հռոմեացի դասականների թարգմանությամբ՝ հայ ժողովրդի սեփականությունը դարձնելով Հոմերոսի, Վերգիլիոսի, Սոփոկլեսի, Օվիդիոսի և այլոց ստեղծագործությունները։ Ինչպես գրել է Ա. Չոպանյանը. «Մխիթարեաններն ամբողջ Արեւմուտքը բացին հայ մտքին առջեւ՝ իր հին և *ամեն տեսակ ճոխութիւններովը*»⁴⁹։

Այստեղ անհրաժեշտ է նշել, որ Մխիթարյանները ոչ միայն հայ ժողովրդին ծանոթացրին համաշխարհային գրականության գանձերին, այլև եվրոպական գրական հասարակայնությանը լատիներեն թարգմանությամբ ներկայացրին եվսեբիոսի⁵⁰ բնագրային տարբերակ չունեցող *Քրոնիկոնը*, Հովհան Ոսկեբերանի⁵¹ և Եփրեմ Ասորու⁵² աշխատությունները, Փիլոն Եբրայեցու⁵³ ճառերը և այլն։

Այսպիսով, եզրափակելով մեր խոսքը Բայրոնի և Մխիթարյանների ծանոթության ու համատեղ գործունեության վերաբերյալ, նշենք, որ հանգամանքների բերումով անգլիացի տարաբախտ բանաստեղծը հանդիպեց տարաշխարհիկ ժողովրդի իր ժամանակակիցներին՝ հայ մտավորական-եկեղեցականներին, որոնք հանգրվան էին գտել Եվրո-

⁴⁸ Արշակ Չոպանյան, *Նամակահի*, «Սովետական գրող», 1980, էջ 344։

⁴⁹ Արշակ Չոպանյան, *Դեմքեր*, Փարիզ, Գեղարուեստական տպարան, 1924, էջ 50։

⁵⁰ Եվսեբիոս Կեսարացի (մոտավորապես 263-339), հռոմեական եկեղեցական գրող, Պաղեստինյան Կեսարիայի եպիսկոպոս (մոտավորապես 314-ից)։

⁵¹ Հովհան Ոսկեբերան (մոտավորապես 347-407), հույն եկեղեցական գործիչ։ Փայլուն հռետոր (այստեղից էլ նրա մականունը)։ Բազմաթիվ խրատների, ներբողների, Ավետարանի մեկնությունների հեղինակ։ Խրատներում վառ կերպով պատկերում է իր ժամանակի հասարակական և կրոնական կյանքը։ Նրա գործերից հայերեն թարգմանվել են դեռևս 5-րդ դարում։

⁵² Եփրեմ Ասորի (306-373), ասորի մատենագիր։ Նրա ստեղծագործությունները գրեթե ամբողջությամբ ներկայացված են հնագույն հայերեն թարգմանություններում։ *Տապախոսի Ավետարանի մեկնության* զգալի մասը, *Պողոսի թղթերի մեկնությունը* և մի քանի այլ երկեր պահպանվել են միայն հայերեն թարգմանությամբ։

⁵³ Փիլոն Եբրայեցի (Ալեքսանդրացի, մոտավորապես մ. թ. ա. 20-մ. թ. 50), եբրայական-հունական փիլիսոփա։ Փիլոն Եբրայեցին զգալի ազդեցություն է ունեցել միջնադարյան հայ փիլիսոփայական մտքի ձևավորման վրա։ 5-րդ դարի հունաբան դպրոցի ներկայացուցիչները նրա գործերից տասնչորսը թարգմանել են հայերեն, որոնցից յոթը պահպանվել է միայն հայերեն և միմիայն դրա շնորհիվ դարձել համաշխարհային դասական բանասիրության ու փիլիսոփայության ուսումնասիրության առարկա։

պայի մի գողտրիկ անկյունում՝ Վենետիկի Ս. Ղազար կղզում, որտեղ ստեղծել էին մի փոքր Հայաստան և ուսումնասիրում ու զարգացնում էին իրենց հիմնավորց ժողովրդի բազմադարյան մշակույթը և ծավալում լուսավորական լայն աշխատանք հայ ազգի մեջ:

Ս. Ղազար կղզում կայացած հանդիպումները մեծ ազդեցություն ունեցան Բայրոնի վրա, և 1823-ի հուլիսին նա, նախքան Իտալիայից Հունաստան մեկնելը, վերջին անգամ այցելում է իր հայ բարեկամներին: Շատ հուզիչ է եղել բանաստեղծի բաժանումը Մխիթարյաններից: Երբ բանաստեղծի մակույկը հեռացել է տեսադաշտից, Հարություն Ավգերյանը և Սուքիաս Սոմայանը, այս «երկու ալեփառ ծերունիներն իրարու երես նայեցան... մեկնա՛ծ էր այն զոր տարիներով սիրած էին իրենց անառակ որդւոյն պէս. ան պիտի մեկնէր դէպ ի Արեւելք... և երկուքին ալ աչքերէն զոյգ մը արցունքի կաթիլներ գլորեցան ու տղու պէս լացին»⁵⁴:

Իտալիայում անցկացրած տարիները Բայրոնի համար դարձան ստեղծագործելու մի նոր, արտակարգ բեղմնավոր շրջան: Բացի դրանից, Վենետիկում նա առաջին անգամ հանդիպեց հեղափոխական շարժման իսկական մասնակիցներին՝ կարբոնարներին, և դառնալով նրանց համախոհ ընկերը, իր անձն ու կարողությունը տրամադրեց իտալական հեղափոխությանը: Հունաստան մեկնելու որոշումը Բայրոնը վերջնականապես իրականացրեց 1823-ի ամռանը: «Բոլորն ասում են, որ ես կարող եմ շատ օգտակար լինել Հունաստանին: Ոչ ես, ոչ էլ նրանք չգիտեն, թե ինչպես, բայց համենայն դեպս փորձենք»⁵⁵, - խոստովանում է Բայրոնը 1823-ի հունիսի 15-ին Էդվարդ Ջոն Թրելոնիին ուղղված նամակում: Վերոհիշյալ նամակում բանաստեղծն առաջարկում է Թրելոնիին իրեն ուղեկցել այդ ճանապարհորդության ընթացքում: 1823-ի հուլիսի 16-ին «Հերկուլես» նավը բանաստեղծին, Պ. Գամբայի և Է. Թրելոնիի ուղեկցությամբ, ընդմիջտ հեռացրեց Իտալիայի ափերից դեպի նրա կյանքի վերջին արկածների երկիրը՝ Հունաստան: Դժվար է ասել, թե ինչն առաջնորդեց բանաստեղծին, երբ նա ընդունեց այդ որոշումը: Անկասկած նրա ցանկությունների մեջ մեծ դեր խաղացին ազատության հանդեպ տաժած նրա ռոմանտիկ սերը, իր նախնիներից ժառանգած արկածասիրությունը, պատանեկան հիշողու-

⁵⁴ Ռ. Որբերյան, *Լորտ Պայրըն (Ի Ս. Ղազար)*, «Բազմավեպ». 1932, № 6-7, էջ 272:

⁵⁵ *Lord Byron in His Letters*, selections from his letters and journals, edited by V. H. Collins, Charles Scribner's Sons, N. Y. 1927, p. 265. Այդ մասին տե՛ս նաև Th. Medwin, *Journal of the Conversations of Lord Byron, noted during a Residence with his Lordship at Pisa, in the years 1821 and 1822*, in two volumes, vol. II. Paris, L. Baudry, 1825, p. 175.

թյունները կամ, ինչպես շատերն են կարծում, փառքի ծարավը: Ինչպես էլ որ բացատրվի, Բայրոնը, համեմայն դեպս, ցուցաբերեց անսահման մեծ խիզախություն: Այնտեղ էլ, Յունաստանում, նա մահացավ 1824-ի ապրիլի 19-ին՝ դեռևս չբոլորած իր երեսունյոթ տարին: Բայրոնի մահը Յունաստանում նշվեց որպես համազգային սուգ: «Նա մահացավ օտար երկրում, օտարների մեջ, - հիշում էր նրա ընկեր Փամբան, - բայց ոչ մի տեղ նրան չէին կարող այնպես սիրել և անկեղծորեն ողբալ, ինչպես Յունաստանում»⁵⁶: Յույն ժողովրդի ազատագրության անձնվեր մասնակցի մահը ողբաց Յունաստանը, նրա ետևից ողբաց և ողջ եվրոպան: «Իտալիան առաջին երկիրն էր, որ իմացավ Բայրոնի տխուր վախճանի մասին, որովհետև այն ամենամերձակա երկիրն էր: Այդ նորությունը հավանաբար ամենաուժեղ ազդեցություն թողեց Վենետիկում: Այդ երեկո, երբ զանգը դողամջեց Ս. Ղազար կղզի-վանքից, շատ Մխիթարյաններ խորհեցին «ընկած հրեշտակի» ճակատագրի մասին, հանճար ու հերոս, բայց նաև մարդկային արարած, որը երջանիկ պատահակա-նությամբ եղել էր իրենց ընկերը»⁵⁷: Բայրոնի մահով փակվեց ռոմանտիզմի ամենալուսաշող էջերից մեկը:

Իտալիայից մեկնելով Բայրոնն իր հետ տարավ ջերմ տպավորու-թյուններ և հիշողություններ հայ նշանավոր մարդկանց հետ ունեցած հանդիպումներից ու զրույցներից: Դժվար է հավանաբար հիշատակել եվրոպացի մեկ այլ բանաստեղծի, ով մինչ Բայրոնը այդքան սերտ անձնական առնչություն ունենար հայ իրականության հետ:

§ 1.2. Բայրոնի երկերը Վենետիկի Մխիթարյանների մամուլի էջերում

Հայ մտավորականությունը շատ վաղ, սկսած դեռևս 19-րդ դարի 10-20-ական թվականներից, ծանոթ է եղել Ջորջ Բայրոնի ստեղծագոր-ծություններին: Կոստանդնուպոլսի, Ջմյուռնիայի, Սոսկվայի, Թիֆլիսի, Վենետիկի և Վիեննայի մշակութային օջախներում լույս տեսնող բազ-մաթիվ պարբերականներում տեղ են գտել մի շարք հոդվածներ բանա-ստեղծի մասին, ինչպես նաև թարգմանություններ նրա բանաստեղծու-թյուններից: Գիշտ է, վերջիններս հայերեն չեն թարգմանվել մինչև 1840-ական թվականները, իսկ անգլիացի բանաստեղծի մասին հայ մամուլի

⁵⁶ Байрон, *Избранные произведения*, Художественная литература, М., 1953, с. 21.

⁵⁷ A. Terzian, *Island Monastery in the Venetian Lagoon with Memories of Lord Byron (on the Occasion of the Mekhitarist Founder's Tricentenary)*, «Հայ ընտանիք», 1976, № 11-12, էջ 61:

էջերուն առաջին անգամ գրվել է նույնպէս այդ թվականներին, սակայն հայ առաջադէմ հասարակությունը ծանոթ է եղել Բայրոնի ստեղծագործություններին:

Սկսած 1840-ական թվականներից՝ Բայրոնի քնարերգությունը հայ մամուլում ձեռք է բերում առանձնակի հետաքրքրություն: Արագ թափով աճում է նրա ստեղծագործությունների հայերեն թարգմանությունների թիվը, որոնք սկզբում կատարվել են ֆրանսերենից, իսկ հետագայում՝ ավելի հաճախ բնագրից: Հանդեսները տպագրում են հոդվածներ նրա մասին, ինչպէս նաև թարգմանություններ նրա ստեղծագործություններից: Հայ իրականության մէջ հետաքրքրությունը Բայրոնի անհատականության, նրա գրական ժառանգության նկատմամբ պատահական երևույթ չէր, այլ պայմանավորված էր, մի կողմից, այն մեծ դերով, որ ուներ անգլիական մշակույթը (Շեքսպիր, Միլթոն, Սկոտ և ուրիշներ) հայ գրական կյանքում, իսկ մյուս կողմից՝ հայ մտավորականության ներկայացուցիչների հասարակական և քաղաքական դժգոհությամբ, քանի որ Բայրոնի իտալական շրջանի բանաստեղծությունները նրանց մէջ արթնացնում էին ազատագրական ձգտումներ և պատասխանում նրանց հետաքրքրող հարցերին: Բայրոնի ստեղծագործությունների լայն արձագանքին հայ հասարակության մէջ նպաստեց նաև այն հանգամանքը, որ Բայրոնը 1816-1817 թվականներին Վենետիկի Ս. Ղազար կղզում սովորել էր հայերեն, և Մխիթարյանները գրառումներ էին կատարել նրա մասին:

Անկասկած, եվրոպացի գրողներից միայն Բայրոնն է, որ ծանոթութուն և անձնական շփումներ է ունեցել Մխիթարյանների հետ, բարձր է գնահատել նրանց կատարած հայրենամկեր աշխատանքը, ինչպէս նաև սովորել է հայոց լեզուն և հետաքրքրվել հայ մշակույթով: Ինչպէս հայտնի է, մինչ Մխիթարյանների հետ ծանոթանալը, Բայրոնին համակել են հուսահատությունն ու թախիծը, ատելությունն իր հայրենիքի և անգլիացիների նկատմամբ: Իրենց հայրենիքից հեռու գտնվող, բայց հանուն հայրենիքի և ազգի, Իտալիայի այդ գողտրիկ անկյունում քրտնաջանորեն գործող հայ վանական-մտավորականները Բայրոնին ոչ միայն հայերեն էին սովորեցնում, այլև իրենց հոգատարությամբ ու վարվելակերպով ջանում էին բուժել բանաստեղծի սիրտն ու հոգին, նրան հաղորդել ստեղծագործական նոր լիցք և մղել նոր խիզախումների: Դժվար է ասել, թե ինչպիսին կլինէր Բայրոնի հետագա ստեղծագործական կյանքը, եթե նա չհանդիպեր Մխիթարյաններին: Բայրոնի մտքի այն բազմազանությունը և խորությունը, իրականությունը ճանաչելու նրա փիլիսոփայական որոնումները, առասպելի և իրականության

միացումը, անկախության ձգտումը, մտքի հաղթանակը կապ ունեն բայրոնի հայկական ուսումնասիրությունների հետ: Դրա մասին բազմիցս նշել են ինչպես հայ, նույնպես և օտար հեղինակները: Այսպես, ֆրանսիացի ռոմանտիկ բանաստեղծ, քաղաքական գործիչ, պատմաբան Ալֆոնս Մարի Լուի դը Լամարթինը (1790-1869) 1848-ին Փարիզի Մուրատյան վարժարանի աշակերտների մրցանակաբաշխության հանդեսի ժամանակ արտասանած ճառում նշում է. «Լորտ Պա՛յրըն մեծ բանաստեղծն անգլիացի, և ուր որ ինքն ալ այնչափ անգամ ամփոփեր ու լուսաւորեր էր իր գեղեցիկ երևակայութիւնը ձեր գրականութեան լուսովը»⁵⁸:

Ինչպես արդեն նշել ենք, 1817-ին Հարություն Ավգերյանը և Բայրոնը միացյալ ջանքերով պատրաստում և հրատարակում են *Անգլերեն-հայերեն քերականության ձեռնարկ*՝ հայերի օգտագործման համար, իսկ այնուհետև ձեռնամուխ են լինում անգլիախոս ուսանողության համար *Հայերեն-անգլերեն քերականության ձեռնարկի* կազմմանը, որը հրատարակվում է 1819-ին⁵⁹:

Եվ պատահական չէ, որ Մխիթարյաններն առաջիններից էին, որ անդրադարձել են Բայրոնին ու նրա ստեղծագործությանը: Բայրոնի բազմաթիվ ստեղծագործություններ և նրա մասին հոդվածներ տեղ են գտել Մխիթարյանների հրատարակած գրքերում, ժողովածուներում և գրական հանդեսներում: Քննենք Վենետիկի Մխիթարյանների հրատարակած՝ Բայրոնի երկերը (առանձին գրքերով ու ժողովածուներում, «Բազմավեպ», «Գեղունի» և «Հայ ընտանիք» հանդեսներում), իսկ նրա մասին լույս տեսած աշխատանքներին կանդրադառնանք սույն աշխատության վերջին գլխում:

1.2.1. Առանձին գրքերով ու ժողովածուներում: 1832-ին վերահրատարակված *Հայերեն-անգլերեն քերականության ձեռնարկի*⁶⁰ մեջ Հարություն Ավգերյանը որպես հայոց լեզվի վարժություններ զուգահեռ գետեղում է նաև Ս. Պողոսի՝ կորնթացիներին ողջված երկու թղթերը, Մովսես Խորենացու *Հայոց պատմության* որոշ հատվածներ, մի հատված Ներսես Լամբրոնացու *Ատենաբանությունից* և դրանց անգլերեն թարգմանությունները՝ կատարված Բայրոնի կողմից:

⁵⁸ Մուրատեան Վարժարանին պարգևաբաշխութիւնը. «Բազմավեպ», 1848, № 23, էջ 357-358:

⁵⁹ Այդ ձեռնարկը ճշգրտված և ավարտուն ծևով վերահրատարակվում է 1832-ին, որի մեջ վարժությունների տեսքով ներառվում են նաև հայկական քնարերգության (անգլերեն թարգմանության հետ մեկտեղ) և հայերենից անգլերեն Բայրոնի կատարած որոշ թարգմանությունների (բնագրի հետ միասին) նմուշներ:

⁶⁰ St' u P. Paschal Aucher, *A Grammar Armenian and English*, Venice, of St. Lazarus, 1832.

1852-ին լույս է տեսնում *Ծաղկաքաղ քերթողաց անգղիացուց* ժողովածուն (անգլերեն և հայերեն)⁶¹, որտեղ, ի թիվս այլ ստեղծագործությունների, տեղ են գտնում նաև Բայրոնի որոշ ստեղծագործություններ: Այստեղ *Ի թղթոց Լորտ Պայրընի* խորագրի տակ ամփոփված են *Հայերեն-անգլերեն քերականության* ձեռնարկի համար բանաստեղծի գրած առաջաբանը և հատվածներ նրա երկու նամակից, իսկ *Հատուածք Պատմութեանն Հայոց. թարգմանեալք ի Լորտ Պայրընէ ի հրահանգս անձինն ի հայ բարբառ* խորագրի տակ բնագրի հետ միասին տեղ են գտել Ս. Խորենացու *Հայոց պատմության* որոշ հատվածների (առաջին գրքի Ը. գլուխը և Թ. գլխի մեծ մասը) անգլերեն թարգմանություններ՝ կատարված բանաստեղծի կողմից: Ժողովածուում զետեղվել են նաև մի հատված Ներսես Լամբրոնացու *Ատենաբանությունից*, Ս. Պողոսի՝ կորնթացիներին ուղղված երկու թղթերը և դրանց անգլերեն թարգմանությունները, որոնք կատարել է Բայրոնը: Ժողովածուում *Լորտ Պայրընի Քերթուածք* խորագրով տեղ են գտել (բնագրով և հայերեն թարգմանությամբ) *Կոտորած բանակին Սենեքերիմայ* (*The Destruction of Sennacherib*), *Ուղերձ առ Ովկիանոս* (*Address to the Ocean*), *Ի Վադերլու* (*On Waterloo*), *Առ ժամանակ* (*To Time*), *Տաղ երգեալ ի շանթածիզ մրրկի* (*Stanzas Composed During a Thunder-Storm*) և *Տաճար Ս. Պետրոսի* (*Church of St. Peter*) բանաստեղծությունները, ինչպես նաև լրդ Բայրոնի անգլերեն և հայերեն ստորագրությունները: Այդ բանաստեղծություններից առաջինը *Հրեական մեղեդիներ* շարքից է, իսկ երկրորդը, երրորդը և վերջինը հատվածներ են *Չայլդ Հարոլդի ուխտագնացությունը* պոեմից (համապատասխանաբար՝ չորրորդ, երրորդ և չորրորդ նվագներից), որը գրված է սպենսերյան տներով՝ իննյակներով⁶²: Ցավոք, այդ բանաստեղծությունների թարգմանիչները չեն նշվել: Սակայն, մեր կարծիքով, կասկածից վեր է, որ դրանք թարգմանել է Ղ. Ալիշանը: Դրանում համոզվելու համար բավական է *Չայլդ Հարոլդի ուխտագնացությունը* պոեմի չորրորդ նվագի վերոհիշյալ երկու հատվածները՝ 178-184 (*Ուղերձ առ Ովկիանոս*) և 153-159 (*Տաճար Ս. Պետրոսի*) իննյակները, համեմատել Մխիթարյանների հետագա հրատարակությունների հետ, որտեղ զետեղվել են այդ հատվածները (ԳՅԸ-ԳԶԲ և ԳԾԳ-ԳԾԹ իննյակներ) և նշվել է թարգմանիչը՝ Ղ. Ալիշան: Պարզվում է, որ չնայած հետագա հրատարակություններում կան որոշ, հիմնականում խմբա-

⁶¹ St'e u Beauties of English Poets – *Ծաղկաքաղ քերթողաց անգղիացուց*, Venice, In the Island of S. Lazzaro, 1852.

⁶² Անգլիացի բանաստեղծ Էդմունդ Սպենսերը (1552-1599) տաղաչափության մեջ ավանդական ութնյակի փոխարեն մտցրել է ինը տողանոց տուն:

գրական բնույթի, փոփոխություններ, թարգմանության կառուցվածքը, ոճը և արվեստն ընդհանուր առմամբ նույն ձեռագիրն ունեն: Բացի դրանից, 1974-ին «Հայ ընտանիք» ամսագրում զետեղված մի անստորագիր հոդվածից (հայերեն և անգլերեն) տեղեկանում ենք (մեր կարծիքով տեղեկությունը միանգամայն հավաստի է), որ Ղ. Ալիշանը թարգմանել է Բայրոնի «քանի մը քնարերգութիւններ, որոնք ամփոփուած են մէկ հատորի մէջ եւ լոյս տեսած՝ 1870-ին»⁶³: Այստեղ խոսքը 1870-ին հրատարակված *Lord Byron's Armenian Exercises and Poetry* ժողովածուի մասին է (նշված հոդվածի անգլերեն տարբերակում բերված է «մեկ հատորի մեջ ամփոփված» նյութերի, այդ թվում և բանաստեղծությունների լրիվ ցանկը), որի մեջ համարյա անփոփոխ զետեղված են *Ծաղկաքաղում* ընդգրկված Բայրոնի բոլոր (թվով՝ վեց) բանաստեղծությունները:

1860-ին Վենետիկում լույս է տեսել Բայրոնի *Չայլդ Հարոլդի ուխտագնացությունը* պոեմի չորրորդ երգը՝ *Իտալիա* վերնագրով (անգլերեն և հայերեն)⁶⁴: Պոեմի այդ նվագի թարգմանությունը կատարել է Բայրոնի հայ առաջին թարգմանիչներից մեկը՝ հայ նոր քնարերգության նահապետ Ղևոնդ Ալիշանը (1820 - 1901), որը հիացել է Բայրոնով և մեծարել նրան՝ անվանելով ոչ միայն դարի նշանավոր բանաստեղծ, «այլ եւ առաջին ի նոսին վկայեալ է ի յոլովից գիտնոց»⁶⁵: Չնայած դրան, Ղ. Ալիշանը համամիտ չէր Բայրոնի պոեմում տեղ գտած թախծամոլության ու մեղամաղծության արտահայտություններին և իր թարգմանության մեջ դրանք կամ զեղչել է, կամ իր վերաբերմունքն է ցույց տվել ծանոթագրությունների և մեկնաբանությունների միջոցով: Այնուհետև այդ թարգմանությունը նույնությամբ վերահրատարակվել է 1889-ին, 1891-ին և 1901-ին: Նշենք նաև, որ այս պոեմին, բացի Ղ. Ալիշանից, անդրադարձել են ևս հինգ հայ թարգմանիչներ՝ Վ. Անտոնյանը, Լեռնցը, Հ. Միրզայանը, Հովհ. Թումանյանը և Հ. Սևանը:

Ինչպես արդեն նշել ենք, 1870-ին Մխիթարյանները հրատարակում են *Լորդ Բայրոնի հայերեն վարժությունները և բանաստեղծությունները*

⁶³ *Լորտ Պայրըն հայ գրականութեան մէջ* (անստորագիր). «Հայ ընտանիք», 1974, № 11-12, էջ 8:

⁶⁴ Տե՛ս Lord Byron, *Childe Harold's Pilgrimage*, Canto the fourth, Venice, In the Island of S. Lazarus, 1860. - Բայրոն, *Իտալիա*, թարգմ. Ղ. Ալիշան, Վենետիկ, ի տպարանի Սրբոյն Ղազարու, 1860:

⁶⁵ Անդ, Ազդ:

Ի Տ Ա Լ Ի Ա

ՎԵՆԵՏԻԱ

Ի ՏՊԱՐԱՆԻ ՍՐԲՈՅՆ ՂԱԶԱՐՈՒ

1860

1860-ին Ս. Ղազարուն տպագրված *Չայլդ Հարոլդի ուխտագնացությունը* պոեմի չորրորդ նվագի (*Իտալիա* խորագրով՝ անգլերեն և հայերեն) տիտղոսաթերթը

The title-page of the fourth canto of *Childe Harold's Pilgrimage* (entitled *Italy*, in English and Armenian) published in St. Lazarus in 1860

ժողովածուն (անգլերեն և հայերեն)⁶⁶, որտեղ գրեթե նույնությամբ (փոխվել են հատ ու կենտ բառեր) արտատպվել են 1852-ին հրատարակված *Ծաղկաքաղ քերթողաց անգղիացւոց* ժողովածուում զետեղված՝ Բայրոնին վերաբերող նյութերն ամբողջությամբ, որոնց ավելացվել է ընդամենը չորս բանաստեղծություն՝ *Ի մահ օրհորդի միոյ քեռորդի քերթողին եւ սիրելի յոյժ նմա* (*On the Death of a Young Lady*), *Առ Դուքսն Տորսեյ* (*To the Duke of Dorset*), *Արտասուք* (*The Tear*) և *Յետին տողք Պայքընի* (*On this Day I Complete My Thirty-sixth Year*): Դրանցից առաջին երեքը *Պարսպության ժամեր* շարքից են: Թեև այդ ժողովածուում զետեղված բանաստեղծությունների թարգմանիչները նույնպես նշված չեն, վստահորեն կարող ենք պնդել, որ դրանք թարգմանել է Ղ. Ալիշանը, ընդ որում, վերջին բանաստեղծության թարգմանության տեքստը բառացիորեն նույնն է, ինչ որ տպագրված է 1905-ին «Բազմավեպում», որտեղ թարգմանիչը նշված է: Վերոհիշյալ ժողովածուն նույնությամբ արտատպվել է 1907-ին:

1880-ին Մխիթարյանները հրատարակում են օտարազգի բանաստեղծների ստեղծագործություններից կատարված թարգմանությունների ժողովածուի երկրորդ մասը, որտեղ *Նկարագրականք* խորագրի տակ զետեղվել են նաև Բայրոնի երկու բանաստեղծությունները՝ *Գերեզմանք հանճարեղացն յիտալիա* և *Ցլամարտ ի Սպանիա* վերնագրերով⁶⁷: Այդ ժողովածուն նույնությամբ վերահրատարակվել է 1883-ին: Բացի դրանից, նույն 1880-ին հրատարակվել է այդ ժողովածուի համառոտ տարբերակը, որի մեջ տեղ է գտել Բայրոնի վերոհիշյալ բանաստեղծություններից միայն առաջինը⁶⁸: Այդ բանաստեղծությունները հատվածներ են Բայրոնի *Չայլդ Հարոլդի ուխտագնացությունը* պոեմի չորրորդ (54-60 իննյակներ) և առաջին (72-80 իննյակներ) նվազներից: Ավելացնենք նաև, որ չնայած վերոհիշյալ ժողովածուներում թարգմանիչները նշված են հավաքական անունով (*Մխիթարեան միաբանից*), սակայն ակնհայտ է, որ Բայրոնի բանաստեղծություններից առաջինը թարգմանել է Ղ. Ալիշանը (տե՛ս 1860-ի հրատարակության ԾԴ-Կ իննյակները), իսկ երկրորդը՝ Խ. Գալֆայանը (տե՛ս «Բազմավեպի» 1853-ի № 21-ում բերված ՀԲ-Ձ իննյակները):

⁶⁶ Տե՛ս Lord Byron's *Armenian Exercises and Poetry*, Venice, In the Island of S. Lazzaro, 1870.

⁶⁷ Տե՛ս *Ծաղկաքաղ հատուածք յօտարազգի մատենագրաց*, թարգմ. Մխիթարեան միաբանից, մասն երկրորդ. *Քերթուածք*, Վենետիկ, ի վանս Ս. Ղազարու, 1880, էջ 132-136:

⁶⁸ Տե՛ս *Համառօտ ծաղկաքաղ հատուածոց ի քերթութեանց օտարազգի մատենագրաց*, Վենետիկ, Վանք Մխիթարեանց, 1880, էջ 78-80:

1895-ին Մխիթարյանները հրատարակում են ծագումով գերմանացի, ֆրանսիական բանասեր, հայագետ Գ. Ա. Շրումպֆի (1844-1892) *Ուսումնասիրությունը հայ լեզուի եւ մատենագրութեան յԱրեւմուտս (ԺԴ-ԺԹ դար)* աշխատությունը: Դրա հիմքում ընկած է հեղինակի 1890-ին Լոնդոնում հրատարակած *Հայագիտությունը եվրոպայում* (*Études Arméniennes en Europe*) հոդվածաշարը, որտեղ ներկայացվել են XIV-XIX դարերում եվրոպացի հայագետների համառոտ կենսագրությունները և քննության ենթարկվել նրանց գործերը: Հոդվածաշարը ֆրանսերենից հայերեն է թարգմանել և անհրաժեշտ լրացումներով հրատարակության պատրաստել հայ մատենագետ և թարգմանիչ Գ. Ջարբխանյանը (1827-1901): Աշխատությունում զետեղվել է նաև *Լորտ Պայրոն* հոդվածը⁶⁹, որտեղ բերվում են հայերին վերաբերող հատվածներ Բայրոնի մամակներից (ընդհանուր թվով՝ տասը), ինչպես նաև *Հայերեն-անգլերեն քերականության* ձեռնարկի համար Բայրոնի գրած հայտնի առաջաբանը:

1966-ին Մխիթարյանները հրատարակում են պատկերազարդ տեղեկագիրք (հեղինակը չի նշված) Մխիթարյան միաբանության Մայրավանքի վերաբերյալ, որի մեջ տեղ են գտնում նաև Բայրոնի սենյակի նկարագրությունը, մի հատված *Անգլերեն-հայերեն քերականության* ձեռնարկի համար Բայրոնի գրած առաջաբանից և Բայրոնին պատկերող որոշ գեղանկարների (այդ թվում՝ Հ. Այվազովսկու՝ *Բայրոնի այցը Մխիթարյաններին Ս. Ղազար կղզում* գեղանկարի) վերարտադրություններ⁷⁰:

Բացի վերոհիշյալ գրքերից ու ժողովածուներից, Մխիթարյանները, Բայրոնի՝ Ս. Ղազար կատարած այցելության հիշատակի առթիվ, կանոնավոր կերպով հրատարակել են գրեթե նույնատիպ պատկերազարդ ծողովածու-գրքույկներ (անգլերեն՝ հաճախ չնշելով հրատարակման տարեթիվը)⁷¹: Այդ ժողովածուներում գրեթե միշտ զետեղվել են հայերին վերաբերող հատվածներ Բայրոնի մամակներից՝ կենսագրական ծանոթագրություններով, Մխիթար Աբբահոր, Ս. Ղազարի տեսարժան

⁶⁹ Տե՛ս Գ. Ա. Շրումպֆ, *Ուսումնասիրությունը հայ լեզուի եւ մատենագրութեան յԱրեւմուտս (ԺԴ - ԺԹ դար)*, թարգմ. և լրաց. Գ. Ջարբխանյանի, Վենետիկ, Մխիթարեան տպարան, 1895, էջ 339-347:

⁷⁰ Տե՛ս Սուրբ Ղազար: *Մայրավանք Մխիթարեան միաբանութեան*, Վենետիկ, Ս. Ղազար, 1966, էջ 50-53:

⁷¹ Տե՛ս, օրինակ, *Armenian Album on Byron*, In Memory of Lord Byron's Sojourn at St. Lazarus, Venice, San Lazzaro, 1955. – *Lord Byron and the Armenians*. Venice, San Lazzaro (հրատարակման թվականը բացակայում է) և այլն:

վայրերի, Բայրոնի հայերեն և անգլերեն ստորագրությունների, ինչպես նաև նրա լուսանկարների և գեղանկարների վերադարձություններ:

1.2.2. «Բազմավեպ» հանդեսում: «Բազմավեպը» իբրև գրական, հայագիտական պարբերական (գործում է 1843-ից առ այսօր) ընթերցող հասարակությանը ծանոթացնում է ոչ միայն հայ, այլև եվրոպական գրականության հետ: Տարիներ շարունակ «Բազմավեպի» էջերում գետեղվել են Շեքսպիրի, Միլթոնի, Գյոթեի, Պուշկինի, Լերմոնտովի և, վերջապես, Բայրոնի ստեղծագործությունները:

Հանդեսի հիմնադրումից երեք տարի անց, դեռևս 1846-ին, դրա էջերում հանդիպում ենք մի բանաստեղծության, որի ոչ հեղինակը, ոչ էլ թարգմանիչը նշված չեն⁷²: Առաջին իսկ ընթերցումից զգացվում է, որ դա մի հատված է Բայրոնի *Չայլդ Ֆարուդի ուխտագնացությունը* պոեմից, իսկ ավելի մանրամասն ուսումնասիրությունից պարզվում է, որ այդ բանաստեղծությունը նշված պոեմի չորրորդ նվագի 153-159 իննյակներն են՝ Ղ. Ալիշանի թարգմանությամբ, որոնք աննշան փոփոխություններով 1852-ին ընդգրկվել են *Ծաղկաքաղում*: Փաստորեն, դա Մխիթարյանների կողմից Բայրոնի ինքնուրույն ստեղծագործության առաջին հրատարակությունն է (ինչպես նշել ենք, հայերենից նրա որոշ թարգմանություններ տեղ են գտել 1832-ին հրատարակված *Հայերեն-անգլերեն քերականության* ձեռնարկում), սակայն անհասկանալի պատճառներով հեղինակի անունը չի նշվում:

Անհրաժեշտ է հիշել, որ Մխիթարյաններն, ընդհանրապես մեծ տեղ էին տալիս թարգմանություններին: Երբեմն Բայրոնից կատարված թարգմանություններն ուղեկցվում են նաև կենսագրական բնույթի առաջաբաններով և ակնարկներով: Այսպես, «Բազմավեպի» 1853-ի համարներից մեկում տպագրվել է մի հոդված ցլամարտի մասին⁷³: Ցլամարտի ընթացքը մանրամասն նկարագրելուց հետո, հոդվածի վերջում, հեղինակը նշում է, որ իսպանական ազգային այդ հանդիսախաղին ականատես են եղել եվրոպացի շատ գրողներ, որոնք հետագայում այն նկարագրել են իրենց չափածո և արձակ ստեղծագործություններում, և «իբրև նկարագրական մասին ամենագեղեցիկ օրինակ» բերում է «Լոռտ Պա՛յրըն անգղիացի մեծ քերթողին տուած վառվուռն նկարագիրը իր Չայլտ Ֆարուլտ ըսուած հռչակաւոր բանաստեղծութեանը մէջ»⁷⁴: Այստեղ բերված է մի հատված Բայրոնի *Չայլդ Ֆարուդի ուխտագնացությունը* պոեմի առաջին նվագից՝ ԶԲ-Ձ (72-80) իննյակները Խ. Գ.-ի

⁷² Տե՛ս Սուրբ Պետրոսի *Ի Դռովն*. «Բազմավեպ», 1846, № 16, էջ 247-248:

⁷³ Տե՛ս Խ. Գ., *Ցլամարտութիւն*. «Բազմավեպ», 1853, № 21, էջ 326-331:

⁷⁴ Անդ, էջ 329:

թարգմանությամբ: Մեր կարծիքով Խ. Գ.-ն նույն ինքը՝ հայ բանաստեղծ, դրամատուրգ, թարգմանիչ, հրապարակախոս և եկեղեցական գործիչ Խորեն Գալֆայանն (1832-1892) է, որը հաճախ ստորագրել է՝ Յ. Խ. Գ., Խ. Վ. Գ., Խ. Նար-Պեյ, Խորեն Նար-Պեյ և այլն: Նշենք, որ այդ իննյակներից առաջինի և վերջինի թարգմանությունը լրիվ չէ (բերված է միայն դրանց առաջին քառատողերի թարգմանությունը):

Շատ հաճախ նույն ստեղծագործությունը թարգմանել են տարբեր հեղինակներ՝ թե՛ Մխիթարյաններ, թե՛ այլ թարգմանիչներ: Այսպես, օրինակ, 1858-ին ծովին նվիրված մի քանի բանաստեղծությունների շարքում «Բազմավեպում» լույս է տեսնում մի հատված *Չայլդ Չարոլդի ուխտագնացությունը* պոեմի չորրորդ նվագից (178-184 իննյակները)՝ *Առ Ովկէան* վերնագրով⁷⁵, իսկ 1922-ին այդ հատվածը Յովհ. Մասեհյանի թարգմանությամբ հրատարակվում է Վիեննայում լույս տեսնող «Արեգ» ամսագրում *Ովկիանոսին* վերնագրով⁷⁶: Առաջին թարգմանության մեջ, որտեղ չի նշված թարգմանիչը, պահպանվել է բնագրի կառուցվածքը (իննյակները թարգմանության մեջ նույնպես մնացել են իննյակներ), իսկ երկրորդ թարգմանության մեջ այն խախտվել է (իննյակները հիմնականում թարգմանվել են 10-11 տողով, իսկ մեկական իննյակ՝ նույնիսկ 12 և 13 տողով): Առաջին թարգմանությունը պատկանում է Ղ. Ալիշանին: Դրանում մենք համոզվում ենք, երբ այն համեմատում ենք Ղ. Ալիշանի թարգմանությամբ *Չայլդ Չարոլդի ուխտագնացությունը* պոեմի չորրորդ նվագի հետագա հրատարակություններում⁷⁷ զետեղված համապատասխան հատվածի հետ: Համեմատությունից պարզվում է, որ պոեմի չորրորդ նվագի առանձին գրքով լույս տեսած տարբերակում կան չնչին, շատ աննշան փոփոխություններ և շտկումներ: Այսպես, օրինակ, 1858-ի հրատարակության մեջ 178-րդ իննյակի առաջին տողում բերված «անտառք անմարդաձայնք եւ անկոխք» արտահայտությունը 1860-ի հրատարակության մեջ փոխարինվել է «անտառք անճանապարհք եւ անկոխք» արտահայտությամբ, որը, նախ, ավելի լավ է հնչում հայերեն և, երկրորդ, ավելի մոտ է բնագրին (անգլերեն՝ pathless woods): Այնուհետև, 182-րդ իննյակի «եւ բըռնաբար զահի իւրեանց արկանէին թագազարդ. // Յեկաց խըժից եւ ստըրկաց նըլաճեցան ափունքն այն.» երկտողը փոխարինվել է «Որպէս յետոյ արկին անդ

⁷⁵ Տե՛ս Բայրոն, *Առ Ովկէան*. «Բազմավեպ», 1858, № 6, էջ 173-174:

⁷⁶ Տե՛ս Բայրոն, *Ովկիանոսին*, թարգմ. Յովհ. Մասեհյան. «Արեգ», 1922, № 5, էջ 287-289:

⁷⁷ Տե՛ս Բայրոն, *Խտալիա*. *Չայլդ Չարոլդ* պոեմի 4-րդ երգը, թարգմ. Ղ. Ալիշան, Վենետիկ, Ս. Ղազար, 1860, 1890, 1891, 1901 (անգլերեն և հայերեն):

ըրռնաւորաց ձեռք աղարտ: // Ափունքն այն խուժք եւ սըտրուկք նըւաճեցան յօտարաց.» երկտողով, որն արտահայտելով նույն միտքը, կարծես, հնչում է ավելի անկաշկանդ (անգլերեն՝ And many a tyrant since; their shores obey // The stranger, slave, or savage; their decay), և այդպիսի մի քանի ոչ էական փոփոխություններ ևս: Դա միանգամայն բնական է և բացատրելի, քանի որ այնպիսի մի քնարերգու, ինչպիսին էր Ղ. Ալիշանը, նոր, այն էլ պոեմի մի ամբողջ նվազի, հրատարակության ժամանակ, չէր կարող չանդրադառնալ թեկուզև իր իսկ թարգմանությանը և կատարել որոշ հղկումներ, խմբագրական ուղղումներ ու շտկումներ: Միաժամանակ նշենք, որ *Չայլդ Դարուլդի ուխտագնացությունն* ամբողջությամբ հայերեն հրատարակվել է միայն 1965-ին՝ Զենրիկ Սևանի թարգմանությամբ⁷⁸, որտեղ թարգմանիչը նույնպես պահպանել է հեղինակի ընտրած կառուցվածքը՝ իննյակները:

«Բազմավեպի» 1904-ի տարբեր համարներում Զովի. Պալյանի թարգմանությամբ լույս են տեսնում Բայրոնի որոշ բանաստեղծություններ *Յրեական մեղեդիներ* շարքից՝ *Տեսիլն Պաղտասարի* (*Vision of Belshazzar*) - № 7, *Կործանումն Սենեքերիմի* (*The Destruction of Sennacherib*), *Լացեք ի վրայ...* (*Oh! Weep for those*) և *Բաբելոնեան ջրրոց մօտ...* (*By the Rivers of Babylon We Sat Down and Wept*) - № 8, *Մեռար, հեռացար...* (*Thy Days are Done*) - № 11: Նշենք, որ Զովի. Պալյանը ինչպես «Բազմավեպում», այնպես էլ այլ պարբերականներում, բացի Բայրոնի ստեղծագործություններից, հանդես է եկել նաև Գյոթեի, Չեխովի, Պուշկինի, Լերմոնտովի և այլ գրողների ստեղծագործությունների թարգմանությամբ:

«Բազմավեպի» 1905-ի երրորդ համարում լույս է տեսնում Բայրոնի *Յետին տողք Պայռընի* (*On This Day I Complete My Thirty-sixth Year*) բանաստեղծությունը (թարգմ. Ղ. Ալիշան), որի վերնագրից անմիջապես հետո թույլ է տրվել անճշտություն՝ գրվել են «ի փետրուարի, 1824» բառերը (ի միջի այլոց, այդ անճշտությունը բացակայում է բանաստեղծության 1870-ի, այսինքն, հայերեն առաջին հրատարակության մեջ, որտեղ նշված է՝ «ի յունուար, 1824»): Բացի դրանից, բանաստեղծությունից անմիջապես հետո նշվում է, որ այն անտիպ թարգմանություն է: Դա նույնպես անճշտություն է, քանի որ այն, ինչպես արդեն նշել ենք, դեռևս 1870-ին տեղ է գտել Մխիթարյանների հրատարակած Բայրոնի *Հայերեն վարժությունները և բանաստեղծությունները* ժողովածուում: Ինչպես հայտնի է, սա Բայրոնի վերջին բանաստեղծությունն է, որը բանաստեղծը գրել է իր ծննդյան երեսունվեցերորդ տարեդարձի օրը՝

⁷⁸ Տե՛ս Բայրոն, *Երկերի ժողովածու*, «Հայաստան», Երևան, 1965, էջ 99-275:

ԲԱՅՐՈՆ

ԵՐԿԵՐԻ ԺՈՂՈՎԱԾՈՒ

„Հայաստան“
Հրատարակչություն
Երևան — 1965

1965-ին Երևանում հրատարակված *Երկերի ժողովածուի* տիտղոսաթերթը
The title-page of *Poetical Works* published in Yerevan in 1965

1824-ի հունվարի 22-ին: Բայրոնի զինակից, Իտալիայի կարբոնարական շարժման մասնակից, կոմս Պիետրո Գամբայի վկայությամբ, «Այդ առավոտյան Լորդ Բայրոնը դուրս գալով իր ննջարանից և մտնելով այն սենյակը, որտեղ հավաքվել էին զնդապետ Ստանհոփն ու իր ընկերներից ոմանք, ժպտալով ասաց. «Անցյալ օրը Դուք դժգոհում էիք, որ ես այժմ բանաստեղծություններ չեմ գրում: Այսօր իմ ծննդյան օրն է, և ես հենց նոր ավարտեցի մի բան, որը, կարծում եմ, ավելի լավն է, ինչ սովորաբար գրում եմ»: Այնուհետև նա ներկայացրեց այս հրաշալի և հուզիչ բանաստեղծությունը»⁷⁹: Այս բանաստեղծության մեջ Հունաստանի ազատության համար պայքարող բանաստեղծը կարծես թե հանրագումարի է բերում իր ապրած երեսունվեց տարիները, ապրելու իմաստը, կանխագգում իր մոտալուտ մահը: Նրա կյանքի օրերը նմանվել են դեղնած տերևների, սիրո ծաղիկները և պտուղները գնացել են, մնացել են միայն տանջանքն ու ցավը.

Ժամ է սըրտիս առնուլ արդ դուլ և դադար,
Ձի շարժել զայլս այսուհետև ոչ զօրէ.
Եւ թէպէտ չիք որ յիս հայի սիրաբար,
Այլ սիրել՝ միշտ ինձ քաղցր է:
Եկեալ հասին սաղաթք կենաց ազագուն
Ի թօթափել մըրգաց սիրոյն և ծաղկան.
Որդն և երբ արդ և ցաւալից անձկութիւն.
Սոքա եւեթ ինձ մընամ⁸⁰:

Սակայն բանաստեղծի համար կա Հունաստանի ազատության համար մղվող պայքարը.

Ձարթի՛ր. – չասեմ քեզ, Յունաստան, զարթեար դու –
Ձարթի՛ր հոգիդ իմ. օ՛ն, հայեա՜րց տես, ընդ ո՞ր
Արիւն սըրտիս ի լիճն իւր մայր հեղուցու.
Եւ ապա հաճր, հար ի խոր⁸¹:

⁷⁹ *The Complete Works of Lord Byron*, in one volume, Paris, Published by A. and W. Galignani and Co., 1835, p. 906.

⁸⁰ *Յետին տողք Պայռընի. ի Միստոլունկի, ի փետրուարի, 1824*, թարգմ. Հ. Ղ. Վ. Ալիշան. «Բազմավեպ», 1905, № 3, էջ 128:

⁸¹ Անդ:

Կոմս Պ. Գամբայի վկայությամբ՝ «Այս տողերից, ինչպես նաև նրա առօրյա խոսակցություններից, մենք գիտակցում ենք, որ նրա ձգտումն ու հույսը անփոփոխ սևեռված էին դեպի Յունաստան իր արշավի փառապանծ նպատակի վրա, և որ նա ուներ անհրապեհ ցանկություն՝ վերադառնալ հաղթանակած, կամ չվերադառնալ»⁸²։ Մահվանից ընդամենը երեք ամիս առաջ գրված այս բանաստեղծությունը⁸³ լի է անսահման թախիծով ու տխրությամբ։ Սակայն այդ տխուր տողերի միջից մեր առջև վեր է հանում Բայրոնն իր համարձակ ոգով, որը պատրաստ է իրեն զոհել հանուն Յունաստանի։ Այս բանաստեղծության մեջ, ինչպես նշվեց վերևում, Բայրոնը կարծես թե մարգարեաբար գուշակում է իր մոտալուտ մահը։ Բանաստեղծը մահանում է 1824-ի ապրիլի 19-ին։ Խոր վիշտը, որ համակել է հույներին իրենց ազնիվ բարեկամի, ազատության պայքարի երգչի ու մարտիկի մահվան կապակցությամբ, զգացվում է այն պաշտոնական հայտարարությունից, որ հրապարակել են հունական ազգային-ազատագրական շարժման ղեկավարները։ Համաձայն այդ հայտարարության, հրանոթներից արձակվում են երեսունյոթ համազարկ, որոնց թիվը համապատասխանում է բանաստեղծի տարիքին։ Հասարակական գրասենյակները, խանութները՝ բացառությամբ մթերային խանութների ու դեղատների, փակվում են, իսկ բոլոր տեսակի տոմախմբությունները և համերգները՝ հետաձգվում։ Հայտարարվում է նաև 21-օրյա սուգ, եկեղեցիներում տեղի են ունենում սգո արարողություններ⁸⁴։

«Բազմավեպի» 1924-ի ապրիլյան համարում մի անգամ ևս հանդիպում ենք Բայրոնի վերջին բանաստեղծությանը⁸⁵։ Այստեղ արդեն ուղղված են հանդեսի 1905-ի երրորդ համարում տեղ գտած անճշտությունները՝ նշվում է, որ բանաստեղծությունը գրվել է «ի յունուար, 1824» և հայերեն տպագրվել է դեռևս 1870-ին Վենետիկում։ Այս համարում բերվում են նաև հատվածներ Բայրոնի՝ հայ մշակույթին, պատմու-

⁸² *The Complete Works of Lord Byron*, p. 906.

⁸³ Բայրոնի վերջին՝ *Այսօր լրանում է իմ երեսուներեքերորդ տարին*, բանաստեղծության թարգմանությամբ հանդես են եկել տարբեր թարգմանիչներ։ Այսպես, օրինակ, այս բանաստեղծության թարգմանությունը 1847-ին տպագրվել է «Ազգասերի» № 91-ում՝ Օ. Ֆ. ստորագրությամբ, 1905-ին՝ «Մուրճ» ամսագրի հինգերորդ համարում Դովի. Մասեխյանի թարգմանությամբ։ Այս բանաստեղծության թարգմանության այլ տարբերակներ երևում են նաև «Մասյաց աղավինում» (1860, № 12. թարգմանիչը չի նշվում) և «Արագածում» (1926, № 11՝ Լիսի ստորագրությամբ)։

⁸⁴ Տե՛ս, օրինակ, Алексеев М. П., *Русско-английские литературные связи (XVIII век-1-я половина XIX века)*, «Наука», М., 1982 (серия «Литературное наследство», том 91).

⁸⁵ Տե՛ս Բայրոն, *Այսօր լինիմ ամաց երեսնից եւ վեցից (Յետին Տոռք Պայրընի)*, թարգմ. Զ. Ղեւոնդ Ալիշան. «Բազմավեպ», 1924, № 4, էջ 119։

թյանն ու լեզվին վերաբերող նամակներից և օրագրություններից (անգլերեն և հայերեն, թվով՝ տասնհինգ)⁸⁶: Նամակները, որոնք գրվել են 1816-1821 թվականներին, հասցեագրվել են Թ. Մուրին (երկու նամակ) և Ջ. Մըրրեին (տասներկու նամակ): Բացի դրանից, զետեղվել են *Հայերեն-անգլերեն քերականության* ձեռնարկի համար նախատեսված՝ Բայրոնի գրած առաջաբանը և Թ. Մուրի՝ Բայրոնի որոշ նամակների վերաբերյալ կենսագրական ծանոթագրությունները:

«Բազմավեպի» 1924-ի հինգերորդ համարում հանդիպում ենք Բայրոնի *Երրայական մեղեդիներին* (*Ո՛հ լացեք, Յորդանանու ափերուն վրայ, Յեփթայի աղջիկը, Բաղդասարի տեսիլքը, Կոտորած Սենեքերիմի բանակին*)՝ Արսեն Ղազիկյանի թարգմանությամբ⁸⁷: «Աշխարհաբար հայերենի պահակ կամ պահապան» - այսպես է կոչել հայ մամուլը դասական և եվրոպական գլուխ-գործոցների թարգմանիչ Ա. Ղազիկյանին⁸⁸, որը հանդես է եկել Վերգիլիոսի, Յոմերոսի, Սոփոկլեսի ստեղծագործությունների, ինչպես նաև ֆրանսիական, անգլիական և գերմանական գրականության թարգմանությամբ:

1.2.3. «Գեղունի» և «Հայ ընտանիք» հանդեսներում: «Գեղունին» Վենետիկի Մխիթարյան միաբանության հրատարակած պատմաբանասիրական և գրական-գեղարվեստական պատկերազարդ երկամսյա հանդես է, որը լույս է տեսել 1901-1906, 1909, 1927, 1947 և 1949 թվականներին, իսկ «Հայ ընտանիքը»՝ սփյուռքահայության համար նախատեսված, Վենետիկի Մխիթարյան միաբանության պատկերազարդ ամսագիր է, որը լույս է ընծայվել 1969-1987 թվականներին: Սինչ այդ՝ 1947-1967 թվականներին այն լույս է տեսել «Մխիթարյան ընտանիք» (1960-1962-ին՝ «Ընտանիք») անվանմամբ:

1906-ին «Գեղունի» հանդեսում առաջին անգամ հայերեն լույս է տեսնում Բայրոնի *Սանֆրեդ* դրամատիկական պոեմը՝ հրապարակախոս Ա. Եզեկյանի (1849-1916) թարգմանությամբ⁸⁹: Թարգմանիչը չի

⁸⁶ Տե՛ս Byron's Letters and Journals: with Biographical Notes. - Նամակներ եւ օրագրութիւններ Լորտ Պայրոնի. հանդերձ կենսագրական ծանօթութիւններով. «Բազմավեպ», 1924, № 4, էջ 122-132:

⁸⁷ Տե՛ս Բայրոն, *Երրայական մեղեդիներ*. «Բազմավեպ», 1924, № 5, էջ 173-175:

⁸⁸ Ղազիկյան, Արսեն (1870-1932), հայ թարգմանիչ: Թարգմանություններից բացի ունի նաև եմբագրություններ, ինչպես օրինակ, *Դաստյ էւ իր թարգմանիչները* (1912), *Հայ լեզուի ուղղագրական դասեր* (1923): Ծրագրել էր հիսուն հատոր նվիրել հայ արդի թարգմանական գրականությանը, սակայն իր վիթխարի աշխատությունը *Հայկական նոր մատենագիտություն* (1905-1912), իրենից խլեց երկար տարիներ:

⁸⁹ Տե՛ս Լորտ Պայրոն, *Սանֆրեդ*, թարգմ. Ա. Եզեկեան, «Գեղունի», 1906, № 1-10, էջ 18-62:

Կովկասի Հայոց Հրատարակչական Ընկերություն

ԼՈՐԴ ԲԱՅՐՈՆ

Մ Ա Ն Ֆ Ր Է Դ

ՈՂՐՈՐԴԱԿԱՆ ՊԵՐՔՈՒՄՆ

(Երկը արարուածով)

Քաղաքանկ անգղիերէն ընագրից
ՏԻՐԱՅՐ ՎԱՐԴ.

Թ Ի Ֆ Լ Ի Ջ
Էլէկտրատպ. Օր. Ն. Աղանեանի, Պոլից. 7
1913

1913-ին Թիֆլիսում տպագրված *Մանֆրեդ* դրամայի տիտղոսաթերթը
The title-page of *Manfred* published in Tiflis in 1913

պահպանել բնագրի բանաստեղծական կառուցվածքը՝ կատարելով արձակ թարգմանություն: Չնայած դրան, այդ թարգմանությունը բավականին հաջող է, հնչում է հայերեն և կարդացվում մեծ հետաքրքրությամբ: Ա. Եզեկյանը կրթություն է ստացել Վենետիկի Մուրադ-Ռաֆայելյան վարժարանում, պաշտոնավարել Թիֆլիսի Ներսիսյան դպրոցում, աշխատակցել «Մշակ», «Տարազ», «Աղբյուր» և այլ պարբերականների, հանդես եկել Շեքսպիրի, Բայրոնի և այլոց ստեղծագործությունների թարգմանություններով:

Հարկ է նշել, որ Բայրոնի *Մանֆրեդ* դրամատիկական պոեմի թարգմանությանը հետագայում անդրադարձել է նաև պետական և հասարակական գործիչ Յովհաննես Մասեիյանը (1864-1931), որը չնայած հայ իրականության մեջ հայտնի է որպես Շեքսպիրի երկերի ամենաականավոր թարգմանիչ, հանդես է եկել նաև այլ հեղինակների ստեղծագործությունների թարգմանությամբ, որոնց մեջ իրենց ուրույն տեղն են գրավում Բայրոնից կատարած թարգմանությունները: Հ. Մասեիյանի՝ *Մանֆրեդի* թարգմանությունը բազմիցս հրատարակվել է⁹⁰: Բայրոնի և Մխիթարյանների միջև տեղի ունեցած զրույցների որոշ դրվագներ, ինչպես նշվում է հայ մամուլում⁹¹, իրենց արտացոլումն են գտել *Մանֆրեդի* երրորդ գործողության մեջ: Դրա մասին հիշատակում է նաև Ա. Մորուսն իր գրքում. «Ո՛վ գիտե, թերևս այս արարը հայ վանականների հետ Բայրոնի ունեցած զրույցների արծագանքն էր»⁹²: Մանֆրեդը հիվանդ է, և վանահայրը փորձում է նրան հաշտեցնել ինքն իր հետ: Կաթոլիկ քահանան (Հ. Ավգերյանը կամ Ս. Սոմայլյանը) ապաշխարանքի և թողության ճանապարհին են ցույց տալիս Մանֆրեդին (Բայրոնին)։

Որդիս,

ես չխոսեցի պատժելու մասին,

Այլ ապաշավի և ներողության.

Եվ քեզ է մնում դրա ընտրելը. գալով թողության՝

.....
Իսկ առաջինը երկնքին թողնեմք...⁹³։

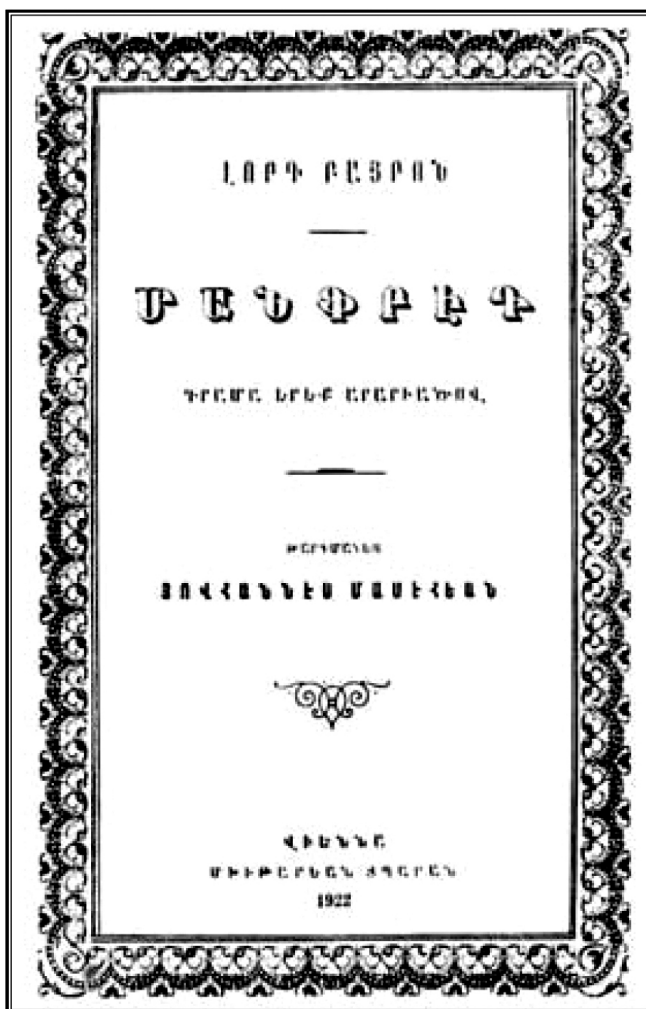
(թարգմ. Հ. Մասեիյան)

⁹⁰ Տե՛ս, օրինակ, Լորդ Բայրոն, *Մանֆրեդ*, թարգմ. Յովհաննես Մասեիյան, Վիեննա, Մխիթարեան տպարան, 1922:

⁹¹ Տե՛ս, օրինակ, Ռ. Որբերեան, *Լորտ Պայրըն*. «Բազմավեպ», 1932, № 6-7, էջ 268-270:

⁹² Անդրե Մորուս, *Դոն ժուան կամ Բայրոնի կյանքը*, թարգմ. Աբրահամ Ալիքյան, «Սովետական գրող», Երևան, 1980, էջ 328:

⁹³ Բայրոն, *Երկերի ժողովածու*, «Հայաստան», Երևան, 1965, էջ 463:

1922-ին Վիեննայում տպագրված *Մանֆրեդ* պոեմի տիտղոսաթերթը
 The title-page of *Manfred* published in Vienna in 1922

«Հայ ընտանիք» հանդեսը 1970-1980-ական թվականներին բավականին հաճախ է անդրադարձել Բայրոնի Ս. Ղազար կղզում անցկացրած օրերին՝ տպագրելով ինչպես հայ, այնպես էլ օտարազգի հեղինակների հոդվածներ, ընդ որում, այդ նյութերի մեծ մասը բերվել է երկու լեզվով՝ հայերեն և անգլերեն, երբեմն միայն անգլերեն: Այս տեսակետից բավականին հարուստ է ամսագրի 1974-ի 11-12 միացյալ համարը, որի շատ նյութեր վերաբերում են Բայրոնին: Սույն համարում Բայրոնի մահվան 150-ամյակի առթիվ լույս է տեսել մի ամստորագիր հոդված (հայերեն և անգլերեն)⁹⁴, որտեղ խոսվում է բանաստեղծի՝ Մխիթարյան հայրերին այցելելու մասին, ինչպես նաև բերվում են հատվածներ *Հայերեն-անգլերեն քերականության* ձեռնարկի համար գրված նրա առաջաբանից:

Ընդհանրացնելով մեր ուսումնասիրության արդյունքները՝ վստահորեն կարող ենք պնդել, որ Մխիթարյաններն իրենց հրատարակություններում եվրոպացի գրողներից ամենից շատ անդրադարձել են Բայրոնին: Դա միանգամայն բնական է, հասկանալի և արդարացուցիչ, քանի որ, նախ, եվրոպացի գրողներից ինքը՝ Բայրոնն է ամենից շատ անձնական առնչություն ունեցել Մխիթարյանների հետ, հիացել նրանց ազգանվեր աշխատանքով, ինչպես նաև ուսումնասիրել հայոց լեզուն ու հայ մշակույթը, և երկրորդ, ինչպես իր գրույցներում, դրվատանքով խոսելով Բայրոնի մասին, նշում է իր փառքի գագաթնակետին հասած և Բայրոնի հախտուն քնարերգությամբ ոգևորված գերմանացի մեծ բանաստեղծ Գյոթեն. «Նա մեծ տաղանդ է: Իմ կարծիքով ոչ ոք չունի բանաստեղծական այն ուժը, ինչպիսին որ նա ունի: Արտաքին աշխարհը ճշմարիտ ընկալելու, անցյալը պարզորոշ թափանցելու իր կարողությամբ նա մեծ է, ինչպես Շեքսպիրը»⁹⁵:

⁹⁴ Տե՛ս *Լորտ Պայրըն եւ Մխիթարեան հայրերը. բանաստեղծին մահուան 150-ամեակին առիթով (1824-1974)*: - *Byron and the Mekhitarist Fathers: on the 150th Anniversary of his Death (1824-1974)*: «Հայ ընտանիք», 1974, № 11-12, էջ 6-7:

⁹⁵ Էքերման, *Ջրույցներ Գյոթեի հետ. նրա կյանքի վերջին տարիներին. 1823-1832*, Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատարակչություն, Երևան, 1975, էջ 118:

§ 1.3. Օտարազգի հեղինակները Բայրոնի և Մխիթարյանների առնչությունների մասին

Բայրոնի հայագիտական ուսումնասիրություններին, նրա և Մխիթարյանների առնչություններին անդրադարձել են ոչ միայն Մխիթարյաններն ու մյուս հայ բանասերները, այլև բանաստեղծի համերկացիներ և շատ օտարազգի հեղինակներ (նույնիսկ սովորական զբոսաշրջիկներ), ընդ որում, ոչ միայն գիտական, այլև գեղարվեստական գրականության մեջ: Այդ առնչություններին անդրադարձել են Ջոն Ջեֆրսոնը (*Լորդ Բայրոնը ինչպիսին որ կա*, հ. II, 1883), Յուրի Վեսելովսկին (*Բայրոնը Ս. Ղազար կղզում*, 1893), Ս. Մ. Գրեգորին (*Արարատի երկիրը*, 1920), Անդրե Մորուան (*Բայրոն*, 1930), Անատոլի Վինոգրադովը (*Բայրոն*, 1936), Վիկտոր Ժիրմուսկին (*Բայրոն*, 1940), Ջոն Օ Բրայենը (*Լորդ Բայրոնը, Ֆրիդրիխ ֆոն Շիլլերը և խորհրդավոր Հայը*, 1966), Իրվինգ Ուոլլեսը (*Դավը*, 1967), Լեսլի Մարշանդը (*Բայրոն. դիմակար*, 1979) և շատ ուրիշներ: Այդ առնչություններին օտարազգի հեղինակներն անդրադարձել են ինչպես իրենց առանձին աշխատություններում, այնպես էլ պարբերական մամուլում (թե՛ հայ, թե՛ օտար) տպագրված հոդվածներում: Այստեղ մենք, ժամանակագրական կարգով, առանձին-առանձին կանդրադառնանք միայն որոշ հրատարակությունների, որոնք մեր կարծիքով առավել հետաքրքրական են և ընդգրկում են Բայրոնի և Մխիթարյանների առնչությունների հիմնական գծերը: Դրանք զետեղվել են ինչպես առանձին գրքերում ու ժողովածուներում, այնպես էլ պարբերական մամուլում:

1.3.1. Առանձին գրքերում ու ժողովածուներում: Այսպես, Բայրոնի հայագիտական ուսումնասիրություններին անդրադարձել է անգլիացի գրող Ջոն Քորդի Ջեֆրսոնը (1831-1901) իր *Լորդ Բայրոնը ինչպիսին որ կա* հանրահայտ եռահատոր աշխատության մեջ: Նա գրում է. «Միաժամանակ նա (Բայրոնը - Ա. Բ.) իր մտքի շեղման ուշագրավ բնագավառ գտավ Ս. Ղազար վանքում, ուր ամեն օր իր մակույկով գնում էր գրուցելու վանականների հետ և օգնելու նրանց անգլերեն-հայերեն քերականության ստեղծման գործում, որի հրատարակման համար նա նվիրաբերեց հազար ֆրանկ»⁹⁶:

Բայրոնի և Մխիթարյանների առնչություններին բազմիցս անդրադարձել են ռուս անվանի գրականագետներ, հայր և որդի Վեսելովսկի-

⁹⁶ J. C. Jeaffreson, *The Real Lord Byron. New views of the poet's life*, in three volumes, vol. II, Leipzig, Bernhard Tauchnitz, 1883, p. 203.

ները: Մոսկվայի համալսարանի և Լազարյան Ճեմարանի պրոֆեսոր, պատմահամեմատական գրականագիտության կարկառուն ներկայացուցիչ Ալեքսեյ Վեսելովսկու (1843-1918) գիտական ուսումնասիրությունները հիմնականում նվիրված են արևմտաեվրոպական գրականության պատմությանը: 1889-ին Վեսելովսկիների ընտանիքի ուղևորությունը Վենետիկ և այցելությունը Ս. Ղազար կղզի առիթ հանդիսացան ոչ միայն որդու, այլև հոր համար, որպեսզի նրանք բազմաթիվ ջերմ տողեր նվիրեն Բայրոնի և Մխիթարյանների առնչություններին: Ա. Վեսելովսկու *Բայրոնը Վենետիկում* հոդվածը առաջին անգամ լույս է տեսնում «Вестник Европы» ամսագրում⁹⁷, իսկ հետագայում որպես առանձին գլուխ զետեղվում է հեղինակի *Բայրոն. կենսագրական ակնարկ* մենագրության մեջ⁹⁸: Նկարագրելով Բայրոնի այցելությունը Ս. Ղազար կղզի, Ա. Վեսելովսկին նկատում է, որ դրանով «և մի արտասովոր երանգ ավելացավ նրա բարդ հոգեկան կյանքում»⁹⁹: Այնուհետև հեղինակն անդրադառնում է այդ «էկզոտիկ հայկական անկյունով» Բայրոնի հրապուրվելուն, այնտեղ անցկացրած օրերին, նրա և Մխիթարյան հայրերի մտերմության ու համագործակցության հարցերին: Իսկ Ա. Վեսելովսկու որդու՝ անվանի գրականագետ և հայագետ, բազմաթիվ հայագիտական աշխատությունների հեղինակ Յուրի Վեսելովսկու առաջին արտասահմանյան ուղևորության տպավորությունները տեղ են գտել *Բայրոնը Ս. Ղազար կղզում* ակնարկում, որը լույս է տեսել 1893-ին «Семья» հանդեսում¹⁰⁰: Վերոհիշյալ ակնարկը հետագայում, Յու. Վեսելովսկու այլ ակնարկների հետ միասին, ամփոփվել է հեղինակի *Գրական ակնարկներ* գրքում¹⁰¹: Այս ակնարկում Յու. Վեսելովսկին, ինչպես Բայրոնի և Մխիթարյանների առնչություններին անդրադարձող ուրիշ հեղինակներ, խոսելով Ս. Ղազար վանքի մասին նշում է, որ «այն չի ծառայում որպես կրոնական կամ լուսավորական կենտրոն իտալական ժողովրդի համար. ո՛չ, դա տարաշխարհիկ ժողովրդի մի

⁹⁷ Ст'у А. Веселовский, *Байрон в Венеции*, «Вестник Европы», 1901, т. 2, кн. 4, с. 645-691.

⁹⁸ Ст'у А. Веселовский, *Байрон: биографический очерк*, М., 1914.

⁹⁹ Ամր, էջ 188:

¹⁰⁰ Ст'у Ю. Веселовский, *Байрон на острове св. Лазаря*, «Семья», 1893, № 54, с. 2-4, № 55, с. 2-4. Այս ակնարկը հայերեն (թարգմ. Դ. Մելքոնյանց) *Բայրոնը Մխիթարեանների մօտ* վերտառությամբ լույս է տեսնում Մոսկվայում հրատարակվող «Հանդես գրականական եւ պատմական» տարեգրքի 1894-ի համարում (հինգերորդ գիրք, էջ 158-174), որտեղ թարգմանիչը ոչ միայն փոխել է հոդվածի վերնագիրը, այլև թարգմանել է հեղինակի անունը՝ Յուրի Վեսելովսկու փոխարեն նշելով Գեորգ Վեսելովսկի:

¹⁰¹ Ст'у Ю. Веселовский, *Литературные очерки*, Типография А. В. Васильева, М., 1900, с. 214-225.

յուրահատուկ գաղութ է, ինչ-որ հրաշքով իտալական միջավայր տեղափոխված հեռավոր արևելքի մի անկյուն, դա իր լուսավորական գործունեությամբ հայտնի հայ-մխիթարյանների վանքն է»¹⁰²: Այնուհետև Յու. Վեսելովսկին խոսում է Բայրոնի Ս. Ղազար կղզի առաջին այցելության, կղզու բնակիչների հետ նրա առաջին ծանոթության, հայերենի առաջին դասերի, բանաստեղծի և Ավգերյանի բարեկամական առնչությունների մասին, ինչպես նաև անդրադառնում Մխիթարյանների կողմից Բայրոնին հատկացված աշխատասենյակին, որտեղ բանաստեղծը ոչ միայն հայերենի դասեր է առել Չարություն Ավգերյանից, նամակներ գրել իր ընկերներին, այլև այստեղ է «կազմվել և այն առաջին բանասիրական աշխատությունը, որին մասնակցել են և Ավգերյանը, և Բայրոնը. դա անգլերեն քերականությունն էր հայերի համար»¹⁰³: Ապա Յու. Վեսելովսկին ավելացնում է, որ այս սենյակում է բանաստեղծը գրել վերոհիշյալ քերականության համար նախատեսված հայտնի առաջաբանը, թարգմանել կորնթացիներին ուղղված Ս. Պողոսի թղթերը, ինչպես նաև այլ գործեր հայերենից: Այդ առաջաբանը, որն անգլերենից ռուսերեն է թարգմանել Յու. Վեսելովսկու մայրը՝ Ռուսական խոսքարվեստի սիրողների միության (Союз любителей русской словесности) անդամ, «Русские ведомости» հանդեսի աշխատակցուհի, բազմաթիվ ստեղծագործությունների հեղինակ, տաղանդավոր թարգմանչուհի Ալեքսանդրա Ադոլֆովնա Վեսելովսկայան (1840-1910), նույնպես տեղ է գտել ակնարկում: Յու. Վեսելովսկին մեծ ակնածանքով է խոսում նաև վանքի հարուստ գրադարանի, այնտեղ պահվող գրքերի մասին, որոնք վանականների ջանքերով ձեռք են բերվել մի ամբողջ դարի ընթացքում: Բայրոնի և Ավգերյանի զրույցները մեծ հետաքրքրություն են առաջացնում բանաստեղծի մոտ այն ազգի նկատմամբ, որի լուսավորությանը, մշակույթի պահպանմանն ու զարգացմանն են ծառայում Մխիթարյանները. «Բայրոնը ազահությամբ լսում է ծերունու խոսքերը, և նրան թվում է, թե իրեն վաղուց է ծանոթ ու մերձավոր այդ հեռավոր երկիրը, որի մասին նրան պատմում է ծերունին, այն երկիրը, որտեղ հնադարյան ավերակները պահպանում են անցյալի փառքի և կորուսյալ երջանկության վեհասքանչ պատմությունը»¹⁰⁴: Յետագայում Յու. Վեսելովսկու

¹⁰² Անդ., էջ 215:

¹⁰³ Անդ., էջ 218:

¹⁰⁴ Անդ., էջ 225:

այս ակնարկը գետեղվել է նաև նրա երկերի *Հայ գրականության, պատմության և մշակույթի ուրվագծեր* ժողովածուում¹⁰⁵:

Ֆրանսիացի գրող Անդրե Մորուան (1885-1967) գրում է. «...ամեն օր Բայրոնն իր գոնդոլն էր կանգնեցնում հայկական վանքի մոտ: Կապվել էր հոգևոր հայերին և սիրում էր այցելել նոճիներով, Հուդայի ծառերով և նարնջենիներով կանաչապատված նրանց փոքրիկ կղզին: Անցնելով ծաղկավետ ճեմելիքով, մտնում էր ամբողջովին սրբապատկերներով զարդարված մի սենյակ, ուր օգնում էր հայր Պասկալ Ավգերին¹⁰⁶ պատրաստելու Անգլերեն-հայերեն մի քերականություն»¹⁰⁷: Այստեղ խոսքը վերաբերում է Հ. Ավգերյանի և Բայրոնի միացյալ ջանքերով 1817-ին հրատարակված *Անգլերեն-հայերեն քերականության* ձեռնարկին՝ հայերի օգտագործման համար: 1939-ին «Բազմավեպում» արտատպվում է Ա. Մորուայի՝ Բայրոնին նվիրված վեպից մեկ հատված¹⁰⁸, որտեղ հեղինակը նկարագրում է Բայրոնի այցը Մխիթարյան միաբանություն, Ս. Ղազար կղզու գեղեցկությունը, Հ. Ավգերյանի օգնությամբ Բայրոնի հայերեն սովորելը և *Անգլերեն-հայերեն քերականության* ձեռնարկի վրա նրանց համատեղ աշխատանքը: Բացի դրանից, բերված է նաև Ա. Մորուայի վեպի այն հատվածը, որտեղ նշվում է, որ *Մանֆրեդի* երրորդ արարի մի տեսարան «արձագանգն էր Պայրոնի եւ հայ Վարդապետներուն միջեւ տեղի ունեցած խօսակցութեանց»:

Ռուս անվանի գրող Անատոլի Վինոգրադովի (1888-1946) նկարագրմամբ «...նակույկավար Տիտոն տարել է նրան (Բայրոնին - Ա. Բ.) Ս. Ղազար կղզի, որտեղ ծառերով ստվերապատված ոչ մեծ խումբ կազմող շենքերի մեջ երևում էին ոսկեգծված խաչերով գմբեթները և զանգակատները: Դա գիտնական վանականների՝ Հայաստանի վտարանդիների, այսպես կոչված «մխիթարյանների» ապաստանն էր: Ի տարբերություն այն ժամանակվա վենետիկյան վանքերի, որոնք Վենետիկի բարձրաշխարհիկ երիտասարդությանը գրավում էին որպես զվարճության բազմապիսի արգելված ձևերի տեղեր, վենետիկյան այդ փոքրիկ վանքը հանդիսանում էր հայկական անկախության քողարկված ղեկավար

¹⁰⁵ Ст'ю Веселовский Ю. А., *Очерки армянской литературы, истории и культуры*, «Ай-астан», Ереван, 1972, с. 391-402.

¹⁰⁶ Խոսքը Հայրություն Ավգերյանի մասին է:

¹⁰⁷ Անդրե Մորուա, *Դոն ժուան կամ Բայրոնի կյանքը* (թարգմ. Աբրահամ Ալիքյան), «Սովետական գրող», Երևան, 1980, էջ 324: - А. Maurois, *Byron*, tome II, Paris, Bernard Grasset, 1930, էջ 118 (ֆրանսերեն):

¹⁰⁸ Անտրե Մորուա, *Պայրոնի եւ Ս. Ղազարու մասին*, թարգմ. Հ. Բ.. «Բազմավեպ», 1939, № 1-2, էջ 34:

կենտրոն»¹⁰⁹: Իհարկե, այդ խոսքերը մի փոքր չափազանցված են և գեղարվեստորեն ազատ արտահայտվելու արդյունք, սակայն հեռու չեն ճշմարտացիությունից, քանի որ XVIII դարի սկզբներին, երբ հայերը տառապում էին մի կողմից սուլթանական թուրքիայի, իսկ մյուս կողմից՝ շահական Պարսկաստանի լծի տակ, Վենետիկից ոչ հեռու գտնվող Ս. Ղազար փոքրիկ կղզին թերևս միակ վայրն էր աշխարհում, որտեղ ազատ ու անկաշկանդ հնչում էր հայոց լեզուն և հանգամանորեն ուսումնասիրվում հայ հինավուրց մշակույթն ու ստվարածավալ գրականությունը:

Ս. Ղազար կղզում Բայրոնի հայերեն սովորելուն անդրադարձել է նաև ռուս անվանի գրականագետ, ԽՍՀՄ ԳԱ ակադեմիկոս Վիկտոր Ժիրմունսկին (1891-1971) իր *Արևմտանվորոպական գրականությունների պատմությունից* ժողովածուում զետեղված *Բայրոն* հոդվածում. «...վենետիկյան տոնախմբության զվարճությունների միջև ընկած ժամանակամիջոցում Ս. Ղազար հայկական վանքի վանականների մոտ ուսումնասիրում է հայոց լեզուն՝ երազելով խորամուխ լինել արևելյան պոեզիայի գաղտնիքների մեջ, և իր նոր բարեկամների կողմից հրատարակված հայերեն քերականության առաջաբանում բացեիբաց արտահայտում է իր համակրանքը թուրքական լծից հայ ժողովրդի ազատագրության գործին»¹¹⁰:

Ամերիկացի ժամանակակից ականավոր գրող Իրվինգ Ուոլլեսը (1916-1990) առաջին անգամ Ս. Ղազար է այցելել 1964-ին: Այդ այցելության մասին որոշ տեղեկություններ կարելի է քաղել 1974-ին «Հայ ընտանիք» հանդեսում զետեղված Զ. Լևոնյանի հոդվածից, որը Իրվինգ Ուոլլեսի Ս. Ղազար կատարած հերթական այցելության մասին է (գրողի այցի վերաբերյալ որոշ տեղեկություններ հակիրճ ներկայացվել են նաև անգլերենով), ինչպես նաև հոդվածագրի հարցազրույցից՝ գրողի հետ (անգլերեն և հայերեն)¹¹¹: Ինչպես նշում է ինքը՝ գրողը, իր հարցազրույցում, «Կը փափաքեի ճանչնալ վանականներու այս փոքրիկ խումբը, նաեւ անոր համար որ Պայրընեան հրատարակութիւններու եւ նկարներու մեծ հաւաքածոյ մը ունին: Օր մը կ'նոջս հետ որոշեցինք, 1964-ին էր, Ս. Ղազար երթալ: Ժամադրութիւն չառինք եւ վարդապետ մը

¹⁰⁹ А. Виноградов, *Сборник сочинений в трех томах*, т. III, М., «Художественная литература», 1988, с. 466.

¹¹⁰ В. М. Жирмунский, *Из истории западно-европейских литератур*, «Наука», Ленинградское отделение, Ленинград, 1981, с. 197.

¹¹¹ Տե՛ս Զ. Լևոնեան, *Իրվինկ Ուալլըս Ս. Ղազարի մէջ*. «Հայ ընտանիք», 1974, № 11-12, էջ 28-31: - *An Interview with Irving Wallace for "Hye Endanik"*. - *Հարցազրույց մը Իրվինկ Ուալլըսի հետ*, ամի, էջ 31-35:

մեզ առաջնորդեց: Հետաքրքրուած էի իրենց պատմութեամբ, թէ ի՞նչպէս հոս եկած էին, եւ Հայաստանի մասին»¹¹²: Այսպիսով, դեռեւս մինչև իր առաջին այցելութիւնը Ս. Ղազար, Իրվինգ Ուոլլեսը, ամենայն հավանականութեամբ, որոշ տեղեկութիւններ ունեցել է Բայրոնի և Մխիթարյանների առնչութիւնների մասին: Իսկ այդ այցելութեան ընթացքում հայ մշակույթի և հոգևոր կյանքի հիմնավորը կենտրոնն այնպիսի խոր տպավորութիւն ու ազդեցութիւն են թողել գրողի վրա, որ նա հետագայում իր նշանավոր և ծավալուն ստեղծագործութիւններից մեկի՝ *Ղազը*¹¹³ վեպի, էջերում զգալի տեղ է հատկացրել Ս. Ղազար կղզյակին, Մխիթարյաններին և Բայրոնի՝ Ս. Ղազարում անցկացրած օրերին: Իր գրքի առաջին իսկ հրատարակութիւնից անմիջապէս հետո, 1967-ի աշնանը, Ի. Ուոլլեսն անմիջապէս «կը փութայ Ս. Ղազար զայն անծամբ ծօնելու Միաբանութեան Գրադարանին իբրեւ նշան խոր համակրանքի»¹¹⁴:

Ի. Ուոլլեսի վեպի գլխավոր հերոսը՝ Մաթ Բրեննանը, դատաւսումից, ամուսնալուծութիւնից, արդարացի վրդովմունքից և հուսահատութիւնից հետո, դժգոհելով միջավայրից ու շրջապատից, փախուստի է դիմում իր հայրենիքից և աննպատակ թափառելով Եվրոպայի տարբեր վայրերում, ի վերջո հայտնվում է Վենետիկում, որտեղ իրեն զգում է ավելի պակաս ճնշված, քան որևէ այլ տեղում: Դրա պատճառով էլ մտադրվում է այստեղ մնալ ավելի երկար՝ երեք շաբաթ կամ երեք ամիս, բայց մնում է ավելի քան երեք տարի: Ուշադրութեամբ ծանոթանալով արտասովոր քաղաքի պատմութեանը՝ Բրեննանը հանդիպում է Լորդ Բայրոնի անվանը և անսպասելիորեն իմանում բանաստեղծի Ս. Ղազար կղզու հետ ունեցած առնչութեան մասին: Եվ որևէ լավ բան անելու ցանկութիւնից դրդված՝ Բրեննանը այցելում է հայկական կղզի և առաջին իսկ հայացքից սիրահարվում այդ կղզուն՝ ձիթենիների պուրակները և նոճիների շարքերը, արտասովոր խաղաղութիւնը ոյութում են նրան, գրավում նրա անհանգիստ միտքն ու հոգին, իսկ համեստ, բարյացակամ, նրբակիրթ Մխիթարյան հայրերի ջերմ վերաբերմունքը, որոնք ընթերցումով են մոտենում Բրեննանի տանջանքին ու հոգսերին և փորձում օգնել նրան, Մխիթարյանների և Բրեննանի՝ փոխադարձ հարգանքի վրա հիմնված բարեկամութիւնը դարձնում է հավերժ: Հենց արբահորից, մի քանի ամիս անց, Բրեննանը հրավեր է ստանում՝ լինել Ս. Ղազարում ինչպէս իր տանը և համաձայնել օգտվելու իրեն տրված արտոնութիւններից՝ իր ուսումնասիրութիւնների համար զբաղեցնել

¹¹² Անդ, էջ 34:

¹¹³ Տե՛ս Irving Wallace, *The Plot*, Simon & Schuster, Inc., New York, 1968.

¹¹⁴ Զ. Լեւոնեան, *Իրվինգ Ուոլլես Ս. Ղազարի մէջ*, էջ 28:

վերևի հարկի աշխատասենյակը, որտեղից երևում էր Սուրբ Մարկոսի զանգակատան հեռավոր սրածայր ծողը: Բրեննանը մեծ խանդավառությամբ ընդունում է հրավերը. «Վերջերս ես իմ հետճաշյա ժամանակն անց եմ կացնում մի փոքրիկ կղզում, ծովածոցիկից դուրս, հեռավոր բնակավայր հայ հայրերի համար, որոնք սիրեցին ինձ: Կղզու անունն է Ս. Ղազար»¹¹⁵: Դա Բրեննանի կղզին էր, որտեղ նա աշխատում էր ու խորհում իր ճակատագրի մասին, նրա «հատուկ ապավենը, բայց ոչ միայն նրա ապավենը: Դեռևս նրանից մեկուկես դար առաջ մի ուրիշ արևմտյան վտարանդի, որն ստիպված էր խայտառակ ձևով հեռանալ իր հայրենիքից, հայտնաբերել էր Ս. Ղազարի առաքինությունները... Փաստորեն Լորդ Բայրոնն է առաջնորդել Բրեննանին դեպի այդ կղզին՝ նրա ապաստարանը»¹¹⁶: Այնուհետև, երբ Բրեննանը կրկին այցելում է Ս. Ղազար, խորհրդածում է և գալիս այն եզրահանգման, որ «այս կղզում իր առաջին հյուրընկալողները եղել են Բայրոնի և Բըրթոնի»¹¹⁷ ստվերները»¹¹⁸:

Ի. Ուոլլեսի վեպում նկարագրվում են նաև Մխիթարյանների՝ Ս. Ղազար կղզում հաստատվելու և Բայրոնի հայրենն սովորելու գործընթացների առանձին դրվագներ: Մեր կարծիքով, Ի. Ուոլլեսի վեպի գլխավոր հերոսի՝ Սաթ Բրեննանի նախատիպ հանդիսացել է Լորդ Բայրոնը: Չուգահեռներ անցկացնելով նրանց միջև, նկատում ենք, որ երկուսն էլ դժգոհության հետևանքով ինքնակամ հեռացել են իրենց հայրենիքից, երկուսն էլ երկար դեգերումներից հետո հայտնվել են Վենետիկում, որտեղ ապաստանել են համեմատաբար երկար ժամանակով, չնայած նախօրոք որոշել են երկար չմնալ, երկուսն էլ ծանոթացել և սիրել են Մխիթարյաններին, սիրահարվել Ս. Ղազար կղզուն, նրա ձիթենիներին ու նոճիներին, հաճույքով ու խանդավառությամբ աշխատել են Ս. Ղազարում, նույնիսկ Վենետիկում նրանց սիրո առաջին էակները՝ Մարիաննան և Լիզան, եղել են նույն տարիքի:

Ընդհանրապես, Վենետիկը՝ իր եզակի և դյուբական գեղեցկությամբ, Ուոլլես ամուսինների նախասիրած վայրերից մեկն էր: 1974-ին, երբ նրանք իրենց արձակուրդն էին անցկացնում Վենետիկում, Ի. Ուոլլեսը կնոջ հետ միասին կրկին այցելում է Ս. Ղազար, որտեղ Մխիթար-

¹¹⁵ Irving Wallace, *The Plot*, էջ 186:

¹¹⁶ Անդ, էջ 200:

¹¹⁷ Բըրթոն, Ռիչարդ (1821-1890), անգլիացի ճանապարհորդ և արևելագետ, մեծ համբավ է ձեռք բերել *Չազար ու մեկ գիշեր* հեքիաթաշարի անգլերեն թարգմանության (16 հատոր, 1885-1888) շնորհիվ:

¹¹⁸ Irving Wallace, *The Plot*, էջ 201.

յանները նրանից տեղեկանում են, որ «կը մշակէ ծրագիրը վէպի մը, որուն մէջ գործողութեան գլխաւոր կեդրոններէն մէկը պիտի ըլլայ Ս. Ղազար»¹¹⁹։ Այդ այցելութեան նպատակն էր նաև նախնական նյութ հավաքել վերոհիշյալ ծրագրի իրականացման համար։ Նրանք Ս. Ղազար են ժամանում 1974-ի հուլիսի 25-ին՝ կեսօրից հետո, որտեղ նրանց վանքի քարափի մօտ ջերմորեն դիմավորում են միաբանության հայրերը՝ աբբահայր Յ. Սերոբէ Վրդ. Ազըլեանի գլխավորությամբ։ Ի. Ուոլլեսը վանք այցելության ժամանակ հետաքրքրությամբ կանգ է առնում ամեն մի մանրամասնության առջև, կարծես թէ առաջին անգամ էր տեսնում, կատարում է գրառումներ, կրկնել է տալիս բացատրությունները, չի ուզում բաց թողնել վանքի պատմական ու մշակութային հարստություններին վերաբերող որևէ նրբություն։ Հատկապես մեծ ուշադրությամբ է կանգ առնում «այն սենեակին մէջ, ուր աւելի քան դար մը առաջ հայերէն սերտած ու սորված էր մեծ քերթողը Լորտ Պայրըն, որուն անունը անբաժանելիօրէն կապուած է Ս. Ղազարի, եւ որուն դիմակարը մնայուն զարդն է՝ Ս. Ղազարի իր աշխատասենեակին։ Եւ յանկարծ կը բացագանչէ ... «Անկասկած աշխարհի ամենէն խաղաղ եւ ամենէն հրապուրիչ անկիւններէն մէկն է Ս. Ղազար»։ Եւ ... կը փափաքի ձիթենիի ոստով մը հրաժեշտ առնել վանքէն, փրցուած այն բլուրէն՝ ուր Լորտ Պայրըն կը սիրէր յանձնուիլ բանաստեղծական ներշնչումներուն գիրկը...»¹²⁰։ Գրողը հողվածագրի միջոցով Մխիթարյաններին է նվիրում իր մասին լույս տեսած Ջոն Լիվինսոնի *Իրվինգ Ուոլլես. գրողի դիմանկարը* նորագույն հատորը՝ հետևյալ սրտառու ընծայական մակագրությամբ. «Ս. Ղազար կղզիին բարի Հայրերուն, մասնաւոր շնորհակալութեամբ Աթոռակալ Յ. Սերոբէի, իրենց ջերմ հիւրասիրութեան եւ ընծեռած ազնիւ օժանդակութեան համար իմ պրպտումներուն՝ իբրեւ պատրաստութիւն վէպի մը, որուն մէջ ծրագրած են Ս. Ղազարը իբրեւ ենթահող գործածել»¹²¹։

Այնուհետև, Ս. Ղազար երրորդ այցելության հաջորդ օրը՝ 1974-ի հուլիսի 26-ին, Վենետիկում Ջ. Լևոնյանի՝ գրողի հետ կայացած հարցազրույցի ընթացքում Ի. Ուոլլեսը կրկին շեշտում է, որ իր ներկայիս այցը Ս. Ղազարի հետ ավելի մանրամասն ծանոթանալու նպատակ է հետապնդում, «...որպէսզի կարենամ Ս. Ղազարի մասին աւելի մանրամասնօրէն գրել։ Որովհետև յաջորդ գիրքերէս մէկը ... պիտի խօսի Ս. Ղազարի մասին։ Գիրքին տիտղոսը պիտի ըլլայ՝ «Աղանիի ծրագիր»,

¹¹⁹ Ջ. Լեւոնեան, *Իրվինկ Ուալլըս Ս. Ղազարի մէջ*, էջ 30։

¹²⁰ Անդ։

¹²¹ Անդ, էջ 31։

խորհրդաւոր անուն մը: Այդ գիրքին մէջ Ս. Ղազար գործողութեան գլխաւոր կեդրոններէն մէկը պիտի ըլլայ»¹²²: Հարցազրույցի ժամանակ, պատասխանելով «Ձեր նախասիրած հեղինակները» հարցին, Ի. Ուոլլեսն առանց երկմտելու պատասխանում է. «Անցեալին մէջ՝ ... բանաստեղծներէն Պայրլըն»¹²³:

Արձանագրենք, որ Ի. Ուոլլեսը հետագայում իրականացնում է վերոհիշյալ հարցազրույցում արծարծած իր մտահոգացումը: 1979-ին Նյու-Յորքում լույս է տեսնում նրա *Աղավնի ծրագիրը* վեպը¹²⁴, որն այնուհետև հրատարակվում է ևս մի քանի անգամ: Այս գրքում նույնպես Ի. Ուոլլեսն անդրադառնում է Մխիթարյաններին ու Բայրոնին: Ընթերցողը վեպի հենց առաջին էջերից ծանոթանում է Ս. Ղազար վանքի պատմությանն ու գրադարանին, որտեղ «պահպանվում են բազմաթիվ հայերեն ձեռագրեր, ինչպես նաև այլ հազվագյուտ գանձեր»¹²⁵: Վեպի գործող անձ հայ աբեղան մանրամասնորեն նկարագրում է 1701-ին Մխիթարյան միաբանության հիմնադրումը Կ. Պոլսում և հետագա հաստատումը Ս. Ղազար կղզում¹²⁶: Խոսվում է նաև Մխիթարյան միաբանության առաջատար հայագիտական կենտրոն լինելու մասին, որն ունի դպրոց, տպարան ու եկեղեցի: Վերջին երկու դարերի ընթացքում շատ անվանի մարդիկ են այցելել Ս. Ղազար, որոնց մէջ իր ուրույն տեղն է գրավում Լորդ Բայրոնը, որը եկել էր ուսումնասիրելու հայոց լեզուն և կազմել էր հայ-անգլերեն բառարան¹²⁷: Վեպում կան նաև Մխիթարյան հայրերին նվիրված բազմաթիվ էջեր¹²⁸:

Այսպիսով, գալիս ենք այն եզրահանգման, որ միանգամայն բնական է և օրինաչափ, որ այնպիսի մի խորաթափանց և իրատես անձնավորություն, ինչպիսին էր ամերիկացի մեծանուն գրող Իրվինգ Ուոլլեսը, որն անցյալի բանաստեղծներից առանձնացնում է **միայն** Բայրոնին, այդքան մանրազնին կերպով հետաքրքրվում է Ս. Ղազար կղզով, Մխիթարյաններով, նրանց կատարած ազգագույն աշխատանքով, Բայրոնի հայագիտական ուսումնասիրություններով և դրանք գեղարվեստորեն արտացոլում է իր ստեղծագործություններում:

¹²² Ձ. Լեւոնեան, *Հարցազրույց մը Իրվինկ Ուալլեսի հետ*. «Հայ ընտանիք», 1974, № 11-12, էջ 34:

¹²³ Անդ, էջ 35:

¹²⁴ Տե՛ս Irving Wallace, *The Pigeon Project*, Simon and Schuster, New York, 1979.

¹²⁵ Անդ, էջ 35:

¹²⁶ Տե՛ս անդ, էջ 39:

¹²⁷ Տե՛ս անդ:

¹²⁸ Տե՛ս անդ, էջ 43-46, 84-85, 87, 89 և այլն:

Մենք այստեղ մանրամասնորեն անդրադարձանք Ի. Ուոլլեսին, նրա *Դավը* և *Աղավնի ծրագիրը* վեպերին, քանի որ, ըստ մեր ունեցած տեղեկությունների, դա առաջին դեպքն է, երբ գեղարվեստական ստեղծագործության մեջ արտացոլվում են Մխիթարյանների և Բայրոնի առնչությունների որոշ դրվագներ, իսկ Ս. Ղազար կղզին դառնում է գեղարվեստական երկուն նկարագրվող գործողությունների ծավալման վայր:

Անգլիացի հայտնի կովկասագետ, Լոնդոնի Կովկասյան ուսումնասիրությունների համալսարանի պրոֆեսոր, Հայաստանի անցյալին ու ներկային նվիրված մի շարք աշխատությունների հեղինակ Դեյվիդ Մարշալ Լանգի (1924-1991) *Հայաստան. քաղաքակրթության օրրան* աշխատության մեջ նույնպես հանդիպում ենք Մխիթարյան հայրերի գործունեության, Բայրոնի Ս. Ղազար կղզի կատարած այցելության և նրա հայերեն սովորելու մասին տեղեկությունների: «Տասնիններորդ դարում, - գրում է հեղինակը, - Լորդ Բայրոնը հայերեն սովորելու նպատակով այցելեց Ս. Ղազար: Մինչև այժմ էլ վանքի այգում, որտեղից տեսանելի է Սուրբ Մարկոսի տաճարը, պահպանվում է այն քարե սեղանը, որի առջև նա սովորություն ուներ նստելու և խորհելու»¹²⁹:

Մխիթարյանների և Բայրոնի առնչություններին անդրադարձել է նաև անգլիացի պատմաբան և ճանապարհորդ, գրող Ջեյմս Մորիսը (ծնունդով՝ Ջեյմս Համֆրի Մորիս, ծնվ. 1926) 1960-ին գրած իր *Վենետիկ* գրքում, որը 1961-ին արժանացել է մրցանակի: Նրա գրքից բավականին ընդարձակ մի հատված 1979-ին արտատպվել է «Հայ ընտանիք» ամսագրում *Սուրբ ջրեր* վերնագրով (անգլերեն)¹³⁰: Այդ հատվածում հեղինակը մանրամասնորեն նկարագրում է Ս. Ղազարը՝ փոքր, բայց բավականին լավ խնամված քաղաքամերձ կղզյակը՝ իր գրավիչ նոճիների պուրակներով, փոքրիկ զանգակատնով, կանաչով պարուրված տաղավարներով, և ավելացնում, որ ժամանակին բարձիթողի վիճակում գտնվող այդ անհրապույր և ամալի կղզին ծաղկեց, երբ այնտեղ հաստատվեցին Մխիթարյան հայրերը իրենց Մխիթար Աբբահոր հետ, որոնք Ս. Ղազարը դարձրին հայ մշակույթի, ազգային կրթության և կրոնի երեք գլխավոր կենտրոններից մեկը՝ Վիեննայի և Էջմիածնի հետ

¹²⁹ David Marshall Lang, *Armenia: Cradle of Civilization*, George Allen & Unwin, London • Boston • Sydney, 1978, p. 277. Կա Դ. Լանգի գրքի ռուսերեն թարգմանությունը, որը լույս է տեսել որպես «Հին քաղաքակրթությունների առեղծվածները» մատենաշարի առանձին հատոր. Дэвид Лэнг, *Армения: народ-созидатель*, Центрполиграф, М., 2004, с. 327.

¹³⁰ St' u Holy Waters (James Morris, *Venice*, Faber and Faber Ltd., London, 1974, pp. 288-294), «Հայ ընտանիք», 1979, № 7-9, էջ 51-54:

միասին: Վեներտիկուն, շարունակում է իր միտքը Ջ. Մորիսը, բոլորը ջերմ վերաբերմունք են ցուցաբերել Մխիթարյանների նկատմամբ, և նույնիսկ Նապոլեոնն անձեռնխելի է թողել Ս. Ղազարի վանքը, այն դեպքում, երբ վերացնում էր մյուս վանքերը: Հեղինակը սիրով ու հիացմունքով է խոսում մայրավանքում պահվող ձեռագրերի և գրքերի հրաշալի հավաքածուի, բազմաթիվ նվերների մասին, որոնք տվել են Սադրիդի դուքսը (խոսքը Իսպանիայի թագավոր Կարլոսի (1848-1909) մասին է), Հռոմի Գրիգոր XVI պապը (1765-1846, Հռոմի պապ է եղել 1831-1846 թվականներին), իտալացի քանդակագործ Անտոնիո Կանովան (1757-1822), անգլիացի ճանապարհորդ, գրող և թարգմանիչ Ռիչարդ Ֆրենսիս Բրոքոնը (1821-1890), Վեներտիկի պատրիարքն ու մյուսները: Այս ամենը կղզին դարձրել են հազվագյուտ և ընտիր իրերի մի իսկական շտեմարան: «Եվ ամենագլխավորը՝ այստեղ է լորդ Բայրոնը»¹³¹, - ոգևորված գրում է Ջ. Մորիսը, մանրամասնորեն նկարագրում Բայրոնի հայերեն սովորելու ընթացքը և ավելացնում, որ հայ վանականները միշտ հարգանքով են պահպանել Բայրոնի հիշատակը և երբեք չեն թողել, որպեսզի այն մարի: Այսօր էլ նրա ոգին, կարծես, թևածում է Ս. Ղազարում. կանգուն է այն ծառը, որ տնկվել է նրա օգնությամբ, պարտեզում պահպանվել է այն տաղավարը, որտեղ նա նստել, հանգստացել, մտորել և խորհրդածել է, պահվում է այն գրիչը, որով նա գրել է, կան մի շարք նկարներ, որտեղ պատկերվում է բանաստեղծը, և այլն, և այլն: Գրքում բերված է նաև մի հատված Չարլզ Քամելի Մխիթարյան հայրերին նվիրված բանաստեղծությունից, որտեղ դիմելով նրանց Քամելն ասում է, որ Բայրոնի «հոգին ... կը ժառանգեք մաս մը դուք...»: Իսկ գրքի հեղինակը, իր հերթին, անվերապահորեն համոզված և հավատացած է, որ հայերը դեռ շատ երկար ժամանակ կհիշեն Բայրոնին:

Բացի վերոհիշյալ հեղինակներից, Բայրոնի և Մխիթարյանների առնչություններին իրենց աշխատություններում անդրադարձել են նաև բազմաթիվ այլ օտարերկրացիներ՝ Ալեքսանդր Հերմետը և Պաուլ Կոնի Ռատտի դի Դեզիոն¹³² (Իտալիա), Ռոբերտ Քըրզոնը¹³³, Ս. Մ. Գրե-

¹³¹ Անդ, էջ 53:

¹³² Տե՛ս Ալեքսանդր Հերմետ և Պաուլ Կոնի Ռատտի դի Դեզիո, *Հայերի Վեներտիկյան տասնվեց դար պատմության եւ առասպելի միջով*, թարգմ. Սոնա Յարութիւնեան, Մուրսիա - Սահակ Պարթեւ, Երևան, 2000, գլուխ ԺԴ-ԺԵ:

¹³³ Տե՛ս R. Curzon, *Armenia: a year at Erzerum, and on the frontiers of Russia, Turkey, and Persia*, John Murray, Albemarle street, London, 1854, p. 226-227.

գորին¹³⁴ (Անգլիա), Քերոլայն Ֆրանկլինը¹³⁵ (Ուելս), Լեսլի Մարշանը¹³⁶ (ԱՄՆ) և շատ ուրիշներ:

1.3.2. Պարբերական մամուլում: Ինչպես արդեն նշել ենք, Բայրոնի և Մխիթարյանների առնչություններին պարբերական մամուլում անդրադարձել են ոչ միայն հայ բանասերները, այլև շատ օտարազգի հեղինակներ (այդ թվում՝ Ս. Ղազարի սովորական այցելուներ):

Այսպես, գերմանացի Լ. Յոլտոհֆը “Ueber Land und Meer” պատկերազարդ շաբաթաթերթի (լույս է տեսել Շտուտգարտում 1858-1923 թվականներին) 1900-ի համարներից մեկում տպագրված *Մխիթարյանների վանքը* ս. Ղազար կղզում՝ Վենետիկի մոտ ընդարձակ հոդվածում, որը 1901-ին արտատպվել է «Մշակում», գրում է. «Հանրահռչակ բանաստեղծ լորդ Բայրոնը, մեկը անգլիական գրականության առաջնակարգ աստղերից, ս. Ղազար կղզու այդ պատմական այցելուն, խիստ քաղցր յիշողութիւններով էր կապւած Մխիթարեան բարեպաշտ միաբանների հետ: Բացի այն սիրալիր եւ անկեղծ յարաբերութիւններից, որ միշտ վայելել է մեծ բանաստեղծը հիւրասէր միաբանների կողմից, Բայրոնի կացութիւնը ս. Ղազարում բարերար ազդեցութիւն է թողել նրա բանաստեղծական ոյժի վրայ: Այնտեղ անց կացրած ժամանակւայ ծնունդ են նրա մի քանի բանաստեղծական հասուն եւ արժանի երկերը, օրինակ “Childe Harold”-ի չորրորդ եւ անկասկած ամենագեղեցիկ երգը, նրա Վենետիկ կեանքից վերցրած դիւթիչ եւ սքանչելի պատմութիւն “Beppo”-ն, նրա խորագրաց՝ “Ode Venedig” գրուածքը, եւ վերջապէս նրա ամենամեծ եւ հանճարեղ “Don-Juan” երկի առաջին երկու երգը»¹³⁷:

«Բազմավեպի» 1924-ի չորրորդ համարն ամբողջովին նվիրված է Բայրոնին (մահվան 100-ամյակի կապակցությամբ), ընդ որում, նյութերի գերակշիռ մասը շարադրված է երկու լեզվով՝ հայերեն և անգլերեն: Այդ համարում արտատպված է անգլիացի բանաստեղծ Չարլզ Քամելի՝ 1924-ի հունվարի 14-ին ժնկից «Բազմավեպի» խմբագիր Ի. Ղ. Տայանին ուղղված նամակը, որտեղ նա գրում է. «Քերթողին մահուընեն ասդին սահած հարիւր տարիներու շրջանին՝ ոչ մէկ տեղ չէ ա՛յնպէս մեծարուած իր յիշատակը եւ իր հանճարը լավագո՛յնս հասկցուած՝ ինչպէս Վենետիկոյ Մխիթարեան Հայրերէն, որոնց նախորդներուն հետ Լորտ

¹³⁴ Տե՛ս S. M. Gregory, *Lord Byron and the Armenian Language*, in the book “*The Land of Ararat: Twelve Discourses on Armenia, her History and her Church*”, Chiswick Press, London, 1920”, pp. 122-131.

¹³⁵ Տե՛ս Caroline Franklin, *Byron: A Literary Life*, Macmillan Press Ltd., London, 2000, p. 105.

¹³⁶ Տե՛ս Leslie A. Marchand, *Byron: A Portrait*, The University of Chicago Press, 1979, pp. 260-261.

¹³⁷ Բ. Ի., *Նամակ Գերմանիայից*. «Մշակ», 1901, № 268 (2 դեկտեմբերի):

Պայրըն անցուցած է ժամեր՝ որոնք հաւանօրէն երջանկագոյններն եղան իր վիպական եւ աղմկայոյզ կեանքին»¹³⁸: 1922-ին Չարլզ Քամելն այցելում է Ս. Ղազար կղզի և խորապես հուզվում, տեսնելով, թե ինչպիսի հարգանքով են պահվում Բայրոնի նկարը և նրան պատկանող իրերն այն սենյակում, որտեղ նա սովորել է հայերեն: «Ես հիւրասիրուեցայ ձեր եղբայրութեան ընդէլ ասպնջականութեամբը, ինծի թոյլ տրուեցաւ տեսնել գանձատունը իմն ազգի մը մշակոյթին, և լսել Պատարագը Քրիստոնէական կրօնքն ընդգրկող առաջին ժողովրդին մատրան մէջ: Յիշատակն այդ օրուան պիտի մնայ հետս ամբողջ կեանքիս մէջ»¹³⁹, - գրում է Չարլզ Քամելը վերոհիշյալ նամակում: «Բազմավեպի» 1924-ի ապրիլյան համարում ներկայացված է նաև Չարլզ Քամելի *Մխիթարեան հայրերուն ի Վենետիկ* (*To the Armenian Fathers at Venice*) բանաստեղծութիւնը (անգլերեն և հայերեն), որը հայերեն է թարգմանել Արսեն Ղազիկյանը: Չարլզ Քամելը գտնում է, որ

**Եթէ ունի Անգլիա մարմինը, սիրտն՝ Յունաստան,
Իր հոգիէն, օ՛ն եւ օ՛ն, կը ժառանգէք մաս մը դուք,
Ազնւագոյնը թերեւ, զի ձեզի հետ կը մընան
Խաղաղութիւնն ու Մտերիմ սէրը եւ ոչ ցաւն ու վիշտ»¹⁴⁰:**

Ամսագրի այդ համարում զետեղված *Բայրոն* հոդվածի (անգլերեն) հեղինակ Ռ. Բ. Անդերսոնը, որը մանրագնին վերլուծում է բանաստեղծի գրական ու հասարակական գործունեությունը և որոշում նրա տեղն ու դերն անգլիական ռոմանտիզմի զարգացման մեջ, այն կարծիքին է, որ «և Միջերկրականից ու Արևելքից ուղարկած որոշ նամակների Բայրոնը, և Ս. Ղազար վանքը նկարագրող ու հայրերի մասին ոգևորությամբ արտահայտվող Բայրոնը, դա իսկական, անաղարտ Բայրոնն է»¹⁴¹:

«Բազմավեպի» 1932-ի առաջին համարում Բուդապեշտի “Magyar-say” օրաթերթից արտատպվում է գովասանքով, համակրանքով ու անկրկնելի տպավորություններով լի մի փոքրիկ հոդված¹⁴²: Այստեղ բերված են հունգարացի մի սովորական զբոսաշրջիկի տպավորու-

¹³⁸ «Բազմավեպ», 1924, № 4, էջ 109:

¹³⁹ Անդ:

¹⁴⁰ Չ. Ռ. Գամմելլ, *Մխիթարեան հայրերուն ի Վենետիկ*. Թարգմ. Ա. Ղազիկեան. «Բազմավեպ», 1924, № 4, էջ 113:

¹⁴¹ R. B. Anderson, *Byron*, ամդ, էջ 118:

¹⁴² Տե՛ս Մաճառ այցելու մը, *Վենետիկի հայկական ճեմարանը*. «Բազմավեպ», 1932, № 1, էջ 43:

թյուններ, որոնք նա ստացել է Ս. Ղազար այցելելու ժամանակ: Հունգար այցելուն արձանագրում է, որ Մխիթար Սեբաստացու «սկսուած գործը միեւնոյն հոգւով կը շարունակուի միշտ» և միանգամայն տեղին նկատում, որ «Այս հոգին ամեն բանէ աւելի կը բացատրէ հաստատութեան նշանաբանը, որուն մէջ զանգակը՝ է արթնութիւնը, բոցը՝ հոգեկան եռանդին նշանակ, ցուպը՝ կ'արտայայտէ թէ այս կրօնքին անդամները կ'ապրին առանց յոգնութիւն ճանչնալու գաղափարականին հետապնդումին մէջ, և գիրք մը՝ գիտութեան հոգին կը ցուցնէ»: Հունգարացի այցելուն հիացմունքով է խոսում նաև Մխիթարյան մայրավանքի թանգարանի, տպարանի, պահպանվող ձեռագրերի, միաբանության երրորդ Աբբահոր՝ Տրանսիլվանիայի կոմս, հունգարահայ Ստեփանոս Ազոնց Գյուվերի, Բայրոնի («որուն ուսումնարանը խնամքով պահուած է») մասին և ավելացնում. «մենք հունգարներս կրնանք պարծիլ Վենետիկ լճակին այս չքմաղ կղզիին համար»¹⁴³:

Կանադացի հայասեր բանաստեղծ, Բայրոնի քնարերգության երկրպագու Լորենս Դակինը (Laurence Dakin, ծնվ. 1907) դեռևս 1930-ական թվականների սկզբներին, լինելով Վենետիկում, այցելում է Ս. Ղազար և, ինչպես Բայրոնը, առաջին իսկ հայացքից սիրահարվում այդ «փոքրիկ Հայաստանին»: Լ. Դակինն իր հայասիրությունը հետագայում արտահայտում է *Աբարիսի երազը* (*The Dream of Abaris*) բանաստեղծության մէջ¹⁴⁴, որտեղ իր իսկ խոստովանությամբ՝ «քանի մը տող նուիրած եմ ձեր Ուխտի (Մխիթարյանների - Ա. Բ.) ազնուական գործին եւ ձեր ընկճուած հայրենիքին՝ Հայաստանի»¹⁴⁵: Իրոք «քանի մը տող», ընդամենը տասնվեց տող, բավականին ընդարձակ բանաստեղծության մէջ, սակայն այդ մի քանի տողերն էլ վկայում են, որ բանաստեղծը, որը «Պայրընի դպրոցին խոր ու վերամբարձ վիպականութիւնն ունի, ճաշակի նրբութեամբ և արուեստի շնորհքով», խորապես զգացել է օտարության մէջ ապրող և արարող հայերին տանջող վիշտն ու ցավը.

**Դառնագին է վիշտն անոր որ գիտէ թէ հայրենի
Երկիրն ու հողն է դարձած աներ, կործան, քարուքանդ:
Ո՛չ մըտերմի մահն և ոչ կորուստը մօր կաթոգին
Կարող են սիրտը փորձել աւելի մեծ կսկիծով**¹⁴⁶:

¹⁴³ Անդ:

¹⁴⁴ Տե՛ս Լ. Դակին, *Ապարիսի երազը*, թարգմ. Հ. Փ. Ե., «Բազմավեպ», 1934, № 9-10, էջ 350-353:

¹⁴⁵ Անդ, էջ 350 (ԽՍՀՄ):

¹⁴⁶ Անդ, էջ 352:

Այնուհետև Լ. Դակինը, 1940-ին, պատրաստում է հոդված «Բազմավեպի» համար, բայց Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի պատճառով չի կարողանում այն ուղարկել Մխիթարյաններին: Միայն պատերազմից հետո, 1946-ին, նրա հոդվածը տպագրվում է «Բազմավեպում»¹⁴⁷: Հոդվածում հեղինակը բավականին ուրույն և հետաքրքիր ձևով է խոսում «լճակին մեջ գտնուող այն փոքր կղզեակի մասին, ուր կայ մենաստան մը, տեղ մը ուր կը բնակի Աստուած»¹⁴⁸, նկարագրում Մխիթարյան միաբանության ստեղծման հակիրճ պատմությունը, ոգևորված նշում, որ այնտեղ կան «երկու հազար հայերեն հին ձեռագիր մատենաներ, երեսուն հազար գիրքեր, ու գեղարուեստական անթիւ առարկաներ. բոլորն ալ հետաքրքրական»¹⁴⁹, համակրանքով հաստատում, որ Մխիթարյան հայրերը «իրենց խոր գիտութեամբ և իմաստութեամբ, բոլոր գիտնական ու բարձրաստիճան մարդոց հիացումը գրաւած են: Նափուլէն իր պաշտպանութիւնը շնորհեց անոնց: Պայրն, ինչպէս մանուկ մը իր մօրը, անոնց դիմեց երբ վատթարումը և յուսահատութիւնը իր սիրտը կը կրծէին, և անոնք բարեսիրտ գտնուեցան ու իրեն պարգեւեցին մտքի իմաստութիւն: Պայրն անոնցմէ սորվեցաւ հայերէն լեզուն, որովհետեւ հայ էին անոնք և Հայաստանէն գաղթած. երկիր մը ուր Ս. Գիրքը զետեղած էր Եդէմի Պարտէզը ... ա՛յնքան գեղեցիկ և հրապուրիչ է այդ երկիրը»¹⁵⁰: Ապա, խոսելով Բայրոնի՝ Մխիթարյանների հետ կապվածության մասին, Լ. Դակինը գրում է. հենց որ «լաւաւոր երաժշտութեան ծայները, անշարժ ջութերու վրայէն սահելով, Պայրնի ականջին կը հասնէին, բանաստեղծը սովոր էր նետուիլ լճակին մէջ ու լողալով դիմել դէպի զբոսավայրը, ուր կը մնար ա՛յնչափ ատեն որքան կարելոր էր քիչ մը շունչ առնելու համար, և տեսնելու թէ ինչպէս արեղաներուն զգաստ և առողջ միտքը մաքրագործեր էր իր հոգին ... ու յետոյ ետ կը վերադառնար»¹⁵¹:

1966-ին «Հանդէս ամսօրյայ» ամսագրում լույս է տեսնում Ջոն Բոնվեյ Օ'Բրայենի *Լորդ Բայրոնը, Ֆրիդրիխ Ֆոն Շիլլերը և խորհրդավոր Հայը* վերնագրով հոդվածը (անգլերեն)¹⁵², որտեղ հեղինակը գրում է, որ միտքը շեղելու համար «Վենետիկ ժամանելուց մի քանի շաբաթ

¹⁴⁷ Տե՛ս Լ. Դակին, *Սուրբ Ղազար*, թարգմ. Զ. Փ. Ե., «Բազմավեպ», 1946, № 9-10, էջ 244-247:

¹⁴⁸ Անդ, էջ 245:

¹⁴⁹ Անդ, էջ 246:

¹⁵⁰ Անդ, էջ 245:

¹⁵¹ Անդ, էջ 245-246:

¹⁵² Տե՛ս J. C. O'Brien, *Lord Byron, Friedrich von Schiller and the Mysterious Armenian*, Կիեննա, «Հանդէս ամսօրյայ», 1966, № 10-12, էջ 525-542:

անց, Բայրոնը սկսել է ուսումնասիրել հայերեն հայկական վանքում, որտեղ գտել է հետաքրքրական ձեռագրեր ու գրքեր, ինչպես նաև թարգմանություններ արդեն գոյություն չունեցող հունական բնագրերից, և, ի հավելում դրան, իրենց հայերի աշխատությունները»¹⁵³։ Հոդվածագիրը փորձում է ցույց տալ, որ Բայրոնը պատահամաբ չի «տարվել» հայոց լեզվով, այլ, ընդհակառակը, նրա միտքն արդեն հետաքրքրվում էր հայ իրականությամբ ու բարյացակամ էր տրամադրված դրա հանդեպ¹⁵⁴։ Դեռևս մանուկ հասակում Բայրոնի վրա մեծ ազդեցություն է թողել Շիլլերի Հայը՝ *Ոգետեսը* վեպի գլխավոր հերոսը։ Նախքան Վենետիկ հասնելը, Շվեյցարիայում, Բայրոնը, բժիշկ Պոլիդորին, Շելլի ամուսինները կարդում էին գերմանական պատմություններ ոգիների մասին, իսկ դրանից դեռևս տասը տարի առաջ Բայրոնը, Շիլլերի Հայի ազդեցության տակ, գրել էր *Ալվազի Օսկարը* պոեմը, որը հիմնված էր Շիլլերի ստեղծագործության ամենամշակակալից դրվագի վրա։ «Նկատի ունենալով Բայրոնի սնոտիապաշտ, անշրջահայաց բնավորությունը, նրա սերը տեսիլքային ու գերբնական պատմությունների նկատմամբ, - գրում է Ջ. Օ'Քրայենը, - հեշտ է ըմբռնել նրա ոյլորագգաց մտքի վրա *Ոգետեսի* թողած ազդեցությունը»¹⁵⁵։ Հետևաբար, ըստ հոդվածագրի, երբ Բայրոնը ժամանել է Վենետիկ, նրա համար ամենևին էլ անսպասելի չի եղել հայերի հետ ունեցած հանդիպումը, քանի որ նրա սերը ուրվական-ոգիների պատմության հանդեպ և Շիլլերի չարագուշակ ու խորհրդավոր Հայն արդեն իսկ թողել էին անջնջելի տպավորություն բանաստեղծի մտքի վրա։ Այդ իսկ պատճառով «պատահական երևույթ չէր, երբ նա որոշեց իր միտքը զբաղեցնել հայերենի ուսումնասիրությամբ։ Ակներև է, որ Շիլլերի *Ոգետեսի* հետ նրա անսպասելի հանդիպումը, իրոք, գրգռել է նրա ձգտումը տարօրինակ Հայի ազգի և մշակույթի մասին ավելի շատ գիտելիք ձեռք բերելու համար»¹⁵⁶։ Այնուհետև հոդվածագիրն անդրադառնում է Ս. Ղազարուն Բայրոնի հայերեն սովորելուն, Մխիթարյանների հետ նրա առնչություններին և ավելացնում, որ, «չնայած Բայրոնի առաջին ծանոթությունը Հայի հետ նրա մոտ հարուցել էր ինչ-որ չարագուշակ ներգործության գաղափար այդ ժողովրդի նկատմամբ, իրական ճանաչումը դրա հակապատկերն էր։ Սուրբ Ղազար վանքի վանականների մասին նա հայտնում է. «Այս միաբանության եղբայրաց մաքրակեցությունը, հանգստավետությունը, բա-

¹⁵³ Անդ, էջ 539-540:

¹⁵⁴ Անդ, էջ 526:

¹⁵⁵ Անդ, էջ 529:

¹⁵⁶ Անդ, էջ 539:

րեկրթությունը, անկեղծ նվիրվածությունը, բարձր արժանիքները, առաքինությունները սքանչելիորեն ներդաշնակված են համակելու աշխարհիկ մարդուն մի հավատով, թե նույնիսկ այս կյանքի մեջ կա մի ուրիշը և ավելի լավը»¹⁵⁷։ Ջ. Օ'Բրայենի մեջբերումը մի հատված է հայերեն-անգլերեն քերականության ձեռնարկի համար Բայրոնի գրած առաջաբանից։ Հոգվածագիրը միանգամայն իրավացիորեն արձանագրում է, որ «Բայրոնը... այնտեղ՝ հայ ժողովրդի սրտի մեջ, իր համար տեղ էր ստեղծել։ Նրա հարգանքը նրանց (հայերի - Ա. Բ.) մտավոր ձեռքբերումների, ինչպես նաև նրա սերը նրանց ու նրանց լեզվի նկատմամբ երկար ժամանակ կիռնչվի և կգնահատվի։ Շիլլերի խորհրդավոր Հայը դուռ էր բացել Բայրոնի համար՝ առաջնորդելով նրան դեպի մի ընդարձակ դահլիճ, որը լցված էր շատ անհրաժեշտ ընկերներով»¹⁵⁸։ Ջ. Օ'Բրայենի «Հանդես ամսօրյայում» լույս տեսած հոդվածին անդրադարձել է Կ. Պոլսի «Մարմարա» թերթը¹⁵⁹, 1967-ի հուլիսի 15-ի համարում նշելով, որ այդ հոդվածը «լույս կը սփռէ թե՛ ինչպե՞ս Լորտ Պայրոնը հետաքրքրված է Հայ ժողովուրդով ու հայերենով, եւ թե՛ ինչպես սորված է մեր լեզուն»։

Նյու Յորքում անգլերեն լույս տեսնող (1960-ից) «Արարատ» («Ararat») հասարակական-քաղաքական, գրական-գեղարվեստական եռամսյա հանդեսի 1967-ի ամառային համարում տպագրված Աննա Պաուլուչիի *Հայաստան՝ Վենետիկի ջրերի վրա* հոդվածում¹⁶⁰ հեղինակն անդրադառնում է Բայրոնի առաջին այցելությանը Ս. Ղազար, հայերեն-անգլերեն քերականության ձեռնարկի համար բանաստեղծի գրած առաջաբանին, Մխիթարյանների բազում մտավոր և հոգևոր շնորհքների վերաբերյալ նրա ունեցած կարծիքին, միաժամանակ նշելով այն հանգամանքը, որ «կարծես թե անհանգիստ Բայրոնը Ս. Ղազարում գտել է իրեն կլանող զբաղմունք և հոգեկան հանգստություն, ինչը նա այդքան փափագում էր»¹⁶¹։ Ուստի և «շուտով նա դառնում է» Ս. Ղազարի «մշտական այցելու՝ իրապուրվելով վանականների հետ անցկացրած գրույցներով և հայերեն սովորելու ցանկությամբ»¹⁶²։ Այնուհետև Ա. Պաուլուչին քննարկում է Բայրոնի հայագիտական ուսումնասիրությունների, հայերենից նրա կատարած թարգմանությունների, անգլերեն-հայերեն (1821) և հայերեն-անգլերեն (1825) բա-

¹⁵⁷ Անդ, էջ 540:

¹⁵⁸ Անդ, էջ 542:

¹⁵⁹ Ջարուհի Հ. Ֆերուխան-Տատեան, *Լորտ Պայրոնը, Վենետիկ եւ հայերը*, 15 հուլիսի. – *Լորտ Պայրոնը եւ իր գործերը*, 16 հուլիսի. «Մարմարա», 1967:

¹⁶⁰ St' u Anne Paolucci, *Armenia on the Waters of Venice*, "Ararat", 1967, № 31, Summer, pp. 3-7.

¹⁶¹ Անդ, էջ 6:

¹⁶² Անդ:

ռարանների հրատարակման հետ կապված հարցեր, ինչպես նաև ընդգծում է, որ «*Չայլո Զարուղի* չորրորդ նվագը նա գրել է Ս. Ղազարուն, ծովախորշին նայող զառիթափում գտնվող ձիթենիների տակ, որտեղ նստում էր ժամերով՝ զրուցելով վանականների հետ կամ էլ հիանալով տեսարանով»¹⁶³։ Այստեղ հողվածագիրը անդրադառնում է նաև այն փաստին, որ Բայրոնի այլ բանաստեղծությունների հետ մեկտեղ *Չայլո Զարուղի ուխտագնացությունը* պոեմը հայերեն է թարգմանել Ղևոնդ Ալիշանը, իսկ հայ բանաստեղծներ Սմբատ Շահագիզը և Ռուբեն Որբերյանը ոգեշնչվել են Բայրոնի քնարերգությամբ, որն իր արտացոլումն է գտել նրանց ստեղծագործություններում։

«Ջայ ընտանիք» ամսագրի 1974-ի 11-12 միացյալ համարը գրեթե ամբողջությամբ նվիրված է Բայրոնին՝ մահվան 150-ամյակի կապակցությամբ։ Ամսագրի տիտղոսաթերթում տեղադրված է Ս. Ղազարի թանգարանում պահվող՝ Բայրոնի դիմանկարի (հեղինակ՝ Յովհաննես Փորթուգալյան) վերարտադրությունը և 2. Ռիչարդ Քամելի *Մխիթարեան հայրերուն ի վեցետիկ* բանաստեղծության հանրահայտ խոսքերը, որոնք մենք մեջբերել ենք «Բազմավեպի» 1924-ի ապրիլյան համարում գետեղված նյութերի քննարկման ժամանակ։ Այս համարում գետեղվել է նաև Լոնդոնի Բայրոնյան ընկերության անդամ Բեաթրիս Զանսի հողվածը (անգլերեն և հայերեն)¹⁶⁴։ Նա Բայրոնյան ընկերության անդամների հետ միասին 1974-ին այցելել է Ս. Ղազար և հողվածում պատմում է իր ստացած տպավորությունների մասին։ Այցելուներին, ինչպես իր ժամանակին Բայրոնին, հիացրել են «ա՛յնքան ազնիւ, ա՛յնքան հասկացող եւ զարգացած» վանականները, կամարազարդ վանքը, գույների ճոխ երանգապնակով հարուստ պարտեզը, գեղեցիկ Ձեռագրատունը՝ իր թանկարժեք ձեռագրերով, նկարազարդ առաստաղներով թանգարանը՝ իր գեղեցիկ քանդակներով (հատկապես հիշարժան են Հ. Ղևոնդ Ալիշանի և Կոմիտաս Վարդապետի կիսանդրիները), «հինի եւ նորի խառնուրդով» տպավորիչ և սքանչելի «նկարներու սրահն», որտեղ «իսկապես զգացինք թէ հայկական գեղարուեստը դեռ կենսունակ է բանաստեղծութեամբ, երաժշտութեամբ, նկարչութեամբ, մինչ միեւնոյն ատեն, գէթ իմ անձեւ դատելով, կը գիտակցեի իմ տգիտութեանս, որ մինչեւ հիմա այս մասին աւելի ծանօթութիւն մը չէի ունեցած», և, վերջապես, տպարանը, որի գրքերի «թուղթին եւ տպագրութեան որակը լաւագոյնն է»¹⁶⁵։

¹⁶³ Անդ, էջ 7։

¹⁶⁴ St' u Beatrice Hanss, *A Visit to the Mekhitarist Convent of St. Lazarus*. - Պեթրիս Զանս, *Այցելութիւն մը Ս. Ղազարի Մխիթարեան վանքին*. «Ջայ ընտանիք», 1974, № 11-12, էջ 12-13։

¹⁶⁵ Անդ, էջ 13։

1978-ին «Հայ ընտանիք» ամսագրում արտատպվում է Ջոֆրի Ֆլետչերի *Ծովալճակի միջով դեպի գանձերի կղզին* հոդվածը (անգլերեն)¹⁶⁶, որը լույս է տեսել անգլիական “Daily Telegraph” օրաթերթի 1977-ի սեպտեմբերյան համարներից մեկում: Հոդվածում հեղինակը, խոսելով Ս. Ղազարի մասին, նշում է, որ այն մի մենաստան է՝ կղզի-այգի, որտեղ 1816-ին Բայրոնը փնտրեց և գտավ ապաստան իր համար: Բացի նրանից, որ կղզում մթնոլորտը ներդաշնակ ու խաղաղ էր, Բայրոնի համար առնչությունը բարեպաշտ, ազնիվ ու կրթված հայ վանականների հետ օգտակար էր և հավաստիացնող: Ինչպես նշում է հոդվածագիրը, Բայրոնն իր «խենթ հանճարով ու խառնաշփոթ կյանքով» միշտ հիացրել է իրեն և ավելացնում. «Վանականները միշտ լավ են վերաբերվել բանաստեղծին, իսկ վերջինս իր հերթին՝ նրանց: Սենյակը, որտեղ նա սովորել է հայերեն, մնացել է այնպես, ինչպես ինքն է թողել. աթոռները, գրապահարանները, լուսաշող առաստաղը և պարտեզի մոտակա բնապատկերը, որը անհանգիստ սրտին պարզապես է խաղաղ հանգստավայր»¹⁶⁷:

1979-ին «Հայ ընտանիք» ամսագրում լույս է տեսնում Դ. Բ. Գրեգորի *Բայրոնի հայոց լեզվի իմացությունը* վերնագրով հոդվածը (անգլերեն)¹⁶⁸, որտեղ հեղինակը գրում է. «Հանրության ճաշակի կամ գրական չափանիշների փոփոխության հետ մեկտեղ Բայրոնի համբավը կարող է աճել կամ նվազել, սակայն աշխարհում միակ տեղը, որտեղ այն մնում է միշտ անբիծ իր ողջ փայլով, դա վենետիկյան ծովալճակի Ս. Ղազար կղզու հայկական վանքն է: Այստեղ ավելի շուտ, քան լոնդոնյան արիստոկրատների հավաքույթներում, Բայրոնը արդարև հասավ հասարակական ճանաչման»¹⁶⁹: Հոդվածագիրը մեջբերումներ է կատարում Բայրոնի «հայկական» նամակներից, նրա գրած հանրահայտ առաջաբանից և Հ. Ավգերյանի օրագրում կատարված գրառումներից, նշում, որ Բայրոնի բազում բանաստեղծություններ թարգմանվել են հայերեն, ինչպես նաև նկարագրում Հ. Ավագովսկու և այլ նկարիչների գործերը, որոնցում արտացոլված են Բայրոնի և սուրբ հայրերի հանդիպումներն ու զրույցները, բանաստեղծի հայերեն սովորելը, հանգստանալը և խորհրդածելը ձիթենիների տակ: Բացի դրանից, Դ. Գրեգորն իր հոդվածում անդրադառնում է

¹⁶⁶ St’u Geoffrey Fletcher, *Across the Lagoon to island treasures*, «Հայ ընտանիք», 1978, № 1-2, էջ 47:

¹⁶⁷ Անդ:

¹⁶⁸ St’u D. B. Gregor, *Byron’s knowledge of Armenian*, «Հայ ընտանիք», 1979, № 5-6, էջ 34-36:

¹⁶⁹ Անդ, էջ 34:

քերականության երկու ձեռնարկների վրա Բայրոնի կատարած աշխատանքին և հայերենից նրա կատարած թարգմանություններին:

1980-ին «Հայ ընտանիք» ամսագրում լույս են տեսնում Ավստրալիայի Բայրոնյան միության քարտուղար Ժակլին Վուանյե-Մարշալի երկու հոդվածները (անգլերեն)¹⁷⁰, որոնք հեղինակի համաձայնությամբ արտատպվել են այդ միության Տեղեկագրից (“Newsletter”, 1979, № 3, pp. 21-26; - 1980, № 4, pp. 16-20): Այդ հոդվածները հեղինակի Ս. Ղազար կղզի այցելությունից ստացած տպավորությունների և հիշողությունների արդյունք են: Հեղինակն առաջին հոդվածի բնաբան ընտրել է Չ. Ռիչարդ Քամելի բանաստեղծության հանրահայտ խոսքերը, որոնք մենք արդեն մեջքերել ենք: Այդ հոդվածում Ժ. Վուանյե-Մարշալը հակիրճ տալիս է Ս. Ղազար կղզու պատմությունը, խոսում Մխիթարյան միաբանության հիմնադրի ու նրա համախոհների մասին և հուզմունքով նշում, թե այնտեղ ինչպիսի ակնածանքով է պահվում Բայրոնի հիշատակը: Հոդվածագիրը հիացմունքով նկատում է, որ «վեհաշուք գրադարանը նման է թանգարանի: 1876-ին այն պարունակել է 30 000 գիրք՝ հիմնականում հայերեն, նկարագարոված աղոթագրքեր, պապիրուսներ, մետաղադրամներ, արձանիկներ, եգիպտական մումիա և այլն»¹⁷¹: Այնուհետև հեղինակը նշում է, որ 1975-ի հրդեհը մեծ վնաս է հասցրել եկեղեցուն, ոչնչացրել գրադարանի մի մասը: Այցելուներին ցույց են տրվում նաև գրադարանին կից սենյակները, որոնցից մեկը պարունակում է շատ արժեքավոր ձեռագրեր, իսկ մյուսը կրում է «Բայրոնի սենյակ» անվանումը: «Այստեղ կան մի քանի նկարներ՝ նվիրված Բայրոնի՝ Ս. Ղազար կղզուն անցկացրած ժամանակին: Դրանցից մեկը Հ. Այվազովսկու կտավն է, որը պատկերում է բանաստեղծի ժամանումը, նրա մակույկից դուրս գալը և դիմավորումը վանականների կողմից»¹⁷²: Մեկ այլ նկարում նրա զրույցն է հայրերի հետ պատշգամբում (դեռևս գոյություն ունի)՝ այդքան լավ պատկերված աստիճանավանդակի բաց տարածությունում՝ վանականները բավականություն են ստանում այլ երկրից իրենց մոտ եկած այդ խելամիտ երիտասարդի ընկերակցություն-

¹⁷⁰ Sté u Jacqueline Voignier-Marshall, *San Lazzaro, “Island of the Blest”: The Convent today; - The Armenian Convent of St. Lazarus and its Byrwn Memories*, «Հայ ընտանիք», 1980, № 11-12, էջ 50-53:

¹⁷¹ Անդ, էջ 51:

¹⁷² Խոսքը, ըստ երևույթին, Հ. Այվազովսկու «Բայրոնի այցը Մխիթարյաններին Ս. Ղազար կղզուն» (1898) նկարի մասին է, որն այժմ գտնվում է Հայաստանի պետական պատկերասրահում (Երևան): Հոդվածագիրը, հավանաբար, տեսել է այդ նկարի վերարտադրությունը:

նից»¹⁷³։ Հողվածագիրը հիշատակում է նաև այլ նկարներ. Բայրոնն իր ուսուցչի հետ հայերենի դասի ժամանակ, Բայրոնը բլրակի վրա գտնվող ձիթենիների տակ նստած խորհրդածելիս (նկարիչ՝ Յ. Ռեյնհարտ), սենյակի դռան վերևում կախված Բայրոնի դիմանկարը, որը 1864-ին արտանկարել է Մխիթարյանների նախկին սանը (Յ. Փորթուզալյան) Լոնդոնի թանգարանում գտնվող Ֆիլիպսի հայտնի նկարից։ Այնուհետև Ժ. Վուանյե-Մարշալը մատնանշում է, որ միաբանությունում գրի է առնվել այն փաստը (չնայած դրա մասին չեն նշել ոչ Մուրը, ոչ էլ Բայրոնը), որ բանաստեղծն իր առաջին այցելության ժամանակ մնացել է Մխիթարյանների պարտեզում մինչև մթնշաղ և, մեկնելով այնտեղից, խոստացել է հաջորդ օրը վերադառնալ վաղ առավոտյան ու կատարել է իր խոստումը։ Իսկ երկրորդ այցելության ժամանակ նա արդեն թույլտվություն է խնդրել հայերեն սովորելու նպատակով բնակվել վանքում՝ նկատի ունենալով հատուցել սննդի և կացարանի ծախսերը։ Սակայն, քանի որ վանքի կանոնները խստապահանջ էին, դա չարտոնվեց, և Բայրոնը շաբաթվա ընթացքում գալիս էր 4-5 անգամ՝ ժամանելով մոտավորապես առավոտյան ժամը 9-ին և մեկնելով երեկոյան ժամը 6-ին։ Նրա տրամադրության տակ եղել է միաժամանակ երկու սենյակ, և նա, որպես Հայր Պասկալ Ավգերի աշակերտ, սկսել է ուսումնասիրել հայերենը։ Սակայն, ինչպես նշում է հողվածագիրը, առաջին դասերն անցակացվել են ավելի շուտ երկխոսությունների, քան առաջադրանքների ձևով։ Բայրոնը տվել է շատ հարցեր Հայաստանի պատմության և գրականության վերաբերյալ, իսկ Հայր Պասկալը պատասխանել է։ Այնուհետև հողվածագիրն ավելացնում է, որ այժմ կառուցվում է նոր թանգարան, որը շատ այլ իրերի հետ կպարունակի նաև Բայրոնի մասունքները, հիմնականում՝ թանաքամանը, գրիչները, ճշգրիտ վերարտադրությամբ նրա հայերեն ստորագրությունը, ինչպես նաև 1821-ին Լոնդոնում Ջոն Մըրրեյի կողմից Յ. Պասկալին տրված գրքերը, 1829-ին Տրիեստի բրիտանական հյուպատոսի նվիրաբերած՝ Բայրոնի երկերի լիակատար ժողովածուն, ինչպես նաև դրա 17 հատորից բաղկացած մեկ այլ հրատարակություն, որն ուղարկել էր 1836-ին Ջոն Մըրրեն։ Նախքան մեկնելը, այցելուները զբոսնել են պարտեզում, կղզու այն մասում, որտեղ Բայրոնը սիրում էր անցկացնել երեկոները։ Այստեղ տիրող ավանդության համաձայն Բայրոնը *Չայլդ Հարոլդի ուխտագնացության* չորրորդ նվագի մի մասը գրել է Ս. Ղազարում, նշում է հեղինակը, և ավելացնում, թե բանաստեղծն այստեղ անշուշտ պետք է որ գտներ ոգեշնչման աղբյուր։

¹⁷³ Jacqueline Voignier-Marshall, *San Lazzaro, "Island of the Blest": The Convent today*, էջ 51։

Ժ. Վուանյե-Մարշալի երկրորդ հոդվածը նվիրված է Ջ. Մաքեյի գրքին¹⁷⁴։ Այն սկսվում է հետևյալ խոսքերով. «Անցյալ տարվա սկզբին զարմանալի պատահականությամբ ձեռքս ընկավ կազմահան արված, բավականին հնամաշ մի փոքրիկ գիրք՝ *Լորդ Բայրոնը հայկական վանքում* վերնագրով, որը գրել է Ջորջ Էրիկ Մաքեյը... և 1876-ին Վենետիկում հրատարակել է «Պոլիգլոտա» հրատարակչությունը... Սույն աշխատությունը պարունակում է «Կույր վանականի խոստովանությունները», որոնք անցյալում ոչ մի անգամ չեն հրատարակվել, և լորդ Բայրոնի կտակն ու կտակի հավելվածը՝ ստորագրված և կնքված 1818-ին Վենետիկում...»¹⁷⁵։ Սակայն հոդվածագիրն այդ գիրքը հետաքրքրել է նաև նրանով, որ այն 1876-ին Վենետիկի Ս. Ղազար կղզու վանքում գնել է ավստրիացի մի այցելու և իր նամակի (բերվում է հոդվածում) հետ միասին ուղարկել քրոջը, որը հավանաբար եղել է Բայրոնի քնարերգության երկրպագու։ Նամակում նշվում է, որ ավստրիացի այցելուն Բայրոնի փոքրիկ աշխատասենյակում, սովորական սեղանի առջև նստել է Բայրոնի աթոռին, տեսել է բանաստեղծի փայտյա թանաքամանը, հին դանակը, գլխարկը, վերարկուն, ինչպես նաև նրա ստորագրությունը թագավորների, արքայազների, պապերի, եպիսկոպոսների ստորագրությունների կողքին, տեսել է Բայրոնի և նրա ուսուցչի դիմանկարները։ Ս. Ղազարի այցելուն գրում է նաև արվեստի ու գիտության բնագավառում Մխիթարյանների կատարած հին ու նոր գործերի մասին, հիշատակում նրանց հարուստ գրադարանը։ Այնուհետև հոդվածագիրն անդրադառնում է գրքի բովանդակությանը, որտեղ քննարկված են Բայրոնի և Մխիթարյանների առնչություններին վերաբերող բազմաթիվ հարցեր, բերված են *Հայերեն-անգլերեն քերականության* ձեռնարկի համար Բայրոնի գրած առաջաբանը, նրա որոշ թարգմանություններ հայերենից և այլն։ Ինչ վերաբերում է ծեր կույր վանականին, ապա երբ 1868-ին Մաքեյը հարցրել է նրան, թե ինքն ինչ նկատի ուներ ասելով, որ Բայրոնը սուրբ է երկնքում, արագ ու ցնցող է եղել վանականի պատասխանը. «...նրա երեսը կարմրեց մինչև քունքերը, նա ճանկեց իր գավազանը, կարծես թե այն սուր լիներ... և ասաց, կամ ավելի շուտ ճշաց, հետևյալ բառերը. «Իմ Լորդ Բայրոնը մեռավ Յունաստանի համար, բայց նա մեռավ նաև Հայաստանի համար... Նա սուրբ է երկնքում, քանի որ

¹⁷⁴ Ցավոք, չնայած մեր բազմամյա պրպտումներին, այդպես էլ այդ գիրքը մեզ չհաջողվեց գտնել։

¹⁷⁵ Jacqueline Voignier-Marshall, *San Lazzaro, "Island of the Blest": The Armenian Convent of St. Lazarus and its Byrwn Memories*, էջ 52:

անկախության համար կռվելով է մահացել»¹⁷⁶:

Ամսագրի նույն համարում գետեղված է նաև Կասա Մանիի Շելլիի թանգարանի տնօրեն Սարգարետ Բրաունի *Բայրոնյան մասունքները Վենետիկի Ս. Ղազար հայկական վանքում* խորագրով հաղորդումը (անգլերեն)¹⁷⁷, որն արտատպվել է Բրիտանա-իտալական ընկերության «Rivista» (№ 273, նոյեմբեր-դեկտեմբեր 1979) ամսագրից: Այդ հաղորդումից տեղեկանում ենք, որ մինչ այդ Շելլիի թանգարանում պահվող Բայրոնի որոշ գրքեր նվիրաբերվել են Ս. Ղազարի հայկական վանքին, քանի որ Բայրոնը Մխիթարյանների մոտ սովորել է հայերեն, աշխատել է նրանց հետ, խորհել ձիթենիների և թզենիների պարտեզում և իր մեջ ուժ է վերագտել ավարտելու *Մանֆրեդը* և *Չայլո Զարուլդի* չորրորդ նվագը: Բացի դրանից, ինչպես գրեթե բոլոր հոդվածներում, այստեղ ևս, նկարագրվում է Բայրոնի սենյակը՝ իր բոլոր պարագաներով: Զոդվածագիրը մեջբերում է կատարել նաև Բայրոնի՝ 1816-ին Մուրին գրած նամակից՝ չնշելով ամսաթիվը, բայց, ցավոք, իրար է խառնել երկու տարբեր նամակներ (թվագրված՝ 5 դեկտեմբերի և 27 դեկտեմբերի) և Բայրոնի կողմից Ա. Գյուվերի արտաքին տեսքին տրված գնահատականը վերագրել է Զ. Ավգերյանին:

1981-ին «Հայ ընտանիքում» Ս. Ղազարեան մրմունջներ խորագրի տակ լույս է տեսնում Անտոնիո Սպադաֆորայի (Antonio Spadafora) Ս. Ղազար (*San Lazzaro Degli Armeni*) բանաստեղծությունը (հայերեն և իտալերեն), որի հայերեն թարգմանությունը կատարել է Զ. Չանթայանը: Այս բանաստեղծության մեջ տրվում է Ս. Ղազար «կղզեակն Հայոց»-ի նկարագիրը, որտեղ «լոյսը .. չի՝ նըլաղիր աղջամուղջին. զի Սըխիթար ... կ'ողջագուրէ բազկատարած եկուորն ամեն» և «կայանիկ մը ... անմահ հոգւոյն, կ'որոնէր Պայրըն՝ ծարաւ խաղաղութեան»¹⁷⁸:

«Հայ ընտանիքի» 1983-ի համարներից մեկում տպագրված է Դոնաթելա Ռոսսիի բավականին հետաքրքիր հոդվածը (անգլերեն)¹⁷⁹: Չնայած այն կրում է *Բայրոնը և կրոնը* խորագիրը, սակայն հոդվածում հիմնականում արծարծվում են Բայրոնի և հայ վանական-գիտնականների առնչություններին վերաբերող հարցեր: Դա ևս մեկ անգամ հաստատում է այն միտքը, որ ոչ միայն հայ, այլև օտար հեղինակները, խո-

¹⁷⁶ Անդ, էջ 53:

¹⁷⁷ Տե՛ս Margaret Brown, *The Byron Relics at the Armenian Monastery of S. Lazzaro Venice*, «Հայ ընտանիք», 1980, № 11-12, էջ 53:

¹⁷⁸ Անթոնիո Սփատաֆորա, *Ս Ղազար*, թարգմ. Զ. Չ. Չանթայեան. «Հայ ընտանիք», 1981, № 1-2, էջ 41:

¹⁷⁹ Տե՛ս Donatella Rossi, *Byron and Religion*, «Հայ ընտանիք», 1983, № 3-5, էջ 25-30:

սելով Բայրոնի կյանքի և ստեղծագործության իտալական շրջանի մասին, գրեթե միշտ անդրադարձել են Բայրոնի և Մխիթարյանների համատեղ գիտական գործունեությանը, ինչպես նաև նրա այն ստեղծագործություններին, որոնք կրել են «հայկական» ազդեցություն: Հոդվածը բաղկացած է ներածությունից և երեք մասից: Ներածական մասում հեղինակը նշում է, որ Վենետիկ ժամանելուց անմիջապես հետո, առաջին իսկ շաբաթում, աշնանային մի մառախլապատ օր, որն այնքան էլ հարմար չէր զբոսաշրջության համար, Բայրոնը և Հոբհաուզն այցելել են Ս. Ղազար կղզու հայկական վանք: Հոդվածագրի կարծիքով այդ այցելության դրդապատճառները մեզ համար այնքան էլ պարզ չեն, քանի որ մինչև Բայրոնը մենք չգիտենք որևէ հայտնի անձնավորության Ս. Ղազար կատարած այցի մասին, չնայած *Հայերեն-անգլերեն քերականության* ձեռնարկի համար նախատեսված առաջաբանում Բայրոնը պնդում է, որ ինքն էլ, շատ ճանապարհորդների նման, տարված է եղել հայկական վանքի միաբանությամբ: Փաստորեն այդ այցից հետո, գրեթե վեց ամիս, Բայրոնի մոտ ի հայտ է գալիս հետաքրքրություն մի յուրահատուկ ոլորտի՝ կրոնի ոլորտի նկատմամբ: Այնուհետև հոդվածագիրը նշում է, որ Բայրոնը, լինելով բողոքական, իրականում չի եղել հավատացյալ և թե՛ Անգլիայում, թե՛ Իտալիայում, թե՛ ցանկացած այլ երկրում, իր ճանապարհորդությունների ընթացքում, հազվադեպ է այցելել եկեղեցի, բայց Ս. Ղազարում նա հաճախ է մտել եկեղեցի (և եթե ոչ աղոթելու, ապա խորհելու, մտովին մաքրվելու համար), որը երբևէ չի ծաղրել և չի քննադատել: Միգուցե դա արդյունք է Մխիթարյան հայրերի կողմից ջերմ ընդունելության և իր նկատմամբ ունեցած հոգատար վերաբերմունքի, որն ստիպել է Բայրոնին փոխել իր կարծիքը եկեղեցականների նկատմամբ և նույնիսկ *Սանֆրեդու* կերտած վանահոր կերպարը նմանեցնել Մխիթարյան սուրբ հայրերին: Սույն հոդվածի մյուս մասերի միայն վերնագրերը՝ *Բայրոնը և հայ հայրերը*, *Բայրոնի և հայերի միջև եղած փոխազդեցությունը* և *Բայրոնը և նրա գեղարվեստական ստեղծագործությունը՝ հայկական համդիպումների համընթացության ներքո*, արդեն իսկ խոսում են այն մասին, որ հոդվածն ամբողջությամբ նվիրված է Բայրոնի և Մխիթարյանների համատեղ գործունեությանը, ինչպես նաև Մխիթարյան հայրերի՝ Բայրոնի վրա թողած ազդեցությանը: Հոդվածի առաջին մասում Դ. Ռոսսին նշում է, որ Մխիթարյանների ջերմ ընդունելությունը «գարմանալի չի եղել Բայրոնի համար, քանի որ նա սովոր էր համարվել մի տեսակ կենդանի հրաշք

այն մարդկանց համար, ովքեր կապ ունեին իր հետ»¹⁸⁰: Ս. Ղազար կղզու անդորրությունը Բայրոնի կյանքի այդ շրջանում հարմար էր նրա հոգու խաղաղության ու հանգստության համար և համապատասխանում էր հենց բանաստեղծի տված գնահատականին՝ «Երանավետ կղզի»: Մյուս կողմից, բանաստեղծը ծանոթանալով հայ ժողովրդի պատմությանը, նրա հոգևոր գանձերին, չէր կարող անտարբեր մնալ նրա ճակատագրի հանդեպ: Բայրոնը տառապած ու հալածված հայ ժողովրդի մեջ տեսնում էր հպարտ ու խիզախ ազգի, որը չնայած պարտվել էր, բայց չէր կորցրել իր հպարտությունը: Եվ բանաստեղծը որոշում է սովորել այդ ժողովրդի լեզուն, որը նրա համար դառնում է «Այբուբենի մի Վաթեռլոո»: Հոգվածի երկրորդ մասում հեղինակը նկատում է, որ «երկու հեռավոր մշակույթների՝ անգլիական և հայ, միջև փոխադարձ հետաքրքրությունը ստեղծեց փոխազդեցության մի տեսակ, որը կարող էր համարվել եզակի Ս. Ղազար կղզու պատմության մեջ»¹⁸¹: Հոգվածի երրորդ մասում խոսվում է այն մասին, որ Բայրոնը *Մանֆրետ* դրամայում, Մխիթարյանների հետ ծանոթանալուց հետո, վերափոխել է վանահոր կերպարը՝ դաժան մարդու փոխարեն նրան դարձնելով սիրող ու կարեկցող անձնավորություն, ինչպես նաև բերվում են որոշ հատվածներ դրամայից: Բացի դրանից, հոգվածագիրը նշում է, որ *Չայլդ Հարոլդի ուխտագնացությունը* պոեմի չորրորդ նվագի մի մասը գրվել է Ս. Ղազարում, իսկ այնուհետև անդրադառնում է Բայրոնի ստեղծագործությունների թարգմանիչներ Ղ. Ալիշանին, Հ. Թումանյանին, Հ. Մասեհյանին և մյուսներին: Այստեղ հեղինակը նշում է Ռ. Որբերյանի և Ս. Շահագիզի վրա Բայրոնի ունեցած ազդեցության մասին:

1987-ին ամսագրում լույս է տեսնում հունգար թարգմանչուհի և գրականագետ Ռապ ժուժա-Շուշանի՝ հայերի ու հայ մշակույթի նկատմամբ ունեցած ջերմ սերն ու համակրանքն արտացոլող, բազմաթիվ տպավորություններով լի հոդվածը¹⁸², որի համար ամսագրի խմբագրությունը (կամ մի գուցե ինքը՝ հեղինակը) որպես բնաբան ընտրել է հայոց այբուբենը և այդ այբուբենի վերաբերյալ բանաստեղծ Գևորգ Էմինի *Յոթերդ Հայաստանի մասին* գրքի *Երգ գրի մասին* երգում ամփոփված խորիմաստ ու հրաշալի մտքերը¹⁸³: Հոգվածում հակիրճ տրվում են որոշ տեղեկություններ հայ-հունգարական գրական առնչությունների, հայ

¹⁸⁰ Անդ, էջ 26:

¹⁸¹ Անդ, էջ 27:

¹⁸² Տե՛ս Ռապ ժուժա - Շուշան, *Հայկական հողին վրայ՝ Իտալիոյ մէջ*, թարգմ. Հ. Ղ. Ֆ., «Հայ ընտանիք», 1987, № 7-8, էջ 46-49:

¹⁸³ Տե՛ս Գևորգ Էմին, *Երկերի ժողովածու*, երեք հատորով, հատոր երրորդ, էջ 198-298:

մշակույթի և Մխիթարյան միաբանության ստեղծման ու գործունեության մասին: Հոգվածագիրը նշում է, որ աշխարհի տարբեր ծայրերից հայագետները գալիս են Ս. Ղազար «բացառիկ ճոխ ձեռագիրներում հաւաքածոն ուսումնասիրելու համար», իսկ ապա ավելացնում. «Լորտ Պայրըն 1816-1817-ին հոս գտեր է իր բնակութիւնը, ուր շարունակած է հայագիտական ուսումները: «Պայրընի սենեակը» ուր մեծ բանաստեղծը սորված է, աշխատած է, մինչեւ այսօր կարելի է այցելել»¹⁸⁴: Ռապ ժուժան, որը եղել է նաև Երևանի մատենադարանում և ստացել ապշեցուցիչ տպավորություններ, հիանում է Մխիթարյան մայրավանքի գրադարանով ու մատենադարանով: Ինչպես ինքն է նշում, « ... այս փոքրիկ կղզիին հաւաքածոն՝ աշխարհիս երկրորդ ամենահարուստ հաւաքածոն է՝ ձեռագիրներու եւ գիրքերու: Սոգայիթով զարդարուած յատակ, պատերու վրայ որմնանկարներ, իսկայ սրահ մը՝ կը պահէ իր մէջ շուրջ յիսունհազար հատորներ: Միաբանները հաւաքեր են դարերու ընթացքին գրեթէ բոլոր հայատառ գրքերը, որոնք՝ իրենց պատմութեան, հաւատքին, գրականութեան, արուեստին մասին կը խօսին: ... ամենէն աւելի թանկագին հաւաքածոն կը պահպանուի բոլորածէւ շէնքին մէջ, այն է ձեռագիրներու հատորները: Արծաթապատ աւետարաններ, Թ-Ժ. դարու գրչագիրներ, սքանչելի մանրանկարներ...: Ամենէն հին Աստուածաշունչի օրինակներ, բժշկարաններ, աղօթամատեաններ, ժամանակագրութիւններ, եկեղեցական հին առարկաներ»¹⁸⁵: Հունգարուհի բանասերը, որը միայն այստեղ է իմանում Հովհաննէս Այվազովսկու հայ լինելը, մեծ հետաքրքրությամբ է դիտում նաև մայրավանքի թանգարանը: Ռապ ժուժան, ում երևակայության մէջ Ս. Ղազարը փայլում է «իբր դարերու ծովուն մէջէն բարձրացող լուսաշող փարոս»¹⁸⁶, անջնջելի տպավորություններով է հեռանում կղզուց:

Եվ վերջապես, մեր աշխատանքի այս մասը նպատակահարմար ենք գտնում ավարտել XX դարի անգլիացի մեծ հայագետ, Բրիտանական ակադեմիայի անդամ, Բրիտանական արքայական ասիական ընկերության անդամ, Օքսֆորդի համալսարանի պրոֆեսոր Զարլզ Ջեյմս Ֆրանկ Դաուսեթի (1924-1998) «*Խենթը նորէն եկաւ*». *Բայրոնը և հայերենը* աշխատանքի ներկայացմամբ, որը հեղինակը նվիրել է Լորդ Բայրոնի ծննդյան 200-ամյակին: Այս ծավալուն հոդվածը, որը թերևս եվրոպայում կատարված հայագիտական ամենախոր ուսումնասիրություններից մեկն է, 1989-ին տպագրվել է Ամերիկայի միացյալ ճահանգներ

¹⁸⁴ Ռապ ժուժան - Շուշան, *Հայկական հողին վրայ՝ Իտալիոյ մէջ*, էջ 47:

¹⁸⁵ Անդ, էջ 48:

¹⁸⁶ Անդ, էջ 49:

րում հրատարակվող «Հայկական ուսումնասիրությունների միության հանդեսում»¹⁸⁷ (անգլերեն ամենամյա հրատարակություն, լույս է տեսնում 1984-ից): Զեղինակը որպես իր աշխատության վերնագիր ընտրել է Բայրոնի հայերենի ուսուցիչ, իսկ հետագայում նաև նրա երկրպագու Զարություն Ավգերյանի խոսքերը՝ «*Խենթը նորեն եկաւ*», որոնք Ավգերյանն արտասանել էր՝ դիմելով վանականներին, երբ Բայրոնը Վենետիկի Ս. Ղազար կղզի իր առաջին այցի ժամանակ, Մխիթարյան միաբանության մայրավանքի գրադարանում տեսնելով բազմաթիվ հայկական ձեռագիր մատյաններ (այդ թվում՝ IX դարում կազմված վաղ միջնադարյան մանրանկարչության գլուխ-գործոց «Մլքե թագուհու Ավետարանը»), հայերեն գրքեր և մանրանկարներ, գերվել է հայ արվեստով ու քնարերգությամբ և հաջորդ առավոտյան կրկին վերադարձել է Մխիթարյան մայրավանք՝ հայոց լեզուն սովորելու անխոնջ ցանկությամբ տոգորված: Չնայած, թե՛ մինչև Բայրոնը, թե՛ նրանից հետո անգլիացի որոշ բանաստեղծներ (Ջեֆրի Չոսեր՝ 1340 – 1400, Ջոն Գաուեր՝ 1330 – 1408, Քրիստոֆեր Մառլո՝ 1563 – 1593, Ջոն Միլթոն՝ 1608 – 1674, Վիլյամ Ուոթսոն՝ 1858 – 1935 և ուրիշներ) որոշակի գաղափար ունեցել են Հայաստանի մասին և հետաքրքրվել Հայաստանով, «սակայն, - ինչպես նշում է Չ. Դաուսեթը, - ոչ-ոք այդքան լիովին խորամուխ չի եղել հայ մշակույթի մեջ, այն էլ ընդամենը երեք կամ չորս ամսվա ընթացքում, որքան Բայրոնը: Այսպիսի համարձակ ձեռնարկման համար ո՛չ մեկը պատրաստ չէր»¹⁸⁸:

Իսկ ի՞նչն է ստիպել Բայրոնին այցելել Ս. Ղազար կղզի, առավել ևս այն ժամանակ, երբ այնտեղ գնալը կապված էր որոշակի դժվարությունների հետ (ծովախորշի վրա նստած մառախուղի ցրման ժամկետները ճշտելու համար անհրաժեշտ էր քաջատեղյակ լինել եղանակի փոփոխությունների ժամանակացույցին, վարձել մասնավոր մակույկ և այլն) և պատահական մարդիկ գրեթե չէին այցելում կղզի: Այդ իսկ պատճառով Չ. Դաուսեթը համոզված է, որ մինչև Ս. Ղազար կղզի այցելելը «Բայրոնն արդեն որոշ բան իմացել է հայերի մասին», քանի որ դրա մասին նա պետք է որ կարդացած լիներ Քաստելանի աշխատության էջերում, որ ձեռք էր բերել դրանից երեք տարի առաջ¹⁸⁹: Բացի դրանից, ինչպես նշում է Չ. Դաուսեթը, «Բայրոնը հայերի մասին՝ Վենե-

¹⁸⁷ Տե՛ս Charles Dowsett, “The Madman has come back again!” *Byron and Armenian: In Commemoration of the 200th Anniversary of Lord Byron’s Birth*, “Journal of Society for Armenian Studies (JSAS)”, volume 4, 1988-1989, pp. 7-52.

¹⁸⁸ Անդ, էջ 7:

¹⁸⁹ Անդ, էջ 10:

տիկի հետ առնչված, լսել է շատ ավելի վաղ, հենց իր լինելության փուլում», քանի որ այն «գրքերից մեկը, որ խորապես ազդել է պատանի Բայրոնի վրա, իր իսկ հավաստմամբ, եղել է Շիլլերի *Ոգեսեսը* (*Der Geisterseher*), որն Ու. Ռենդերի թարգմանությամբ անգլերեն լույս է տեսել Լոնդոնում 1800-ին *Հայր կամ մարգարեն* (*The Armenian, or the Ghost Seer*) վերնագրով, երբ բանաստեղծը տասներկու տարեկան էր»¹⁹⁰։ Մեր կարծիքով միանգամայն իրավացի է անգլիացի հայագետը, պնդելով, որ Բայրոնը Ս. Ղազար է այցելել ոչ որպես սովորական զբոսաշրջիկ, ինչպես մյուս ճանապարհորդները, այլ այն պատճառով, որ «նա այժմ լավ հմարավորություն ուներ իրականության մեջ դեմառդեմ հանդիպելու Շիլլերի հորինած և իրեն հանգիստ չտվող արարածին, որն այժմ աշխարհիկ էր ու հասանելի։ Բացի Շիլլերի «Հայր» գրքի հնարավոր ազդեցությունից, հայերի հանդեպ Բայրոնի ունեցած հետաքրքրության վրա ուրիշ ոչ մի արտակարգ, օտարոտի ազդեցություն չի եղել...»¹⁹¹։

Այնուհետև Ռ. Դաուսեթը իր աշխատության մեջ անդրադառնում է Բայրոնի Ս. Ղազար կղզում հայերեն սովորելուն, Մխիթարյանների և Բայրոնի առնչություններին, Յու. Վեսելովսկու գրական ակնարկներին, Խ. Դաշտենցի *Բայրոնը և հայերը* գրքին, Բայրոնի հայագիտական ուսումնասիրություններին, ինչպես նաև կատարում բազմաթիվ մեջբերումներ Բայրոնի նամականուց և Հ. Ավգերյանի *Ինքնապատում օրագրությունից*։ Այս հարցերին տարբեր ժամակաշրջաններում և տարբեր առիթներով անդրադարձել են բազմաթիվ հայ և օտարազգի հեղինակներ, որոնց մեկնաբանությունները և եզրահանգումները գրեթե նույնանման են։ Թվում էր թե ամեն ինչ մանրագնին ուսումնասիրված է, և բացի իրատարակված աշխատանքները քննարկելուց, վերլուծելուց և ընդհանուր հետևություններից, նոր փաստեր արձանագրել հնարավոր չէ։ Սակայն, հայ գրական մտքին քաջատեղյակ անգլիացի հայագետը դրանք ուսումնասիրում է ոչ միայն իրեն հատուկ խորությամբ, նորովի ու բարեխղճությամբ, այլև կատարելով տքնաջան պրպտումներ և հետազոտություններ Անգլիայի պետական ու մասնավոր գրական արխիվներում, հիմնադրամներում և հավաքածուներում, հայտնաբերում է մինչ այժմ չիրատարակված, հայ և օտարազգի բայրոնագետներին անհայտ նոր փաստեր ու տեղեկություններ, որոնք վերաբերում են Բայրոնի և Մխիթարյանների առնչություններին։ Այսպես, պարզվում է, որ ««Ձոն Մըրրե» ՄՊԸ-ի սեփականությունն է Բայրոնի և Ավգերյանի կազ-

¹⁹⁰ Անդ, էջ 11:

¹⁹¹ Անդ, էջ 12:

մած հայերեն տառերի մեկ ցանկ՝ իրենց անգլերեն, լատիներեն, ֆրանսերեն և արդի հունարեն մոտավոր համարժեքների հետ մեկտեղ»¹⁹²։ Այստեղ Բայրոնի ավանդն այն է, որ նա, մի տառի պատկերման համար միաժամանակ օգտագործելով մի քանի հնչյունաբանական նշաններ, հայերեն տառերի անվանումներն անգլերեն տառադարձմամբ գրել է այնպես, ինչպես արտասանել է Ավգերյանը։ Չ. Դաուսեթը գտնում է, որ դա, հավանաբար, ուղարկվել է Ջ. Մըրրեին որպես մի նմուշ պատրաստվող հայերեն-անգլերեն քերականությունից։ Տառերի այս ցանկը, հավանաբար, կցված է եղել նույնպես «Ջոն Մըրրե» ՍՊԸ-ի սեփականություն հանդիսացող և վերոհիշյալ քերականության հետ առնչվող մեկ այլ փաստաթղթի, որտեղ Բայրոնը համառոտ շարադրել է հայոց ձեռագիր մատյանների պատմությունը։ Չ. Դաուսեթն իր աշխատանքում կատարում է նաև ընդարձակ մեջբերում հիշյալ փաստաթղթից, որը գրվել է Բայրոնի ձեռքով։ Այստեղ մենք կներկայացնենք մի փոքրիկ հատված այդ մեջբերումից. «Վռամշապուհի թագավորության օրոք, չորրորդ դարում, մի ուսյալ հայ, Մեսրոպ Մաշտոց անվամբ, ստեղծեց 36 տառից բաղկացած հայոց այբուբենը։ Հայերը մինչև այդ օգտագործել են ասորական, պարսկական կամ հունական տառեր։ Մեսրոպը ստեղծեց Այբ-ից մինչև Քե տառերը։ 12-րդ դարում գործածության մեջ մտան ևս երկու տառ՝ Օ-ն և Ֆ-ն։ ...Հայերն իրենց անվանում են հայկական ազգ՝ իրենց երկրի առաջին թագավորի անվամբ»¹⁹³։ Անհրաժեշտ է նշել, որ «Ջոն Մըրրե» ՍՊԸ-ում պահվող այդ երկու փաստաթղթերի մասին մինչև Չ. Դաուսեթը թե հայ, թե օտարազգի հեղինակների կողմից մամուլում ոչ մի հիշատակում չի եղել։ Ինչպես հայտնի է, Բայրոնը 1817-ի հունվարի 2-ին Ջ. Մըրրեին ուղղված նամակում գրում է, որ նրան է ուղարկում «մի քանի թերթ անգլերեն-հայերեն քերականությունից՝ հայերի օգտագործման համար, որի հրատարակմանը» նա «խթանել և աջակցել» է¹⁹⁴։ Հետաքրքրական է, որ «այդ թերթերը դեռ պահպանվում են «Ջոն Մըրրե» ՍՊԸ-ի արխիվում, իսկ 17-րդ էջի վրա կա Բայրոնի մակագրությունը. «Այս քերականությունը *հայերի*, և ոչ թե մեր ժողովրդի, օգտագործման համար է՝ անգլերենին տիրապետելու համար»»¹⁹⁵։ Այնուհետև Ռ. Դաուսեթը մանրագնին քննարկում է քերականության ձեռ-

¹⁹² Անդ, էջ 17:

¹⁹³ Անդ:

¹⁹⁴ St'u Th. Moore, *The Life, Letters and Journals of Lord Byron*, John Murray, London, 1908, p. 336.

¹⁹⁵ Charles Dowsett, "The Madman has come back again!" *Byron and Armenian: In Commemoration of the 200th Anniversary of Lord Byron's Birth*, էջ 24:

նարկների պատրաստման գործում Բայրոնի և Ավգերյանի կատարած համատեղ աշխատանքին, Բայրոնի հայերեն սովորելուն, հայերեն-անգլերեն քերականության համար նրա գրած առաջաբանին ու հայերենից կատարած թարգմանություններին վերաբերող հարցեր, ինչպես նաև կատարում մեջբերումներ Բայրոնի նամակներից և նշված առաջաբանից:

Այնուհետև, 2. Դաուսեթն անդրադառնում է Ղ. Ինճիճյանի *Ամարանց Բիզանդեան* պոեմի¹⁹⁶ որոշ հատվածների՝ Բայրոնի կատարած և վերջերս գտնված անգլերեն թարգմանությանը, և մանրամասնորեն տուն առ տուն համեմատելով, վերլուծում այն: Անգլիացի հայագետ 2. Դաուսեթի աշխատության վերլուծությունը նպատակահարմար ենք գտնում ավարտել այդ աշխատության հիմնական մասի վերջում նրա կատարած հարցադրմամբ. «...ես կցանկանայի հարցնել հայերին, թե քանի՞ համաշխարհային ճանաչում ունեցող հանճար է այսպես տարված հետազոտել Մեսրոպյան տառերը: Իսկապես, միայն *խենթը*»¹⁹⁷:

Այսպիսով, Անգլիայի մեծ բանաստեղծներից մեկը՝ լորդ Բայրոնը, Ս. Ղազար կղզու Մխիթարյան մայրավանքում, որը Նապոլեոնի հատուկ հրովարտակով հռչակվել էր որպես հայ կրթության և գիտության կաճառ, իր համար հայտնաբերել և սիրել է Հայաստանը, սովորել հայոց լեզուն և պատմությունը, ինչպես նաև համագործակցել Մխիթարյանների հետ գիտության բնագավառում: Եվ այստեղ հատկանշական է այն փաստը, որ հետագայում Բայրոնի և Մխիթարյանների առնչություններով հետաքրքրվել ու դրանք իրենց ուսումնասիրությունների նյութ են դարձրել ոչ միայն հայ հեղինակները, այլև բազմաթիվ օտարազգիներ՝ հայագետներ, գրաքննադատներ, գրողներ, լեզվաբաններ և լրագրողներ:

¹⁹⁶ Տե՛ս Դուկաս Ինճիճեան, *Ամարանց Բիզանդեան Ի նեղուցին կոստանդնուպոլսոյ կոչեցեալ ի տաճկաց Պօղազ Իշի*, Ի Վենտիկ, Ի Վանս սք□յն Ղազարու, 1794:

¹⁹⁷ Charles Dowsett, “The Madman has come back again!” *Byron and Armenian: In Commemoration of the 200th Anniversary of Lord Byron’s Birth*, էջ 47:

ԳԼՈՒԽ II

ԲԱՅՐՈՆԻ «ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՆԱՄԱԿԱՆԻՆ» ԵՎ

ՀԱՅԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎՐՈՊԱՅՈՒՄ 18-19-ՐԴ ԴԱՐԵՐՈՒՄ

«Ի՞նչն է դրդել եվրոպական գիտնականներին թափանցելու հայկական հնության դարավոր խավարը և կյանքի վտանգով հետազոտելու Հայաստանի մոռացված ավերակները: Ի՞նչն է առաջացրել նրանց մեջ այն եռանդը, որով նրանք ուսումնասիրում են հայոց լեզուն:

... հայ ժողովրդի սկզբնավորությունը մարդկության սկզբնավորությունն է, իսկ նրա հետագա պատմությունը ծուլվում է հին աշխարհի համարյա բոլոր ժողովուրդների պատմության հետ»:

Մ. Նալբանդյան¹⁹⁸

Մեծ գրողի նամակները, օրագրերը և բազմաթիվ գրառումներն արժեքավոր պատմական փաստաթղթեր են, գրական-ստեղծագործական խոստովանություններ, որոնք բացահայտում են գրողի անձը, նրան համակած զգացմունքների, մտորումների և գաղափարների ինքնատիպ աշխարհը:

Ի տարբերություն նախորդ դարաշրջաններին պատկանող նամականիների, որոնք ի սկզբանե գրվում էին ոչ միայն հասցեատիրոջ համար, այլև հրապարակման նկատառումով, ռոմանտիկների թողած նամակները հիմնականում զերծ են այս կարգի «շահախնդրությունից»: Դրանք մեծավ մասամբ անհաշվեցկատ պոռթկումներ են, ինքնա-

¹⁹⁸ Նալբանդյան Մ., *Երկերի լիակատար ժողովածու*, վեց հատորով, հատոր երրորդ, Հայկ. ՍՍՀ ԳԱ հրատարակչություն, Երևան, 1982, էջ 257-258: Մեջբերումը վերցված է 1860-ին Պետերբուրգի համալսարանի արևելյան լեզուների ֆակուլտետի դեկանատ արևելյան լեզուների թեկնածուի աստիճան ստանալու համար հայ-վրաց-թաթարական բաժնի կողմնակի ունկնդիր Մ. Նալբանդյանի ներկայացրած ավարտական շարադրության (ռուսերեն՝ *Об изучения армянского языка в Европе и научном значении армянской литературы*) թարգմանությունից՝ *Հայոց լեզվի ուսումնասիրությունը եվրոպայում և հայ գրականության գիտական նշանակությունը*: Վերոհիշյալ հատորում բերված է նաև այդ շարադրության ռուսերեն բնագիրը (էջ 245-253), իսկ ինքնագիրը պահվում է Ս. Պետերբուրգի համալսարանի գրադարանում:

դրսևորման անկեղծ վկայություններ: Նամականիի ազատ, անկաշկանդ ժանրը պարզապես թույլ էր տալիս ավելի անմիջականորեն արտահայտելու այն, ինչ հաճախ անհրաժեշտ էր լինում թաքցնել գեղարվեստական ստեղծագործության խորքերում:

Այսուհանդերձ, ռոմանտիկների՝ նույնիսկ տպագրության համար չնախատեսված նամակներն, անգնահատելի արժեք են ներկայացնում դարաշրջանի գրական-հասարակական կյանքի արտացոլման առումով:

Անգլիացի մեծ բանաստեղծ Ջորջ Գորդոն Բայրոնի՝ իր դարաշրջանի ամենապայծառ դեմքերից մեկի, հարուստ նամականին այսօրինակ գրական հուշարձաններից է: Բանաստեղծի մահվանից վեց տարի անց՝ 1830-ին, Թ. Մուրը հրատարակեց նրա նամակների և օրագրերի ժողովածուն¹⁹⁹, որը չնայած իր ոչ լիակատար լինելուն, խոր հետք թողեց եվրոպական գրականության մեջ՝ ընդլայնելով ժամանակակիցների պատկերացումները բանաստեղծի անձի և ստեղծագործական մտահղացումների վերաբերյալ:

Բայրոնի երկարատև «ինքնական աքսորն» էր նրա նամակներ գրելու շարժառիթը. «Ես շրջահայաց նամակագիր չեմ և սովորաբար գրում եմ այն, ինչ առաջանում է գլխումս տվյալ պահին», - գրել է նա 1822-ին իր նամակներից մեկում²⁰⁰ հասցեագրված հավանաբար Մ. Շելլիին²⁰¹:

Բայրոնի գրելաոճը, առաջին հայացքից, կարծես թե պարզ է, սովորական, բայց ոչ բացարձակ խոսակցական: Նա գրել է արագ, հազվադեպ ջնջելով առանձին բառեր: Նամակներում առկա արտահայտությունները, որպես կանոն, հստակ են, ճշգրիտ և ցայտուն: Հեղինակը խուսափել է «գեղեցիկ գրելաոճից», թեև սակավ չեն նաև գրական զուգորդումներն ու մեջբերումները: Նրա նախընտրած գրական հետաքրքրությունների ոլորտում են Սկոտի և Շեքսպիրի, Շերիդանի²⁰² և

¹⁹⁹ St' u Th. Moore, *Letters, and Journals of Lord Byron: with Notices of His Life*, London, 1830.

²⁰⁰ *Byron's Letters and Journals*, v. 1: *In My Hot Youth*, edited by Leslie Marchand, Cambridge, 1974, *Introduction*, p. XVIII.

²⁰¹ Շելլի, Մերի (1797-1851), անգլիացի նշանավոր բանաստեղծ Պ. Բ. Շելլիի (1792-1822) կինը, փիլիսոփա և վիպասան Ուիլյամ Գոդվինի (1756-1836) դուստրը: Նա գրել է *Ֆրանկենշտեյն, կամ ժամանակակից Պրոմեթևս* (1816-1817) վիպակը (այն Բայրոնի կողմից զնախատվել է որպես զարմանալի ստեղծագործություն 19-ամյա աղջնակի համար), ինչպես նաև *Վալպերգա* (1823), *Վերջին մարդը* (1826) վեպերը և այլ ստեղծագործություններ:

²⁰² Շերիդան, Ռիչարդ (1751-1816), իռլանդացի անվանի թատերագիր և քաղաքական գործիչ:

Գոլլսմիթ²⁰³, 18-րդ դարի դրամատուրգների (անգամ ոչ հանրահայտ) ստեղծագործությունները: Նրա հետաքրքրասիրությունը, անաչառ վերաբերմունքը դեպի իր ընկերները և ժամանակակիցները ոչ մի տեղ այնքան ակնհայտ չեն, որքան նամակներում:

Նամակների և օրագրերի ընթերցողը հենց բանաստեղծից է տեղեկանում նրա գրական մտափոխանությունների ու խիզախումների մասին, հաղորդվում նրա բանաստեղծական երևակայության ու խոհերի տարերքին: *Չայլդ Յարոլդի ուխտագնացության* (1812-1818), *Դոն ժուանի* (1819-1824), *Կայենի* (1821), *Բրոնզե դարի* (1821) և շատ ուրիշ երկերի ստեղծման հետ կապված տարատեսակ մանրամասնություններ կարելի է քաղել նամակների էջերից: Իսկ վերջիններս լի են պոեզիայով, և այդ պոեզիայի հերոսն ինքն է՝ Բայրոնը. մի մարդ, որ ապրեց իր իսկ կերտած արվեստի փոթորկում ու խրոխտ հերոսի պես և արվեստի օրենքով:

Կարդալով Բայրոնի նամակները և օրագրերը՝ կարելի է հետևել նրա հասարակական, քաղաքական, գեղագիտական, փիլիսոփայական ու գրական հայացքների ձևավորման ու զարգացման ընթացքին, բազմաթիվ հավաստի տեղեկություններ ստանալ 18-րդ դարի վերջերին և 19-րդ դարի սկզբներին Արևմտյան Եվրոպայում տիրող հասարակական, քաղաքական ու գրական կյանքի վերաբերյալ: Այս առումով ևս Բայրոնի նամակներն ու օրագրերը սքանչելիորեն զուգակցում են իրենց մեջ պատմական և գրական հուշարձանի բոլոր արժանիքներն ու բարենասնությունները:

§ 2.1. Բայրոնի «հայկական» նամականին

Բայրոնի հարուստ նամականին գրական այն հուշարձաններից է, որը լայն հնարավորություն է ընձեռում խորամուխ լինելու բանաստեղծի անձնական կյանքի և ստեղծագործության ամենամոտիվական գաղտնարանների մեջ, քանզի այն իր անձնավորության անխաղախ հայելին է և պարունակում է չափազանց պերճախոս մեկնաբանություններ իր իսկ պոեզիայի վերաբերյալ: Համաշխարհային գրականության պատմության մեջ քիչ են գրողի կյանքի և արվեստի փոխներթափանցումն ի ցույց դնող նման վկայություններ:

Զգացմունքների և մտքերի թարմությունն ու անմիջականությունը

²⁰³ Գոլլսմիթ, Օլիվեր (1728-1774), անգլիացի գրող, 18-րդ դարի անգլիական սենտիմենտալիզմի ներկայացուցիչ:

բանաստեղծի նամակների և օրագրերի ամենագրավիչ գծերից են: Դրանք ավելի ճշմարիտ և հստակ են արտացոլում բանաստեղծին, քան ժամանակակիցների թողած ցանկացած հիշողություն, և իրոք որ գրված են մի մարդու ձեռքով, որը, խորհրդածելով ժամանակաշրջանի և իր մասին, ձգտում է պարզել լինելության, մարդկության և նրա պատմության իմաստը: Այս առումով, անտարակույս, բարձր է դրանց գրական արժեքը:

Բայրոնի նամականիի մեջ իրենց ուրույն տեղն ունեն հայերին և հայ մշակույթին վերաբերող էջերը: Դրանց մեջ արտացոլված են այն ջերմ սերն ու հարգանքը, որ տածել է հանճարեղ բանաստեղծը հայ ծողովորի և նրա հարուստ մշակույթի նկատմամբ: Հայ մշակույթին, պատմությանն ու լեզվին վերաբերող Բայրոնի նամակները (թվով՝ տասնչորս)²⁰⁴ ուղղված Թոմաս Մուրին և Ջոն Սըրրերին, գրվել են 1816-1821 թվականներին: Դժվար է գնահատել այդ նամակների նշանակությունը: Հիացմունք ու զարմանք են պատճառում Բայրոնի կատարած հետազոտությունների բազմազանությունն ու խորությունը:

1816-1818 թթ. ապրելով Վենետիկում՝ Բայրոնը գրել է բազմաթիվ նամակներ, որոնցում տվել է վենետիկյան կյանքի վառ և մանրամասնություններով լի պատկերը, ներառյալ Վենետիկի Մխիթարյանների ծավալած գիտական ու լուսավորական գործունեության նկարագրությունը:

Շփվելով հայ մշակույթի կարկառուն գործիչների հետ՝ Բայրոնը պատմությանն է թողել արժանահավատության ու նորության տեսակետից հազվագյուտ փաստեր պարունակող և իր տեսակի մեջ միակը հանդիսացող հարուստ նյութ Մխիթարյանների գործունեության վերաբերյալ: Մյուս կողմից, նրա «հայկական» նամակներն ինքնին արժեքավոր են և վառ ապացույցն այն մեծ դերի, որ կատարել է անգլիացի բանաստեղծը հայ մշակույթն օտարներին ծանոթացնելու գործում:

Մեր կատարած հետազոտությունները բերում են այն եզրահանգման, որ Բայրոնի նամակների միջոցով է անգլիախոս ընթերցողն առաջին անգամ ծանոթանում դեռևս 18-րդ դարի սկզբից ամբողջ եվրոպայում մեծ համբավ ու հռչակ վայելած հայագիտական խոշոր կենտրոնի՝ Վենետիկի Մխիթարյանների կատարած գիտական ու լուսավորական աշխատանքին և գաղափար կազմում նրա այնպիսի կարկառուն դեմքերի մասին, ինչպիսիք են Հարություն Ավգերյանը, Ազոնց Գյուլվերը²⁰⁴,

²⁰⁴ Ազոնց, Ստեփանոս Գյուլվեր (1740-1824), արքեպիսկոպոս, ծնվել է Տրանսիլվանիայի Ջուրջով քաղաքում, 1799-ից՝ Մխիթարյան միաբանության արքեպիսկոպոս: Նրա գրչին են պատկանում կրոնաբարոյախոսական և գիտական մի շարք երկեր: Աշխարհա-

Սարգիս Թեոդորյանը²⁰⁵, Սուքիաս Սոմայանը²⁰⁶ և ուրիշներ:

1816 թվականի դեկտեմբերի 4-ին Սըրբերին ուղղված նամակում Բայրոնը հայտնում է հայերենի իր ուսումնառության ընթացքի և այն բացառիկ արժեքավոր տեղեկությունների մասին, որոնք ստացել է հայ գրականության, հայ ժողովրդի բարքերի ու սովորույթների վերաբերյալ: Նա հիացել է հայ վանական գիտնականների բանիմացությամբ, քաջատեղյակությամբ, կրթվածությամբ և իրենց ժողովրդի լուսավորության համար կատարած խոշոր աշխատանքներով. «...սկսել և շարունակում են հայոց լեզվի ուսումնառությունը, որին տիրապետում են հնարավորություններիս սահմաններում, - գրում է Բայրոնն այդ նամակում, - ամեն օր գնում են հայկական վանք դասեր առնելու մի գիտնական վանականից (խոսքը Հ. Ավգերյանի մասին է - Ա. Բ.) և որոշ բացառիկ ու օգտակար տեղեկություններ են արդեն ձեռք բերել արևելյան այդ ժողովրդի գրականության և սովորույթների մասին: Նրանք այստեղ ունեն հաստատություն, եկեղեցի և իննսուն վանականից բաղկացած միաբանություն: Նրանցից ոմանք շատ ուսյալ և կիրթ մարդիկ են: Ունեն նաև տպարան և մեծ ջանքեր են գործադրում իրենց ազգը լուսավորելու համար»²⁰⁷:

Հանգամանքների բերումով ստեղծված կյանքի դժվարին և յուրատեսակ պայմաններում բանաստեղծն ապրում է հանդիպումների ու մտերմությունների անսպասելի մի շրջանակում, որը նրան պարգևում է նոր տպավորություններ և զգացմունքներ: Այս պայմաններում նա կարողանում է փնտրել ու գտնել իր հետաքրքրասիրությունը բավարարող ոլորտ: Թոմաս Սուրին հասցեագրված 1816-ի դեկտեմբերի 5-ի նամակում Բայրոնը գրում է. «Իբրև հաճելի ժամանց, ամեն օր հայերեն են սովորում հայկական վանքում: Պարզվեց, որ միտքս պայծառացնելու համար ինձ հարկավոր է մի տաժանակիր աշխատանք: Սա ամենադժվարին աշխատանքն է, որ ես կարողացա գտնել այստեղ իբրև ժամանց՝ միտքս տանջահար անելու և կենտրոնանալու համար»²⁰⁸: Կար-

գրական աշխատություններում պաշտպանել է Կոպեռնիկոսի արևակենտրոն ուսմունքը և համեմատական երկրագիտության սկզբունքները:

²⁰⁵ Թեոդորյան, Սարգիս (1783-1877), հայ եկեղեցական-հասարակական ականավոր գործիչ:

²⁰⁶ Սոմայան, Սուքիաս (1776-1846), հայ բանասեր, բառարանագիր, թարգմանիչ: Ծնվել է Կ. Պոլսում, 1804-ին Վենետիկում ձեռնադրվել է քահանա, 1808-ին քարոզչական պաշտոնով ուղարկվել է Կ. Պոլիս, 1817-ին՝ Մադրաս, 1820-ին վերադարձել է Վենետիկ: 1824-ից՝ Մխիթարյան միաբանության աբբահայր, արքեպիսկոպոս (1826):

²⁰⁷ Th. Moore, *The Life, Letters and Journals of Lord Byron*, London, John Murray, 1908, p.

333.

²⁰⁸ Անդ, էջ 329:

դալով Բայրոնի նամակները զգում ենք նրա հարգալից վերաբերմունքը հայոց լեզվի նկատմամբ, որը, իր իսկ խոսքերով ասած, «... մի հարուստ լեզու է, և լիովին փոխհատուցվում են սովորողի չարչարանքները»²⁰⁹:

Հարություն Ավգերյանը բազմաթիվ արժեքավոր տեղեկություններ է տվել Բայրոնին հայ ինքնուրույն և թարգմանական գրականության վերաբերյալ: Թարգմանությունները, որոնք հիմնականում կատարվում էին հունարենից, պարսկերենից, ասորերենից և լատիներենից, նպաստել են հայ մատենագրության զարգացմանը՝ հանդիսանալով նրան սնուցող հիմնական աղբյուրներից մեկը: Համաշխարհային մշակույթի ուսումնասիրության համար մեծ արժեք ներկայացնող շատ գրական հուշարձաններ պահպանվել են միմիայն գոյություն ունեցող հայերեն թարգմանությունների շնորհիվ: Դրանց մասին Բայրոնը հիշատակում է վերոհիշյալ նամակում, որտեղ մասնավորաբար նշում է, որ «վանքում կան մի շարք չափազանց հետաքրքիր ձեռագրեր, գրքեր, ինչպես նաև թարգմանություններ այժմ կորած հունարեն բնագրերից, նաև պարսկերենից, ասորերենից և այլն, չհաշված իրենց ժողովրդի բնիկ երկերը»²¹⁰:

Բայրոնի նամակների սեղմ տողերի մեջ զգացվում է ոչ միայն բանաստեղծի ջերմ ու հարգալից վերաբերմունքը հայ վանական-գիտնականների նկատմամբ, այլև, որ պակաս արժեքավոր չէ, ուրվագծվում են նրանց բնավորությունն ու էությունն ի ցույց դնող, բանաստեղծական խորաթափանցությամբ դիտված բնորոշ մանրամասներ:

1816-ի դեկտեմբերի 27-ի նամակում՝ ուղղված Ջոն Մըրրեին, բանաստեղծը գրում է. «Հայրերի առաջնորդը եպիսկոպոս է, մի հրաշալի ծերունագարդ՝ մարդ՝ ասուլածն մորուքով: Հայր Պասկալը նույնպես զարգացած ու բարեպաշտ մարդ է»²¹¹: Խոսքը վերաբերում է աբբահայր Ազոնց Գյուվերին և Հարություն Ավգերյանին: Վերջինիս Բայրոնը սիրում էր անվանել «հայր Պասկալ»: Այստեղ արժե հիշատակել, որ Ազոնց Գյուվերի օրոք Նապոլեոն Բոնապարտն այլ միաբանությունների հետ միասին սպառնում էր բնաջնջել նաև Մխիթարյաններին: Սակայն, Ազոնց Գյուվերի համբավը իբրև գիտնական-եկեղեցականի տարածված էր արդեն Եվրոպայի արքունիքներում և մեծ եկեղեցական աթոռներում, և նա կարողացավ Մխիթարյան միաբանությունը ներկայացնել որպես ակադեմիական հաստատություն: Նապոլեոնն ընդունեց այս բացառիկ երևույթը և կայսերական հատուկ հրամանագրով Ս. Ղազար մենաստանը հռչակեց անձեռնմխելի: Եվ այնուհետև բոլոր պաշտոնական թղթերի

²⁰⁹ Անդ:

²¹⁰ Անդ:

²¹¹ Անդ, էջ 335:

և գիտական հարաբերությունների մեջ Մխիթարյան միաբանությունը կոչվում էր մերթ Զամալսարանական հաստատություն, մերթ Զայկական ուսումնասիրությունների Գիտական ճեմարան²¹²։ 1815-ին բանակցություններ վարելով Ավստրիական կառավարության հետ՝ արքահորը հաջողվեց Վենետիկի քաղաքային վարչության հրամանագրով Մխիթարյան միաբանությանը պատկանող տարածությունը զգալիորեն ընդարձակել՝ գրեթե կրկնապատկելով։ Դա հնարավորություն տվեց միաբանությանը եկեղեցուն և տպարանին կից ստեղծելու նաև ձեռագրատուն, թանգարան ու գերեզմանատուն։

Ինչպես նշվեց, Ազոնց Գյուվերը մեծ հեղինակություն էր վայելում ամբողջ Եվրոպայում. Իտալիայի, Ֆրանսիայի, Գերմանիայի, Ավստրիայի արքունիքները պարզևստեցին նրան շքանշաններով։ Թե՛ հայ, թե՛ օտարազգի բազմաթիվ գիտնականներ և նշանավոր անձնավորություններ հեռավոր վայրերից գալիս էին Ս. Ղազար կղզի իրենց հարգանքը մատուցելու նրան։ Ստեփաննոս Ազոնց Գյուվերը մեծ զարկ տվեց վանքի գիտության կաճառին։ Գյուվերի օրոք գիտնական վարդապետների մի խումբ կատարեց ծրագրված աշխատանք եկեղեցական, աստվածաբանական, պատմական, աշխարհագրական և լեզվաբանական ուսումնասիրությունների ուղղությամբ։ Նրա օրոք էր, որ Գ. Ավետիքյանը²¹³, Զ. Ավգերյանը, Մ. Չամչյանը²¹⁴, Ղ. Ինճիճյանը հրատարակեցին բազմաթիվ ուսումնասիրություններ և հարստացրին վերածննդի գրականությունը։

Չնայած իր բազմազբաղ կյանքին, Ազոնց Գյուվերը կատարել է նաև զգալի մատենագրական աշխատանք՝ հրատարակելով *Ճարտա-*

²¹² Սուրբ Ղազար։ *Մայրավանք Մխիթարեան միաբանութեան*, Ս. Ղազար, Վենետիկ, 1966, էջ 86։

²¹³ Ավետիքյան, Գաբրիել (1750-1827), հայ լեզվաբան, բառարանագիր, բանասեր, աստվածաբան։ Մխիթարյան միաբանության անդամ։ 1786-ին ձեռնադրվել է քահանա, 1799-ին նշանակվել ընդհանուր աթոռակալ։ Գրաբարի քաջ գիտակ էր, տիրապետել է հունարենին, լատիներենին, իտալերենին և այլ լեզուների։ Ունի մի շարք աշխատություններ՝ *Քերականութիւն թօքանեան լեզուի աւանդեալ ի հայ լեզու*, *հանդերձ տաճկական բարդմանությամբ* (1792), *Նարեկյուծ* (Գ. Նարեկացու *Մատենան ողբերգութեան* երկի մեկնությունը, 1801), *Մեկնութիւն չորեքտասան թղթոց երանելոյն Պողոսի առաքելոյ* (երեք հատոր, 1806), *Քերականութիւն հայկական* (1815) և այլն։

²¹⁴ Չամչյան, Սիբայել (1738-1823), հայ պատմաբան, լեզվաբան, աստվածաբան, մանկավարժ, 1762-ից Մխիթարյան միաբանության անդամ։ Տիրապետել է բազմաթիվ հին և նոր լեզուների (հունարեն, լատիներեն, իտալերեն, ֆրանսերեն, գերմաներեն, եբրայերեն, սանսկրիտ, ասորերեն, պարսկերեն, թուրքերեն և այլն)։ Ունի մի շարք աշխատություններ՝ *Քերականութիւն Զայկազեան լեզուի* (1799), *Պատմութիւն Դայոց ի սկզբանէ աշխարհի մինչև ցամ տեառն 1784* (երեք հատոր, 1784-1786), *Մեկնութիւն սաղմոսաց* (տասը հատոր, 1815-1823) և այլն։

րախօսութիւն, Աշխարհագրութիւն, Պատմութիւն վարուց Մխիթարայ Աբբահօր, Տեսութիւն Ս. Գրոց Զին Կտակարանի, Տեսութիւն Ս. Գրոց Նոր Կտակարանի և այլ աշխատություններ: Ամփոփելով մեր միտքը Մխիթարյան միաբանության այդ ժամանակաշրջանի առաջնորդի՝ Ազոնց Գյուվերի ազգապահպան ծառայությունների վերաբերյալ, կարող ենք նշել, որ նա իր անխոնջ գործունեության, ճկուն դիվանագիտական քաղաքականության, գիտելիքների խորիմացության, հմուտ վարվելակերպի և ճարտասանության շնորհիվ կարողացավ սերտ կապերի մեջ մտնել զանազան երկրների թագավորների, կայսրերի, իշխանությունների հետ և խոսքով ու գործով ապացուցել նրանց, որ Մխիթարյան միաբանությունը վանական-գիտնականների մի միաձուլյ ընտանիք է, ազգային մշակույթի զարգացման կենտրոն, որի գլխավոր նպատակն է հավաքել և կորստից փրկել ամենուր սփռված հայկական ձեռագիր մատյանները, հրատարակել հայ մատենագիրների, պատմիչների, տաղերգուների գործերը, ինչպես նաև լուսավորական աշխատանք ծավալել ազգի մեջ: Այսպիսով, այս «հրաշալի ծերունագարդ մարդը» (Բայրոնի արտահայտությամբ) իր հետնորդին թողեց ընդարձակված Ս. Ղազարը՝ կայուն հիմքի վրա գործող և բեղմնավոր աշխատանք կատարած մշակութային հաստատությամբ հանդերձ:

Չնայած Բայրոնի նամակների հակիրճությանը, դրանց մանրազնին ուսումնասիրությունն ի հայտ է բերում նաև Մխիթարյանների բազմակողմանի գործունեության մեկ այլ բնագավառ: Այն է՝ հայ պատանիների կրթման ու դաստիարակման գործը: 1817 թվականի հունիսի 8-ին Ջոն Սըրբերին հասցեագրած նամակում Բայրոնը գրում է. «Այս նամակը պաշտոնապես Ձեզ կհանձնեն երկու հայ վանականներ, որոնք Անգլիայով ուղևորվում են Սադրաս... Եթե որևէ բանով կարող եք օգտակար լինել նրանց՝ ծովայինների կամ էլ Արևելյան Զնդկաստանի Ձեզ ծանոթ անձանց միջոցով, ապա ես ավելի քան երախապարտ կլինեմ... Նրանց անուններն են հ. Սուքիաս Սոմալյան և հ. Սարգիս Թեոդորոսյան»²¹⁵: Խոսում են իտալերեն, հավանաբար ֆրանսերեն և մի քիչ էլ անգլերեն: Կրկին հիշեցնում են խնդրանքս, հարգանքներով միշտ Ձեր՝ Բայրոն:

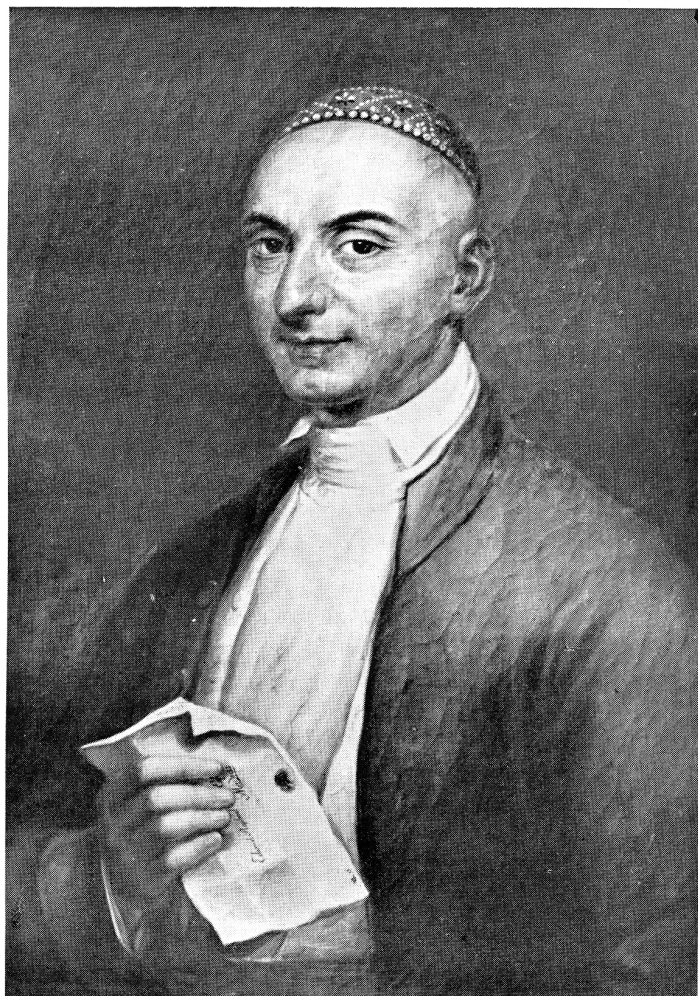
Գուցե կարողանաք օգնել նրանց ուղևորությանը, տալով կամ ձեռք բերելով հանձնարարականներ՝ Զնդկաստանում ներկայացնելու համար»²¹⁶:

²¹⁵ Խոսքը հայ եկեղեցական-հասարակական ականավոր գործիչ Ս. Թեոդորյանի մասին է: Նա 1836-ին նշանակվել է Ռափայելյան վարժարանի (1838-ից նաև Մուրադյան վարժարանի) տեսուչ:

²¹⁶ Th. Moore, *The Life, Letters and Journals of Lord Byron*, էջ 358:

Սամվել Մուրադյանի. հայ բարերար
Samuel Mouradyan: Armenian benefactor

Էդուարդ Ղարամյան. հայ բարերար
Edward Gharamian: Armenian benefactor

Հետազոտություններից պարզվում են Ս. Սոմայանի և Ս. Թեոդորյանի Հնդկաստան կատարելիք այցի դրդապատճառները և ժամանակը: Դրանք ինքնին վկայություն են այն փաստի, որ գրական վերածնունդ ստեղծող Մխիթարյաններին մշտապես մտահոգել է նաև հայազգի զավակների կրթության կարևոր ու հայրենասիրական գործը: Ինչպես հայտնի է, անհուն զոհողությունների գնով և եռանդուն ջանքերի շնորհիվ նրանք ստեղծել են վարժարաններ, որոնք իրենց ազգապահպան գործունեությամբ երկար տարիներ լույս են սփռել հայ գաղթավայրերում: Հնդկահայ մեծահարուստներ Էդուարդ Ռաֆայելի Ղարամյանը (1730-1795) և Սամվել Մկրտչի Մուրադյանը (1760-1815) Մխիթարյան միաբանությանն են կտակում գումար՝ հայազգի զավակների կրթության նպատակով վարժարաններ բացելու համար: Ս. Սոմայանը և Ս. Թեոդորյանը կտակարարների որդիների հետ բանակցություններ վարելու և կտակները ձեռք բերելու նպատակով 1817 թվականի հունվարի 16-ին մեկնել են Մադրաս՝ լիազորված ոչ միայն Ս. Ղազար վանքի բոլոր վարդապետների ստորագրությամբ վավերացված փաստաթղթերով²¹⁷, այլև տարաշխարհիկ ժողովրդի ճակատագրով հետաքրքրվող անգլիացի բանաստեղծի հանձնարարական նամակով՝ ուղղված Ջոն Մըրրեին:

Բայրոնի նամակում հիշատակվող Ս. Սոմայանը, աբբահայր ընտրվելուց հետո, վարդապետների մի խմբի հետ հավաքում է մայր վանքում պահվող հայկական ձեռագրերը, համեմատել է տալիս թարգմանական ձեռագրերը բնագրերի հետ և պատմական մեկնություններով, անհրաժեշտ ծանոթագրություններով, առաջաբանով հրատարակում դրանք: Ս. Սոմայանի ջանքերի շնորհիվ լույս է տեսել հիսունից ավելի բնագիր: Նա, կարելի է ասել, առաջինն էր, որ փորձեց եվրոպացիներին ծանոթացնել հայ գրականությանը: Լինելով ոչ միայն հմուտ բանասեր, այլև թարգմանիչ և բառարանագիր՝ Ս. Սոմայանն իտալերեն հրատարակել է *Պատկեր հայկական դպրութեան (Quadro di letteratura armena, 1820)* և *Ցուցակ թարգմանութեանց նախնեաց* (1825) աշխատությունները, որոնցով եվրոպացիներին ծանոթացրել է հայ հին գրականության պատմությանը և հայ հին թարգմանությունների մատենագիտությանը, ինչպես նաև կազմել է հայերեն-անգլերեն և անգլերեն-հայերեն երկհատոր, անգլերեն-հայերեն-թուրքերեն, հայերեն-անգլերեն-թուրքերեն և թուրքերեն-անգլերեն-հայերեն եռահատոր բառա-

²¹⁷ Տե՛ս Մուրատ – Ռաֆայելեան վարժարաններու բարերարներն եւ իրենց կտակները, մաս Բ. Սամուէլ Մուրատեան. ազգային մեծ բարերար. «Բազմավեպ», 1936, № 8-12, էջ 181:

րանները²¹⁸: Ս. Սոմայանի օրոք Ս. Ղազարուն հիմք դրվեց օտար լեզվի ուսուցմանը և, որ ամենահիշարժանն է, բացվեցին Ռափայելյան և Մուրադյան վարժարանները՝ ի հիշատակ մադրասցի բարեգործների:

Բայրոնի՝ հայ վարդապետների մասին Ջ. Մըրրեին ուղղված նամակը, ինչպես նշվեց, թվագրված է 8 հունիսի 1817: Ուսումնասիրելով է. Ղարամյանի և Ս. Մուրադյանի կտակների ձեռքբերման պատմությունը, պարզում ենք, որ երկու հայ վարդապետները Ս. Ղազարից Յնդկաստան են մեկնել 1817-ի հունվարի 16-ին²¹⁹: Այս փաստը մեզ հիմք է տալիս եզրակացնելու, որ Բայրոնի նամակը ամենայն հավանականությամբ թվագրված է եղել 8 հունվարի 1817, սակայն ըստ երևույթին Բայրոնի նամակների և օրագրերի առաջին հրատարակության մեջ թ. Մուրը թյուրիմացաբար նշել է 8 հունիսի 1817: Այդ թյուրիմացությունը հետագայում տեղ է գտել մյուս հրատարակություններում: Չնայած դրան, վերոհիշյալ նամակի գրության ժամանակը մենք առայժմ նպատակահարմար ենք համարում պահպանել ըստ թ. Մուրի:

Ինչպես արդեն նշել ենք, Մխիթարյանները եվրոպական գրական հասարակայնությանը լատիներեն թարգմանությամբ ներկայացրին Եվսեբիոսի բնագրային տարբերակ չունեցող *Քրոնիկոնը*: Բայրոնի 27 հունվարի 1818 թվակիր նամակում ուղղված Ջ. Մըրրեին, հետաքրքիր հիշատակություն կա Եվսեբիոսի այդ թարգմանության մասին: «Քանի որ Եվսեբիոսի՝ վաղուց կորած և վերջերս գտնված, բնագրի հատվածների հայ թարգմանիչները հաճությամբ ինձ տրամադրեցին դրա հայտագիրը, - գրում է Բայրոնն այդ նամակում, - ներդիր ուղարկում եմ Ձեզ վեց օրինակ և խնդրում բաժանորդներ գտնել երկու համալսարաններում²²⁰, ինչպես նաև գիտունների և տգետների այն շրջաններում,

²¹⁸ Տե՛ս Ս. Սոմայան, *Համառոտ բառարան յանգղիականէ ի հայ*, հ. 1, Վենետիկ, 1835: - *Համառոտ բառարան ի հայէ յանգղիականն*, հ. 2, Վենետիկ, 1835: - *Համառոտ բառարան յանգղիականէ ի հայ և ի տաճիկ*, հ. 1, Վենետիկ, 1843: - *Համառոտ բառարան ի հայէ յանգղիական և ի տաճիկ*, հ. 2, Վենետիկ, 1843: - *Համառոտ բառարան ի տաճիկերեն յանգղիական և ի հայ բարբառ*, հ. 3, Վենետիկ, 1843:

²¹⁹ Ս. Սոմայանի և Ս. Թեոդորյանի այդ առաքելությունն ավարտվում է անհաջողությամբ: Հետագայում Ս. Թեոդորյանը Նորից է մեկնում Յնդկաստան, և բազմաթիվ չարչարանքներից, արկածներից ու դժվարություններից հետո նրան վերջապես հաջողվում է ձեռք բերել է. Ղարամյանի և Ս. Մուրադյանի կտակներով նախատեսված նվիրատվությունը, որի շնորհիվ բացվում են Մուրադյան (1834-ին Պաղուա) և Ռափայելյան (1836-ին Վենետիկ) վարժարանները (ավելի մանրամասն տե՛ս *Մուրադ Ռափայելյան վարժարաններու բարերարներն և իրենց կտակները*, «Բազմավէպ», 1936, № 8-12, էջ 167-196: - Վ. Զարդարեան, *Յիշատակարան (1512-1933)*, Գրատուն Վահան Զարդարեան, Գահիրե, 1934, Գ հատոր, էջ 111-115):

²²⁰ Խոսքը Քենթրիջի և Օքսֆորդի համալսարանների մասին է:

որոնք կցանկանային թոթափել իրենց անգիտությունը: Այս են խնդրում *Նրանք* (վանքը), խնդրում են *ես*, նույնը բարեհաճեցեք խնդրել *Դուք* ուրիշներին»²²¹:

Եվսեբիոսի *Քրոնիկոնի* հունարեն բնագիրը կորել է, պահպանվել են միայն առանձին քաղվածքներ հույն պատմիչների երկերում: Հիերոնիմոսը²²² *Քրոնիկոնի* պահպանված հատվածների մի մասը թարգմանել է լատիներեն՝ ավելացնելով բազմազան պատմական տեղեկություններ արևմտաեվրոպական հեղինակների աշխատություններից: Սակայն, նրա աշխատանքը եվրոպացի պատմաբանների ուշադրությանը չարժանացավ, քանի որ Հիերոնիմոսը, աշխատության առաջաբանում իր իսկ արած խոստովանությամբ, հանդես է եկել ոչ միայն Եվսեբիոսի երկի թարգմանիչ, այլև՝ ստեղծագործող, իսկ դա, բնականաբար, իջեցրել է կատարված աշխատանքի պատմական արժանահավատության և ճշմարտացիության աստիճանը:

Մինչդեռ պահպանված հին հայերեն թարգմանությունը (մոտ 5-րդ դար), որը միայն 18-րդ դարի 80-ական թվականներին հայտնաբերեց Գեորգ Դպիրը²²³, անթերի է և ավելի մոտ բնագրին, ներշնչում է վստահություն և բավարարում գիտական պահանջները: Սկստիչ Ավգերյանը *Քրոնիկոնի* գրաբար տարբերակը թարգմանում է լատիներեն և 1818-ին Վենետիկում հրատարակում այն՝ լատիներեն թարգմանության, ծանոթագրությունների, հունարեն բնագրի պահպանված հատվածների հետ մեկտեղ: Այդ նույն ժամանակ կոստանդնուպոլսեցի գիտնական-վարդապետ, Մխիթարյան միաբանության անդամ Հովհաննես Ջոհրապյանը (1756-1829), «ցանկալով այս հռչակաւոր ժամանակագրութեան առաջին հրատարակութեան փառքը իրան սեպիականել»²²⁴, Միլանի Ամբրոջյան գրադարանի վարիչ Անջելո Մայի (1782-1854) աջակցությամբ Միլանում հրատարակում է *Քրոնիկոնի* լատիներեն թարգմանությունը՝ առանց հայերեն տարբերակի: Մ. Ավգերյանն իր աշխատության առաջաբանում մեղադրել է Հ. Ջոհրապյանին այն բանում, որ նա, հակառակ Մխիթարյան միաբանության սահմանած կանոնների, հրատա-

²²¹ Th. Moore, *The Life, Letters and Journals of Lord Byron*, էջ 372:

²²² Հիերոնիմոս Երանելի (մոտավորապես 340-420), հույն աստվածաբան և թարգմանիչ:

²²³ Գեորգ Դպիր Պալատացի (Տեր-Հովհաննիսյան, 1737-1812), հայ լեզվաբան և բառարանագիր: Հայտնի է իր *Բառարան պարսկերէն աշխատությամբ*, որը տպագրվել է Կ. Պոլսում 1826-ին:

²²⁴ Ք. Պատկանեան, *Հայագետ Սէն Մարտէն. Նորա կենսագրութիւնը և գրաւոր երկասիրութիւնները*. «Փորձ» (ազգային եւ գրականական միամսեայ հանդես), Տիփսիս, 1881, հինգերորդ տարի, № V-VI, էջ 7:

րակել է միաբանության սեփականությունը համարվող գրչագիրը²²⁵։ Այս անվայել արարքի հետևանքով Յ. Ջոհրապյանը ստիպված դուրս է գալիս միաբանությունից և հետագայում հաստատվում Փարիզում։

Մեր կատարած հետազոտությունները բերում են այն եզրահանգման, որ Բայրոնի նամակում հիշատակված Եվսեբիոսի աշխատության լատիներեն թարգմանությունը պատկանում է Մ. Ավգերյանին։

Ջոն Մըրրեն հավանաբար չի ուղարկել «հայկական» Եվսեբիոսի բաժանորդների ցուցակը. Բայրոնի՝ 1818-ի ապրիլի 11-ին նրան ուղղված նամակից տեղեկանում ենք. «Ինչո՞ւ չուղարկեցիք նամակիս պատասխանը և հայկական Եվսեբիոսի թարգմանության բաժանորդների ցուցակը, որի հայտագրի օրինակները (ֆրանսերեն) ուղարկեցի Ձեզ երկու ամիս առաջ։ Արդյո՞ք ստացել եք նամակս. կուղարկեմ մեկ ուրիշը։ Դուք չպետք է անուշադրության մատնեք իմ հայերին»²²⁶։ Այս փոքրիկ հիշատակումն անգամ մի ավելորդ ապացույց է այն անհերքելի իրողության, որ վենետիկյան շրջանի իր գործունեության ընթացքում Բայրոնը խորին ակնածանքով է վերաբերվել Մխիթարյաններին, մշտապես հետաքրքրվել է նրանց կատարած գիտական աշխատանքով, բարձր է գնահատել այն և հնարավորության սահմաններում աջակցել ու օժանդակել է «իր հայերին»։

§ 2.2. Հայագիտության ձևավորումը և զարգացումը Եվրոպայում (ըստ Բայրոնի նամականիի)

Բայրոնի նամակներից որոշակի տեղեկություններ ենք քաղում նաև 18-19-րդ դարերում Արևմտյան Եվրոպայում (հատկապես Անգլիայում և Ֆրանսիայում) հայագիտության ձևավորման և զարգացման պատմության առանձին դրվագների վերաբերյալ։ Այսպես, 1817 թվականի հունվարի 2-ի նամակում՝ ուղղված Ջոն Մըրրեին, Բայրոնը հիշատակում է, որ «չատ տարիներ առաջ երկու Վիստոնները»²²⁷ Անգլիայում հրատա-

²²⁵ Տե՛ս Գ. Շրումպֆ, *Ուսումնասիրութիւնք հայ լեզուի և մատենագրութեան յ'Արևմուտս (ԺԴ-ԺԹ դար)*, թարգմ. և լրաց. Գ. Ջարբխանյանի, Վենետիկ, Մխիթարեան տպարան, 1895, էջ 115։

²²⁶ Th. Moore, *The Life, Letters and Journals of Lord Byron*, էջ 377-378։

²²⁷ Ջորջ և Ուիլյամ Վիստոնների հայրը՝ Ուիլյամ Վիստոնը, հնդկահայ մեծահարուստ Գրիգոր Աղափիրյանի որդիների ուսուցիչն է եղել։ Վերջինս Հնդկաստանում է սովորել հայերեն և, վերադառնալով Լոնդոն, այն սովորեցրել է նաև իր որդիներին։ Վիստոն եղբայրները հետագայում ինքնուսուցմամբ այնքան են խորացել հայերենի մեջ, որ

րակեցին *Հայոց պատմության* բնագիրը՝ իրենց իսկ լատիներեն թարգմանության հետ մեկտեղ»²²⁸։ 1695-ին Ամստերդամում հայ մատենագիր և հրատարակիչ Ղուկաս Վանանդեցին տպագրեց Մովսես Խորենացու *Հայոց պատմությունը*, որից հետո եվրոպացի արևելագետներն սկսեցին ավելի մեծ հետաքրքրություն ցուցաբերել հայ ազգի և նրա պատմության նկատմամբ։ «Մինչ այդ, - գրում է Լեոն, - հայ ազգը ներկայացել էր եվրոպացուն կամ իբրև կրոնական մի համայնք, որ ուներ դավանական իր առանձնահատկությունները, կամ թե իբրև հնուտ և ճարպիկ և միևնույն ժամանակ տգետ վաճառական, որի ասածներին հավատ չէր ընծայվում։ Խորենացին, Ամստերդամում վերածնվելով, գնաց ցույց տալու արևմտյան աշխարհին, թե հայերը մի հին պատմական ազգ են, կարևոր դեր են կատարել Արևելքի քաղաքական աշխարհում, շփվելով Ասորեստանի, Պարսկաստանի, Հռոմի և Բյուզանդիայի հետ»²²⁹։ Եվ եվրոպացի գիտնականները հետաքրքրվում, իրենց ուսումնասիրությունների նյութ են դարձնում նաև հայ պատմահոր *Հայոց պատմությունը*։ Այսպես, օրինակ, Խորենացու աշխատությունն աղբյուր է դառնում գերմանացի գիտնական Յ. Շրյոդերի (1680-1756) լեզվաբանական ու պատմական ուսումնասիրությունների համար։ Նամակագրություն է սկսվում ֆրանսիացի հայագետ Լա Կրոզի (1661-1739) և անգլիացի Վիստոն եղբայրների միջև՝ դարձյալ Խորենացու առնչությամբ։ Եվ չնայած Լա Կրոզի՝ Խորենացու մասին թյուր կարծիքին (Լա Կրոզը գտնում էր, որ Խորենացին ապրել և ստեղծագործել է 9-10-րդ դարերում), Վիստոն եղբայրները, ինչպես հիշատակված է Բայրոնի նամակում, լատիներեն թարգմանեցին *Հայոց պատմությունը*, նաև Անանիա Շիրակացու *Աշխարհացոյցը*, և դրանք, հայերեն բնագրի հետ մեկտեղ, 1736-ին հրատարակեցին Լոնդոնում՝ Կարոլուս Ալքերս տպագրիչի մոտ։ Մովսես Խորենացու երկի՝ Վիստոն եղբայրների թարգմանությունը, որը, ըստ մեր ունեցած տեղեկությունների, հայոց պատմագիտական կոթողներից կատարված առաջին թարգմանությունն է եվրոպայում, եվրոպական բանասիրության միտքը հրավիրում է մինչ այդ սակավ ծանոթ հայ հարուստ մշակույթի, հայոց պատմության և մատենագրության վրա՝ առաջացնելով մեծ հետաքրքրություն եվրոպացի արևելագետների շրջանում։

կարողացել են լատիներեն թարգմանել և 1736-ին Լոնդոնում հրատարակել Մովսես Խորենացու *Հայոց պատմությունը* և Անանիա Շիրակացու *Աշխարհացոյցը*։

²²⁸ Th. Moore, *The Life, Letters and Journals of Lord Byron*, էջ 336։

²²⁹ Լեո, *Երկերի ժողովածու*, տասը հատորով, երրորդ հատոր, *Հայոց պատմություն*, գիրք առաջին, «Հայաստան», Երևան, 1969, էջ 466։

Այս առումով արժե նշել, որ հայերը, լինելով մեկը բազմաթիվ այն ազգերից, որոնք խթանեցին հռոմեական պետության անկումը, շնորհիվ խորենացու աշխատության, նույնպես տեղ գրավեցին անգլիացի պատմաբան Էդուարդ Գիբոնի՝ 18-րդ դարի վերջերին գրած *Հռոմեական կայսրության անկման և կործանման պատմությունը* (1776-1788) համարահայտ պատմագիտական աշխատության մեջ²³⁰։ Իսկ Գիբոնի աշխատությունը, որը համարվում է 18-րդ դարի երկրորդ կեսի լավագույն պատմագիտական աշխատությունը, թարգմանվել է գրեթե բոլոր եվրոպական լեզուներով և հայտնի է իր կենդանի շարադրանքով ու սկզբնաղբյուրների մշակման որակով, իր արժանի տեղն էր գրավում Բայրոնի անձնական գրադարանում։

Ընդհանրապես Բայրոնի անձնական գրադարանը պարունակում էր արևելագետ հայտնի ճանապարհորդների գրքերը, որոնք նա կարդում էր մեծ հափշտակությամբ և հետագայում բազմիցս բանավեճի մեջ մտնում դրանց հեղինակների հետ *Չայլդ Չարլզի ուխտագնացության* առաջին և երկրորդ նվագների, ինչպես նաև *Արևելյան պոեմների* մասին տված իր ծանոթագրություններում։ Բանաստեղծի հետաքրքրությունը նմանատիպ գրականության հանդեպ չի նվազել իր ամբողջ կյանքի ընթացքում։ Բայրոնը հնարավորություն ուներ արևելյան երկրների մասին տեղեկություններ քաղել այն ժամանակվա մի շարք հանդեսներում²³¹ արևելյան երկրների մասին տեղ գտած բազմաբնույթ նյութերից (ճանապարհորդական նոթեր, գրականության և արվեստի տեսություններ, արևելյան պոեզիայի ու արձակի թարգմանության նմուշներ և այլն)։ Դրա մասին է վկայում նաև Բայրոնի 1808 թվականի՝ հունվարի 21-ին իր հեռավոր ազգական և գրող Ռոբերտ Դալասին (1754-1824) ուղղված նամակը, որտեղ նա գրում է. «Ինչ վերաբերում է ընթերցանությանը, ես առանց չափազանցելու կարող եմ ասել, որ պատմության բնագավառից կարդացել եմ բավականին շատ։ Քիչ կգտնվեն ժողովուրդներ, որոնց պատմությանը ես փոքր-ինչ ծանոթ չլինեմ՝ Չերոկո-

²³⁰ Տե՛ս Ed. Gibbon, *The History of the Decline and Fall of the Roman Empire*, in eight volumes, London, 1838 (տե՛ս, օրինակ, vol. I, էջ 348, 474, 475, 486 և այլն)։ - Э. Гиббон, *История упадка и разрушения Римской империи*, ч. I-VII, М., типография В. Рихтер, 1883-1886. Հայերի և Հայաստանի մասին խոսվում է աշխատության I (էջ 353, 461-465, 471), II (էջ 284), III (էջ 14, 128, 129, 531-533), V (էջ 290-292), VI (էջ 254-258, 398) մասերում։

²³¹ Տե՛ս *Asiatic Research for Inquiring into the History and Antiquities, the Arts, Sciences and Literature of Asia*, 10 vols., L., 1806-1809. - *Oriental Collections, Containing Original Essays and Dissertations etc., Illustrating the History and Antiquities, the Arts, Sciences and Literature of Asia*, 3 vols., L., 1797-1799. - *The Asiatic Annual Register*, L., 1799-1811. (Տե՛ս Л. Сидорченко, *Байрон и национально-освободительное движение на Балканах*, Изд. ЛГУ, Ленинград, 1977, с. 181).

տոսից մինչև Գիբոն»²³²։ Այս տողերը վկայում են, որ Բայրոնը հայ ժողովրդի պատմությանը ծանոթ է եղել ըստ երևույթին 1807-ից, քանի որ այդ թվականին հրատարակված Գիբոնի վերոհիշյալ աշխատությունը բանաստեղծի անձնական գրադարանում էր։ Գիբոնի գրքում տեղ գտած Բյուզանդիայի նկարագրությունը ուժեղացրեց անգլիացիների ուշադրությունը Արևելքի նկատմամբ, իսկ Բայրոնի համար այդ գիրքը երկար տարիներ մնաց իբրև խորհրդածությունների և բանավեճի առարկա։ Եվ միանգամայն բնական է, որ 1823-ին Իտալիայից Յունաստան մեկնելիս բանաստեղծն իր հետ է վերցնում նաև Գիբոնի *Պատմությունը*։

Բայրոնի «հայկական» նամականին խոսում է նաև այն մեծ հետաքրքրության մասին, որ ցուցաբերել են օտարազգի գիտնականները հայոց լեզվի ուսումնասիրության նկատմամբ։ Այսպես, 1816-ի դեկտեմբերի 5-ին Թ. Մուրին ուղղված նամակից տեղեկանում ենք, որ դրանից «չորս տարի առաջ ֆրանսիացիները հիմնեցին մի հայկական ամբիոն։ Երկուշաբթի առավոտյան ներկայացան քսան աշակերտ՝ լի ազնիվ եռանդով, սրտաբաց երիտասարդությամբ և անգուգական աշխատասիրությամբ։ Նրանք իրենց ազգին և աշխարհակալ հաղթությանն արժանի քաջությամբ դիմացան մինչև հինգշաբթի։ Այնուհետև, այբուբենի քսանվեցերորդ տառի վրա, նրանցից տասնհինգի ուժերն սպառվեցին»²³³։ Այստեղ խոսքը 1811-ին Նապոլեոն Բոնապարտի հատուկ հրովարտակով Փարիզի Արքունի գրադարանին կից Արևելյան կենդանի լեզուների բարձրագույն դպրոցում հայոց լեզվի ամբիոն հիմնելու մասին է։ Փարիզի Արևելյան կենդանի լեզուների դպրոցի հիմնադրումից երեք տարի անց՝ 1798-ի դեկտեմբերի 11-ին, պարսկերենի, արաբերենի և թուրքերենի արդեն իսկ գործող ամբիոններին հավելվեց նաև հայոց լեզվի նորաստեղծ ամբիոնը՝ Ֆրանսիա ժամանած Հակոբ Շահան-Ջրպետյանի (Ջրպետ)²³⁴ ղեկավարությամբ։

²³² *The Letters of George Gordon, 6th Lord Byron*, selected by R. G. Howarth, with an Introduction by André Maurois, London-Toronto-New York, 1933, p. 10.

²³³ Th. Moore, *The Life, Letters and Journals of Lord Byron*, էջ 329.

²³⁴ Շահան-Ջրպետյան, Հակոբ (Ջրպետ, 1772-1837), հայ լեզվաբան, 1798-ին հաստատվել է Փարիզում՝ ունենալով անձնական ծանոթություն Նապոլեոն Բոնապարտի հետ։ 1826-ին Թիֆլիսի հայոց հոգևոր թեմի առաջնորդ (1843-ից՝ Ամենայն Հայոց կաթողիկոս), արքեպիսկոպոս Ներսես Աշտարակեցու կողմից հրավիրվել է Թիֆլիս՝ Ներսիսյան ճեմարանում ֆրանսերեն դասավանդելու։ Հ. Շահան-Ջրպետյանի կյանքի և գործունեության մասին ավելի մանրամասն տե՛ս Ա. Դ. Երիցեանց, *Պատմություն 75-ամեայ գոյութան Ներսիսեան հոգևոր դպրոցի որ ի Թիֆլիզ*, հատոր Ա. (1824-1850), Թիֆլիզ, Տպար. Յ. Մարտիրոսեանցի, 1898, էջ 134-150։

1801-ին Շահան-Ջրպետյանը հրաժարվեց Արևելյան կենդանի լեզուների բարձրագույն դպրոցի հայոց լեզվի ուսուցչի իր պաշտոնից, պատճառաբանելով, որ ֆրանսերենի և ֆրանսիական գրականության իր ոչ բավարար իմացությունը չի կարող լիովին գոհացնել աշակերտներին, քանի որ այն հնարավորություն չի տալիս հայոց լեզուն մատչելիորեն մատուցել նրանց: Այդ անհաջողությունից Շահան-Ջրպետը չիուսահատվեց, «այլ իր ազգին յատուկ յարատևութեամբ՝ ամենայն փութով և ջանիւք ետեւ եղաւ սորվիլ զգաղղիական լեզու»²³⁵ և 1806-ին Փարիզում հրատարակեց ֆրանսերենով շարադրված իր առաջին աշխատությունը՝ *Յետաքրքրական հետազոտություններ հին Ասիայի պատմության վերաբերյալ* խորագրով, որը հետագայում հրատարակվել է նաև ռուսերեն²³⁶: Չնայած այդ աշխատությունը չունեւ պատմագիտական որևէ արժեք և «բոլորովին աննշան ու իմաստնոց համար ամենեւին կարելորութիւն չունեցող գրուած մը» էր, «բայց անով կրցաւ հաւաստիք մը տալ՝ գաղղիականին մէջ ըրած յառաջադիմութեան, առաջարկելով, որ կարենայ միւս անգամ ձեռք առնուլ հայ լեզուի դասատուութեան ընթացքը»²³⁷: Յետագա տարիներին Շահան-Ջրպետյանը շարունակեց էլ ավելի խորապէս ուսումնասիրել ֆրանսերենը և 1811-ին վերստին ստանձնեց հայոց լեզվի ամբիոնի ղեկավարությունը:

1815-ին գրած իր նամակներից մեկում Շահան-Ջրպետյանը նշում է. «Դպրատուն մեր հաստատեալ է միանգամայն վասն Հայոց, Գաղղիացւոց եւ այլ ամենայն ազգաց. զի բազումք յօտար յաշխարհաց եւս, արք երեւելիք, գիտնական արք, քառասնամեայ եւ աւելի եւս, զան աստ առ ի յուսանել. զի լեզու մեր է մին ի հնագոյն ի սուրբ եւ ի մայր լեզուաց, մինչեւ զարմացուցանել զգիտունս թէ քանի հնագիտութիւնս, արմատս նախկնական լեզուի աշխարհիս եւ զայլ անստգիւտ տեղեկութիւնս զվաղեմի պատմութեանց եւ զծագմանէ ազգաց՝ քաղեալ գտանեն իբր անփորձ հանք կամ անտաշ գոհար»²³⁸: Ուրեմն, հայոց

²³⁵ Գ. Շրումպֆ, *Ուսումնասիրութիւնք հայ լեզուի եւ մատենագրութեան յԱրեւմուտս (ԺԴ-ԺԹ դար)*, Թարգմ. և լրաց. Գ. Ջարբիհանյանի, Վենետիկ, Մխիթարեան տպարան, 1895, էջ 109:

²³⁶ Sté J. Chahan de Cirbied, *Recherches curieuses sur l'Histoire ancienne de l'Asie*, Paris, 1806. – Я. Шахан-Джрпет, *Любопытные извлечения из древней истории Азии*, пер. А. Худобашева, Петербург, 1816.

²³⁷ Գ. Շրումպֆ, *Ուսումնասիրութիւնք հայ լեզուի եւ մատենագրութեան յԱրեւմուտս (ԺԴ-ԺԹ դար)*, էջ 109:

²³⁸ Ա. Յ. Այվազեան, *Շար հայ կենսագրութեանց*, Կ. Պոլիս, 1893, էջ 37 (տե՛ս նաև՝ Շահան Ջրպետ, «Բանասէր», Առաջին հատոր, ի Կոստանդնուպօլիս, 1851, էջ 212-213: – Ա. Յ. Այվազեան, *Յակովբ Շահան-Ջրպետեան*. «Արծազանք», Թիֆլիս, 1892, 11 նոյեմբերի, № 131 և այլն):

լեզվի ամբիոնը կազմակերպվել էր ոչ միայն ֆրանսիացիների, այլև բոլոր ազգերի համար: Դպրոց են սկսել հաճախել տարբեր ազգերի ներկայացուցիչներ, որոնց թվում եղել են նույնիսկ քառասունն անց գիտնականներ: Եկել են ուսումնասիրելու մի լեզու, որը հնագույններից մեկն էր մայր լեզուների մեջ: Ուսումնասիրելով հայոց լեզուն իբրև մի անխառն գոհար՝ նրանք հազվագյուտ և եզակի տեղեկություններ են քաղել ազգերի ծագման և հին պատմության վերաբերյալ:

Բայրոնի 1817-ի հունվարի 2-ի նամակում հիշատակված մի քանի գիտնականների, ովքեր մեծ եռանդով ձեռնամուխ են եղել հայոց լեզվի ուսումնասիրությանը, հայագիտական գործունեությունն անխզելիորեն կապված է առաջին հերթին Չակոբ Շահան-Ջրպետյանի անվան հետ: Այդ ժամանակ Շահան-Ջրպետյանից բացի ուրիշ հայագետ չկար Ֆրանսիայում: Նրա շնորհիվ էր, որ հայոց լեզուն տեղ գտավ Փարիզի Արևելյան կենդանի լեզուների բարձրագույն դպրոցի հայտագրում: «Ջրպետ, այսպես, ոչ միայն հայերենի առաջին ուսուցիչն է եղած Ֆրանսայի մեջ, - նշում է Արշակ Չոպանյանը, - այլ՝ եւ հայրը Ֆրանսայի հայագետ բանասերներուն»²³⁹: 1812-ին Ջրպետը ֆրանսերեն ու հայերեն տեքստերով, ծանոթագրություններով և առաջաբանով հայ ժամանակագիր Մատթեոս Ուռհայեցու (XI դ. 2-րդ կես-մոտ 1144) *Ժամանակագրությունից* (հաճախ հրատարակվել է *Պատմութիւն* վերնագրով) լույս է ընծայում երկու հատված, որոնք վերաբերում են խաչակիրների առաջին արշավանքին: Ունի նաև այլ հայագիտական աշխատություններ, որոնք մեծավ մասամբ վստահություն չեն ներշնչել այն ժամանակվա հայագետներին և քննադատվել են նրանց կողմից: Մասնավորապես, 1823-ին «Ասիական հանդեսում» հայ բանասեր, Փարիզի Ասիական ընկերության իսկական անդամ Յովհաննես Ջոհրապյանի կողմից խիստ քննադատության է ենթարկվել Ջրպետի հրատարակած *Հայոց լեզվի քերականությունը*²⁴⁰: Սակայն անհրաժեշտ ենք համարում պնդել, որ անկախ իր աշխատություններին տրված իրարամերժ գնահատականներից և դրանց իրական գիտական արժանիքներից, Ջրպետը, այնուամենայնիվ, քաջատեղյակ լինելով հայոց հին պատմությանն ու հայ գրականությանը, իր գործունեությամբ մատուցել է անգնահատելի ծառայություն եվրոպայում հայագիտության զարգացման գործին՝

²³⁹ Զ. [Ա. Չոպանեան], *Շահան Ջրպետ*. «Անահիտ», Բարիզ, 1904, Յունուար, թիւ 1, էջ 8:

²⁴⁰ Stéu Zohrab, *Lettre au sujet de la nouvelle grammaire arménienne de M. Cirbied*, "Journal Asiatique", 1823, tome II, pp. 297-312; - *Réponse de M. Zohrab, docteur arménien à une brochure publiée par M. Girbied*, 1823, tome III, pp. 169-190.

կազմակերպելով հայերենի ուսուցումը Ֆրանսիայի մայրաքաղաքում՝ Փարիզում, և պատրաստելով մի շարք անվանի հայագետներ: Ցանկացած գիտնականի պատիվ կբերեր ունենալ այնպիսի տաղանդավոր ու բազմակողմանի զարգացած աշակերտ և հետևորդ, ինչպիսին Սեն-Մարտենը²⁴¹ է: Բացի դրանից, չպետք է մոռանալ, որ նրա հրատարակած քերականությունն առաջինն էր Ֆրանսիայում և մինչ այդ հայերենի ուսուցման ոչ մի ձեռնարկ գոյություն չուներ: Ջրպետի աշխատությունների քննադատման գործում, հավանաբար, որոշակի դեր է խաղացել նաև քաղաքական գործոնը՝ ստիպել նրան հեռանալ իր զբաղեցրած պաշտոնից. ըստ երևույթին կամ ինչ-որ մեկը հավակնել է այդ պաշտոնին, կամ էլ ֆրանսիացիները, ելնելով Փարիզի Արևելյան կենդանի լեզուների բարձրագույն դպրոցի կանոնադրության դրույթներից, այդ դպրոցի հայոց լեզվի ամբիոնի ղեկավարի պաշտոնում ցանկացել են տեսնել ֆրանսիացու, այլ ոչ թե օտարի:

1811-ի սկզբներին Շահան Ջրպետին հաջողվում է բավականին թվով աշակերտներ հավաքել իր շուրջը: Նա իր դասավանդումն սկսել է քսան աշակերտով, որոնցից միայն հինգն է կարողացել ավարտել ուսումը: Մեր հետազոտություններից պարզվում է, որ այդ դպրոցի առաջին շրջանավարտներից երկուսը՝ Սեն-Մարտենը և Բելլոն²⁴², հետագայում դարձել են անվանի հայագետներ, որոնց թողած ուսումնասիրությունների հսկայական ծավալը նշանակալից դեր է խաղացել ինչպես ֆրանսիական, այնպես էլ եվրոպական հայագիտության զարգացման պատմության մեջ: Հենց նրանց նկատի ունեն Բայրոնը, երբ 1817-ի հունվարի 2-ի նամակում հասցեագրված Ջ. Մլրդեին, գովեստով խոսելով Միսիթարյանների մասին, նշում է. «նրանք այստեղ ներկայացնում են մի շատ հարգելի և ուսումնասեր միաբանություն, և դեռ Բոնապարտի օրոք ֆրանսիացի մի քանի գիտնականներ մեծ եռանդով ձեռնամուխ են եղել նրանց լեզվի ուսումնասիրությանը»²⁴³:

²⁴¹ Սեն-Մարտեն, Անտուան-ժան (1791-1832), ֆրանսիացի արևելագետ: Տիրապետել է մի քանի արևելյան լեզուների՝ արաբերենին, պարսկերենին, հայերենին, ասորերենին, վրացերենին, թուրքերենին: 1820-ից եղել է Ֆրանսիական ակադեմիայի Արևելքի բաժանմունքի ղեկավարը:

²⁴² Բելլո, Մ., ֆրանսիացի հայագետ: Հետագայում դարձել է եկեղեցական գործիչ: Առ այսօր մեզ հայտնի է միայն նրա *Փորձառութիւն հայկական լեզուին* աշխատությունը: (Ցավոք, մեր տրամադրության տակ եղած տեղեկատվական և մասնագիտական աղբյուրներից չհաջողվեց ստանալ Մ. Բելլոյի կենսագրության և գործունեության հետ կապված անհրաժեշտ տեղեկություններ):

²⁴³ T. Moore, *The Life, Letters and Journals of Lord Byron*, էջ 336.

Այդ «մի քանի գիտնականներից» առաջին հերթին կարելի է առանձնացնել «պարագլուխն արեւելագիտաց»²⁴⁴ (ֆրանսիացի նշանավոր չինագետ Ժան-Պիեր-Աբել Ռեմյուզայի (1788-1832) մարգարեական կանխատեսմամբ)²⁴⁵ Սեն-Մարտենին, որը քսանմեկ տարեկան հասակում արդեն շարադրել էր հայագիտության վերաբերյալ իր հիմնական ուսումնասիրությունը՝ *Ձեկուցագրեր Յայաստանի պատմության և աշխարհագրության մասին* մոտ հազար էջանոց երկհատոր ծավալուն ու բովանդակալից աշխատությունը²⁴⁶։ Այդ *Ձեկուցագրերը*, որոնք Արքունի տպարանը հրատարակեց Փարիզում 1818-ին և 1819-ին, մեծ հետաքրքրություն առաջացրին գիտնականների շրջանում, արժանացան արևելագետների բարձր գնահատականին, լայն արձագանք գտան մամուլում (օրինակ, Ֆրանսիայում կանոնավոր կերպով լույս ընծայվող «Գիտնականների տեղեկագիր» հանդեսում (“Journal des savants”), որը մեծ համակրանքով է ողջունել Սեն-Մարտենի աշխատության հրատարակումը և բազում դրվատանքի խոսքեր ուղղել հեղինակի հասցեին) և, ինչպես բնութագրում է Սեն-Մարտենի աշակերտ և կենսագիր Մ. Բրոսսեն²⁴⁷, հանդիսացան «իր բովանդակ փառքը և բովանդակ գրականական զօրութիւնը»²⁴⁸։ Այդ աշխատությունը, որը, կարելի է ասել, Սեն-Մարտենի գրեթե առաջին գործն էր, իրոք որ գլուխ-գործոց է և շարադրված է այնպիսի հմտությամբ, խոր վերլուծություններով և հասուն դատողություններով, որ թվում է, թե դրա հեղինակը ոչ թե խոստումնալից ապագա ունեցող երիտասարդ հետազոտող է, այլ տարիների փորձ ունեցող բազմավաստակ գիտնական։ Այդ իսկ պատճառով, Սեն-

²⁴⁴ Գ. Շրումպֆ, *Ուսումնասիրութիւնք հայ լեզուի եւ մատենագրութեան յԱրեւմուտս (ԺԴ-ԺԹ դար)*, էջ 172։

²⁴⁵ 1813-ին Ա. Ռեմյուզան, պաշտպանելով իր ատենախոսությունը բժշկագիտության վերաբերյալ, դրա առաջին օրինակը նվիրել է Սեն-Մարտենին հետևյալ մակագրությամբ՝ “J. Saint-Martin, alteri litterarum orientalium-spei”։

²⁴⁶ Stéu M. J. Saint-Martin, *Mémoires historiques et géographiques sur l'Arménie*, Paris, de l'Imprimerie Royale: tome premier, 1818; tome second, 1819.

²⁴⁷ Բրոսսեն, Մարի (1802-1880), ֆրանսիացի արևելագետ, աղբյուրագետ։ 1840-ական թվականներին Պետերբուրգի համալսարանում դասախոսություններ է կարդացել Յայաստանի և Վրաստանի պատմության վերաբերյալ։ 1845-ին Վենետիկի Մխիթարյանների մոտ ուսումնասիրել է հայկական ձեռագրերը։ Ֆրանսերեն թարգմանել և ծանոթագրություններով հրատարակել է Թովմա Արծրունու, Ստեփանոս Օրբելյանի, Կիրակոս Գանձակեցու, Զաքարիա Սարկավազի և այլոց երկերը (*Յաւաքումն պատմագրաց Յայոց*, հ. 1-2, ֆրանսերեն)։ Ուսումնասիրությունները վերաբերում են հայկական և վրացական հնագիտական հուշարձաններին, արձանագրություններին, դրամներին և մատենագրությանը։

²⁴⁸ Գ. Շրումպֆ, *Ուսումնասիրութիւնք հայ լեզուի եւ մատենագրութեան յԱրեւմուտս (ԺԴ-ԺԹ դար)*, էջ 175։

Մարտենի *Ձեկուցագրերը* ըստ արժանվույն ընդունվեցին եվրոպական գիտնականների կողմից և երկար ժամանակ նրանց ուսումնասիրությունների համար հանդիսանում էին հայոց պատմության և գրականության վերաբերյալ միակ հավաստի աղբյուր:

Ի դեպ, այդ *Ձեկուցագրերի* ներածությունը թարգմանվել է հայերեն և 1872-ին տպագրվել Կովկասում հայագիտական առաջին հանդեսի՝ «Արարատ» ամսագրի (հրատարակվել է 1868-1919-ին Էջմիածնում՝ Ամենայն Հայոց կաթողիկոսի նշանակած խմբագրի ղեկավարությամբ, նախ՝ որպես «Ամսագիր կրօնական, պատմական, բանասիրական եւ բարոյական», իսկ 1898-ից՝ «Պաշտօնական ամսագիր Հայրապետական Աթոռոյ Ս. Էջմիածնի») էջերում²⁴⁹։ Մեր կարծիքով, ամսագրի խմբագրությունը (կամ գուցե Սեն-Մարտենի աշխատության առաջաբանի թարգմանիչը՝ Ս. Մ. - Գ²⁵⁰) ճիշտ է վարվել այդ հոդվածը վերնագրելով *Հայոց լեզվի և գրականության գիտական նշանակությունը*, քանի որ այստեղ հիմնականում շարադրվում են հայոց լեզվի և հայ գրականության նկատմամբ հեղինակի ունեցած հայացքներն ու տեսակետները։ Սեն-Մարտենը մանրագնին վերլուծում է հայոց լեզվի դերն ու նշանակությունը՝ սկսած հին ժամանակներից մինչև 19-րդ դարը։ Այսպես, խոսելով «երեք հարիւր մղոնաչափ տարածութիւն» ունեցող «Մեծ Հայք անուանեալ մեծատարած» երկրի մասին, «որոյ տէրութիւնը բաժանում են իրենց մէջ Տաճիկք, Պարսիկք և Ռուսք», Սեն-Մարտենն ընթերցողի միտքն ու ուշադրությունը սևեռում է այն իրողության վրա, որ «Այս երկրի երկու հարիւր յիսուն մղոնաչափ տարածութեան մէջ ուրիշ լեզու չէ լսվում բայց եթէ Հայերէն միայն...»²⁵¹, իսկ այնուհետև ավելացնում՝ «պատմութեան և լեզուագիտութեան նկատմամբ անկարելի է ժխտել Հայկական գրականութեան կարևորութիւնը... Ամենայն տեսակ մատենագրաց անընդհատ շարքը, զոր Հայաստանը յառաջ է բերեր մեր թուականի չորրորդ դարուց մինչև մեր օրերը և այն փոյթն ու եռանդը զոր Հայք ցուցեր են տպարանաց հաստատութեան մէջ իրենց բազմութեամբ հաստատուած երկիրներում, որպէս զի երևան հանեն իրենց ազգի

²⁴⁹ Տե՛ս Սեն-Մարթեն, *Հայոց լեզուի եւ գրականութեան գիտնական նշանակութիւնը*, թարգմ. Ս. Մ. «Արարատ», 1872, թիւ Ը., էջ 322-325. թիւ Թ., էջ 354-358. թիւ Ժ., էջ 401-404:

²⁵⁰ «Արարատ» ամսագիրը նշում է, որ Ս. Մ. - Գ, հավանաբար, Սեդրակ Մանդինյանն (1844-1915, հայ մանկավարժ, հասարակական, գրական-թատերական գործիչ) է, իսկ գրականագետ Ս. Ա. Շտիկյանը (*Հայ նոր գրականության ժամանակագրություն (1865-1875)*, Հայաստանի ԳԱ հրատարակչություն, Երևան, 1991, էջ 387) գտնում է, որ խոսքը Ս. Մարությանի մասին է:

²⁵¹ Սեն-Մարթեն, *Հայոց լեզուի եւ գրականութեան գիտնական նշանակութիւնը*, էջ 322:

մատենագիրք, ապացոյցք են իրենց գրականութեան մշակման եռանդուն ջանից և ճգանց: Եւ յիրաւի նոքա ունեցած են և ունին տպարաններ Ամստերտամում, Լէյպցիխում, Վենետկում, Լիվորնոյում, Լեհաստանի Լեօպոլ քաղաքում, Կոստանդնուպօլսում, Չմիւռնայում, Ռուսաստանի զանազան քաղաքներում, Էջմիածնում՝ որ իրենց Եկեղեցւոյ գլխոյ կամ Կաթողիկոսի աթոռատեղին է, Մատրասում և ուրիշ շատ տեղերում»²⁵²: Մանրամասնորեն անդրադառնալով հայ գրականութեան արժանիքներին և պատմագիտական ու բանասիրական ուսումնասիրությունների ասպարեզում նրա ունեցած բազմաթիվ ծառայություններին՝ Սեն-Մարտենը միաժամանակ նշում է, որ «այնու ամենայնիւ անժամօթ էր մնացեր Եւրոպիոյ այդ գրականութիւնը մինչև մեր օրերը»²⁵³: Քննարկելով հայ գրականութեան նկատմամբ այդ անիրավացի անտարբերության պատճառները՝ Սեն-Մարտենը հանգում է այն եզրակացության, որ դրան հիմնականում նպաստել է անկախության կորստից հետո Յայաստանում երկար ժամանակ տիրող ստրկական վիճակը և «այն անիրաւութիւնը զոր արել են Յայերին, պատճառ դարձաւ առաւել ծանր անիրաւութեան՝ զոր գուցէ շատ երկար ևս կշարունակեն առնել նոցա գրականութեան»²⁵⁴:

Ձեկուցագրերի առաջին հատորում Սեն-Մարտենը շարադրել է Յայաստանի ընդհանուր պատմությունն ու աշխարհագրությունը, որոնց մասին մինչ այդ եվրոպացիները գրեթե ոչ մի տեղեկություն չուներին: Այստեղ հեղինակը ներկայացրել է Սեծ և Փոքր Յայքերի լեռների, գետերի, լճերի և առանձին նահանգների նկարագրությունը, մանրագին քննարկել է Յայաստանի և նրա նահանգներից մի քանիսի տարբեր անվանումների ծագմանը վերաբերող հարցեր՝ օգտագործելով և համեմատական վերլուծության ենթարկելով հայ և օտարազգի մատենագիրների աշխատություններում պարունակված տեղեկությունները, ինչպես նաև ներկայացրել է Յայաստանի պատմության համառոտ շարադրանքն ու զետեղել հայոց պատմության բազմաթիվ ժամանակագրական աղյուսակներ: Այդ աղյուսակներում կան մանրամասն տեղեկություններ Յայաստանի չորս գահատոհմների (Յայկազյան, Արշակունիների՝ Երկու ճյուղ, Բագրատունիների և Ռուբինյան տոհմեր) թագավորների, փոխարքաների, իշխանների, կուսակալների, կառավարիչների և մարզպանների գահակալության ժամկետների վերաբերյալ: Բացի դրանից, սույն հատորում արժարժվում են նաև Յայոց և Սիսի (Կիլի-

²⁵² Անդ, էջ 323-324:

²⁵³ Անդ, էջ 403:

²⁵⁴ Անդ, էջ 404:

կիայի) կաթողիկոսություններին վերաբերող հարցեր և բերվում մանրամասն տեղեկություններ Ամենայն Հայոց և Մեծի Տանն Կիլիկիո կաթողիկոսների մասին:

Ձեկուցագրերի երկրորդ հատորում ամփոփված են Սեն-Մարտենի ուսումնասիրությունները Սյունյաց արքեպիսկոպոս Ստեփանոս Օրբելյանի կյանքի և գործունեության, ինչպես նաև Օրբելյանների տոհմի մասին: Այս հատորում Սեն-Մարտենը ֆրանսերեն թարգմանությամբ ներկայացնում և բազմաթիվ ծանոթագրություններով ու մեկնաբանություններով մանրագնին վերլուծում է Մովսես Խորենացու *Հայոց պատմություն* և հայ պատմագիր, աշխարհագրագետ, փիլիսոփա, հասարակական և եկեղեցական գործիչ Վարդան Արևելցու (հայտնի է նաև Վարդան Գանձակեցի, Վարդան Մեծ, Վարդան Վարդապետ և այլ անուններով, 1198-1271) *Աշխարհացոյց* (այն բաղկացած է չորս մասից և ունի գիտական մեծ արժեք) աշխատությունները, տալիս է Հայաստանի մայրաքաղաք Դվինի, երկրի մի շարք այլ քաղաքների և որոշ երկրամասերի նկարագիրը, ինչպես նաև համառոտակի անդրադառնում Դրախտի չորս և Մեծ Հայքի քառասուներկու մեծ ու հայտնի գետերին: Սեն-Մարտենի թարգմանությունների հիմնական արժանիքն այն է, որ դրանք ուղեկցվում են բազմաթիվ ծանոթագրություններով, մեկնաբանություններով, խորիմաստ վերլուծություններով և համոզիչ եզրակացություններով, որոնք վկայում են հեղինակի հմտության, քննադատական մոտեցման, խորիմացության, բազմակողմանի զարգացած լինելու, այսինքն, իսկապես, եվրոպական «արևելագետների պարագլուխ» հանդիսանալու մասին: Սույն հատորում Սեն-Մարտենը գետեղել է նաև Սասանյան Պարսկաստանի հազարապետ Միհրներսեսի 449-ի արքունի հրովարտակը, որով հայ նախարարներից պահանջվում էր ուրանալ քրիստոնեությունը և ընդունել զրադաշտականություն, և 1547-ին Հայոց կաթողիկոս Ստեփանոս Ե Սալմաստեցու նախաձեռնությամբ էջմիածնում կայացած հայ աշխարհիկ և հոգևոր մեծամեծների գաղտնի ժողովում ընդունված Արևելյան Հայաստանի իշխանների (իտալերեն՝ Signori Armeni - Հայ Տերեր) դիմումը Հռոմի պապին՝ պարսկական տիրապետությունից Հայաստանի ազատագրությանն օգնելու խնդրանքով:

1822-ին ֆրանսիացի նշանավոր արևելագետներ բարոն Սիլվեստր դը Սասին (1758-1838), Ժան-Պիեր-Աբել Ռեմյուզան, Անտուան-Լեոնարդ Շեզին (1773-1832), ֆրանսիացի աշխարհագրագետ և հնագետ Էդմոնդ Ֆրանսուա Ժոմարը (1777-1862), ասիական լեզուների պրոֆեսոր, 1816-ից Փարիզում աշխատանքային գործունեություն ծավալող գերմանացի նշանավոր արևելագետ և ճանապարհորդ Հենրիխ-Յուլի ֆոն

Կլավդիուսը (1783-1835), Սեն-Մարտենը և այլ անվանի արևելագետներ հիմնում են «Փարիզի Ասիական ընկերությունը» («La Société Asiatique de Paris»): Նույն թվականից այդ ընկերությունն սկսում է հրատարակել «Ասիական հանդես» («Journal Asiatique») մատենաշարը²⁵⁵, որը մինչև այժմ անխզելիորեն կապված արևելագիտական արժեքավոր ուսումնասիրությունների չընդհատվող շարք է: Այդ ուսումնասիրությունները կարող են դիտարկվել որպես արևելագիտության արխիվ Ֆրանսիայում: «Ասիական հանդեսի» էջերում, ի թիվս արևելագիտական այլ հոդվածների, տպագրվում են նաև շատ հետաքրքիր հայագիտական ուսումնասիրություններ ու տեղեկություններ հայերի և Հայաստանի մասին²⁵⁶: Վերոհիշյալ հանդեսում Սեն-Մարտենը նույնպես հանդես է եկել մի շարք հայագիտական արժեքավոր ուսումնասիրություններով, որոնցում անդրադարձել է Արշակ Երկրորդի ապստամբությանը, Պարսկաստանում ու Հայաստանում Արշակունիների գահատոհմների սկզբնավորման և զարգացման հարցերին, Մովսես Խորենացու կյանքին ու գործունեությանը, 1668-ի ապրիլի 9-ին Լվովում ներկայացված մի հայկական ողբերգության²⁵⁷ վերլուծությանը, հայերեն ձեռագրերին²⁵⁸ և այլն:

²⁵⁵ Ցավոք, շատ հեղինակավոր հանրագիտարաններում թույլ է տրվել անճշտություն՝ 1822-ի փոխարեն նշվել է 1823. տես, օրինակ, *Grand Dictionnaire Universel*, par Pierre Larousse, tome premier, Paris, Administration du Grand Dictionnaire Universel, էջ 746, հոդված «Asiatique»; - *Энциклопедический словарь*, под редакцией профессора И. Е. Андреевского, том I, Издатель: Ф. А. Брокгауз (Лейпциг), И. А. Ефрон (С.-Петербург), С.-Петербург, Семеновская Типо-Литография (И. А. Ефрона), 1890, էջ 233, հոդված «Азиатские общества» և այլն: Նշենք, որ առ այսօր ՀՀ ԳԱԱ արևելագիտության ինստիտուտի գրադարանում պահպանվում է «Journal Asiatique» հանդեսի 1822-ին լույս տեսած առաջին համարի մեկ օրինակ:

²⁵⁶ Տես, օրինակ, *Ouvrages arméniens, publiés récemment à Venise*, «Journal Asiatique», 1823, tome II, pp. 183-185; - *Recherches de M. Aslan Athabékian, sur les Inscriptions et les anciens Monuments littéraires de l'Arménie*, 1826, tome VIII, pp. 251-254; - E. Boré, *De l'Arménie. - De l'action directe et puissante du christianisme sur la société arménienne, etc.*, «Journal Asiatique», Troisième Série, XXXVI, tome I, pp. 209-238 և այլն:

²⁵⁷ Խոսքը *Կոյս և Նահատակ սուրբ Հռիփսիմէ* ողբերգության մասին է: Ինչպես հայտնի է, XVII դարում լեհահայ առաքելական եկեղեցին Հռոմի եկեղեցուն միացնելու ճիզվիտ հոգևորականների ծրագիրը քսանվեցամյա համառ պայքարից և լեհահայերի նկատմամբ կիրառված կրոնական հալածանքներից հետո ֆրանսիական կաթոլիկ միսիոներների օգնությամբ ի վերջո պսակվեց հաջողությամբ: (Այդ իրադարձությունների մասին մանրամասն տես Առաքել Դավրիժեցի, *Գիրք պատմութեանց, Հայկական ԽՍՀ ԳԱ հրատարակչություն, Երևան, 1990, էջ 293-311*: - *Բռնի միութիւն հայոց Լեհաստանի ընդ եկեղոցոյն Հռովմայ*, Ս. Պետերբուրգ, 1884): 1665-ին Լվովում բացվեց պապական դպրոց, որտեղ դպրոցական թատրոնը կիրառվում էր որպես ուսումնական-կրթական համակարգի մի տարր: Վերոհիշյալ ողբերգության հեղինակը հայրապետական դպրոցի հայագետ վերատեսուչ, ֆրանսիացի կրոնավոր Լուի-Մարի Պիգուն էր:

²⁵⁸ Տես M. J. Saint-Martin, *Discours sur l'origine et l'histoire des Arsacides*, «Journal Asiatique», 1822, tome premier, pp. 65-77; - *Notice sur le vie et les écrits de Moysse de Khoren*, 1823, tome II, pp. 321-344; - *Analyse d'une tragédie arménienne, représentée à Léopol, en Pologne*, le 9

Բացի “Journal Asiatique” պարբերաբար հրատարակվող մատենաշարից, Փարիզի Ասիական ընկերությունը, կամ ընկերության ծախսերով, կամ բաժանորդագրության հասույթով, հրատարակել է նաև առանձին գրքեր՝ ասիական հիմնական լեզուների քերականություններ, համառոտ բառարաններ, թարգմանություններ և բնագրեր: Այդ ընկերության հիմնադրման առաջին իսկ տարում որոշվել է հրատարակել նաև Վարդան Այգեկցու առակները: Դրա մասին կա համապատասխան տեղեկատվություն “Journal Asiatique” հանդեսի անդրանիկ համարում, որտեղ զետեղված է մի հաղորդագրություն Փարիզի Ասիական ընկերության 1822-ի հոկտեմբերի 7-ին կայացած նիստի մասին: Զննարկելով ընկերության միջոցների օգտագործման հարցը՝ նիստը որոշել է երկու այլ աշխատանքների հետ միասին ընկերության միջոցների հաշվին հրատարակել Վարդան Այգեկցու առակները (հայերեն և ֆրանսերեն): Դա հիմնավորվել է նրանով, որ հայերեն սովորողների, հատկապես՝ սկսնակների, համար հայերեն տեքստեր գրեթե չկան, և Վարդան Այգեկցու առակները կլրացնեն այդ բացը, իսկ հեղինակի ոճի պարզությունն իր հերթին կօժանդակի, որպեսզի դրանք հայերեն սովորողների համար ծառայեն մոտավորապես այնպիսի տեքստեր, ինչպիսիք են Եզոպոսի և Լոխմանի առակները հունարեն և արաբերեն սովորողների համար:²⁵⁹ Վարդան Այգեկցու առակների ընտրանին, որը պարունակում է 45 առակ, Սեն-Մարտենի թարգմանությամբ բնագրի հետ մեկտեղ հրատարակվել է 1825-ին²⁶⁰:

Սեն-Մարտենը հայ պատմաբանասիրության վերաբերյալ տեղեկություններ ունի տրագրված նաև «Գիտնականների տեղեկագիր» պարբերականում, ինչպես օրինակ, *Ավգերյանի կողմից Եվսեբիոսի Քրոնիկոնի հրատարակման մասին* (*Sur l'édition de la Chronique d'Eusèbe, par Aucher*, 1820), *Մ. Շուլցի Արևելք կատարած ճանապարհորդության մասին* (*Sur le voyage de M. Schulz en Orient*, 1828) հոդվածները և այլն: Առաջին հոդվածում քննարկվում է Մկրտիչ Ավգերյանի կողմից Եվսեբիոսի *Քրոնիկոնի* հրատարակությունը: Ինչպես արդեն նշել ենք, Մ. Ավգերյանը *Քրոնիկոնի* պահպանված հին հայերեն տարբերակը (գրաբար), որը բավականին մոտ էր արդեն գոյություն չունեցող բնագրին, թարգմանել է լատիներեն և 1818-ին Վենետիկում հրատարակել այն՝ գրաբար տարբե-

avril 1668, նույն տեղում, pp. 22-27; - *Deuxième Notice des Manuscrits orientaux, donnée à la Société Asiatique, par le lord Kingsborough*, 1825, tome VI, pp.126-138 և այլն:

²⁵⁹ Տե՛ս “Journal Asiatique”, 1822, tome premier, p. 312-319.

²⁶⁰ Տե՛ս *Հատընտիր առակք Վարդանյ վարդապետի. Choix de Fables de Vartan, én arménien et én français*, Ouvrage publié par la Société Asiatique de Paris, Paris, 1825.

րակի, ծանոթագրությունների և պահպանված հունարեն հատվածների հետ մեկտեղ: Եվսեբիոսի աշխատության այդ թարգմանության մասին (չնշելով թարգմանչի անունը) հիշատակում է նաև Բայրոնը 1818-ի հունվարի 27-ին և ապրիլի 11-ին Ջոն Մըրրեյին հղած իր նամակներում, որոնցից մենք արդեն կատարել ենք մեջբերումներ, և հոգ տանում, որպեսզի այդ հրատարակությունը բաժանորդներ գտնի Անգլիայում: Հիշատակված հաջորդ հոդվածը վերաբերում է Սեն-Մարտենի միջնորդությամբ գերմանացի գիտնական Մ. Շուլցի Հայաստան կատարած ուղևորությանը: Մ. Շուլցը Սեն-Մարտենի հանձնարարությամբ ուսումնասիրել է Վանի միջնաբերդի պատի ուրարտական սեպածն արձանագրությունները: Նա գրեթե վերջացրել էր իրեն հանձնարարված գործը, երբ 1827-ին սպանվում է քրդերի կողմից: Սակայն, Սեն-Մարտենին հաջողվում է ձեռք բերել երիտասարդ հայագետի ուսումնասիրության արդյունքները և դրանք հրատարակել ոչ միայն «Գիտնականների տեղեկագրում», այլև «Ասիական հանդեսում»:

Սեն-Մարտենը մշակել էր Հայաստանի, հայ մշակույթի և հայոց պատմության ավելի մանրագին ու խոր ուսումնասիրության համալիր ու ծավալուն ծրագիր²⁶¹: Դրա իրագործման համար թույլտվություն ստանալու նպատակով Սեն-Մարտենն այդ ծրագիրը գերմանացի բնախույզ, աշխարհագրագետ ու ճանապարհորդ Ալեքսանդր ֆոն Հումբոլդտի (1769-1859) միջոցով, որը մեծ հեղինակություն ուներ Ռուսաստանի իշխանությունների շրջանում, ներկայացրել էր ռուսական կառավարությանը: Ըստ այդ ծրագրի՝ Սեն-Մարտենը պատրաստվում էր նախ ուսումնասիրություններ կատարել ռուսական կայսրության հայաշատ վայրերում (Պետերբուրգ, Մոսկվա, Աստրախան և այլն), իսկ այնուհետև իր հետազոտությունները շարունակել Վրաստանում և Մեծ Հայքում: Սեն-Մարտենի նպատակն էր հայ ժողովրդի պատմության, հայ մշակույթի և Հայաստանի աշխարհագրության վերաբերյալ անհրաժեշտ տեղեկություններ քաղել ինչպես գրադարաններում և պետական արխիվներում պահված նյութերից ու փաստաթղթերից, այնպես էլ առանձին անձանց մոտ եղած հիշատակարաններից: Նա պատրաստվում էր ուսումնասիրել նաև Հայաստանի քարերի և ժայռերի վրա փորագրված արձանագրությունները: Բացի դրանից, հետազոտությունների ամբողջականացման ու ընդհանրացման համար, Սեն-Մարտենն իր առջև նպատակ էր դրել շրջագայություններ կատարել Արևմտյան Հա-

²⁶¹ Տե՛ս *Ֆրանսիական ճեմարանի անդամ Սեն-Մարտենի Յիշատակարանը Հայաստանի ուսումնասիրութեան մասին գրուած Ալեքսանդր ֆոն Հումբոլդի համար*. «Լումայ», 1899, գիրք Ա, էջ 150-159:

յաստանում, մի քանի ամիս մնալ Կ. Պոլսում, այցելել Տրիեստի և Վենետիկի հայերին և եզրափակել իր ուսումնասիրությունները Հռոմի մատենադարաններում, որոնք բազմաթիվ տեղեկություններ ու փաստաթղթեր են պարունակում հայերի, հայ մշակույթի և հայոց պատմության վերաբերյալ:

Ցավոք, Սեն-Մարտենին չհաջողվեց իրագործել այդ շատ կարևոր հայանպաստ ծրագիրը: 1832-ին Ալեքսանդր ֆոն Հոմբոլդտը նրա ծրագիրն ուղարկում է ցարական Ռուսաստանի արտաքին գործերի նախարար Կ. Նեսելռոդին²⁶²: Սակայն վերջինս, խուսաճալով, պատասխանում է Ա. ֆոն Հոմբոլդտին, որ ինքը մեծ հետաքրքրությամբ է կարդացել Սեն-Մարտենի հիշատակարանը, բայց ափսոսում է, որ այժմ վերոհիշյալ շրջաններում գիտական ուղևորություններ ու հետազոտություններ կատարելն անհնարին է՝ պատճառաբանելով պատերազմներից հետո այնտեղ ստեղծված անբարենպաստ պայմանները և անկայուն իրադրությունը²⁶³:

Այստեղ անհրաժեշտ է նշել, որ Կ. Նեսելռոդեն ընդհանրապես դեմ է եղել հայրենասիրական, ազգասիրական և ազատատենչ զաղափարների ցանկացած դրսևորման: Նա բազմիցս խոչընդոտ է հանդիսացել նաև Բայրոնի ստեղծագործությունների հրատարակմանը Ռուսաստանում²⁶⁴:

Այսպիսով, ֆրանսիացի անվանի հայագետ Սեն-Մարտենը, չնայած ունեցավ շատ կարճ կյանք, բայց ծավալեց փայլուն գիտական ու կազմակերպչական գործունեություն և զգալիորեն նպաստեց հայագիտության, ինչպես և, ընդհանրապես, արևելագիտության զարգացմանը Ֆրանսիայում:

Շահան Ջրպետի մյուս աշակերտը բժշկագիտության դոկտոր Մ. Բելուն էր, որի կյանքի և գործունեության մասին առայժմ ունենք շատ կցկտուր տեղեկություններ: Հայտնի է միայն նրա *Փորձառութիւն հայկական լեզուին* աշխատությունը, որը լույս է տեսել Փարիզում 1812-

²⁶² Նեսելռոդե, կոմս Կարլ-Ռոբերտ կամ Կարլ Վասիլիչ (1780-1862), ռուսական պետական գործիչ: Աշխատել է Գերմանիայում, Նիդերլանդների թագավորությունում, Ֆրանսիայում, 1822-1856 թվականներին եղել է Ռուսաստանի արտաքին գործերի նախարար: Հայտնի է ինչպես եվրոպայում, այնպես էլ Ռուսաստանում ի հայտ եկող ազատասիրական ձգտումների նկատմամբ իր ունեցած անկեղծ ատելությամբ:

²⁶³ Տե՛ս «Լումայ», 1899, գիրք Ա, էջ 152:

²⁶⁴ Տե՛ս, օրինակ, Алексеев М. П., *Русско-английские литературные связи (XVIII век – I половина XIX века)*, «Наука», М., 1982 (серия “Литературное наследство”, том 91), с. 410-412.

իմ²⁶⁵։ Բելլոն իր աշխատության ներածության մեջ, խոսելով Ջրպետի կազմակերպած հայերենի ուսուցման դասընթացների մասին, նույնպես, ինչպես և Բայրոնը, նշում է, որ 1811-ի փետրվարի 5-ին «Դասընթացների բացման օրը ներկայացել էր քսան աշակերտ, բայց հետո նրանց մեծ մասը դադարեցրեց հաճախումները, անշուշտ, դժվարությունների պատճառով, որ ներկայացնում է լեզվի ուսումնասիրությունը՝ առանց որևէ տարրական ձեռնարկի, քանզի մենք չունեինք ոչ տպագիր քերականության դասագիրք, ոչ էլ հայերեն-ֆրանսերեն բառարան։ Աշակերտներից միայն հինգը մնացին մինչև վերջ և հինգն էլ՝ ոգևորված այս ուսումնառությունից և իրենց հարգարժան ուսուցչի նկատմամբ ունեցած երախտագիտությունից, խոստացան զարգացնել ու խորացնել լեզվի իմացությունը, որը կապահովի մինչ այժմ իրենց անծանոթ գրականության օգտագործումը»²⁶⁶։ Ս. Բելլոն իր աշխատության մեջ տվել է Մեծ և Փոքր Հայքերի տեղադրության համառոտ նկարագիրը, քննարկել է հայերի ծագման, նրանց կրոնին, հայոց լեզվին ու հայ գրականությանը վերաբերող հարցեր։ Այստեղ հեղինակը մանրամասնորեն վերլուծում է հայկական հնչյունային գրանշանների համակարգը՝ անդրադառնալով տառերի անվանումներին, արտասանությանը, հայերեն գրատեսակներին, հայոց այբուբենի ձևավորմանը, ինչպես նաև այդ այբուբենի հնչյունային և թվային արժեքներին։ Բացի դրանից, աշխատության այդ մասում Բելլոն ֆրանսիացի ընթերցողին ծանոթացնում է հայոց լեզվի խոսքի մասերին և շարահյուսությանը։

Վերոհիշյալ աշխատության մեջ բնագրի հետ մեկտեղ զետեղվել են նաև հայերենից Ս. Բելլոյի կատարած որոշ թարգմանություններ (ֆրանսերեն)՝ երեք հատված Մովսես Խորենացու *Հայոց պատմությունից* (*Թուղթ Աբգարու առ Փրկիչն Յիսուս Բրիստոս, Պատասխանի թղթոյն Աբգարու, զոր գրեաց Թովմաս առաքեալ, հրամանաւ Փրկչին, և Ձերբակալ առնելն Արտաւազդայ յԱնտոնինեայ*), քաղվածք Հայկական ներկայացուցչության կողմից 1686-ին Վենետիկում տպագրված *Խորհրդատետրից՝ Հաւատամք Հայոց* վերնագրով, քաղվածք 1781-ին Կ. Պոլսում տպագրված *Ժամագրքից՝ Հայկական աղոթագրքից՝ Դավանութիւն հաւատոյ Եկեղեցւոյն Հայոց* վերնագրով, և Վարդան Այգեկցու առակներից երկուսը՝ *Աղուհն և Կաքաւն և Եզն և Ձին*, որոնք, Բելլոյի վկայությամբ,

²⁶⁵ Տե՛ս M. Bellaud, Docteur en médecine, *Փորձառութիւն հայկական լեզուին. Essai sur la langue arménienne*, A Paris, de l'Imprimerie Impériale, 1812, de l'ère Arménienne 1261.

²⁶⁶ Անդ, էջ 2։ Իմիջիայլոց, Գ. Շրումպֆը դասընթացների բացման օրը (չնայած նա նույնպես օգտվել է Բելլոյի գրքից) սխալմամբ նշել է 15 փետրվարի (տե՛ս Գ. Շրումպֆ, *Ուսումնասիրութիւնը հայ լեզուի եւ մատենագրութեան յԱրեւմուտս (ԺԴ-ԺԾ դար)*, էջ 110)։

իր աշակերտներին հայերեն թելադրել է Շահան Ջրպետը քսաներկուերորդ դասախոսությունից հետո²⁶⁷։ Սույն ակնարկում պարունակվող հայերեն բառերի և հայկական հատուկ անունների թարգմանության համար հեղինակն աշխատության վերջում ներկայացնում է *Հայ-ֆրանսերեն բառարան*։

19-րդ դարի առաջին կեսին եվրոպական հայագիտության մեջ նշանակալից տեղ է գրավում Շահան Ջրպետի մեկ այլ աշակերտ, Սեն-Մարտենի հայագիտական ուսումնասիրությունների շարունակողներից մեկը՝ Լը Վայան դը Ֆլորիվալը²⁶⁸, որը հայագիտության մեջ կատարելագործվելու նպատակով 1834-ին մեկնել է Վենետիկի Միսիթարյան միաբանություն, սովորել ճեմարանում և ընտրվել միաբանության հայկական ակադեմիայի անդամ։

Ֆլորիվալը նույնպես ցանկացել է ուսումնասիրություններ կատարել Հայաստանում, սակայն, ցավոք, նրան ևս, ինչպես իր ժամանակին Սեն-Մարտենին, չի հաջողվել իրականացնել իր ծրագիրը։ Այդ առթիվ հետաքրքիր տեղեկություններ ենք ստանում խորհրդահայ պատմաբան և բանասեր Լևոն Մելիքսեթ-Բեկի (1890-1963) *XIX դարի առաջին կեսի ֆրանսիական հայագետները՝ ըստ Վրաստանի արխիվային նյութերի* հոդվածից²⁶⁹։ Այդ հոդվածում Լ. Մելիքսեթ-Բեկը գրում է. «Վրաց. ԽՍՀ Պետ. Կենտրոնական Պատմական Արխիվում պահվող «Վրաստանի գլխավոր կառավարչի Դիվանագիտական գրասենյակի» № 11/29 ֆոնդում իր վրա հատուկ ուշադրություն է գրավում № 359 ոչ մեծ (չորս թերթ) գործը՝ «Հայաստանում և Վրաստանում գիտական ճանապարհորդություն կատարելու համար Փարիզից ժամանող հայոց լեզվի պրոֆեսոր Լևայանի և Բրոսեի մուտքը Անդրկովկասի երկրամաս չթույլատրելու մասին» վերնագրով, թվագրված՝ 1834»²⁷⁰։ «Գործը», ինչպես նշում է Լ. Մելիքսեթ-Բեկը, պարունակում է ընդամենը երեք փաստաթուղթ՝ 1834-ին ցարական կառավարության արտաքին գործերի նախա-

²⁶⁷ Անդ, էջ 33։

²⁶⁸ Ֆլորիվալ, Պոլ Էմիլ Լը Վայան (Լըվայյան) դը (1800-1862), ֆրանսիացի հայագետ։ 1826-ին, ավարտելով Փարիզի Արևելյան կենդանի լեզուների բարձրագույն դպրոցը, ժամանակավորապես փոխարինել է իր ուսուցիչ Շահան Ջրպետին, իսկ 1828-ին նշանակվել նույն դպրոցի հայերենի ուսուցիչ։ 1830-ին արքունական հրովարտակով դարձել է Փարիզի Արևելյան կենդանի լեզուների բարձրագույն դպրոցի հայոց լեզվի և գրականության ամբիոնի վարիչ։ Ֆլորիվալը հայագիտական մի շարք աշխատությունների հեղինակ է։

²⁶⁹ Տե՛ս Լ. Մ. Меликсет-Бек, *Французские арменисты первой половины XIX века по архивным материалам Грузии*, Труды Тбилисского государственного университета им. Сталина, т. 63, 1956, с. 299-310.

²⁷⁰ Տե՛ս անդ, էջ 304-305։

րար, կոմս Կարլ Վասիլևիչ Նեսելռոդեի և Վրաստանի գլխավոր կառավարիչ, բարոն Գրիգորի Վլադիմիրովիչ Ռոզենի միջև եղած նամակագրությունը՝ կապված երկու երիտասարդ արևելագետների՝ Լևայանի ու Բրոսեի Հայաստան և Վրաստան կատարելիք այցելության հետ: Լևայանը նույն ինքը՝ Լը Վայան դը Ֆլորիվալն է («գործում» նրա անունն աղավաղվել է): Բերենք մի փոքր հատված Կ. Նեսելռոդեի գաղտնի նամակից՝ ուղղված Գ. Ռոզենին. «Ըստ Փարիզից ստացված լուրերի, կարծես թե, այնտեղի հայոց լեզվի պրոֆեսոր Լևայանը և ինչոր մեկը Բրոսետ անունով (նկատի ունի հայտնի հայագետ և վրացագետ Մարի Բրոսսեին - Ա. Բ.) ֆրանսիական կառավարության հրամանով իբր թե գիտական ճանապարհորդություն պետք է կատարեն Հայաստանում և Վրաստանում, սակայն դրա նպատակն է այդ շրջաններում ցանել անհանգստության սերմեր և զբաղվել լրտեսությամբ»²⁷¹: Այսպիսով, Ֆլորիվալի՝ Հայաստանում ուսումնասիրություններ կատարելու ծրագիրը ձախողվում է:

Լը Վայան դը Ֆլորիվալը հայերի մասին հրատարակած իր առաջին համառոտ աշխատանքում շարադրել է 1828-ին Կ. Պոլսում կաթոլիկ հայերի նկատմամբ իրագործված հալածանքների պատմությունը²⁷²: Այնուհետև, նա ֆրանսերեն շարադրել և մեկ գրքով ներկայացրել է Մխիթարյան միաբանության ստեղծման և զարգացման պատմությունը, համառոտ ակնարկ Հայաստանի աշխարհագրության և պատմության վերաբերյալ, հայ գրականության նկարագիրը և դրա վերակենդանացումը, ինչպես նաև գրառումներ եվրոպական հայագետների մասին²⁷³, որոնց շարքում տեղ են գտել ֆրանսիացիներ Ռիվոլան, Լա Կրոզը, Սեն-Մարտենը, Բելլոն, Բրոսսեն, գերմանացիներ Շրյոդերը, Պետերմանը, անգլիացիներ Վիստոն եղբայրները, Լորդ Բայրոնը, հայ Շահան Ջրպետը և ուրիշներ: Ֆլորիվալը նաև ֆրանսերեն է թարգմանել Մխիթար Գոշի առակները²⁷⁴:

Բացի դրանից, Ֆլորիվալը կատարել է թարգմանություններ հայ մատենագիրների երկերից: Այսպես, 1836-ին Փարիզում ֆրանսերեն հրատարակել է Սովսես Խորենացու *Հայոց պատմությունը*, որի թարգմանությունը եղել է անհաջող, բնագրին ոչ հարազատ և քննադատվել է

²⁷¹ Անդ, էջ 307:

²⁷² Stéu Le Vaillant de Florival, *Exposé des persécutions exercées en 1828 à Constantinople contre les catholiques Arméniens*, Paris, 1831.

²⁷³ Stéu Le Vaillant de Florival, *Mekhitharistes de Saint-Lazare, Histoire d'Arménie, Littérature arménienne* (Seconde Édition), Venise, Imprimerie Arménienne de S. Lazare, 1856.

²⁷⁴ Stéu Le Vaillant de Florival, *Coup - d'oeil sur l'Arménie ou géographie sommaire précis de l'histoire d'Arménie*, Paris, A la librairie française et étrangère, 1846, pp. 1, 42-45.

բանասերների կողմից: Այդ իսկ պատճառով, թարգմանիչն ընդունել է իր սխալը և տպաքանակը հետ է վերցրել վաճառքից: Հետագայում, Ֆլորիվալը նորից է անդրադարձել խորենացու աշխատությանը և Գաբրիել Այվազովսկու աջակցությամբ «1841-ին հայերեն (գրաբար - Ա. Բ.) բնագրով ու գաղղիարեն ընտրելագոյն (ընդգծումը մերն է - Ա. Բ.) թարգմանությամբ նոր հրատարակութիւն մը»²⁷⁵ իրականացրել²⁷⁶: Այդ հրատարակությունը, բացի հայերեն բնագրից և ֆրանսերեն թարգմանությունից, ընդգրկում է նաև աշխարհագրական տեղեկանք պարունակող հավելված, ամբողջ հայոց պատմության համառոտ շարադրանքը և հայ գրականության պատկերը: Իսկ աշխատության առաջաբանում Ֆլորիվալը բարձր է գնահատում խորենացու երկը, համառոտակի տալիս է հայ մատենագրության ուրվագծերը և նշում դրա տեղն ու դերը համաշխարհային գրականության մեջ: Խոսելով հայոց լեզվի արժանիքների մասին՝ Ֆլորիվալը հանգում է այն եզրակացության, որ այն «մայր ու հնութեան մեջ իր նախանձորդը չունեցող լեզու մը» է, որ «կարծուածէն աւելի արժանաւոր է ոչ միայն լեզուագիտաց մտադրութեանն, այլ նաեւ պատմական բանասիրութեան պարապողաց»²⁷⁷:

Ֆլորիվալը հայագիտության վերաբերյալ մի շարք հոդվածներ է տպագրել «Journal Asiatique» հանդեսում, ինչպես նաև անդրադարձել V դարի հայ փիլիսոփայական մտքին: Մասնավորապես, 1853-ին Փարիզում նա լույս է ընծայել Եզնիկ Կողբացու *Եղծ աղանդոցի* ֆրանսերեն թարգմանությունը²⁷⁸: Սակայն բանասիրության մեջ այս թարգմանությունը հաջողված չի համարվում²⁷⁹: Եզնիկ Կողբացու երկի ֆրանսերեն շատ ավելի հաջող թարգմանություն է համարվում ֆրանսիացի հայագետ Լ. Մարիեսի մեկ դար հետո կատարած թարգմանությունը, որը *Eznik de Kolb De Deo* խորագրով և ընդարձակ ու կարևոր ծանոթագրություններով տպագրվել է «Patrologia orientalis»-ի XXVIII հատորում (Paris, 1959):

²⁷⁵ Գ. Շրումպֆ, *Ուսումնասիրութիւնք հայ լեզուի եւ մատենագրութեան յԱրեւմուտս (ԺԴ-ԺԹ դար)*, էջ 130:

²⁷⁶ Stéu Moïse de Khoréne, auteur du V-me siècle, *Histoire d'Arménie*, texte arménien et traduction française, avec appendice contenant notice géographique, précis de toute l'histoire d'Arménie; tableau de la littérature arménienne, Paris, 1841.

²⁷⁷ Գ. Շրումպֆ, *Ուսումնասիրութիւնք հայ լեզուի եւ մատենագրութեան յԱրեւմուտս (ԺԴ-ԺԹ դար)*, էջ 130-131:

²⁷⁸ Stéu Docteur Ezniq, *Réfutation des différentes sectes des païens de la religion des Perses, de la religion des Sages de la Grèce et de la secte de Marcion*, Paris, 1853.

²⁷⁹ Տե՛ս Ա. Ա. Աբրահամյան, *Ներածություն. Եզնիկ Կողբացին և իր գործը*, «Եզնիկ Կողբացի, Եղծ աղանդոց», «Հայաստան» հրատարակչություն, Երևան, 1970» գրքում, էջ 28: - Գ. Շրումպֆ, *Ուսումնասիրութիւնք հայ լեզուի եւ մատենագրութեան յԱրեւմուտս (ԺԴ-ԺԹ դար)*, էջ 135-136:

Այսպիսով, Բայրոնի 1816-ի դեկտեմբերի 5-ին և 1817-ի հունվարի 2-ին գրած նամակները կարծես թե լրացնում են մեկը մյուսին՝ փաստելով հայագիտության զարգացման սկիզբը Ֆրանսիայում: Բայրոնի նամակները, որոնց հիման վրա փորձ արվեց ուրվագծել հայագիտության զարգացումը Եվրոպայում, բացառիկ կարևոր նշանակություն ունեն, քանի որ դրանք իրենց տեսակի մեջ միակն են նորության ու արժանահավատության առումով և պարունակում են հավաստի տեղեկություններ ու փաստեր ինչպես Միսիթարյանների գրական ու լուսավորական գործունեության, այնպես էլ Եվրոպացի գիտնականների հայագիտական ուսումնասիրությունների վերաբերյալ: Այդ նամակների ուսումնասիրությունները թույլ են տալիս ավելի խորը բացահայտել 18-19-րդ դարերի հայ-անգլիական գրական առնչությունները, միաժամանակ նաև նոր և արժեքավոր տեղեկություններ ձեռք բերել նույն ժամանակաշրջանի հայ-եվրոպական գրական կապերի մասին:

§ 2.3. Բայրոնի հայագիտական ուսումնասիրությունները

Հայ-անգլիական գրական առնչությունների պատմության մեջ նշանակալի տեղ են գրավում հայագիտության ասպարեզում Բայրոնի կատարած ուսումնասիրությունները: Վիստոն եղբայրներից հետո անգլիական իրականության մեջ Բայրոնն էր, որ սկսեց զբաղվել հայոց լեզվի և հայ մշակույթի ուսումնասիրությամբ:

Բայրոնի նամակներից ակնառու է դառնում նրա խորին հարգանքն ու համակրանքը հայոց լեզվի նկատմամբ: Իր խոստովանությամբ դա «...մի հարուստ լեզու է», արժանի մանրագնին ուսումնասիրության, որի ընթացքում «լիովին փոխհատուցվում են սովորողի չարչարանքները»²⁸⁰: Բայրոնը 1816-ի դեկտեմբերի 18-ին քրոջը՝ Ավգուստա Լիին (1783-1851), ուղղած նամակում գրում է. «Ամեն առավոտ գնում եմ հայկական վանք (հայերի, փոքրիկս, ոչ միանձնուհիների) լեզու սովորելու, նկատի ունեն հայոց լեզուն...»²⁸¹:

1817-ին Հարություն Ավգերյանը և Բայրոնը միացյալ ջանքերով հրատարակում են *Անգլերեն-հայերեն քերականության ձեռնարկը*՝ հայերի օգտագործման համար: Դեռևս 1816-ի դեկտեմբերի 24-ին Թո-

²⁸⁰ Th. Moore, *The Life, Letters and Journals of Lord Byron*, London, John Murray, 1908, p. 329.

²⁸¹ *The Letters of George Gordon, 6th Lord Byron*, Selected by R. G. Howarth, with an Introduction by André Maurois, published in London and Toronto by J. M. Dent and Sons Ltd, and in New York by E. P. Dutton, 1933, p. 169.

մաս Մուրին ուղղված նամակից տեղեկանում ենք, որ շուտով հրատարակվելու է այդ ձեռնարկը. «Առավոտները մակույկով գնում են Ս. Ղազար վանքի հայրերի հետ հայերեն թոթովելու և օգնելու նրանցից մեկին (խոսքը Յ. Ավգերյանի մասին է - Ա. Բ.) անգլերենը ուղղելու անգլերեն-հայերեն քերականության մեջ, որը շուտով հրատարակվելու է»²⁸²։ Բանաստեղծը, կարծես թե փոխհատուցման համար, առաջարկում է իր ուսուցչին այն հրատարակել իր միջոցներով, ինչպես նաև հոգում դրա տարածման մասին։ Այդ մասին նա գրում է Անգլիայում գտնվող իր ընկերներին, գովեստով խոսում Ավգերյանի տաղանդի և գործունեության մասին։ «Մեկ այլ ծրարով ուղարկում են Ձեզ մի քանի թերթ անգլերեն-հայերեն քերականությունից՝ հայերի օգտագործման համար, - գրում է Բայրոնը Ջոն Սըրբերին 1817-ի հունվարի 2-ի նամակում, - որի հրատարակմանը ես իրոք խթանել և աջակցել եմ։ (Այն ինձ վրա նստեց ընդամենը հազար ֆրանկ՝ ֆրանսիական լիվր)։ Դեռ չարունակում են հայոց լեզվի դասերս, ճիշտ է ոչ բոլորն առաջադիմությամբ, բայց և օրեցօր եղածին մի բան ավելացնելով։ Հայր Պասկալը²⁸³ իմ աննշան օգնությամբ (նրա իտալերենը անգլերենի են թարգմանում) չարունակում է պատրաստել հայերեն-անգլերեն քերականության (անգլիացիների համար) ձեռագիրը, որը նույնպես կտպագրվի, երբ ավարտվի։

...Երբ այս քերականությունը (ես նկատի ունեմ այժմ տպագրվողը) պատրաստ լինի, չե՞ք առարկի, արդյոք, վերցնել քառասուն կամ հիսուն օրինակ, որոնք հինգ կամ տասը գինեայից ավելի չեն արժենա և դրանց վաճառքով շարժել ուսյալների հետաքրքրությունը»²⁸⁴։

Հարություն Ավգերյանը *Անգլերեն-հայերեն քերականության* ձեռնարկի վերաբերյալ իր *Ինքնապատում օրագրության* մեջ գրում է. «Ձկնի ուսանելոյ զվերծանութիւն տառից՝ ասաց ցվարժապետ իւր տալ տպագրել իւրովք ծախիւք զԱնգղիական և զՀայերէն քերականութիւն իւր... և ինքն ևս սրբագրէր ընդ նմա գթերթս տպագրութեանն»²⁸⁵։ Միաժամանակ նշենք, որ այդ ձեռնարկի հրատարակությանն անդրադարձել է նաև «Journal Asiatique» հանդեսը 1823-ին²⁸⁶։

1819-ին Ավգերյանն ու Բայրոնը ձեռնամուխ են լինում *Հայերեն-անգլերեն քերականության* ձեռնարկի հրատարակմանը՝ անգլիախոս

²⁸² Th. Moore, *The Life, Letters and Journals of Lord Byron*, էջ 330:

²⁸³ խոսքը Յ. Ավգերյանի մասին է:

²⁸⁴ Th. Moore, *The Life, Letters and Journals of Lord Byron*, էջ 336:

²⁸⁵ Հ. Ղեւոնդ Տայեան, *Լորտ Պայրըն ի Ս. Ղազար*. «Բազմավէպ», 1924, № 4, էջ 136:

²⁸⁶ Stéu *Ouvrages arméniens, publiés récemment à Venise*, «Journal Asiatique», 1823, tome II,

ուսանողության համար: Սա այն ձեռնարկն էր, որի մասին Բայրոնն ակնարկում է դեռևս 1817 թվականի մարտի 25-ին Ջ. Մըրրեին հասցեագրված նամակում. «...մյուսը դեռևս ձեռագիր վիճակում է»²⁸⁷: Հարություն Ավգերյանի խնդրանքով Բայրոնը *Հայերեն-անգլերեն քերականության* ձեռնարկի համար մի առաջաբան է գրում, որտեղ խոսում է հայ ժողովրդի և նրա հոգևոր գանձերի մասին: «Երբ 1816 թվականին ժամանեցի Վենետիկ... ես նույնպես, - գրում է Բայրոնը այդ առաջաբանում, - շատ ճանապարհորդների նման, խիստ տարված էի Ս. Ղազար վանքի միաբանությամբ, որը միավորում է կղերական հաստատության բոլոր առավելությունները, առանց նրա մոլորություններից որևէ մեկի...

Այս մարդիկ, - այնուհետև շարունակում է իր միտքը բանաստեղծը Մխիթարյանների մասին, - մի հարստահարված և բարձրատոհմ ազգի կրոնավորներ են, ազգ, որը հրեաների և հույների պես տարագիր ու ստրուկ է եղել՝ առանց առաջինների ինքնամեկուսացման և վերջինների ստրկամտության: Այս ժողովուրդը հարստացել է առանց կեղեքելու և ստրկության մեջ արժանացել պատվի առանց բանսարկության: Բայց նրա տեղը, այնուամենայնիվ, երկար ժամանակ եղել է «գերության տան» մեջ, որ վերջերս բազմապատկել է իր անթիվ օբևանները: Թերևս դժվար լինի գտնել մի ազգի տարեգրություն, որն ավելի զերծ լինի արատավորող ոճիրներից, քան հայերինը, որոնց առաքինությունները խաղաղասիրության արգասիք են, իսկ արատները՝ բռնադատման հետևանք: Սակայն ինչպիսին էլ լինեն նրանց ճակատագիրը, որը դառն է եղել, ինչպիսին էլ լինի այն ապագայում, նրանց երկիրը հավետ պիտի մնա աշխարհի ամենահետաքրքիր երկրներից մեկը, և թերևս նրանց լեզուն ավելի խորը ուսումնասիրության պահանջ է դնում՝ ավելի գրավիչ դառնալու համար: Եթե վստահենք ս. Գրքին, դրախտը Հայաստանում էր, Հայաստան, որն իր հողի վաղանցուկ առնչակցության պատճառով Ադամի սերունդների պես թանկ վճարեց մի մարդու երջանկության դիմաց, որն իր փոշուց էր ստեղծված: Հայաստանում էր, որ ջրիեղեղը սկսեց տեղի տալ և իջավ աղավմին: Բայց դրախտը դեռ չէր հասցրել անհետանալ, երբ ծայր առավ այդ երկրի տարաբախտությունը, քանզի երկար ժամանակ հզոր թագավորություն լինելով հանդերձ, համարյա երբեք անկախ չեղավ՝ և պարսից սատրապները, և թուրք փաշաները նմանաբար անապատ դարձրին այն երկիրը, ուր աստված մարդուն ստեղծել էր իր իսկ պատկերով»²⁸⁸: Մտքի և հոգու խորաթափանց ընկա-

²⁸⁷ Th. Moore, *The Life, Letters and Journals of Lord Byron*, էջ 346:

²⁸⁸ Ամդ, էջ 336-337:

լումով, մեծ ջերմությամբ են տոգորված այս տողերը՝ հայ ժողովրդի, նրա հոգևոր գանձերի, լեզվի արժանիքների և դառը ճակատագրի մասին: Բանաստեղծը Մխիթարյան հայրերի մեջ չի տեսել լոկ կրոնավորների: Նա հիացել է կղերական այս հաստատության իրենց ազգի համար կատարած հսկայական օգտակար աշխատանքով: Քաղաքական նկատառումներից ելնելով Մխիթարյանները որոշում են չհրապարակել այդ առաջաբանը: Դրա հետևանքը եղավ այն, որ Բայրոնի ոչ մի հաշտության ու զիջումի չգնացող խռովահույզ հոգին ըմբոստացավ այս անգամ արդեն օբյեկտիվ պատճառների դեմ: Բանաստեղծը վիրավորվեց և դադարեցրեց իր այցելությունները Ս. Ղազար:

Վերոհիշյալ առաջաբանի, ինչպես նաև *Հայերեն-անգլերեն քերականության* ձեռնարկի մասին Հարություն Ավգերյանը նույնպես հիշատակում է իր *Ինքնապատում օրագրության* մեջ. «Ապա յորդորեաց գնա յօրինել միւս ևս քերականութիւն Հայերէն և Անգղիական յօգուտ ազգայնոց իւրոց: Եւ նա արար զայն շարադրեալ զկանոնսն յիտալական բարբառ. զորս եյեղ նա յԱնգղիականն: - Ձկնի աւարտման քերականութեանն թարգմանեաց նա ի Լատին բարբառոյ զերկոսին երրորդ թուղթս Սրբոյն Պօղոսի առ Կորնթացիս, և հատուածս ինչ բանից ի մերոց նախնեաց ձեռնտուութեամբ վարժապետի իւրոյ, զորս և կամէր դնել ի քերականութեան անդ ի կրթութիւն անգղիացւոց: - Ապա ի խնդրոյ Վարժապետի իւրոյ յօրինեաց նա զՅառաջաբանութիւն այնր քերականութեան յԱնգղիական բարբառ. այլ քանզի երգիծանէր նա ի նմա զՏաճիկս և զՊարսիկս, չկամեցաւ Հ. Յարութիւն տպագրել զայն: Եւ նա թպէտև խոստացավ յօրինել միւս ևս անվնաս, բայց անդէն լքաւ սիրտ նորա... Եւ այնպէս մնաց քերականութիւնն գրչագիր, և ինքն ո՛չ ետ զխոստացեալ դրամսն վասն տպագրութեան սորին»²⁸⁹:

Թուրքերի և պարսիկների հասցեին ասված սուր խոսքերի պատճառով վերոհիշյալ առաջաբանը դեռևս երկար ժամանակ մնաց անտիպ: Հետագայում Թոմաս Մուրը գտավ այն բանաստեղծի թղթերում և առաջին անգամ հրատարակեց նրա մահվանից վեց տարի անց՝ 1830 թվականին Լոնդոնում լույս ընծայված *Լորդ Բայրոնի նամակները և օրագրերը՝ կենսագրական տեղեկություններով* խորագիրը կրող գրքում²⁹⁰: Դրանից հետո միայն այն թարգմանվեց Մխիթարյանների կողմից և առաջին անգամ հայերեն լույս տեսավ *Ծաղկաքաղ քերթո-*

²⁸⁹ Ղ. Տայեան, *Լորտ Պայրըն ի Ս. Ղազար*, էջ 136:

²⁹⁰ Տե՛ս Th. Moore, *Letters and Journals of Lord Byron: with Notices of His Life*, London,

դաց անգղիացւոց գրքում 1852 թվականին՝ *Ի թղթոց Լորտ Պայրընի*²⁹¹ խորագրով: Այնուհետև այն բազմիցս զետեղվել է Մխիթարյանների հրատարակած տարբեր ժողովածուներում, արևելահայ և արևմտահայ պարբերականներում, տարեցույցներում և այլուր:

Ինչպես արդեն նշել ենք, այս առաջաբանը դեռևս XIX դարում թարգմանվել է նաև ֆրանսերեն և ռուսերեն, ընդ որում, այն տպագրվել է ֆրանսերեն դեռևս XIX դարի 30-ական թվականների սկզբին²⁹²: Այսինքն, փաստորեն այդ հանրահայտ առաջաբանը ֆրանսերեն թարգմանվել և հրատարակվել է ավելի շուտ, քան հայերեն:

Սակայն բացի հայերեն սովորելուց և իր հայերենի ուսուցիչ Հ. Ավգերյանի հետ *Հայերեն-անգլերեն քերականության և Անգլերեն-հայերեն քերականության* ձեռնարկներ կազմելուց, Բայրոնը կատարել է թարգմանություններ հայ մատենագրությունից: Այսպես, 1817-ի մարտի 31-ին Բայրոնը գրում է Թ. Մուրին, որ ինքը հայերենից անգլերեն է թարգմանել Ս. Պողոսի նամակները՝ ուղղված կորնթացիներին. «Արդյո՞ք գրել եմ Ձեզ, որ թարգմանել եմ առաքելական թղթերից երկուսը՝ Ս. Պողոսի և կորնթացիների նամակագրությունը, որ մեզ մոտ կորած է, բայց հայերեն կա և, ինձ թվում է, շատ արժանահավատ է: Ես այն թարգմանել եմ Ս. Գրքին հատուկ անգլերենով»²⁹³: Թ. Մուրը այս նամակի վերաբերյալ տալիս է հետևյալ ծանոթագրությունը.

«Այս առաքելական թղթերի վավերականության միակ հավանական երաշխիքը բխում է այն փաստից, որ Ս. Պողոսը (Մոշեյմի և ուրիշների կարծիքով) մեզ մոտ առաջինը համարվող իր թղթից առաջ, կորնթացիներին ուղարկած է եղել ինչ-որ մի այլ առաքելական թուղթ: Եվ չնայած սրան, այս թղթերը բոլորեթյան համարվել են անվավեր: Թեև Պրայմեթ Աշըրը, Իոհան. Գրեգորիուսը և ուրիշ ուսյալ մարդիկ հաճախակի հիշատակում էին դրանց գոյության փաստը հայերենում, սակայն, իմ կարծիքով, առաջինը Վիստոններն էին, որ այդ լեզվից թարգմանեցին թղթերը և հունարեն ու լատիներեն տարբերակների հետ մեկտեղ կցեցին Սովսես Խորենացու *Հայոց պատմության* իրենց հրատարակությանը, որ տպագրվեց 1736-ին: Լորդ Բայրոնի թարգմանությունը, որքան ինձ հայտնի է, երբևէ անգլերենում արված առաջին փորձն է, և լինելով նրա գրչի արդյունքը, անշուշտ, պետք է, որ առավել հետաքրքրություն առա-

²⁹¹ Տե՛ս *Ծաղկաբաղ թերթոդաց անգղիացւոց* (հայերեն և անգլերեն), Ս. Ղազար, Վենետիկ, 1852, էջ IV-IX:

²⁹² Տե՛ս Գ. Շրումպֆ, *Ուսումնասիրութիւնք հայ լեզուի եւ մատենագրութեան յԱրեւմուտս (ԺԴ-ԺԹ դար)*, էջ 115:

²⁹³ Th. Moore, *The Life, Letters and Journals of Lord Byron*, p. 347.

ջացնի, և ընթերցողը դժգոհ չի մնա, գտնելով այն Հավելվածում: Իմ ունեցած օրինակին կցված է իր իսկ ձեռքով արված հետևյալ մակագրությունը. «Անգլերեն թարգմանեցի (1817, հունվար-փետրվար) Ս. Ղազար վանքում, հայ վանական հ. Պասկալ Ավգերի օժանդակությամբ և հայերեն բնագրի մեկնությամբ՝ ԲԱՅՐՈՆ: Ձեռքիս տակ ունեի նաև, - ավելացնում է նա, - լատիներեն տեքստը, որը շատ տեղերում աղավաղված է և մեծ վրիպումներ ունի»»²⁹⁴:

Վերոհիշյալ թարգմանությունը Բայրոնն ուղարկում է Ջ. Մըրրեին՝ հրատարակության համար: Սակայն, ինչ-ինչ պատճառներով Մըրրեն այն չի հրատարակում, և Բայրոնը նրան իր 1820-ի մարտի 28-ի նամակում հիշեցնում է դրա մասին. «Կուզեմայի իմանալ թե ի՞նչ եղան Ս. Պողոսի երկու առաքելական թղթերը, որ թարգմանել էի հայերենից ավելի քան երեք տարի առաջ...»²⁹⁵: Չստանալով պատասխան՝ Բայրոնը 1821-ի հոկտեմբերի 9-ի նամակում կրկին հարցնում է Ս. Պողոսի թղթերի մասին. «Ի՞նչն է պատճառը, որ մի կողմ եք դրել Ս. Պողոսի առաքելական թղթերը, որ թարգմանել էի հայերենից...»²⁹⁶: Մենք չգիտենք՝ Ջ. Մըրրեն հրատարակել է վերոհիշյալ թղթերը, թե ոչ: Մեզ հայտնի է, որ Ս. Պողոսի երկու առաքելական թղթերի Բայրոնի թարգմանությունը տեղ է գտել 1835-ին Փարիզում հրատարակված *Լորդ Բայրոնի երկերի ժողովածուի* մի հատորյակում²⁹⁷:

Վենետիկի Ս. Ղազար կղզում Բայրոնը կատարել է որոշ թարգմանություններ հայ հին պատմագիրներից: Այսպես, նա թարգմանել է հատվածներ Մովսես Խորենացու *Հայոց պատմությունից*, Ներսես Լամբրոնացու *Ատենաբանութիւնից* և այլն: Ինչպես նշվել է բազմիցս, Բայրոնի վրա խոր տպավորություն է թողել հայ մշակույթը: Սակայն միշտ ենթադրվել է, որ բանաստեղծն իր «հայկական» ուսումնասիրությունների շրջանակներում սահմանափակվել է միայն հայ հնագույն և միջնադարյան գրողների ստեղծագործություններով, չնայած պետք էր ակնկալել, որ նա հետաքրքրվել է նաև հայ ժամանակակից քնարերգությամբ, քանի որ Ավգերյանի *Ինքնապատում օրագրության* մեջ կատարված գրառումներից տեղեկանում ենք, որ Բայրոնը խնդրել է Ավգերյանին իրեն նյութեր տրամադրել ինչպես ժամանակակից, այնպես էլ հնագույն հայ բանաստեղծությունների վերաբերյալ: Այնուամենայնիվ,

²⁹⁴ Անդ, էջ 347-348:

²⁹⁵ Անդ, էջ 439:

²⁹⁶ Անդ, էջ 536:

²⁹⁷ Տես *The Complete Works of Lord Byron*, in one volume, Paris, published by A. and W. Galignani and Co., 1835, էջ 819-821:

մինչև վերջերս ոչ մի հիմք և ապացույց չկար, որ Բայրոնը հայ ժամանակակից որևէ ստեղծագործություն է թարգմանել: Այսուհանդերձ, Օքսֆորդի համալսարանի հրատարակչության կողմից Բայրոնի *Չափածո ստեղծագործությունների լիակատար ժողովածուի* ընթացիկ հրատարակման կապակցությամբ «1976-ին, պրոֆեսոր Մաք Գանըր Լոնդոնի Ջոն Մըրրե ՄՊԸ-ում Բայրոնի արխիվը զննելիս, - ինչպես նշում է անգլիացի հայագետ Չ. Դաուսեթը, - պատահաբար հանդիպեց մի ձեռագիր փաստաթղթի՝ վերնագրված՝ «Թարգմանություն հայերենից: Բյուզանդյան ամառանոցի զվարճալիքները» (անգլերեն՝ *The Pleasures of the Summer Houses of Byzantium* - Ա. Բ.), և հարց ու փորձ արեց, թե արդյո՞ք որևէ մեկը կարող է ներկայացնել հայերեն բնագիրը»²⁹⁸: Բարեբախտաբար, որոշ ժամանակ անց, Փարիզի Ալբոնի հրապարակի վրա գտնվող Հայկական գրադարանում (Bibliothèque Arménienne) գտնվեց հայ հայտնի աշխարհագրագետ Ղ. Ինժիճյանի մի քերթվածը, որի վերնագիրն անգլերեն թարգմանված էր հետևյալ կերպ. *The Byzantine Summer-House in the Straits of Constantinople, called by the Turks Boğaz İçi* (The Golden Horn)²⁹⁹: Բայրոնը թարգմանել է այդ գործից ընդամենը 4-5 էջ (253 էջից)՝ նախերգանքը, որը պարունակում է հինգ տուն, և տասնյոթ տուն (6-ից մինչև 22) առաջին երգից, որը բաղկացած է յոթանասուն տնից՝ համարակալված 6-ից մինչև 75: Չ. Դաուսեթը, մեջբերելով այդ հատվածները և դրանց անգլերեն թարգմանությունը, մանրամասնորեն վերլուծում է Բայրոնի կատարած թարգմանությունը: Մենք բաժանում ենք Չ. Դաուսեթի այն եզրահանգումը, որ Ղ. Ինժիճյանի «պոեմի թարգմանությունը հեշտ չէ. բառապաշարը հարուստ է, ոճը և քերականությունը՝ բարդ...»³⁰⁰, իսկ Բայրոնը հայերեն սովորելու համար «հատկացնելով շատ կարճ ժամանակ», միանգամայն բնական է և հավաստի, որ չէր կարող ունենալ «իրենց բոլոր բարդություններով հանդերձ լեզվական խոր գիտելիքներ»³⁰¹: Սակայն, չնայած այդ հանգամանքին, մեր կարծիքով, Բայրոնի թարգմանությունը հաջողված է, նրբագեղ և ընդհանուր առմամբ ճշգրտորեն է արտահայտում բնագրի բովանդակությունն ու իմաստը: Դա, ըստ երևույթին, միանգամայն

²⁹⁸ Charles Dowsett, "The Madman has come back again!" *Byron and Armenian: In Commemoration of the 200th Anniversary of Lord Byron's Birth*, "Journal of Society for Armenian Studies (JSAS)", volume 4, 1988-1989, p. 33.

²⁹⁹ Տե՛ս Դուկաս Ինժիճեան, *Ամարանոց Քիւզանդեան Ի նեղուցին կոստանդնուպօլսոյ կոչեցեալ ի տաճկաց Պօղազ Իջի*, ի Վենետիկ, ի Վանս արքայն Դազարու, 1794:

³⁰⁰ Charles Dowsett, "The Madman has come back again!" *Byron and Armenian: In Commemoration of the 200th Anniversary of Lord Byron's Birth*, էջ 42:

³⁰¹ Անդ, էջ 47:

սպասելի էր և, հավանաբար, անմիջական հետևանք այն փաստի ու իրողության, որ Բայրոնը, իրոք, մեծ բանաստեղծ էր և «այն անձնավորությունը չէր, որ գոհամար բանասիրական մանրութներով ու կարկատաններով», այլ ձգտում ու «խորամուխ էր լինում ընդհուպ մինչև նյութի սիրտն ու հոգին...»³⁰²:

Բայրոնի կյանքի ու մահվան տարբեր տարելիցների կապակցությամբ (1846, 1894, 1901, 1924, 1932 և այլն) Մխիթարյանները ինչպես առանձին գրքերով, այնպես էլ «Բազմավեպ» հանդեսում հրատարակել են հայերին և Հայաստանին վերաբերող նրա մի շարք նամակները և վերոհիշյալ առաջաբանը: Բայրոնի բազմաթիվ թարգմանությունները հայ մատենագրությունից (հատվածներ Սովսես Խորենացու *Հայոց պատմությունից*, Ներսես Լամբրոնացու *Ատենաբանությունից*, Ս. Պողոսի կորնթացիներին ուղղված առաքելական թղթերը, որոնց բնագիրը չի պահպանվել, իսկ թարգմանությունն այդ ժամանակ գոյություն է ունեցել միայն հայ մատենագրության մեջ, և անգլերեն առաջին անգամ այն թարգմանել է Բայրոնը³⁰³, և այլն) մեկ անգամ ևս հավաստում են նրա անսպառ հետաքրքրությունը հայ մշակույթի նկատմամբ:

³⁰² Անդ:

³⁰³ Տե՛ս, օրինակ, *Ծաղկաբաղ քերթողաց անգղիացվոց*, Ս. Ղազար, Վենետիկ, 1852: - *Lord Byron's Armenian Exercises and Poetry* [հայերեն և անգլերեն], Ս. Ղազար, Վենետիկ, 1870:

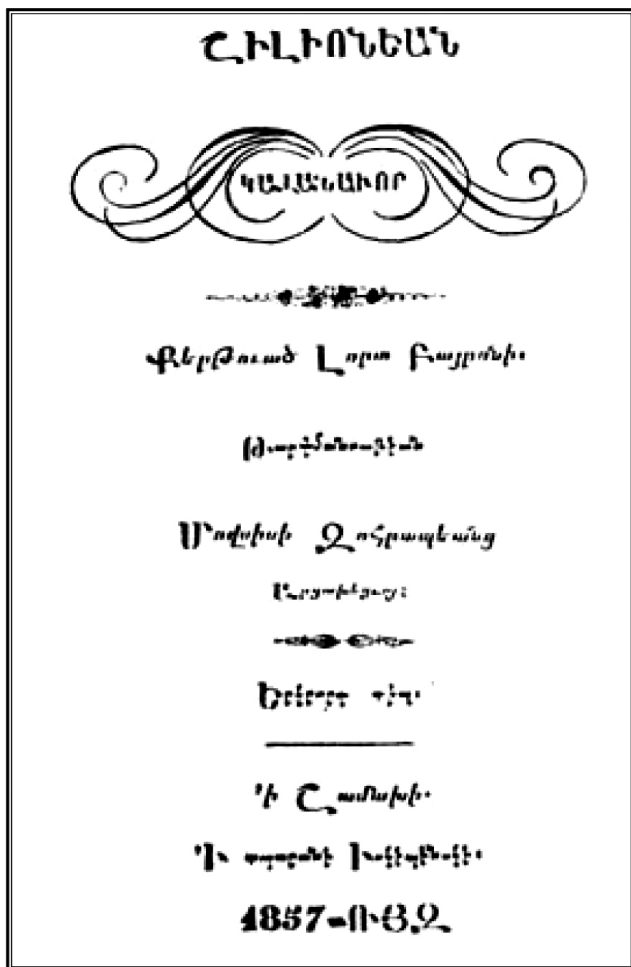
ԳԼՈՒԽ III

ՀԱՅ ԳՐԱԿԱՆ-ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ ՄԻՏՔԸ ԲԱՅՐՈՆԻ ՄԱՍԻՆ

«Նափուլունեն ետքը մէկ մարդ մը չէ եղած որ այնչափ մեծ անուն հանէ աշխարհքիս վրայ աս դարուս մէջ, որչափ աս բանաստեղծը. բնութիւնն ալ կարծես թէ ասոր տուած խելքն ու կարգէ դուրս կատարելութիւնները բնաւորութիւնները՝ ուրիշ մարդու չէ տուեր»³⁰⁴.

Բայրոնի Ս. Ղազար կղզում ունեցած հանդիպումներն օժանդակեցին, որ հայ մտավորականությունը շատ վաղ, սկսած դեռևս 19-րդ դարի սկզբից ծանոթանա Ջ. Բայրոնի ստեղծագործություններին: Գիշտ է դրանք հայերեն չեն թարգմանվել մինչև 19-րդ դարի կեսերը, բայց, քանի որ հայ ժողովրդի ճակատագիրը տվյալ ժամանակաշրջանում որոշ իմաստով նման է եղել բանաստեղծի անձնական ճակատագրին (մտավորական հայերը հիմնականում գործել են հայրենիքից դուրս, որտեղ և ստեղծել են հայ մշակութային կենտրոններ), հայ ժողովրդի առաջավոր զանգվածը հնարավորություն է ունեցել ծանոթանալու Կոստանդնուպոլսի, Ջնյունիայի, Մոսկվայի, Թիֆլիսի, Վենետիկի, Վիեննայի և հայ մշակութային այլ կենտրոններում լույս տեսնող բազմաթիվ օտարալեզու պարբերականներում բանաստեղծի մասին տեղ գտած հոդվածներին, ինչպես նաև նրա ստեղծագործությունների թարգմանություններին: Իմիջիայլոց, հետագայում Բայրոնի ստեղծագործությունների հայերեն թարգմանությունները և նրա մասին հայերեն գրված հոդվածները հրատարակման առումով նույնպես ունեն լայն աշխարհագրություն: Դրանք հայերեն հրատարակվել են Հնդկաստանում (Կալկաթա), Ռուսաստանում (Մոսկվա, Ս. Պետերբուրգ, Ռոստով), Իտալիայում (Վենետիկ), Ավստրիայում (Վիեննա), Վրաստանում (Թիֆլիս), Թուրքիայում (Կ. Պոլիս), Ադրբեջանում (Բաքու, Շամախի), Պարսկաստանում

³⁰⁴ Լորտ Պայրըն. «Բազմավեպ», 1846, № 19, էջ 293:

1857-ին Շամախիում տպագրված *Շիլլոնի կալանավորը*
պոեմի տիտղոսա թերթը

The title page of *The Prisoner of Chillon* published
in Shamakhy (Karabakh) in 1857

(Թեհրան), Հայաստանում և այլուր, որտեղ որ գործել են հայ մշակութային կենտրոններ:

Անհրաժեշտ է նշել, որ Բայրոնի երկերը հայերեն թարգմանությամբ հրատարակվել են ավելի քան հարյուր անգամ, ընդ որում, առանձին գրքերով՝ ավելի քան քսան անգամ: Բայրոնի երկերը հայերեն թարգմանել են քառասունից ավելի հայ գրողներ և թարգմանիչներ, այդ թվում՝ Մեսրոպ Թաղիադյանը, Հովհաննես Մասեիյանը, Ղևոնդ Ալիշանը, Հովհաննես Թումանյանը, Լեռնցը, Հովսեփ Միրզայանը, Վահագն Դավթյանը, Հենրիկ Սևանը և շատ ուրիշներ: Հատկապես շատ են հրատարակվել *Չայլդ Դարուլդի ուխտագնացությունը*, *Դոն ժուան* և *Շիլինդի կալանավորը* պոեմները (կամ հատվածներ դրանցից), ընդ որում, միայն *Չայլդ Դարուլդի ուխտագնացությանն* անդրադարձել են վեց թարգմանիչներ՝ Ղ. Ալիշանը, Վ. Անտոնյանը, Լեռնցը, Հ. Միրզայանը, Հովհ. Թումանյանը և Հ. Սևանը:

§ 3.1. Ներբողներ Բայրոնին հայ բանաստեղծներից

Շատ հայ բանաստեղծներ ներբողներ են ձոնել և բազմաթիվ սրտառուչ տողեր նվիրել հայ ժողովրդի անկեղծ բարեկամ Բայրոն-բանաստեղծին, որի սրտին մոտ է եղել տանջված ու տառապած ժողովուրդների ճակատագիրը: Դրանց միջոցով հայ բանաստեղծները բնորոշել են ազատության համար մարտնչող Բայրոն-մարտիկին, ինչպես նաև հայոց լեզուն, հայ գրականությունն ու մշակույթն ուսումնասիրող մեծ անհատին՝ տալով նրա խռովահույզ հոգու, խոհերի և պոռթկումների իրական նկարագիրը: Ներբողով՝ նվիրված Բայրոնին, հանդես են եկել Սմբատ Շահազիզն ու Հովհաննես Թումանյանը, Ռուբեն Որբերյանն ու Վահրամ Թորգոմյանը, Եղիա Փեչիկյանն ու Արամայիս Սրապյանը, Մառի Աթմաճյանը, Նաիրի Զարյանն ու Հրաչյա Հովհաննիսյանը, Անահիտ Պարսամյանն ու Սուրեն Մուրադյանը, Վահագն Կարենցը և շատ ուրիշներ:

Հայ բանաստեղծ, մանկավարժ և հրապարակախոս Սմբատ Շահազիզի (1840-1907) գրական գործունեության վրա որոշակի ազդեցություն է թողել Բայրոնի քնարերգությունը: Նա իր *խորհրդածությունը բանաստեղծի* բանաստեղծության մեջ ունի Բայրոնին նվիրված ներբող. իր խոսքն է ուղղում անգլիացի բանաստեղծին, որ իր համար կանգնեցրել է «երկնահաս արձան», և ուն *«անբռնադատ» «հոգու զեղման պետք*

է նախանձեն բոլոր պոետներ», իսկ «փառքդ Անգլիայի որ բարձրագույն է, քան սարերն Ալպյան»³⁰⁵, քանի որ այն ծնել է Բայրոն: Այնուհետև Ս. Շահագիզն ավելացնում է.

Փառք – որ ծնել է քո անգին քնար,
Որ ավերակներ երգեց Յուների, -
Ո՛րպես Յելլադա է հրաշափառ:
Ո՛վ Բայրոն, ասա՛, ո՞վ քո մեջ դրեց
Այն վսեմ *թախիծն հուսահատության...*³⁰⁶

Հայ մեծ բանաստեղծ Յովհաննես Թումանյանը 19-րդ դարի վերջերին թարգմանել է Բայրոնի *Շիլիոնի կալանավորը* պոեմը և, ըստ երևույթին, այդ առիթով էլ գրել է *Բայրոնին* բանաստեղծությունը, որն առաջին անգամ տպագրվել է վերոհիշյալ պոեմի թարգմանության հետ միասին 1896-ին Թիֆլիսում³⁰⁷: Այդ բանաստեղծության մեջ Թումանյանը գովերգում է ազատատենչ ժողովուրդների նվիրյալ բարեկամ անգլիացի բանաստեղծին, որ իր կյանքը զոհել է հանուն Հունաստանի ազատության.

Ի՞նչ մեծ հանճարով, ո՛վ հսկա պոետ,
Ազատությունը կաշկանդող շղթան
Հաշտեցրել ես դու ազատ մարդու հետ
Եվ քաղցրացրել ես վիշտը գերության³⁰⁸:

Բայրոնը, չվախենալով անգլիական արիստոկրատիայի զայրույթից, համայն աշխարհին հայտնում է, որ Անգլիան բանտ է, և իր քնարերգության ամբողջ զայրույթի ուժով և դառը ծաղրով նշավակում է Անգլիայում գործող օրենքներն ու կանոնները: Ահա թե ինչու Թումանյանը գրում է.

³⁰⁵ Ս. Շահագիզ, *Երկեր*, Հայպետհրատ, Երևան, 1947, էջ 55: - Ս. Շահագիզ, Յովհ. Յովհաննիսյան, Ալ. Ծատուրյան, Վ. Միրաքյան, *Երկեր*, «Սովետական գրող», Երևան, 1980, էջ 32:

³⁰⁶ Անդ:

³⁰⁷ Տես Բայրոն, *Շիլիոնի կալանավորը*, թարգմ. Հ. Թումանյան, Յ. Մարտիրոսյանի տպարան, Թիֆլիս, 1896:

³⁰⁸ Հ. Թումանյան, *Երկերի ժողովածու*, հ. 2, «Հայաստան», Երևան, 1969, էջ 145:

Հրատ. Փիլիպպոս Վարդապետեանի

Բ Ա Յ Ր Ը Ն

ՇԻԼԻՈՆԻ ԿԱԼԱՆԱԽՈՐԸ

Թ ա ր գ մ.

Յովհաննէս Թումանեանց

Թ Ի Ֆ Լ Ը

Տպար. Յ. Մարտիրոսեանցի. | Тифли. П. Мартыросянца.

1896

1896-ին Թիֆլիզում հրատարակված *Շիլիոնի կալանավորը*
պոեմի տիտղոսաթերթը
The title-page of *The Prisoner of Chillon* published in Tiflis in 1896

**Ի՛նչպես դարձրել ես բանտը հայրենիք
Եվ ողջ աշխարհը լայնարձակ մի բանտ...**³⁰⁹

Ռուբեն Որբերյանի (1874-1931) *Ծփանքներ* պոեմի նախերգանքն ամբողջությամբ նվիրված է Բայրոնին՝ «Առ լուրտ Պայրըն» ընծայական մակագրությամբ: Այդ պոեմում անգլիացի բանաստեղծի կերպարն ուրվագծվում է կենսագրական հաջորդականությամբ՝ այն երկրների ֆոնի վրա, որտեղ նա եղել է, նշելով նրա կյանքի և ուխտագնացության բոլոր փուլերը: Պոեմի նախերգանքում մեր առջև վեր է հառնում բռնակալության դեմ հանդես եկող և Յունաստանի ազատության համար պայքարող ազատատենչ մարտիկը:

**Արծվի նայվածքը վերջին՝ դեպի կարմիր հորիզոն,
Մրմնջեցիր - «Ես մեռնիմ, թող ազատի՛ Զեւադան...»**³¹⁰:

Ռ. Որբերյանը նկարագրում է բանաստեղծի մահը Յունաստանում, հիշեցնում, որ չնայած նրա մահից գրեթե մեկ դար է անցել, սակայն նա հսկում է,

**Որ դրոշակը երկնագույն չառնե ըստվեր մ՛ իր վըրան,
Որ չի դառնան հին օրեր, ու գերության ողջակեզ
Չըլլա, չիյնա վերըստին, ապրի՛ ազատ Յունաստան**³¹¹:

Ծփանքներ պոեմի նախերգանքում Ռ. Որբերյանն ի ցույց է դնում նաև Բայրոնի հետաքրքրասիրությունը հայերի նկատմամբ, անդրադառնում նրա հայերենի ուսումնասիրություններին:

**Արարատին անծանոթ, այլ սիրեցիր մեր լեզուն,
Մեր գիրերուն վըրա մերթ խոնարհեցավ քու ճակատ...**³¹²

Ս. Ղազարուն եղած ժամանակ Բայրոնը սիրել է զբոսնել կղզում, հիացել դրա գեղատեսիլ բնությամբ և նույնիսկ ունեցել է իր սիրած անկյունը՝ ձիթենիները, որոնց հովանու տակ բազմիցս նստել է,

³⁰⁹ Անդ:

³¹⁰ Ռ. Որբերյան, Ռ. Սևակ, Վ. Թեքեյան, Ս. Զարիֆյան, *Երկեր*, «Սովետական գրող», Երևան, 1981, էջ 41:

³¹¹ Անդ:

³¹² Անդ, էջ 42:

հանգստացել, երազել, խորհրդածել... «Բայրոնյան» ձիթենիներին իրենց բանաստեղծություններն են ձոնել եղիա Փեչիկյանը, Վահրամ Թորգոմյանը և Արամայիս Սրապյանը:

Հայ մշակույթի երախտավոր, բանաստեղծ եղիա Փեչիկյանը (1895-1964) 1930-1939 և 1952-1953 թվականներին ղեկավարել է «Բազմավեպի» խմբագրությունը: Նա բանասիրական արժեքավոր ուսումնասիրությունների հեղինակ է, մի ամբողջ քառասունամյակ (1923-1963) Մխիթարյան մայրավանքի նորեկներին դասավանդել է գրաբար, աշխարհաբար և հայ գրականություն: Ե. Փեչիկյանը թողել է հարուստ գրական ժառանգություն³¹³, այդ թվում՝ մի շարք բանաստեղծություններ, որոնց մեծ մասն անփոփված է *Քնարական մրմունջներ* խորագրով գրքում³¹⁴: Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի տարիներին Ե. Փեչիկյանն օգնել է հայ փախստականներին, գուրգուրանքի և աջակցության կարոտ հայ ուսանողներին, ինչպես նաև ստանձնել և սիրահոծար կատարել է ամեն տեսակի ազգօգուտ և հայրենասիրական աշխատանք: Բնականաբար նա չէր կարող անտարբեր լինել Բայրոնի անձի, ստեղծագործության ու հերոսության նկատմամբ: Ե. Փեչիկյանն իր *Պայրընյան ձիթենիք* բանաստեղծության մեջ, որը լույս է տեսել 1924-ին «Բազմավեպում», անդրադառնում է թե՛ Մխիթար Սեբաստացուն, որը դեռևս Բայրոնի ժամանումից մեկ դար առաջ հիմնել էր իր միաբանությունը, թե՛ Բայրոնին, որը ողջունել է Մխիթարյան հայրերին, որոնց «տեսքը լուռ ու վրսեմ» հաղորդել է անգլիացի բանաստեղծին Արևելքի վեհ ոգու մասին:

Սիւք մը յանկարծ շնչեց սրտին հըրատապ.
Սեբաստացոյն ձեռակերտէ՛ն էր անդորր,
Ուր դար մ'առաջ բոյն էր դըրած մազապուրծ
Արևելքի փոթորիկէն աւերիչ:
Սլացալ իսկոյն կոնտոլայով խրոխտապանծ
Երջանկութեան կղզոյն ափերն ողջունել,
Եւ ալևոր Հարց տեսքը լուռ ու վրսեմ
Պատմեց անոր Արևելքի ոգին վեհ՝³¹⁵:

³¹³ Այդ ժառանգության մատենագիտական ցանկը տես «Բազմավեպ», 1964, № 1-3:

³¹⁴ Տես Ե. Փեչիկեան, *Քնարական մրմունջներ (Քերթուածներ)*, Ս. Ղազար, Վենետիկ, 1925:

³¹⁵ Ե. Փեչիկեան, *Պայրընյան ձիթենիք. ի Ս. Ղազար*. «Բազմավեպ», 1924, № 10, էջ 339:

Այս բանաստեղծության մեջ Ե. Փեչիկյանը կերտել է մի մարդու կերպար, որը սիրել է ապրել հավերժական դյուքանքով ու լսել **«հեզամնջիկ ալեաց օրորը»** և որին գերել են բնության գեղեցկությունը, հեռու ափերը, ժողովուրդների ազատության համար մարտերն ու հաղթանակը.

Սիրեց ապրիլ յավերժական դիւքանքով,
Հեզամնջիկ ալեաց օրորը լըսել.
Յափշտակուած բնութեան գեղով՝ նա տեսաւ
Հեռու ափեր, ազատութեան մարտեր գոռ,
Գաղափարի և զենքերու յաղթանակ³¹⁶:

Վենետիկում ապրած տարիներին (1816-1819) ազատության կայծը հրդեհել է Բայրոնի ամբողջ էությունը, և նա, Փեչիկյանի արտահայտությամբ, ցանկացել է

Հոմերական ու սոփոկլեան շիրիմներն
Իր արինով սրբել անբիծ անարատ.
Հանճարներու, Սուսաներու ճետերուն
Պինդ շղթաները գերութեան խորտակել³¹⁷:

Իսկ դրանից հետո, հրաժեշտ տալով Ս. Ղազարին, բանաստեղծը մեկնում է ռազմի դաշտ, որտեղ նրան սպասում է դյուցազմի մահ.

Յետին ողջոյն Սուրբ Ղազարու նա կու տար,
Ռազմի դաշտին տեսիլը զինքն էր դիւթած,
Դիւցազմի մահ՝ հոն լոկ կրնար ձեռք ձգել³¹⁸:

Նախքան Հունաստան մեկնելը Բայրոնը վերջին անգամ այցելում է իր հայ բարեկամներին, վերջին անգամ հայացք ձգում մտավորական-եկեղեցականներին և բացականչում.

Խաղաղութեանն այն՝ զոր հոգիս ըմբռնխնեց
Չընաշխարհիկ այս կղզեկին անկեան մէջ՝
Վըկայ, քարոզ թող ըլլայ սուրբ ծիթենին

³¹⁶ Անդ:

³¹⁷ Անդ, էջ 339-340:

³¹⁸ Անդ, էջ 340:

Ու հովանի ընէ այն քայլ մը հողին
Ըզմայլումիս յաւերժական յիշատակ³¹⁹:

Անցել է արդեն ավելի քան մեկուկես դար, բայց այսօր էլ «բայրոն-յան» ձիթենիները դեռ կան, որոնք խաղաղության սոսափյունով Հայոց կղզի այցելող բազմազգ ուխտավորների համար, կարծես, նվագում են **«անմահ Լորտին երգերն, յուշերն ու խոհեր»**³²⁰:

Ինչպես նշեցինք, «բայրոնյան» ձիթենիների մասին բանաստեղծու-թյուն է գրել նաև հայ բժիշկ, պատմաբան և հասարակական գործիչ Վահրամ Թորգոմյանը (1858-1942): Վ. Թորգոմյանի *Լորտ Պայրընի ձիթենիէն* բանաստեղծությունը, որը գրվել է 1827-ին Փարիզում դեռևս Ռ. Որբերյանի կենդանության օրոք, և նվիրված է նրան «Առ բանաստեղծ բարեկամն իմ Տիար Ռ. Որբերեան. հիացողն Լորտ Պայրընի» մակագրությամբ, տպագրվել է 1932-ին «Բազմավեպում»: Այդ բանաստեղծության մեջ Վ. Թորգոմյանը նկարագրում է Վենետիկի «հայոց» կղզին, Բայրոնի սիրած **«հին, գեղեցիկ»** ծառը,

Որուն ներքեւ քերդողն Անկիլի՝
Լորտ Պայրընը, կ'ըսեն՝ սիրէր,
Նստիլ, հանգչիլ, շա՛տ անգամներ,
Ու երագել, երբ վանք կու գար
Մեր մայրենին սորվիլ բարբառ³²¹:

«Բայրոնի» ձիթենին «այդ ծառը հին», հակառակ իր «հարիւրա-մեայ և աւելի» տարիքին, «դիմադրելով բուք ու հովի», մնացել է միշտ անասան ու սաղարթախիտ և, կարծես թե, դարձել է ուխտատեղի ինչ-պես Ս. Ղազար այցելող ամեն մի հայի, այնպես էլ «**հոն այցելող ամեն հիւրի**» համար³²²: «Լորտ Պայրընի սիրած կանանչ խորհրդաւոր այդ ծառին տակ» Վ. Թորգոմյանին թվում էր թե վերադարձել են երջանկու-թյամբ լի լցված «**դպրոցական օրերն համայն**», և նա իր մտորումներով ու երագներով կարծես թե նստած էր

Ուսանելու դասեր վըսեմ
Սուրբ Ղազարի մատենաներէն՝

³¹⁹ Անդ:

³²⁰ Անդ:

³²¹ Վ. Թորգոմեան, *Լորտ Պայրընի ձիթենիէն*. «Բազմավեպ», 1932, № 8-9, էջ 380:

³²² Անդ:

Ձորս գրեցին առատօրէն
Հիւրմուգ, Ազոնց, Բագրատունի,
Հայր Ալիշան անմահունի...

և իր հետ միասին կարծես թէ ներկա էր նաև

Լորտ Պայրըն իսկ, ու հատորներ
Գիրկը առած, մեր Հայ լեզուն
Կը վերծանէր ան օրն ի բուն.
Մտածելով՝ նեցուկ մ'ուժգին
Ըլլալ մէկ օր հեգ Հայ Ազգին,
Ձոր արդարեւ անկեղծօրէն
Սիրեց ուժգին սրտին խորէն³²³:

Ս. Ղազար կղզու այցելուի՝ բանաստեղծ Վ. Թորգոմյանի համար
դժվար է եղել բաժանվել Բայրունի գեղատեսիլ ձիթենուց.

Այս սխրալի տեսարանէս.
Բայց՝ «պէտք է որ այլ ևս երթաք»
Կ'ազդարարէր վանքին կոչնակ...

և նա, սթափվելով իր երազներից ու վերադառնալով իրականության
գիրկը, որպէս այդ անմոռաց օրվա հիշատակ ձիթենուց մի փունջ
ուտեր է պոկում՝

... զայն տանելու՝
Իմ բարեկամ այն Հայերու
Որ Պայրընի մեծ տաղանդին
Հիացումով յարգանք ունին³²⁴:

Դրա հետ մեկտեղ բանաստեղծն արձանագրում է, որ Ս. Ղազարն
ընդհանրապէս չըջապատված է շատ անթառամ ձիթենիներով և հավա-
տում

³²³ Անդ, էջ 381:

³²⁴ Անդ:

..... թէ ձիթենին
Նշանակ է իմաստութեան,
խորհրդանիշ առատութեան.
Թէ՛ կ'աւետեն միշտ՝ փառք և սէր,
խաղաղութիւն, իւր տերեւներ³²⁵:

Սփյուռքահայ բժիշկ, բանաստեղծ և արձակագիր, Միլանի համալսարանի շրջանավարտ Արամայիս Սրապյանը (1910-1969), որն ականատես է եղել հայ ժողովրդի կրած արհաւիրքներին, երեք բանաստեղծութիւն (*Պայրըն ի Ս. Ղազար*, 1932, *Պայրընեան ձիթենիներուն տակ*, 1938 և *Դարձեալ քեզի հետ*, 1959) է ծոցնել ազատության, արդարության և տառապած ժողովուրդների մեծ պաշտպանին՝ Բայրոնին:

Արամայիս Սրապյանի մանկութիւնը հար և նման է Արևմտյան Հայաստանի շատ մանուկների ճակատագրին՝ մանկութիւն արքայների ճանփաներուն և որբանոցներուն: Ա. Սրապյանը 1929-ին ավարտել է Մուրատ-Ռափայեյան վարժարանը: Ավարտել է նաև Միլանի համալսարանը և ստացել բժշկի որակավորում: Նա Միլանի հայ մշակութային շարժման ակտիվ կազմակերպիչներից էր, որի նախաձեռնությամբ և ղեկավարությամբ Մուրատ-Ռափայեյան վարժարանի նախկին աշակերտների մի խումբ 1945-ին Միլանում հիմնադրել է Հայ մշակութային միութիւնը: Ա. Սրապյանը հրատարակել է *Հանդիպումներ մուսային հետ* և *Ազոլոյէն Վենետիկ* բանաստեղծութիւնների և *Ձէքի տակ ու Ալպեան ռազմիկներուն հետ* արձակ գրվածքների ժողովածուները: 1971-ին «Հայաստան» հրատարակչութիւնը հրատարակել է բանաստեղծի *Անավարտ երթ* ժողովածուն, որտեղ տեղ է գտել նաև *Պայրընեան ձիթենիներուն տակ* բանաստեղծութիւնը, որը գրվել է 1936-ի օգոստոսի 27-ին Վենետիկում և առաջին անգամ հրատարակվել է 1938-ին «Բազմավեպում»³²⁶: Ա. Սրապյանը աշխատակցել է նաև հայ պարբերական մամուլին՝ «Գեղունի», «Մխիթարեան ընտանիք», «Յառաջ», «Երկունք», «Ձվարթնոց», «Կեանք եւ արուեստ», «Նայիրի», «Բազմավեպ»: Հենց «Բազմավեպում» էլ տարբեր ժամանակներուն լույս են տեսել Ա. Սրապյանի՝ Բայրոնին նվիրված բանաստեղծութիւնները: Դրանցից առաջինը տպագրվել է 1932-ին³²⁷: Ա. Սրապյանի նկարագրմամբ, Ա.

³²⁵ Անդ:

³²⁶ Տե՛ս Սրապեան Ա., *Պայրընեան ձիթենիներուն տակ* (*Պայրընի սենեակին մէջ* – Ա. Ղազար), «Բազմավեպ», 1938, № 4-5, էջ 133-138: - Ա. Սրապյան, *Անավարտ երթ*, «Հայաստան», Երևան, 1971, էջ 11-18:

³²⁷ Տե՛ս Սրապեան Ա., *Պայրըն ի Ս. Ղազար*. «Բազմավեպ», 1932, № 6-7, էջ 272:

Ղազար «կղզեակին հիւրընկալ մեւամաղծոտ ափունքին» թափառել ու երագել է Բայրոնը, «այս ծառերուն տակ խոհուն, այս քիւին տակ շողածին», նստել ու սովորել է մեր «հըրաշափառ սուրբ լեզուն»։ Սակայն, չկա այլևս բանաստեղծը, ընդմիշտ լռել է նրա քնարի ծայնը,

Ու ալ չկա՛յ ծովուն դէմ մաքառող սիրտըդ բոսոր...
Եւ մտքիդ բոցն՝ երկնքի կայծակներէն ալ հըզօր:

Այդ բացակայութիւնն զգում են ոչ միայն Ս. Ղազար կղզու մայրավանքի վանական-գիտնականները, որոնց սրտում խոր հետք է մնացել Բայրոնի մասին ավագների թողած հիշողութիւններից, այլև նույնիսկ այդ կղզյակի «նոճիներն վերամբարծ, երազատես եւ բուրեան», որոնք «ցաւի մը տակ ահաւոր տրտմաթախիծ կը հեւան»³²⁸:

Ա. Սրապյանի՝ Բայրոնին նվիրված երկրորդ, բավականին ընդարձակ բանաստեղծութիւնը, ինչպէս նշվեց, կրում է *Պայրընեան ձիթենիներուն տակ* խորագիրը: Այստեղ արտացոլվում են անգլիացի բանաստեղծի մտորումներն ու խորհրդածութիւնները կյանքի, սիրո և արվեստի վերաբերյալ:

Ա. Սրապյանի՝ Բայրոնին նվիրված երրորդ բանաստեղծութիւնը՝ *Ղարծեալ քեզի հետ*, որը բազում խոհերի, երազների ու մտորումների արդիւնք է, տպագրվել է 1959-ին «Բազմավեպում»: Բանաստեղծը՝ Ա. Սրապյանը, ամեն երեկո իր դստեր հետ այցելել է Բայրոնի արձանին և, երկար ժամանակ կանգ առնելով նրա առջև, խորհել է:

Պանդոկին մէջ մեր, երբ ժամը ութն էր,
Կ'առնէի միշտ կանգ արձանիդ ի տես.
Արաքսիս, ապշած, նայուածքն յառած վեր,
Դարց կու տար ինձի, կը ճանչնայի՞ քեզ:³²⁹

Երկու բանաստեղծների հեռակա, բայց սրտամոտ, ծանոթութիւնը «շատ խոր և շատ հին» էր: Այն գալիս էր Ս. Ղազարից, որտեղ նրանք, կարծես թէ, միասին շատ էին թափառել կղզում, երազել, խորհել ու մտորել կյանքի, լինելության մասին:

³²⁸ Անդ:

³²⁹ Ա. Սրապեան, *Ղարծեալ քեզի հետ. Պայրըն ի վիյնելով – Մ.*, «Բազմավեպ», 1959, № 9-10, էջ 209:

Պատմել կեանքդ անոր, այնքան դիւրին չէր,
Դիւրին չէր Քերթողդ երկիր բերել սին.
Սակայն, տեղին էր գեթ ըսել որ մեր
Ծանօթութիւնն էր շատ խոր եւ շատ հին:

Եվ միանգամայն օրինաչափ է և ոչ պատահական Բայրոն-անձնավորութեանը խորհրդանշող՝ բանաստեղծի այն եզրահանգումը, որ հայր ու աղջիկ մի օր նկատու՞մ են, թե ինչպէս

Արիւնն, իսկապէս, կ'իջնէր ճակտէն հուր,
Ու կաթկթթելով պատուանդանն ի վար,
Կ'երթար, կը լուծուէր հնոցին մէջ նուռ՝
Ժուրայէն իջնող վերջալոյսին վառ³³⁰:

Այսպիսով, տարագրութեան մեջ ապրող սփյուռքահայ բանաստեղծ Արամայիս Սրապյանը բարձր է գնահատել Բայրոնի ոչ միայն ստեղծագործութիւնները, այլև այն հանգամանքը, որ նա Ս. Ղազար կղզում սովորել է հայերեն, խորհել, մտորել ու երազել իր սիրած ձիթենիների տակ:

Բայրոնին նվիրված բանաստեղծութիւնն ունի նաև սփյուռքահայ (Ֆրանսիա) բանաստեղծուհի Մառի Աթմաճյանը (1913-1999): Նրա *Յուշերգ՝ լորտ Պայրընին համար* բանաստեղծութիւնն առաջին անգամ տպագրվել է 1963-ին «Բազմավեպում», իսկ այնուհետև, որոշ փոփոխութիւններով, տեղ է գտել 1967-ին Փարիզում լույս տեսած՝ բանաստեղծուհու *Ոսկի գեղօն* ժողովածուում: Վերոհիշյալ բանաստեղծութեան մեջ Ս. Աթմաճյանը մեծ անկեղծությամբ շատ ջերմ ու հիացական տողեր է ձոնել Բայրոնին, մեծարել նրան ու հավաստիացրել բոլորին, որ չկա «ոչ մէկ մատեան հանճարաշունչ», ուր մեծ բանաստեղծի «աստղն հիացիկ՝ ծագած չըլլայ...»: Բանաստեղծուհին, կարծես թե դիմելով իր ժամանակակցին, մեծ սիրով ու հարգանքով բացականչում է.

Չկա ոչ մէկ երազանքի,
Երգի պուրակ՝
Ուր քու ժպիտդ ծաղկած չըլլայ,
Գեղեցկութեան կամ խորհուրդի
Վըսեմ կըրակ՝

³³⁰ Անդ:

Ուր քու սրտիդ խունկն հոտեւան
Այրած չըլլայ.
Պատմական հին կամ նոր չարիք՝
Ուր դատաստանդ՝
Դաշոյնի պէս՝
Փայլատական, շանթած չըլլայ...³³¹

Այնուհետև Ս. Աթմաճյանը հիշեցնում է, որ Ս. Ղազար հայկական վանքում մինչև օրս պահպանվում է Բայրոնի հիշատակը, և ավելացնում, որ ինքը՝ բանաստեղծուհին, նստած Մխիթարյան միաբանության պարտեզում՝ «բայրոնյան» ձիթենիների արծաթափայլ ճյուղերի հովանու տակ, երազում է, խորհում հայերի մեծ բարեկամի՝ անգլիացի բանաստեղծի մասին՝ համակված նրան որոնելու ու գտնելու հույսով.

Մխիթարեան պարտեզին մէջ
Քեզ փնտռելով, կ'երազէի՝
Արծաթափայլ ձիթենիիդ
Ծիւղերուն քով...
.....
Յուզումնալից կը թերթէի
Մեսրոպատառ Հայ Քերականն՝
Ուր դուն ուսար
Նարեկացոյ բարբառն անգոյգ
Ու քու շնչած ժամանակիդ
Վայրկեաններուն մէջ կ'ապրէի՝
Քե՛զ խորհելով...³³²

Բանաստեղծուհին հետևում է նաև Բայրոնի դժվարություններով լի և անհարթ, բայց միաժամանակ հերոսական, ազատատենչ, արդարասեր և անմահություն տանող կյանքի ընթացքին.

Ալպիոնէն մինչեւ Ռալէն,
Վենետիկէն մինչեւ Լեման,
Արկոսթոլի եւ Կորըմթոս,
Ազատատենչ Առաքեալի

³³¹ Ս. Աթմաճեան, *Ոսկի գեղօճ. քերթուածներ, 1960-1967*, Փարիզ, 1967, էջ 93:

³³² Անդ, էջ 93-94:

Եւ հերոսի քայլերդ տենդոտ՝
Կը տանէին քեզ մինչեւ հուսկ
Ձոհաբերո՛ւմ նըւիրական...
Այլ մինչեւ լո՛յս
Եւ դիւթական անմահութիւն...³³³

Բայրոնի կյանքին և ստեղծագործությանն են անդրադարձել նաև խորհրդահայ շատ բանաստեղծներ՝ Սարմենը, Նաիրի Ջարյանը, Հրաչյա Հովհաննիսյանը, Սուրեն Մուրադյանը, Անահիտ Պարսամյանը, Վահագն Կարենցը, Աշոտ Գրաշին և ուրիշներ:

Բայրոն խորագիրն է կրում Հ. Հովհաննիսյանի բանաստեղծությունը, որը գետեղվել է 1964-ին հրատարակված *Ծովի լռությունը* ժողովածուում: Այստեղ նշվում է, որ անգլիացի բանաստեղծը շատ նման է իր իսկ կերտած հերոսներին: Թողնելով լորդի փառքը՝ նա փախել է **«բիրտ մարդկանցից . . . ու բարքերից նանիր»** և հասել օտար վայրեր, ուր նրա շեփորի ձայնի կարիքն էին զգում: Նա, իր իսկ կերտած հերոսների պես, ամենուրեք պայքարել է արդարության և ազատության համար, քանզի, ինչպես իրավացիորեն նկատում է Հ. Հովհաննիսյանը, թե՛ բռնությունը, թե՛ ազատության հանդեպ ունեցած ձգտումն ամենուրեք մեկ է:

Խեղդված հայրենիքիդ վշտից սրտակեղեք,
Դու վրեժի ելար հողում հեղինական,
Քանզի բռնությունը մե՛կ է ամենուրեք,
Մե՛կ է ամենուրեք տենչանքն ազատության³³⁴:

Եվ միանգամայն տրամաբանական ու հասկանալի է Հ. Հովհաննիսյանի այն եզրահանգումը, որ այսօր էլ կրկին Բայրոնի և նրա կերտած հերոսների նման մարդկանց կարիքն են զգում:

Ամենուրեք, որտեղ շղթաներն են խոսում,
Որտեղ արդար ոգին չի ազատվել բանտից³³⁵:

³³³ Անդ, էջ 95:

³³⁴ Հր. Հովհաննիսյան, *Ծովի լռությունը*, Հայպետհրատ, Երևան, 1964, էջ 35:

³³⁵ Անդ, էջ 36:

Ընդհանրապես, հայ բանաստեղծների Բայրոնին ձոնած տողերը հիմնականում արծարծում են նույն ազատասիրական գաղափարները, որոնք հատուկ էին անգլիացի բանաստեղծին: Ընդհանրացնելով և ամփոփելով այդ ներբողներում տեղ գտած գաղափարները՝ ժամանակակից հայ բանաստեղծների խոսքերով իսկ կարող ենք ասել, որ նրանք կերտել են մի մարդու կերպար, որն իր հերոսների նման, «թողած փառքերը չնչին արքայական այն արանց»³³⁶, փախել է «բիրտ մարդկանցից . . . ու բարբերից նամիր», հասել է «իր ավերից հեռու՝ օտար հորիզոններն արևելու»³³⁷, «դարձել է այսքան սուրբ ու սիրելի»³³⁸ և խնդրել հայ եկեղեցական-մտավորականին՝

- Ուզում եմ, ծերուկ, սուրբ Ղազար կղզում
Ինձ սովորեցնեք ձեր քաղցր լեզուն,
Թող որ տարագիր իմ սիրտն ալեկոծ
Սփոփանք գտնի լեզվի մեջ հայոց...³³⁹

Եվ ստանալով համաձայնություն՝

. . . վանականի հետ պոետը մեծ
Մեր մատյանները խնամքով թերթեց,
Կարդաց նա հոգին իմ ժողովրդի,
Տեսավ՝ շատ մոտ է իր վշտոտ սրտին:

Վերջացնելով մեր խոսքը՝ մեկ անգամ ևս նշենք, որ հայ բանաստեղծների Բայրոնին նվիրված բոլոր բանաստեղծություններն էլ գրված են դեպքերի անմիջական մղումով և արժեքավոր են հատկապես իրենց անսահման անկեղծությամբ ու անմիջականությամբ: Եվ դա շատ բնական է, քանի որ բանաստեղծների խոսքերն ուղղված են մի մարդու, որը թե՛ նստած լինելի իր սիրած ձիթենիների տակ, թե՛ աշխատելիս լինելի *Դոն ժուան* կամ *Չայլդ Հարոլդի ուխտագնացությունը* պոեմների վրա, թե՛ աղմկակից, հոգնեցուցիչ օրերից հետո գրի առնելիս լինելի մտորումներն ու խորհրդածությունները, երբեք չէր մոռանում բանա-

³³⁶ Ա. Պարսամյան, *Օրվա հեքիաթներ*, «Սովետական գրող», Երևան, 1982, էջ 83 (Բայրոնին):

³³⁷ Ն. Ջարյան, *Սպասում եմ քեզ*, «Հայաստան», Երևան, 1968, էջ 7 (Բայրոնին):

³³⁸ Սարմեն, *Բայրոնի արձանի առջև*. «Գրական թերթ», 1967, № 42:

³³⁹ Ա. Մուրադյան, *Կապույտ թռչուն*, «Հայաստան», Երևան, 1976, էջ 140 (*Ջորջ Բայրոն*):

ստեղծի և ազատության մարտիկի իր կյանքի կոչումը՝ հանուն մեծ և ճշմարտացի արվեստի:

§ 3.2. Հայ մամուլը Բայրոնի մասին

Ինչպես արդեն նշել ենք, հայ գրական-հասարակական միտքը Բայրոնին և նրա ստեղծագործություններին անդրադարձել է սկսած դեռևս XIX դարի առաջին կեսից:

Այսպես, 1846-ին «Բազմավեպում» հրատարակված մի հոդվածի³⁴⁰ միջոցով հայ ընթերցողն առաջին անգամ ծանոթանում է Բայրոնի կենսագրությանը, ստեղծագործություններին և Մխիթարյանների հետ ունեցած նրա անձնական ծանոթությանը: Այդ հոդվածում բերված են նաև հատվածներ հայերին վերաբերող նրա նամակներից: Հոդվածագիրը նշում է. «Ինչպես ուրիշ շատ ճանապարհորդներ, ևս առաւել Անգղիացիք որ Վենետիկ քաղաքը կուգան, մասնաւոր եռանդով մը կուգան նաև մեր սուրբ Ղազարու վանքը, որ տեսնեն թէ իրենց քաջ ու առաջին բանաստեղծը ո՛ր տեղ հայերէնի դաս առեր է, ու վարպետը ո՛վ է եղեր»³⁴¹: Փաստորեն, Ս. Ղազարը վաղուց ուխտատեղի է դարձել ոչ միայն հայերի, այլև անգլիացիների համար, որոնք հատուկ այցելել են Ս. Ղազար՝ տեսնելու այն վայրը, որտեղ իրենց հայրենակիցը սովորել է հայերեն: Հոդվածից ընթերցողը տեղեկանում է նաև Բայրոնի՝ հայերին ցույց տված օգնության մասին և քաղում որոշ տեղեկություններ Հունաստանում նրա մահվան վերաբերյալ: Հոդվածը, որն, ըստ մեր ունեցած տվյալների, Մխիթարյան պարբերականներում (և, ընդհանրապես, հայ մամուլում) անգլիացի բանաստեղծի մասին առաջին հրատարակումն է, ծանոթացնում է հայ ընթերցողին Բայրոնին և նրա ստեղծագործությանը:

Այնուհետև, XIX դարի երկրորդ կեսին և XX դարի սկզբին, Ասիայի ու Եվրոպայի տարբեր քաղաքներում լույս տեսնող հայ պարբերական մամուլի էջերում տպագրվում են բազմաթիվ հոդվածներ Բայրոնի մասին: Այդ հոդվածներում, որոնց զգալի մասն ունի նույն՝ *Լորտ Պայրըն* վերնագիրը, թե՛ համառոտ, թե՛ ծավալուն ձևով, արծարծվում են Բայրոնի կենսագրականին և Մխիթարյանների հետ նրա ունեցած առնչու-

³⁴⁰ Տե՛ս *Լորտ Պայրըն* (անստորագիր). «Բազմավեպ», 1846, № 19, էջ 293-297:

³⁴¹ Անդ, էջ 296:

թյուններին վերաբերող հարցեր: Օրինակ, 1867-ին «Ծաղիկ» գրական, հասարակական-քաղաքական հանդեսի (լույս է տեսել 1861-1867-ին Ձմյուռնիայում, Կ. Պոլսում) մի շարք համարներում զետեղվել է Գ. Մսերյանի (1846-1893) հոդվածաշարը³⁴², որտեղից հայ ընթերցողը քաղում է համառոտ տեղեկություններ Բայրոնի կյանքի, գրական գործունեության և Մխիթարյանների հետ նրա ունեցած առնչությունների մասին: Նմանատիպ հոդվածների հանդիպում ենք նաև այլ պարբերականներում՝ Կ. Պոլսում հրատարակվող «Մեղու» շաբաթաթերթում³⁴³, Թիֆլիսում հրատարակվող «Տարազ» պատկերազարդ հանդեսում և «Մշակ» գրական-քաղաքական լրագրում³⁴⁴, նույն «Ծաղիկ» հանդեսում³⁴⁵, Ձմյուռնիայում հրատարակվող «Արևելյան մամուլ» ազգային, գրական-քաղաքական ամսագրում³⁴⁶ և այլուր:

Այստեղ նշենք նաև, որ հայ պարբերական մամուլում, բացի հայ հեղինակների գործերից, տեղ են գտել նաև Բայրոնին, ինչպես նաև նրա և հայերի առնչություններին վերաբերող օտար հեղինակների ստեղծագործություններ: Այսպես, 1866-ին, «Բազմավեպի» հունվարյան համարում լույս է տեսնում է Ա. Լամարթինի Բայրոնին նվիրված *Մարդն. առ լորտ Պայրն* բավականին ընդարձակ բանաստեղծությունը³⁴⁷: Դա ֆրանսիացի ռոմանտիկ բանաստեղծի ծոներգն է անգլիացի ռոմանտիկ բանաստեղծին: Հետագայում, դրանից տասը տարի հետո, 1876-ին, Ս. Գանթարյանի³⁴⁸ թարգմանությամբ Ս. Ղազարում լույս է տեսնում Ա. Լամարթինի բանաստեղծությունների ժողովածուն, որտեղ զետեղվում է

³⁴² Տե՛ս Գր. Մսեր., *Լորտ Պայրն*. «Ծաղիկ», 1867, № 139, էջ 613-615, № 140, էջ 623-624, № 141, էջ 630-631, № 142, էջ 638-639, № 146, էջ 670-671:

³⁴³ Տե՛ս *Լոռտ Պայրն (Քերթող անգղիացի)*. «Մեղու», 1863, 8 հունվարի:

³⁴⁴ Տե՛ս *Բայրոն (կենսագրական)*. «Տարազ», 1891, № 6, էջ 76-77: - Գ. Քոչարյանց, *Հայոց գրականությունը և Շեքսպիրը*. 1895, «Մշակ», 18 մարտի (չնայած հոդվածի վերնագրին, այստեղ ավելի շատ խոսվում է Բայրոնի, քան Շեքսպիրի մասին):

³⁴⁵ Տե՛ս Գ. Յ. Ս. Ա., *Լորտ Պայրն*. «Ծաղիկ», № 7, էջ 76-77:

³⁴⁶ Տե՛ս Ռ. Որբերյան, *Պայրն*. «Արևելյան մամուլ», 1897, № 6, էջ 205-207:

³⁴⁷ Տե՛ս Լամարթին, *Մարդն. առ լորտ Պայրն*, թարգմ. Գ. Սամ. Կայսերեան. «Բազմավեպ», 1866, № 1, էջ 23-30:

³⁴⁸ Գանթարյան, Սամուել (Կայսերյան, 1838-1908), հայ բանասեր, բառարանագիր, թարգմանիչ: Ծնվել է Կ. Պոլսում: Կրթությունն ստացել է Ս. Ղազար վանքում: Պաշտոնավարել է Փարիզի, Վենետիկի և Կ. Պոլսի Մխիթարյան վարժարաններում: Հոդվածներով և թարգմանություններով հանդես է եկել «Բազմավեպում»: Որպես թարգմանիչ ստորագրել է Գ. Սամուել Կայսերյան: Հրատարակել է *Տարերք հռետորական արուեստի* (1875), *Բառարան զարդերեն-հայերեն-Տաճկերեն* (1886), *Բառարան Իտալերեն-հայերեն* (1908) աշխատությունները, ֆրանսերեն է թարգմանել Ղազար Փարպեցու *Պատմություն Հայոց* աշխատությունը, որը հրատարակվել է 1869-ին:

ման վերոհիշյալ բանաստեղծությունը³⁴⁹: Ժողովածուում և «Բազմավե-
պում» հրատարակված տարբերակները հիմնականում համընկնում են,
սակայն կան առանձին հղկումներ ու թարգմանչական ճշգրտումներ:
Այս բանաստեղծությունն ամբողջությամբ հագեցած է Բայրոնին
ուղղված և նրան բնութագրող՝ համակրանքով ու ջերմությամբ լեցուն
հրաշալի տողերով: Այստեղ մեջբերենք ընդամենը մի քանի տող: Այս-
պես, դիմելով Բայրոնին Լամարթինը խորին համոզմունքով հաստա-
տում է.

**Ճարտարապետ մեծ, ընդ վաստակ քոյ բերկրեաց,
Կամ ես ի լրումն իշխանականդ հրամանաց³⁵⁰:**

Կամ խորհուրդ է տալիս նրան.

**Արքա՛յդ անմահ երգոց, ծանիր զանձըն քոյ.
Թո՛ղ զհայիոյանս և զխեթ՝ որդւոց գիշերոյ,
Խոտեալ ըզխունկ պատիր, զոր տան քեզ յերկրի:
Ուր բարին չիք, անտի և փառքն են հեռի³⁵¹:**

Ուստի անվանի գրականագետներ, հայր և որդի Վեսելովսկիների
Բայրոնի և Մխիթարյանների առնչություններին վերաբերող հոդվածնե-
րը, որոնց մենք անդրադարձել ենք սույն աշխատանքի առաջին գլխում,
զետեղվել են Մոսկվայում հրատարակվող «Հանդէս գրականական եւ
պատմական» պարբերագրքում և «Մշակ» լրագրում³⁵²:

Արդեն հիշատակել ենք, որ 1891-1894 թվականներին «Բազմավե-
պը» Գ. Ջարբեհանյանի նախաձեռնությամբ ու թարգմանությամբ իր
ընթերցողներին է ներկայացնում եվրոպական բանասեր Գ. Ա Շրումպֆի
հայոց պատմությանը, լեզվին ու մշակույթին վերաբերող հոդվածաշա-
րը, որը *Les Études Arméniennes en Europe* խորագրով հրատարակվել էր
Լոնդոնի մի բանասիրական հանդեսում: Հոդվածները ներկայացվել են
*Հայկական ուսումն յԱրեւմուտս, Հայ լեզուի ուսումն յԱրեւմուտս, Հայ
լեզուի ուսումն յԵւրոպա և Արեւելագետք յԵւրոպա* խորագրերով: «Բազ-

³⁴⁹ Տե՛ս Ալիփանսու Լամարթին, *Առաջին Մտածութիւնք բանաստեղծականք*, թարգմ.
Հ. Սամուել Կ. Գանթարեան, Վենետիկ, Սուրբ Ղազար, 1876, էջ 8-16:

³⁵⁰ Անդ, էջ 13:

³⁵¹ Անդ, էջ 16:

³⁵² Տե՛ս Յու. Վեսելովսկի, *Բայրոնը Մխիթարեանների մօտ*. «Հանդէս գրականական
եւ պատմական», 1896, գիրք 5, էջ 157-174: - Ա. Վեսելովսկի, *Բայրոնը Ս. Ղազարի կղզում*.
«Մշակ», 1901, 29 օգոստոսի:

մավեայի» 1894-ի վեցերորդ համարում գետեղված *Հայ լեզուի ուսումն յլրենմուտս* հայագիտությանը նվիրված հոդվածում տեղ են գտել նաև հատվածներ Բայրոնի «հայկական» նամակներից: Բացի դրանից, հոդվածում բերվում են տեղեկություններ Սողոմոն Կեսար Մալանի (1812-1895) մասին, որը Բայրոնից հետո զբաղվել է հայոց լեզվի ուսումնասիրությամբ: Ս. Մալանը սովորել է Օքսֆորդում, սանսկրիտ և եբրայերեն լեզուներում առաջադիմություն հանդես բերելու համար արժանացել է մրցանակի, ջնյունիայում մասնակցել է հայոց լեզվի դասընթացներին և, ինչպես ինքն է նշում, շատ է սիրել այդ լեզուն և սքանչացել դրանով³⁵³: Ս. Մալանը մի շարք արժեքավոր աշխատությունների հեղինակ և թարգմանիչ է: Գ. Շրումպֆի վերոհիշյալ հոդվածները հետագայում (1895) Գ. Զարբհանյայանի լրացումներով ամփոփվել և հրատարակվել են առանձին գրքով³⁵⁴:

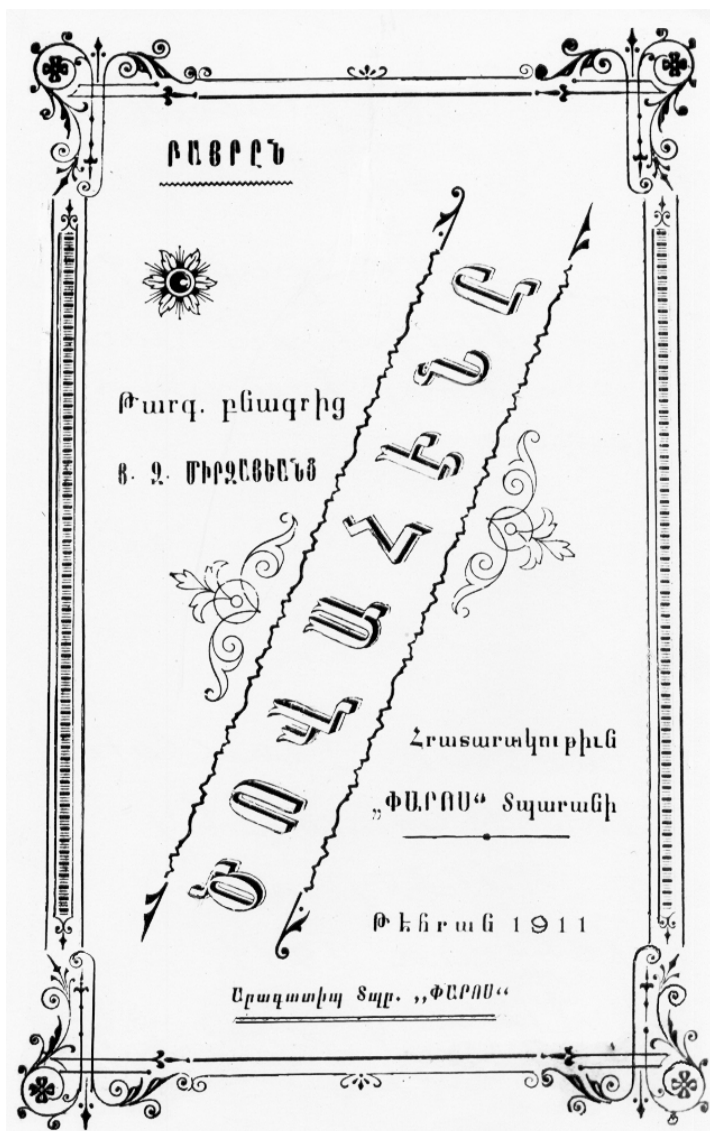
1911-ին «Բազմավեպում» *Գիրքեր ու թերթեր* խորագրի տակ ներկայացվում է «Բայրոն, Ծովահենը, թարգմ. բնագրից Յ. Զ. Միրզայեան»³⁵⁵, տպ. Փարոս, Թեհրան 1911» գիրքը: Խոսելով թարգմանչի կատարած աշխատանքի մասին՝ գրախոսը նշում է. «Գեղեցիկ թարգմանութիւն մըն է Միրզայեանցի ծովահենը: Լեզու մը և չափ մ'ունի որ կը սահին. և աղէկ կը թարգմանեն Բայրոնի կտորուկ, կրքոտ, կրակոտ ոգին», իսկ ապա ավելացնում՝ «Յաջողութեան նպաստած է նաև Ռուսահայոց լեզուն. համառօտ, ճիշդ, պարզ՝ բոլորովին յստակ կը թողու տեսնել Բայրոնի միտքերը»³⁵⁶: Գրախոսականում բերված են նաև հատվածներ *Ծովահենը* պոեմի առաջին (11-րդ տնից), երկրորդ (12-րդ տնից) և երրորդ (վերջին՝ 24-րդ տնից) նվազներից: Կատարելով այդ մեջբերումները՝ գրախոսը եզրակացնում է. «Միրզայեանց դժուար գործ

³⁵³ Տե՛ս *Հայ լեզուի ուսումն յլրենմուտս*. «Բազմավեպ», 1894, № 6, էջ 253:

³⁵⁴ Տե՛ս Գ. Շրումպֆ, *Ուսումնասիրութիւնք հայ լեզուի եւ մատենագրութեան յլրենմուտս (ԺԴ-ԺԹ դար)*, թարգմ. և լրաց. Գ. Զարբհանյանի, Վենետիկ, Միսիթերան տպարան, 1895:

³⁵⁵ Միրզայան (Միրզայանց), Հովսեփ (1866-1935), թարգմանիչ, պետական գրծիչ: Ծնվել է Համադանում (Իրան), կրթությունը ստացել է Նոր Զուղայի հայկական դպրոցում և Թեհրանում: Տիրապետել է հայերենին, ֆրանսերենին, պարսկերենին և անգլերենին: Վարել է պետական պաշտոններ, բազմիցս ընտրվել է Իրանի մեջլիսի պատգամավոր (1910, 1915, 1923): Պետական գործունեությանը զուգընթաց՝ զբաղվել է գրական, թարգմանական աշխատանքով: Հանդես է եկել ոչ միայն Բայրոնի (*Ծովահենը*, *Չայլդ Հարոլդի ուխտագնացությունը*), այլև Լոնգֆելլոյի, Վալտեր Սկոտի, Օմար Խայյամի, Սաադիի և ուրիշների ստեղծագործությունների թարգմանությամբ:

³⁵⁶ «Բազմավեպ», 1911, № 6, էջ 284:

1911-ին Թեհրանում տպագրված **Տոլափենի** տիտղոսաթերթը
The title-page of *Corsair* published in Teheran in 1911

մը յաջողութեամբ կատարած է»³⁵⁷։ Ցավոք, գրախոսականի հեղինակը չի նշվում, և նրա մասին մենք ոչինչ ասել չենք կարող։

Բայրոնի՝ Մխիթարյանների հետ ունեցած առնչությունների մասին հավաստի տեղեկություններ են պարունակվում նաև առանձին ժողովածուներում տեղ գտած հոդվածներում։ Օրինակ, պոլսահայ գրող և հրապարակախոս Արամ Անտոնյանի (1881-1952) կազմած *Գանձարան* խորագրով հայ գրականության բարձրագույն ուսումնական ձեռնարկում զետեղվել է նաև բժշկ Յովսեփ Տեր-Ստեփանյանի հոդվածը³⁵⁸, որտեղ հեղինակն ընթերցողին հաղորդում է համառոտ տեղեկություններ Բայրոնի Ս. Ղազար կղզում անցկացրած օրերի մասին։

Բայրոնի կյանքի և գրական ժառանգության նկատմամբ արևմտահայության հետաքրքրությունը հատկապես մեծանում է, երբ նշվում է բանաստեղծի մահվան 100-ամյակը։ 1924-ի «Բազմավեպի» չորրորդ համարն ամբողջովին նվիրված է Բայրոնին, ընդ որում, նյութերի գերակշիռ մասը երկու լեզվով է՝ հայերեն և անգլերեն։ Հանդեսի խմբագրականում կարդում ենք. «Եթե Անգղիա - իր մէջ երբեմն սնուցած անմեղադիր հակառակութեամբն հանդերձ - իրաւամբ միշտ կը պարծի այդպիսի Հանճարի մը ծնունդ տուած ըլլալուն. եթէ Հոմերոսներու երկիրը հպարտ կը զգայ ինքզինքը՝ Պայրոնի կորովը վայելելուն եւ հոսկ անոր գերեզմանն ըլլալուն, Ս. Ղազար պիտի պարծի յաւետ իր մայրենի բարբառը անոր աւանդելուն եւ անկէ ունեցած թանկագին յուշերն իր ծոցին մէջ յաւերժացնելուն համար»³⁵⁹։

Նույն համարում *Լորտ Պայրոն ի Ս. Ղազար* ընդարձակ հոդվածով հանդես է եկել նաև «Բազմավեպի» խմբագիր Ղևոնդ Տայանը, որտեղ նշում է, որ Ս. Ղազարն ուխտավայր է դարձել ոչ միայն հայ զբոսաշրջիկների, այլև անգլիացիների և մյուս օտարերկրացիների համար. «Եթե Հայութեան համար զանազան տեսակէտներով ուխտատեղի մ'է ան, պահարա՛ն մ'է թանկագին նշխարներու և ազգային գանձուց, Անգլիացւոյն և անգլիախօս ազգերուն՝ իրաւամբ ուխտավայր մ'է, Ս. Ղազարո՛ւ մէջ ըլլալով Պայրոնի ամենէն աւելի ցայտուն ու խօսուն յիշատակը։ Ոչ միայն անգլիախօսին, այլ ամէն օտարալեզու անձի համար կարծես անխուսափելի բնածին պարտք մ'է այն, պահի՛կ մը նուի-

³⁵⁷ Անդ, էջ 285։

³⁵⁸ Տոքթ. Յովս. Տեր-Ստեփանեան, *Լորտ Պայրոն Վենետիկի մէջ*, «Արամ Անտոնեան, Գանձարան (բարձրագոյն դասընթաց)», Կ. Պոլիս, Գըլըճեան գրատուն, 1912» գրքում, էջ 364-367։

³⁵⁹ Պսակ մը Պայրոնի շիրմին (ստորագրված է՝ խմբագր. «Բազմավեպ»-ի). «Բազմավեպ», 1924, № 4, էջ 105։

րելու մտածումի և խորհրդածութեան՝ Պայրընեան յուշերու շուրջ»³⁶⁰։ Զոդվածում տեղ են գտել նաև անգլիացի մատենագիր Ջ. Մաքբեյի խոսքերը. «Եթե ամբողջ Եւրոպայի մէջ կայ տեղ մը՝ ուր, յետ Լոնտոնի և Միսսոլունկիի, պէտք է Պայրընի արծանը կանգնել՝ այդ վայրը Վենետիկ է։ Վենետիկը ամէն կողմը կրնայ ըլլալ, Լիտոյ, Զասարակաց Պարտզը կամ Ս. Ղազարու կղզին։ Բայց եթէ վենետիկեցիք անտարբեր են արծանին տեղւոյն համար, թող Զայե՛րը կանգնեն զայն՝ Աստուծոյ անուանը»³⁶¹։ Զոդվածում խոսվում է Բայրոնի հայերով հետաքրքրվելու, հայերեն սովորելու մասին, բերվում են բազմաթիվ մեջբերումներ Զ. Ավգերյանի *Ինքնապատում օրագրութիւնից*, նշվում է, որ Բայրոնի հայերեն ուսումնառությամբ հետաքրքրվել է նաև իտալացի լեզվաբան Ջ. Մեցցոֆանտին³⁶²։ Վերջին փաստը հիմնավորելու համար Ղ. Տայանը մեջբերում է Եղիազար Տյուզյանի խոսքերը. «Յաւուր երեքշաբթի չուեալ անտի [ի Ֆեռռառայէ] ելի ի Պոլոնիա և... ընդ սմա [առ որ առաքեցայն] վաղվադակի գմացի առ փռօֆեսսօռ Մեծօ Ֆանդէ, որ անդէն ընդ տեսանելն սկսաւ խօսել տաճկերէն և հարցանել զողջունէ վանացս... Իսկ յերկրորդուն և յերրորդուն այցելութիւնս ստեպ հարցանէր, եթէ զո՞ն գրեանք աշխարհաբար լեզուի տպագրեալք և նոր քերականութիւն, և յասել իմուն այո՛, կարի իղծ եցոյց ստանալոյ զքանի մի ի նոցանէ առ ի ուսանել և զայն որ ինձ մեծապէս սիրելի է ասէ. եհարց և վասն Լօռտ Պայրընի՞ն՝ եթէ զիա՛րդ ուսաւ զհայկականն, և ես պատմեցի ըստ կարգի վասն նորա և վասն միւս աշակերտին, վասն անգղիական քերականութեանցն և վասն նորաշէն անգղիական բառարանին... ընդ որս ուրախացեալ մեծապէս՝ փութով նշանակեաց ի վերայ թղթի. և յասել իմուն՝ գրեցից զի առաքեսցեն, ոչ՝ ասէ, ես ունիմ գրել առանձինն, միայն դու գրեսցես վասն աշխարհաբար գրոց և վճարեցից զգինն»³⁶³։

Ղ. Տայանի հոդվածում մանրամասնորեն նկարագրվում է Բայրոնի Ս. Ղազար այցի դրվագը՝ նշելով թե ինչպես «Վենետիկ հասնելէն քիչ օր վերջ, ամպոտ օր մը, իրիկուան մօտ, կոնտոլա կը մտնէ այցելելու արևելաշունչ այդ կղզին Ս. Ղազար»³⁶⁴։ Բայրոնը ծանոթանում է Զ. Զարոբյուն Ավգերյանի հետ, որի մասին հետագայում բազմաթիվ դրվատանքի խոսքեր է գրում իր նամակներում։ Ամեն օր, երկու ժամ

³⁶⁰ Զ. Ղեւոնդ Տայեան, *Լորտ Պայրըն ի Ս. Ղազար*. «Բազմավէպ», 1924, № 4, էջ 133։

³⁶¹ Անդ։

³⁶² Մեցցոֆանտի, Ջուզեպպե (1774-1849), կարդինալ (1838), Բոլոնիայի համալսարանի պրոֆեսոր, լեզվաբան, պոլիգլոտ։ Խոսել է ավելի քան հիստոն լեզվով։ Բայրոնը նրան անվանել է «լեզուների հրեշ»։

³⁶³ Զ. Ղեւոնդ Տայեան, *Լորտ Պայրըն ի Ս. Ղազար*, էջ 138։

³⁶⁴ Անդ, էջ 134։

հյուրընկալվելուց հետո, հրաժեշտ է տալիս նրանց՝ կրկին վերադառնալու ակնկալիքով և խոստումով: Հոգվածուն իրար են հաջորդում Բայրոնի Ս. Ղազարուն անցկացրած օրերը: Հոգվածի միջոցով մենք ծանոթանում ենք Հ. Ավգերյանի *Ինքնապատում օրագրության* հատվածներին, Բայրոնի նամակների՝ հայերին վերաբերող հատվածներին, Թ. Մուրի կողմից դրանց տրված ծանոթագրություններին, Մխիթարյանների կողմից միմյանց հղված նամակներին, վավերագրություններին, որոնք տալիս են Բայրոնի «հայկական» շրջանի նկարագիրը և պատկերը:

Ղ. Տայանի հոգվածին անմիջապես հաջորդում է Բայրոնի կենսագրության վերաբերյալ մի հոգված՝ Հ. Դ. Ս. ստորագրությամբ³⁶⁵: Հոգվածագիրը համառոտակի անդրադառնում է Բայրոնի կենսագրության առանձին դրվագներին, նրա հայերեն սովորելուն, քաղաքական հայացքներին, ստեղծագործությանը, անհավասարակշիռ բնավորությանը, գտնելով, որ «Պայրըն մեծ հանճար մ'եղաւ, այլ անկանոն երևակայութիւն: Իւր տողերը սեղմ, կտրուկ և վառվռուն՝ յաճախ յուսահատական երկբայութիւն մը կը յայտնեն. փոխանցական մաղծոտութիւն մը և հիացումն ոճիրներու»³⁶⁶: Ըստ հոգվածագրի, Բայրոնի գլուխ-գործոցի գլխավոր հերոս Դոն Ժուանը հանդիսանում է «անձնաւորութիւն լուրջ և խեղկատակ միանգամայն, հիասքանչ և լկտի, դիւցազն և ծաղրածու, վառ, յանդուգն և փոփոխական՝ հեղինակին նման»³⁶⁷:

Հայ գրականագետ և արվեստաբան Արամ Երեմյանի (1898-1972) բնութագրմամբ՝ «երկար տարիներ իր մանրակրկիտ, բարեխիղճ, քրտնաջան եւ լուրջ ուսումնասիրութիւններով եւ հետազօտութիւններով» «հայագիտութեանը» «թանկագին ծառայութիւն» մատուցած, «հայ գիտական բանասիրութեան, մատենագրութեան եւ գեղարուեստական գրականութեան զանձարանը» հարստացրած³⁶⁸ Եղիա Փեչիկյանը 1924-ին «Բազմավեպուն» հրատարակած *Լորտ Պայրըն Հայոց մէջ* հոգվածուն բերում է հատվածներ *Հայերեն-անգլերեն քերականության* ձեռնարկի համար Բայրոնի գրած առաջաբանից և հայերին վերաբերող նամակներից: Հոգվածագիրը նշում է, որ «Այս ամենն էլ հետևի որ Լորտ Պայրըն կատարելապես հայկական հողի և շրջանակի մէջ կ'ապրէր. շատ սիրելի էին անոր՝ յետ իրեն հայերնի երկրին՝ հայ ազգը, անոր փառքերը, լեզուն... Նոյն իսկ դարաւոր տառապանքները. և այս

³⁶⁵ Տե՛ս Հ. Դ. Ս., *Համառօտ կենսագրական գիծեր Լորտ Պայրընի*. «Բազմավեպ», 1924, № 4, էջ 147-149:

³⁶⁶ Ամդ, էջ 149:

³⁶⁷ Ամդ:

³⁶⁸ «Բազմավեպ», 1964, № 1-3, էջ 96:

հայկական դերը կամ շրջանը Լորտ Պայրընի բանաստեղծութեան և կեանքին պատմութեան դրուագներէն անբաժան պիտի մնայ»³⁶⁹։ Հոգվածուն խոսվում է նաև Բայրոնի և Ալիշանի մասին, զուգահեռներ անցկացվում նրանց ստեղծագործական գործունեության միջև և նշվում առկա զուգադիպությունները. «Հոս սակայն շարք մ'ունինք գեղեցիկ զուգադիպութեանց կամ զուգակշռի եզրներու երկու հանճարներու միջև որոնք նոյն դարու արեգակներ են։ Նախ անոնց դիրքը նոյն դարուն մէջ. երկուքն ալ գերահռչակ հանճարներ. յետոյ անոնց փոխադարձ պանդխտութիւնը. թո՛ղ խօսի ինքն Ալիշան. «(ի Վենետիկ) յորում և մասն ինչ երգոցս (Իտալիա) յօրինեալ է ի բանաստեղծէն և ԳԼԽՈՎԻՆ ի կղզւոջ մենաստանի՝ որում նա յաճախ այց ելանէր՝ մինչդեռ պանդխտ իւր (Հարոլդ ասպետ – Childe Harold) թափառէր տակաւին յաներևոյթ հրապարակս մտաց իւրոց այս ամենայն... մերս իսկ նժդեհութիւն (Հ. Ալիշան ինքնին կ'ակնարկէ նմանութիւնը) ի հայրենիս անդր քերթողին»։ Ուրեմն ինչ որ Լորտ Պայրըն պանդխտութեամբ ի Վենետիկ, Ս. Ղազարու մէջ կը շարադրէր, նոյնը Հ. Ալիշան յԱնգղիա, ի Լոնտրա իր պանդխտութեան մէջ կը հայացներ»³⁷⁰, - գրում է Ե. Փեչիկյանը։

Հոգվածագիրը նշում է նաև հաջորդ զուգադիպությունը, դա «նոյն մեծ քերթողներու փոխադարձ հայ և անգղիերէն լեզուները սորվիլն է և երկուքին ալ փոխադարձ դժուարութիւնը. Հ. Ալիշան կ'ըսէ. «Ի հայրենիս անդ քերթողին... զտաղտուկ օտարութեանս այսպիսեալ իմն կամեցայ սփոփել կամ տանջել ոչ դիւրաթափ թարգմանութեամբ»³⁷¹։ Ալիշանը նույնպէս տեսնում է զուգադիպություն այստեղ. «այնպիսի իմն հնարս հնարեալ և հեղինակին երբեմն արկանէր զանձն ի փորձ և ի տոյժ ուսանել զմերս հայերէն դժուարագիւտ բարբառ ի մերում իսկ դրան վանաց»³⁷²։ Բայրոնը նույնպէս նկատում է հայոց լեզվի դժվարությունները. «...«Դժուարին թուի ինձ լեզուն... թալտ և ոչ անյադթելի... յառաջ դիմեցից»։ և այլուր «ի զբօսանս անձին ուսանիմ զՀայոց լեզու ի մենաստանիս Հայոց... և զի տեսանեմ քաջ թէ դժուարածեմարկելի ինչ պիտոյ է մտացս՝ յոր խորտակեսցի. և զի աստանօր դժուարագոյնն է սա ի զբօսանս, ընտրեցի *խոշտանգել* զիս յայն պարապելով»³⁷³։ Այնուհետև Ե. Փեչիկյանը գրում է Բայրոնի ստեղծագործությունների հայերէն թարգմանությունների մասին՝ հիշատակելով ոչ միայն Ղ. Ալիշանի կա-

³⁶⁹ Հ. Եղիա Փեչիկեան, *Լորտ Պայրըն հայոց մէջ*. «Բազմավէպ», 1924, № 4, էջ 158:

³⁷⁰ Տե՛ս անդ, էջ 158-159:

³⁷¹ Անդ, էջ 159:

³⁷² Անդ:

³⁷³ Անդ:

տարած թարգմանությունները, այլև «Արեգուն» տպագրված *Մանֆրեդը*, *Հովի*. Թումանյանի թարգմանությամբ Թիֆլիսում լույս տեսած *Շիլլոնի կալանավորը* և Կ. Պոլսում հրատարակված *Երկինք ու երկիր* պոեմը: Հոդվածի վերջում, տալով Բայրոնի քնարերգության ընդհանուր բնութագիրը, Եղիա Փեչկյանը գրում է. «...անկեղծութիւն և զգացման պայծառ արտայայտութիւն. մտածութիւն խոր ու վեհ. իրականութիւն կենդանի և չքնաղ. կրօնք՝ միշտ վեր ու բարձր. երանի՝ թէ հայ քերթողն ալ այս ձիրքերով օժտուէր»³⁷⁴:

«Բազմավեպի» սույն համարում զետեղված հաջորդ հոդվածի (անգլերեն)³⁷⁵, որն անստորագիր է, բնաբան է ընտրված Նապոլեոն I-ի մասին հետաքրքիր հիշողությունների հեղինակ, ֆրանսիացի գրող Կոմսուհի դը Ռենյուլզայի (1780-1821) հետևյալ խոսքերը. «...Նրա վերջին օրերի գեղեցկությունը և տխրությունը քավեցին շատ մեղքեր»: Այս խոսքերը, կարծես թե, իրոք վերաբերում են Բայրոնին, քանի որ, ինչպես շեշտում է հոդվածագիրը, բանաստեղծի կայացրած վճռի մի մասն էր կազմում այն երազանքը, որպեսզի Հունաստանում գեղեցիկ վախճանով կարողանար քավել իր մեղքերը: Միսոլոնգիում նա հետադարձ հայացք է նետում թախծոտ անցյալի վրա, վերհիշում իր կյանքի ընթացքում թույլ տված բոլոր չարաշահումները, որոնք դեռևս վաղ հասակում հյուծել էին նրա այրվող մարմինը: Միսոլոնգիում, նշելով իր ծննդյան 36-րդ տարեդարձը, Բայրոնը գրում իր վերջին բանաստեղծությունը, որտեղ, հրաժեշտ տալով երիտասարդությանն ու կյանքին, չի ցանկանում որևէ այլ բան, բացի զինվորի գերեզմանից: Այնուհետև հոդվածում մանրամասնորեն նկարագրվում է բանաստեղծի տեղատարափ անձրևի տակ ընկնելը, հիվանդանալը, կյանքի վերջին ռոպեները և մահը: «Բայրոնի մահը Հունաստանի համար ազգային դժբախտություն էր: Միսոլոնգցիների համար այդ դեպքը գրեթե անհավատալի էր»³⁷⁶, - գրում է հոդվածագիրը և անդրադառնում այն փաստին, որ այդ կապակցությամբ Հունաստանում հայտարարվել է 21-օրյա սուգ, զատկի հանդեսները հետաձգվել են, երեք օրով փակվել են խանութները և բոլոր պետական հիմնարկները, տրվել են 37 (բանաստեղծի տարիքին համապատասխանող թվով) հրետանային համազարկ: Սգո արարողություններ են տեղի ունեցել ոչ միայն Միսոլոնգիում, այլև Հունաստանի շատ բնակավայրերում: Հոդվածագիրն անդրադարձել է նաև Բայրոնի ուսման տարիներին, նրա առաջին ստեղծագործություն-

³⁷⁴ Անդ, էջ 160:

³⁷⁵ Տե՛ս *Anniversary* (անստորագիր). «Բազմավեպ», 1924, № 4, էջ 149-156:

³⁷⁶ Անդ, էջ 150:

ներին, ճանապարհորդություններին, ամուսնությանը և ապահարզանին:

«Բազմավեպի» 1924-ի հինգերորդ համարում տպագրված խմբագրական հոդվածում³⁷⁷ թվարկվում են այն միջոցառումները, որոնք իրականացվել են «Անգղիոյ հռչակաւոր Քերթողին յիշատակին՝ զանազան երկիրներու մէջ՝ յանուն մարդկային ընկերութեան, որ անոր մէջ գտած էր զմայլանքի, փայփայանքի առարկայ դարձող լուսաշող ակունք մը, մարդկութեան փառքն ու զարդը կազմող անգին մարգարիտ մը»³⁷⁸: Այստեղ հիմնական ուշադրություն է դարձվում Հունաստանում և Անգլիայում անցկացված միջոցառումներին: Անգլիայում նախատեսված միջոցառումներին մասնակցելու համար Անգլիայի պաշտոնական մարմիններից հրավեր են ստանում նաև Միֆթարյանները: Նրանք «Բազմավեպի» ապրիլյան բացառիկ համարը ամբողջությամբ նվիրել էին «Պայրընի յիշատակին, որ լոյս ընծայուեցաւ Հայ և Անգղիերէն խիստ շահեկան յօդուածներով», և այդ միջոցառումներից «առաջ արդէն տարածուած էր ան Լոնտոնի մէջ, ու բաշխուած էր զանազան բարձրաստիճան անձնաւորութեանց. ղրկուեցաւ նաև օտար կառավարութեանց մօտ եղող անգղիական բոլոր դեսպաններուն և դիւանագիտական ներկայացուցիչներուն, ինչպէս նաև Լոնտրայի մէկ քանի գլխաւոր թերթերուն»³⁷⁹:

Բայրոնի մահվան հարյուրամյակի կապակցությամբ հոդվածներ են լույս տեսնում նաև այլ պարբերականներում, ինչպես, օրինակ, Կ. Պոլսի «Ճակատամարտ» օրաթերթում³⁸⁰, Վիեննայում հրատարակվող «Արեգ» ամսագրում³⁸¹ և Թեոդիկի տարեցույցում³⁸²:

1932-ին «Բազմավեպում» լույս է տեսնում Ռուբեն Որբերյանի ծավալուն ուսումնասիրությունը Բայրոնի մասին³⁸³: Այդ ուսումնասիրության մեջ հայ բանաստեղծը տալիս է մանրամասն տեղեկություններ Բայրոնի կենսագրության և ստեղծագործությունների մասին՝ նկարա-

³⁷⁷ Տես *Արծազանգներ Պայրընեան յորելեանէն*. «Բազմավեպ», 1924, № 5, էջ 186-188:

³⁷⁸ Անդ, էջ 186:

³⁷⁹ Անդ, էջ 187:

³⁸⁰ Տես Յ. Մարթայեան, *Լորտ Պայրըն (մահուան հարիւրամեակին առթիւ)*. «Ճակատամարտ», 1924, 30 ապրիլի:

³⁸¹ Տես Ս. Արեւեան, *Բայրըն (Մահուան հարիւրամեակի առիթով)*. «Արեգ», 1924, № 10, էջ 596-601:

³⁸² Տես *Լորտ Պայրըն եւ իր մահուան դարադարձը (1824-1924)*, Թեոդիկ, *Ամենուն տարեցույցը*, Վիեննա, 1925, էջ 319-325:

³⁸³ Տես Ռ. Որբերեան, *Լորտ Պայրըն (ի Ս. Ղազար)*. «Բազմավեպ», 1932, № 3, էջ 117-125, № 4, էջ 178-182, № 5, էջ 225-231, № 6-7, էջ 266-272, № 8-9, էջ 374-379:

գրելով նրա ճանապարհորդությունները դեպի Արևելք, ամուսնությունը, բաժանումը կնոջից և դուստրից, ժամանումը Շվեյցարիա և Իտալիա, հանդիպումը Մխիթարյանների հետ և այլն: Մխիթարյանների հետ առաջին հանդիպումը Ռ. Որբերյանը նկարագրում է հետևյալ կերպ.

«Ամբուն գիշերե՛ մը վերջ՝ արշալոյսին առաջին շողերուն տակ նաւակն այդ կղզեակին առջեւէն կ'անցներ, երբ Պայրըն հետաքրքրութեամբ հարցուց կոնտուլավարին, Թիթայի, թէ ո՞ր ընտանեաց կը պատկանէր ան:

- Միլորտ, պատասխանեց, այս կղզին հայերուն մենաստանն է, Ս. Ղազար:

- Ձիս հոս ծգէ ու գնա...

...Վայրկեան մը վերջ Պայրըն կղզեակին ափէն կը դիտէր իր կոնտուլին սրընթաց անհետիլը ուրիշ կղզեակներու ետին: Իրմէ քիչ անդին, ապառաժին մէջ փորուած խորշին՝ կապարով ծուլուած Ս. Կոյսին փոքրիկ դէմք մը կ'երեւէր՝ երեսը ծովուն դարձուցած: Պայրըն խորհուրդներու մէջ սուգուած՝ ծովուն անհունութիւնը կը դիտէր, երբ մարդկային ձայն մը լսեց և իր մօտ տեսաւ պատկառելի դէմքով մէկը, ճաղատ գլխով և լայն ու գորշագոյն մօրուքով վանական մը: Քիչ մը հեռուն պատին մէջ բացուած դուռ մը ցոյց կու տար թէ անճանօթը ուսկի՛ց եկած էր:

- Ի՞նչ կ'ուզես, որդեակ, հարցուց վանականը քաղցրութեամբ:

- Ձեր պատերուն ու դաշտին խաղաղութիւնը զիս իրենց քաշեցին, հայր, պատասխանեց: Ձեր թոյլտուութեամբ կ'ուզեմ քիչ մը հանգչիլ այստեղ»³⁸⁴:

Ինչպէս տեսնում ենք Բայրոնի առաջին այցելությունը Ս. Ղազար Ռ. Որբերյանը նկարագրում է ավելի շուտ գեղարվեստորեն՝ տալով այդ այցին ռոմանտիկ բնույթ, քան հենվելով ռեալ փաստերի վրա: Շատ հետազոտողներ հաստատում են, որ Բայրոնն առաջին անգամ Ս. Ղազար այցելել է Հոբհաուզի հետ միասին՝ այն էլ երեկոյան կողմ և ոչ թե առավոտյան, իսկ մակույկավարն էլ բնավ Տիտան չի եղել: Բացի դրանից, չնայած Ռ. Որբերյանի ուսումնասիրության բոլոր արժանիքներին՝ որպէս հայերեն առաջին ծավալուն հետազոտություն Բայրոնի կյանքի և ստեղծագործության մասին, այն, ցավոք, զերծ չէ որոշ անճշտություններից ու թերություններից: Ռ. Որբերյանը գրում է.

«...Վեներիկի վանքը մտնելէն առաջ երկիցս Թերեզա Կամպա անուն եօթնեւտասնամեայ գեղուհին եղաւ, Գարպոնարիներու մէկ

³⁸⁴ Անդ, էջ 229:

պետին ազնուական աղջիկը, որ զգայուն, զարգացած և վառ երեւակայութեամբ Չայլտ Զարուտի առաջին երկու երգերը և Չիլիոնի կալանաւորը կարդացեր ու հիացեր էր բանաստեղծին վրայ: Դժբախտաբար, Թերեզայի հայրը քաղաքական դիտումներով անոր ձեռքը Կիչիոլի կոմսին խոստացած էր, որ մեծահարուստ էր, սակայն վաթսունամեայ»³⁸⁵:

Իսկ այժմ տեսնենք թե ինչ է ասում ինքը՝ Բայրոնը, Թերեզայի հետ ծանոթանալու մասին. «Ահա արդեն մեկ ամիս է, որ ես սիրահարվել եմ մի ռոմանական կոմսուհու՝ Ռավեննայից, - գրում է Բայրոնը 1819-ի ապրիլի 24-ին Դուգլաս Քլեյերդին ուղղված նամակում, - որին մեկ տարի առաջ ամուսնացրել են կոմս Գվիչիոլիի հետ: Նա վաթսուն տարեկան է, իսկ աղջիկը՝ քսան»³⁸⁶: Այդ մասին Բայրոնը հիշատակում է նաև 1819-ի հուլիսի 26-ին Ավգուստա Լիին հղած նամակում³⁸⁷: Այնպես որ, երբ Բայրոնը ծանոթացել է Թերեզայի հետ, նա արդեն ամուսնացած է եղել կոմս Գվիչիոլիի հետ մոտ մեկ տարի և ոչ թե «Թերեզայի հայրը քաղաքական դիտումներով անոր ձեռքը Կիչիոլի կոմսին խոստացած էր»:

Բացի դրանից, ըստ Ռ. Որբերյանի, «Վենետիկի մէջ սովորութիւն էր այն ատեն որ ազնուական դասակարգէն նոր ամուսնացած ամուներ, պսակէն քանի մը օր վերջ, ուխտի կ'երթային Զայոց վանքը...»³⁸⁸: Այստեղ անհրաժեշտ է նշել, որ մեզ ոչ մի սկզբնաղբյուրից չի հաջողվել պարզել սույն սովորույթի իսկությունը: Մեր կարծիքով դա անհավանական է, և այդ վարկածը մեծ կասկած է հարուցում:

Այնուհետև Ռ. Որբերյանը գրում է, որ «Պայրըն վանքին մէջ մնաց: Ժամանակին արբահայրը, հայր Սոմալեան և հայր Յարութիւն Ազեր բաւական ընդարձակ սրահ մը յատկացուցին իրեն... Տասնեակ մը օրեր մնալէ վերջ...»³⁸⁹: Իսկ ահա թե ինչ է գրում Բայրոնի հայոց լեզվի ուսուցիչ Զարություն Ավգերյանը այդ մասին. «Lord Byron ... եկեալ ի տեսութիւն վանացս՝ խնդրեաց ուսանել ի նմանէ զՀայկական բարբառ. և կամէր ևս բնակել ի վանս: Բայց քանզի ոչ ոք ի Սիաբանից ճանաչէր զնա ցայնժամ, ասացաւ նմա գալ ի Վենետիկոյ զօր ամենայն, և այնպէս ուսանել: Եւ նա սկսաւ գալ աւուրս յիսուն, և ուսանէր ժամս երկուս կամ

³⁸⁵ Անդ, էջ 230:

³⁸⁶ *The Letters of George Gordon, 6th Lord Byron*, Selected by R. G. Howarth, M. A., published in London & Toronto by J. M. Dent and Sons Limited • and in New York by E. P. Dutton & Co. Inc., 1933, p. 244.

³⁸⁷ Տե՛ս *The Selected Letters of Lord Byron*, Edited with an Introduction by Jacques Barzun, Farrar, Straus and Young, Inc., New York, 1953.

³⁸⁸ Ռ. Որբերեան, *Լորտ Պայրըն (ի Ս. Ղազար)*, էջ 266:

³⁸⁹ Անդ, էջ 231:

երիս...»³⁹⁰։ Այնպես որ Բայրոնի վանքում բնակվելու վարկածը նույնպես հերքվում է։

Յավոք, Ռ. Որբերյանի թույլ տված սխալները հայ գրականագետները հետազայում չեն ուղղել, իսկ երբեմն էլ Բայրոնի մասին հայ մամուլում զետեղված հոդվածներում տեղ են գտել էլ ավելի կոպիտ վրիպումներ ու անճշտություններ, որոնց մենք կանդրադառնանք հետագայում։

«Բազմավեպից» տեղեկանում ենք նաև, որ Անգլիայի «Բայրոնյան ընկերությունից» վանք են այցելում բազմաթիվ մտավորականներ։ «Անոնք կու գային ուխտաւորի մեծ յարգանքով Յայոց կղզին՝ ուր աւելի քան դար մը առաջ ապրած էր ու խորհած իրենց ցեղի հանճարեղ մէկ զաւակը, անցեալ դարու մեծագոյն քերթողներէն մին՝ Լորտ Պայրըն, և ուր ոչ միայն Արեւելքի հինաւորց քաղաքակրթութեան մը ջահը կը տեսնէր բոցավառ, այլ և սիրած ու սորված էր Յայ դասական լեզուն»³⁹¹, - գրում է «Բազմավեպը»։ Այցելուներին առաջնորդում են դեպի գրատուն, ձեռագրատուն, թանգարան, կանգ են առնում Բայրոնի սենյակում, որտեղ բանաստեղծը խոսել է հայ հայրերի հետ, ուսումնասիրել հայոց լեզուն, ցուցադրում են բանաստեղծի իրերը։ Այնուհետև այցելուներին ուղեկցում են տպարան, ինչպես նաև ցույց են տալիս «Բայրոնյան» ձիթենիները, որոնցից ուխտավորները մեկ ճյուղ պոկում և տանում են որպես հիշատակ։

XX դարի կեսերին Բայրոնի և նրա ստեղծագործությունների մասին բազմաթիվ հրապարակումների ենք հանդիպում նաև խորհրդահայ մամուլում, ընդ որում, դրանց գերակշիռ մասը վերաբերում է Բայրոնի Մխիթարյանների հետ ունեցած առնչություններին, ինչպես նաև Յայաստանի, հայերի և հայ մշակույթի մասին նրա տված գնահատականներին։ Դրանցից առաջին հերթին արժե առանձնացնել գրականագետ Էլիզ Պետրոսյանի հետազոտությունը³⁹², որը, կարելի է ասել, խորհրդային ժամանակաշրջանում առաջին լուրջ ուսումնասիրությունն է վերոհիշյալ բնագավառում, և հայ անվանի գրող ու թարգմանիչ Խաչիկ Դաշտենցի (1910-1974) աշխատությունը³⁹³, որը բաղկացած է հանրամատչելի ձևով շարադրված քսան փոքրիկ գլխից։

³⁹⁰ Տես Զ. Ղեւոնդ Տայեան, *Լորտ Պայրըն ի Ս. Ղազար*, էջ 135-136։

³⁹¹ *Պայրոնի յիշատակը փառաւորում* (ստորագրված է՝ Խմբ.)։ «Բազմավեպ», 1937, № 2-5, էջ 128։

³⁹² Տես Է. Պետրոսյան, *Բայրոնը և հայ կուլտուրան (Բայրոնի հայկական ուսումնասիրությունները)*։ «Տեղեկագիր ՀՍՄՀ ԳԱ հասարակական գիտությունների», 1947, № 3, էջ 47-76։

³⁹³ Տես Խաչիկ Դաշտենց, *Բայրոնը և հայերը*, Երևան, Հայպետհրատ, 1959։

Աշխատության առաջին երեք գլխում հեղինակն անդրադառնում է Անգլիայի «ռեակցիոն ռոմանտիզմի երգիչների» և պետական գործիչների նկատմամբ Բայրոնի ցուցաբերած սուր քննադատական կեցվածքին, եվրոպական բռնակալության դեմ ուղղված նրա բողոքին, աստվությանն ու պայքարին, ինչպես նաև օսմանյան բռնապետությունից տուժած և ճնշված ժողովուրդների ու նրանց մշակույթի հանդեպ Բայրոնի տածած համակրանքին: Խ. Դաշտենցի աշխատության հաջորդ՝ չորրորդ գլուխը նվիրված է Բայրոնի՝ հայերի հետ ունեցած կապերին՝ ըստ նրա կենսագիր Թոմաս Մուրի վկայության, իսկ հինգերորդ գլխում նկարագրվում է Ադրիական ծովախորշի մի փոքրիկ կղզու վրա ապաստանած Մխիթարյանների եռանդուն գործունեությունը:

Աշխատության մյուս գլուխներում, հիմնականում արծարծվում են Բայրոնի և Մխիթարյանների առնչություններին վերաբերող հարցեր, ինչպիսիք են՝ Բայրոնի ծանոթությունը հայ մշակույթին, հայերեն սովորելը, Ավգերյանի հետ միասին քերականությունների ձեռնարկներ կազմելը, Բայրոնի հայերենից կատարած թարգմանությունները, նրա դերը հայագիտության պատմության մեջ Արևմտյան Եվրոպայում և այլն:

Նշենք նաև, որ իր աշխատության մեջ Խ. Դաշտենցը երկու առանձին գլուխ է հատկացրել Բայրոնի ազատատենչ քնարերգության հայ խանդավառ երկրպագուներին՝ Ղ. Ալիշանին և Ռ. Որբերյանին: Աշխատության տասնյոթերորդ գլուխը կրում է *Բայրոնը և Ալիշանը*, իսկ տասնութերորդը՝ *Բայրոնի երկրպագուն* խորագրերը:

Ինչպես նշում է Խ. Դաշտենցը, որքան էլ Բայրոնը հայ ժողովրդի ճակատագրով տոգորված բարեկամ լիներ, «այնուամենայնիվ նա կարբոնար էր և նրա շատ երկերը միանգամայն խորթ, անհասկանալի և նույնիսկ դատապարտելի էին հայ կաթոլիկ միաբանների համար»³⁹⁴: Սակայն որոշ միաբաններ, և առաջին հերթին բանաստեղծ Ղևոնդ Ալիշանը, համակրանք տածելով իտալական ազգային ազատագրական շարժումների նկատմամբ և «ծայնակցելով դարի առաջավոր մտքերին ու ձգտումներին», կարողացան վեր բարձրանալ կղերական միջավայրից՝ «մինչև կարբոնարիստ Բայրոնի հայրենասիրական և մարդասիրական լայն գաղափարներով տոգորված երկերը հասկանալու և գնահատելու աստիճանը»³⁹⁵:

³⁹⁴ Անդ, էջ 131:

³⁹⁵ Անդ, էջ 132:

Իր աշխատության մեջ Խ. Դաշտենցն անդրադառնում է «Ալիշանին Բայրոնի հետ կապող» կարևոր օղակներին: Նախ, ինչպես նշում է Դաշտենցը, Ղևոնդ Ալիշանը ոգևորվել է Վենետիկյան հեղափոխությանը, հիշել իր հարազատ ժողովրդի ճակատագիրը և իր հայրենասիրական «բանաստեղծությունների զգալի մասը հորինել է իտալական շարժումների ազդեցության տակ»: Իսկ «այդ շարժումների հետ ժամանակին մեծ առնչություն» էր ունեցել Բայրոնը և միանգամայն բնական է, որ «նրա որոշ երգերը պետք է ոգևորեին Ալիշանին և շարժեին նրա հիացմունքը»³⁹⁶: Երկրորդ, Բայրոնի բանաստեղծություններում խորապես զգացվում էր տարագիր բանաստեղծի շունչը: Իսկ Ալիշանը, որի «հոգին մաշվում էր Հայաստանի կարոտից», ինչպես և Բայրոնը, նույնպես տարագիր էր և նրա նման դեգերում էր «օտար երկինքների տակ»³⁹⁷: Երրորդ, Բայրոնին և Ալիշանին մերժեցնող օղակը «դա նրանց բանաստեղծական տարերքի նմանությունն է»³⁹⁸: Իրոք, երկուսն էլ օժտված էին վառ երևակայությամբ, հափշտակված էին բնության գեղեցկությամբ, որոնց արտացոլումը մենք տեսնում ենք նրանց երգերի մեջ: Եվ, վերջապես, չորրորդ, «Ալիշանին Բայրոնին կապող օղակներից մեկը նրա համայնապարփակ միտքն է, որը նրան խիստ սահմանագծում էր կղերական միջավայրից»³⁹⁹:

Աշխատության հաջորդ, տասնութերորդ գլխում Խաչիկ Դաշտենցը, նախ, վերլուծում է Բայրոնի թողած ազդեցությունը Սմբատ Շահագիզի և Հովհաննես Թումանյանի վրա, իսկ ապա անդրադառնում է Ռուբեն Որբերյանին, որի վրա Բայրոնն ամենից շատ է ազդել, ընդ որում, «Բայրոնի հմայքը և ազդեցությունը Որբերյանի վրա անմիջական է, որոշակի և անսքող: ... Դեռ աշակերտական նստարանի վրա նա բնագրով կարդում է Բայրոնի ստեղծագործությունները և հայրենի աշխարհի դաշտերը շրջելով, անգիր արտասանում է հատվածներ «Չայլդ Հարոլդ»-ից և Բայրոնի մյուս պոեմներից ու բանաստեղծություններից»⁴⁰⁰: Այնուհետև Դաշտենցը, զուգահեռներ անցկացնելով Բայրոնի *Մանֆրեդ* դրամայի և *Չայլդ Հարոլդի ուխտագնացությունը* պոեմի ու Որբերյանի *Աղամիճ անեծքը* և *Ծփանքներ* պոեմների միջև, գալիս է այն եզրակացության, որ Որբերյանն այդ պոեմները գրել է Բայրոնի ստեղծագործությունների անմիջական ազդեցությամբ: Հանրահայտ է, որ շատ բանաստեղծներ

³⁹⁶ Անդ, էջ 133:

³⁹⁷ Անդ, էջ 138:

³⁹⁸ Անդ, էջ 139:

³⁹⁹ Անդ, էջ 140:

⁴⁰⁰ Անդ, էջ 145-146:

են հմայվել Բայրոնով և դեռ շատ-շատերը կհմայվեն, «բայց, - ինչպես նշում է Խ. Դաշտենցը, - ուրիշ ուխտավոր եղավ Ռուբեն Որբերյանը՝ մեծ Բայրոնի այդ հայրենաշունչ երկրպագուն»⁴⁰¹:

Նշենք նաև, որ Խ. Դաշտենցի աշխատությունը գերծ չէ որոշ թերություններից: Խ. Դաշտենցը ոչ միայն չի խուսափել Ռ. Որբերյանի սխալները կրկնելուց, այլ ինքը նույնպես թույլ է տվել որոշ անճշտություններ: Այսպես, աշխատության տասնչորսերորդ գլուխը կրում է *Բայրոնը հայ վանականի սքեմով* վերնագիրը: Մեր կարծիքով, այս գլխի նյութը Ռ. Որբերյանի վառ երևակայության գեղարվեստական մարմնավորումն է, որը ներկայացնում է Խ. Դաշտենցը: Նախ, այսպիսի կասկածելի և վիճահարույց վերնագրի ընտրությունը, հավանաբար, պայմանավորված է Ռ. Որբերյանի ուսումնասիրության մեջ բերված «Առտու մը, Պայրըն **վանականի հագուստ** (ընդգծումը մերն է - Ա. Բ.) հագած՝ «Ո՛վ մենութիւն, միակ երանութիւն» (իմիջիայլոց, վերջին բառը Խ. Դաշտենցի մոտ սխալմամբ մեջբերվել է «երջանկություն»⁴⁰² - Ա. Բ.) արձանագրութիւնը դիտելու գացեր էր»⁴⁰³ կասկած հարուցող արտահայտությամբ: Մեր կարծիքով, չնայած այն հանգամանքին, որ Բայրոնը շատ հարգված ու սիրված է եղել Ս. Ղազար վանքի միաբանների կողմից, ովքեր ներողամտություն են ցուցաբերել նրա որոշ անխոհեմ արարքների նկատմամբ, Մխիթարյան խստաբարո հայրերը հազիվ թե թույլատրեին անգլիացի բանաստեղծին օգտագործել հայ վանականի սքեմ: Բացի դրանից, Խ. Դաշտենցը շփոթում է իտալացի երկու ազնվականներին՝ կոմս Գվիչիոլիին և կոմս Գամբային: Նա գրում է. «... Բայրոնը Վենետիկում ծանոթացել էր իտալուհի թերեզա Գվիչիոլիի հետ, որի ամուսինը՝ վաթսուհամսյա ծերունի Գամպան, իտալացի հարուստ ազնվական էր»⁴⁰⁴: Իրականում կոմս Ռուջիերո Գամբան (ինչպես և իր որդին՝ Պիետրո Գամբան), իտալական կարբոնարական շարժման գործուն մասնակիցներից էր, թերեզա Գվիչիոլիի (ծննդյամբ՝ Գամբա) հայրը, այլ ոչ թե ամուսինը: Այնուհետև, կատարելով ընդարձակ մեջբերում Ռ. Որբերյանի ուսումնասիրությունից՝ Խ. Դաշտենցը նույնպես պնդում է, որ Ս. Ղազարում Բայրոնն իբր հանդիպել է թերեզային: Մեր կարծիքով այդպիսի միջադեպ տեղի չի ունեցել, դա պարզապես ռոմանտիկ Ռ. Որբերյանի վառ երևակայության արգասիքն է, իսկ Խ. Դաշտենցն էլ, բնավ չխորանալով փաստերի մեջ, այն անառարկելիորեն ընդունել է:

⁴⁰¹ Անդ, էջ 155:

⁴⁰² Անդ, էջ 102:

⁴⁰³ Ռ. Որբերյան, *Լորտ Պայրըն (ի Ս. Ղազար)*, էջ 266:

⁴⁰⁴ Խաչիկ Դաշտենց, *Բայրոնը և հայերը*, էջ 102:

Թվում է թե վերոհիշյալ թերություններն ունեն մասնավոր բնույթ և դրանց կարելի էր չանդրադառնալ: Սակայն, եթե փոքր թերությունները ժամանակին չեն մատնանշվում և ուղղվում, հետագայում դրանք գումարվում են, և ի հայտ են գալիս ավելի լուրջ թերություններ: Ցավոք, այդ սխալները հայ գրականագետների կողմից հետագայում ոչ միայն չեն ուղղվել, այլև նույնությամբ կրկնվել են, իսկ երբեմն էլ Բայրոնի մասին հայ մամուլում գետնադրված հոդվածներում տեղ են գտել էլ ավելի կոպիտ վրիպումներ ու անճշտություններ:

Այսպես, «Սովետական գրականություն» ամսագրի 1988-ի առաջին համարում Բայրոնի ծննդյան 200-ամյակի կապակցությամբ տպագրվել է Լիա Բալագյանի հոդվածը՝ *Բայրոնի հայկական շրջանի կյանքից* վերնագրով: Անշուշտ, անգլիացի հանճարեղ բանաստեղծի մասին ամեն մի խոսքն արժանի է ուշադրության, քանի որ նա խոր հետք է թողել հայ իրականության մեջ: Սակայն անհրաժեշտ է նշել, որ, ցավոք, վերոհիշյալ «ուսումնասիրության» մեջ, հավանաբար հեղինակի անտեղյակության պատճառով, տեղ են գտել մի շարք կոպիտ սխալներ և անճշտություններ: Մեր կարծիքով հեղինակն օգտվել է միայն Խ. Դաշտենցի գրքից, այն էլ հապշտապ՝ «գարգացրել» և «հարստացրել» է գրողի մտքերը՝ աղավաղելով դրանք: Այդ հոդվածը սխալների մի հավաքածու է («12-րդ դարի երկրորդ կեսից սկսած այն անվանվել է Ս. Ղազարի կղզի՝ մի խումբ փախստական հայերի կողմից շինված միակ եկեղեցու շնորհիվ»⁴⁰⁵ (կղզու անվավումը ոչ մի կապ չունի «մի խումբ փախստական հայերի հետ»), «...Կիլիկյան թագավորության օրոք, 1717 թվականին... Մխիթար Սեբաստացի կոչվող մի ուսյալ վանական իր 11 աշակերտների հետ հանգրվանել է այդ անմարդաբնակ կղզում և հիմնել կրոնական ու մշակութային կենտրոն»⁴⁰⁶ (Կիլիկյան թագավորության գահակալության ժամանակաշրջանը, ինչպես հայտնի է, ընդգրկում է 1198-1375 թվականները, իսկ Մխիթար Սեբաստացին իրականում իր միաբանությունը հիմնել է դեռևս 1700-ին Կ. Պոլսում), «Այդ հուզախոժի՛ ձիթենիների տակ նստած՝ նա հոգեպես հանդարտվում էր, խաղաղվում... այդ շրջանում է գրել նաև «Երկիր և երկինք» մեկ արար-

⁴⁰⁵ Լիա Բալագյան, *Բայրոնի հայկական շրջանի կյանքից*. «Սովետական գրականություն», 1988, № 1, էջ 122:

⁴⁰⁶ Անդ:

ԵՐԿԻՆՔ ԵՒ ԵՐԿԻՐ

ՍՐԲԱԶԱՆ ՈՂԲԵՐԳ

Ի

ԼՈՐԵ ՊԱՅՐԱՆԷ

ԿՈՍՏԱՆԴՆՈՒՊՕԼԻՍ

1874

1874-ին Կ. Պոլսում տպագրված
Երկինք և Երկիր պոեմի տիտղոսաթերթը

The title-page of *Heaven and Earth*
published in Constantinople (Turkey) in 1874

վածից և 3 տեսարանից բաղկացած խորհրդապաշտական գործը...⁴⁰⁷ (նախ, այդ գործը վերնագրված է ոչ թե *Երկիր և Երկինք*, այլ՝ *Երկինք և Երկիր* (*The Heaven and the Earth*), և, երկրորդ, այն գրվել է ոչ թե Ս. Ղազարում, այլ՝ Ռավեննայում՝ 1821-ի հոկտեմբերի 9-ից մինչև 23-ը. առաջին անգամ հրատարակվել է 1823-ի հունվարին «Լիբերալ» հանդեսի 2-րդ համարում, իսկ հայերեն՝ 1874-ին Կ. Պոլսում՝ Դ. Գաբրիելյանի թարգմանությամբ) և այլն, և այլն. այսպես շարունակ՝ սկզբից մինչև վերջ):

Նշենք, որ այդ բոլոր թյուրիմացությունների և անճշտությունների հիմնական պատճառն անտեղյակությունն ու անբարեխղճությունն է: Լ. Բալազյանն իր հոդվածում չի նշում ոչ մի սկզբնաղբյուր, և, այդ իսկ պատճառով, հնարավոր չէ ճշգրտորեն նշել հոդվածում թույլ տրված սխալների իրական պատճառները: Անհասկանալի ու անբացատրելի է նաև այն հանգամանքը, որ մեծ հեղինակություն վայելող «Սովետական գրականություն» ամսագիրը չի ցուցաբերել համապատասխան պահանջկոտություն և, ըստ երևույթին, առանց որևէ գրախոսության իր էջերում տպագրել է պատահական ու սխալաշատ հոդված:

Ինչպես արդեն նշել ենք, «Հայ ընտանիք» հանդեսը 1970-1980-ական թվականներին բավականին հաճախ է անդրադարձել Ս. Ղազար կղզում Բայրոնի անցկացրած օրերին՝ տպագրելով ինչպես հայ, այնպես էլ օտարազգի հեղինակների հոդվածներ, ընդ որում, այդ նյութերի մեծ մասը տպագրվել է երկու լեզվով՝ հայերեն և անգլերեն, երբեմն՝ միայն անգլերեն: Օտարազգի հեղինակների հիմնական հոդվածներին մենք անդրադարձել ենք սույն աշխատանքի առաջին գլխում: Այստեղ կքննարկենք հայ հեղինակների հոդվածները:

Բայրոնի մահվան 150-ամյակի առթիվ «Հայ ընտանիք» ամսագրի 1974-ի 11-12-րդ միացյալ համարում լույս է տեսել մեկ անստորագիր հոդված (հայերեն և անգլերեն)⁴⁰⁸, որտեղ խոսվում է բանաստեղծի՝ Մխիթարյան միաբանության հայրերին այցելելու մասին, ինչպես նաև բերվում են հատվածներ *Հայերեն-անգլերեն քերականության* ձեռնարկի համար նրա գրած առաջաբանից: Ամսագրի նույն համարում զետեղված մեկ այլ անստորագիր, բայց բավականին հետաքրքիր հոդվածում

⁴⁰⁷ Անդ, էջ 127:

⁴⁰⁸ Տես Լորտ Պալլըն եւ Մխիթարեան հայրերը. բանաստեղծին մահուան 150-ամեակին առիթով (1824-1974): - *Byron and the Mekhitarist Fathers: on the 150th Anniversary of his Death (1824-1974)*, «Հայ ընտանիք», 1974, № 11-12, էջ 6-7:

(նույնպես հայերեն և անգլերեն)⁴⁰⁹ հեղինակն անդրադառնում է 1955-ի սեպտեմբերին Վենետիկում անցկացված Գրականության միջազգային գիտաժողովում «Հայ ընտանիք» ամսագրի հիմնադիր Զ. Մեսրոպ ճանաչանի զեկուցման մեջ արծարծված հիմնական դրույթներին: Հոգվածագիրը Զ. Ղևոնդ Ալիշանին իրավացիորեն համարում է Բայրոնի ստեղծագործությունների առաջին հայ թարգմանիչ: Այստեղ մենք առաջին անգամ մամուլից տեղեկանում ենք, որ 1870-ին հրատարակված *Lord Byron's Armenian Exercises and Poetry* ժողովածուում (հետևաբար և 1852-ին լույս տեսած *Ծաղկաքաղ քերթողաց անգղիացւոց* ժողովածուում) զետեղված Բայրոնի բոլոր բանաստեղծությունները հայերեն թարգմանել է Ղ. Ալիշանը: Հոգվածում արծարծվում են նաև հայ ռոմանտիկ բանաստեղծների վրա Բայրոնի ունեցած ազդեցությանը վերաբերող հարցեր, զուգահեռներ են անցկացվում Բայրոնի և Սմբատ Շահազիզի կերտած հերոսների՝ Չայլո Զարուլդի և Լևոնի (*Լևոնի վիշտը*), միջև, համեմատվում են Բայրոնի *Չայլո Զարուլդի ուխտագնացությունը* և Ռուբեն Որբերյանի *Ծփանքներ* պոեմները, որոնց մեջ «միեւնոյն ոգին կը տիրապետէ. ճամբորդել, ճանչնալ ու դատել աշխարհը և մարդիկը»⁴¹⁰: Բայց, մյուս կողմից, ինչպես նշում է հեղինակը, «վշտի զգացումը, դարուն հիւանդութիւնը շատ աւելի շեշտուած են Որբերեանի՝ քան Պայրընի մօտ: Որբերեանի քով այդ զգացումը կը հասնի մինչեւ յոռետեսութեան», այն դեպքում, երբ Բայրոնի Զարուլդը «աւելի հաւասարակշիռ», «աւելի համակերպ է», որի համար «վիշտը իրողութիւն մըն է, ինչպէս իրականութիւն է կեանքը, ու մարդը պէտք է ընդունի երկուքն ալ, ինչպէս որ են»⁴¹¹:

1975-ին «Հայ ընտանիք» հանդեսում լույս է տեսնում Բայրոնին նվիրված Սուրեն Խաչատրյանի հոդվածը⁴¹², որտեղ հեղինակը նկարագրում է Բայրոնի այցը Ս. Ղազար, նրա ծանոթությունը Սուքիաս Սոմայանի և Զարություն Ավգերյանի հետ: Առաջին անգամ տեսնելով Բայրոնին, բայց չիմանալով նրա ով լինելը՝ Ս. Սոմայանն անթաքույց հիացմունքով դիտում է օտարականի թեթև քայվածքը (չնայած մի ոտքից կաղալուն) և մտածում, որ «Դեւ է սա՝ մարդկային կերպարանքով», իսկ լսելով Բայրոն անունը՝ հանկարծակիի է գալիս. «Դա անգ-

⁴⁰⁹ Տե՛ս *Լորտ Պայրըն հայ գրականութեան մէջ*: - *Byron in the Armenian Literature*, «Հայ ընտանիք», 1974, № 11-12, էջ 8-11:

⁴¹⁰ Անդ, էջ 11:

⁴¹¹ Անդ:

⁴¹² Տե՛ս Սուրեն Խաչատրեան, *Պայրըն Հայոց կղզում*. «Հայ ընտանիք», 1975, № 9-10, էջ 34-37:

լիացի այն պոետն էր, որ այդքան երիտասարդ՝ նւաճել էր աշխարհն ու սրտերն իր գրչով: Դա թափառական Չայլտ Յարոլտն էր, որ ըմբոստացած իր հայրենիքի տէրերի դէմ, յոգնած դաւերից ու հալածանքներից՝ թողել էր հայրենի ափերը մէկընդմիջտ: Եւ այժմ ահա եկել էր Յայոց փոքրիկ կղզին՝ մի փոքր դադար առնելու...»⁴¹³: Այնուհետև հողվածագիրը նշում է, որ Բայրոնի համար հայտնությունն էր այդ «փոքրիկ Յայաստանը», որի վանքի գրադարանում նա տեսել է մագաղաթյա թանկարժէք մնուշներ հայ հին ձեռագրերից, հազվագյուտ թարգմանություններ հունարեն և ասորերեն կորած բնագրերից, ինչպես նաև ծանոթացել հայ բանաստեղծությանը, նկարչությանն ու ճարտարապետությանը: Հողվածում խոսվում է նաև Բայրոնի հայերեն սովորելու մասին և նշվում են դրա դրդապատճառները. «...առաջին անգամ մեծագոյն ծիգով խազմզեց նա «այբ»ը: Գուցէ դրա փոխարէն, աւելի հեշտութեամբ նա մի ամբողջ պոէմ կը գրէր, սակայն այդ տանջալի «այբ»ը այն բանալին էր, որով նա կարող էր հասնել իր շուրջը սփռուած գանձերին՝ հնագոյն մի ժողովրդի պատմութեանն ու մշակոյթին»⁴¹⁴: Այնուհետև հողվածում խոսվում է Բայրոնի և Հ. Ավգերյանի համատեղ կատարած աշխատանքների, զրույցների ու խոհերի, հայերենից անգլերեն թարգմանելու միջոցով հայ ժողովրդի գանձերը աշխարհին ներկայացնելու Բայրոնի փորձի մասին, չնայած Բայրոնը շատ լավ հասկանում էր, «Գիտէր, որ քիչ է: Բայց գիտէր նաեւ, որ իր ետեւից կը գան ուրիշները»⁴¹⁵: Եվ, իրոք, հետագայում բազմաթիվ օտարազգի գրականագետներ ու գրողներ՝ Ջոզեֆ Լայֆուտ (Lighfoot, 1828-1890), Հայնրիխ Գելցեր (Gelzer, 1847-1906), Հայնրիխ Հյուբշման (Hübshmann, 1848-1908), Ֆրեդերիկ Կոնիբեր (Conybeare, 1857-1924), Անտուան Մեյլե (Meillet, 1866-1936), Անդրե Մորուա (Maurois, 1885-1967), Վալերի Բոյուսով (1873-1924) և շատ ուրիշներ, իրենց գործերում անդրադարձել են հայ գրական, պատմական ու մշակութային ժառանգությանը⁴¹⁶:

1976-ին «Հայ ընտանիք» ամսագրում լույս է տեսնում Ա. Թերզյանի *Վենետիկյան ծովալճակի կղզի-վանքը՝ Լորդ Բայրոնի մասին հիշողություններով (Մխիթարյան մայրավանքի հիմնադրի երեքհարյուրամյակի*

⁴¹³ Անդ, էջ 35:

⁴¹⁴ Անդ:

⁴¹⁵ Անդ, էջ 36:

⁴¹⁶ Տե՛ս, օրինակ, Գ. Ա. Շրումպֆ, *Ուսումնասիրությունը հայ լեզուի եւ մատենագրութեան յարեւմուտս (ԺԴ - ԺԾ դար)*, թարգմ. և լրաց. Գ. Զարեհանալյանի, Վենետիկ, Մխիթարեան տպարան, 1895:

առթիվ) հոդվածը (անգլերեն)⁴¹⁷, որտեղ հեղինակը տալիս է Մխիթար աբբահոր կյանքի, նրա ուխտագնացության նկարագիրը՝ սկսած իր հարազատ քաղաք Սեբաստիայից մինչև Կոստանդնուպոլիս, իսկ ապա՝ Մեթոն և Վենետիկի Ս. Ղազար կղզի: Հոդվածագիրն անդրադառնում է նաև հայ-վենետիկյան կապերին և, վերջապես, Ջ. Բայրոնին, «որից հազիվ թե ավելի անվանի անձնավորություն լիներ Եվրոպայում», որը 1816-ի նոյեմբերի 11-ին ժամանելով Վենետիկ, «շուտով սկսեց իր այցելությունների շարքը» Ս. Ղազար⁴¹⁸, որոնք շարունակվել են մինչև 1817-ի փետրվարի վերջը: Ա. Թերզյանը նշում է, որ Բայրոնի մասին եղած հիշողությունների մեծ մասը կապված է վանքի հարուստ գրադարանի հետ, որտեղ նա ստացել է իր «հայոց լեզվի առաջին դասերը, իր համար առանձին հետաքրքրություն ներկայացնող թեմաներով զրուցել վանականների հետ, կարդացել այնպիսի գրքեր, որոնք միայն դասական հունարենով և լատիներենով կարող էին հաճույք պատճառել որևէ մեկին»⁴¹⁹: Ըստ հոդվածագրի՝ Բայրոնը հանգրվանել է Վենետիկում, քանի որ այն որպես միջազգային գրավիչ քաղաք, առանձնապես գրողների համար, եզակի է, անգամ այնպիսի գրողների համար, ովքեր երբևէ չեն եղել Վենետիկում (օրինակ Շեքսպիրը, երբեք չլինելով Վենետիկում, ստեղծել է անմոռանալի վենետիկյան կերպարներ): Ինչպես գրում է Ա. Թերզյանը, «ամեն մի հիմք կա կարծելու, որ վանք-կղզում Լորդ Բայրոնը գտավ տեղեկություններ հինավուրց և ժամանակակից Արևելքի մասին, որ նա սիրում էր...»⁴²⁰: Իրոք, բանաստեղծի հաճախակի զրույցները գիտնական-վանականների հետ նրան տվել են պատկերացում և գիտելիքներ Արևելքի մշակույթի ու պատմության վերաբերյալ: Վանքի բազմաթիվ վանականներ, սկսած աբբահայր Ազոնց Գյուլբերից, աջակցել և օգնել են Բայրոնին ցանկացած ձևով: Այդ վանականների մեջ եղել են հանրահայտ գիտնականներ Միքայել Չամչյանը, Մկրտիչ և Հարություն Ավգերյանները և ուրիշներ: Այնուհետև Ա. Թերզյանը նշում է, որ *Մանֆրեդի* երրորդ գործողությունը և *Չայլդ Հարոլդի* չորրորդ երգն ստեղծվել են Ս. Ղազարում, հիշատակում է կարբոնարական շարժման հետ Բայրոնի կապի մասին, նկարագրում նրա Հունաստան մեկնելը և մահը⁴²¹: Հեղինակն իր հոդվածն ավարտում է Բայրոնի

⁴¹⁷ Տե՛ս A. Terzian, *Island Monastery in the Venetian Lagoon with Memories of Lord Byron (on the Occasion of the Mekhitarist Founder's Tricentenary)*, «Հայ ընտանիք», 1976, № 7-8, էջ 38-39, № 11-12, էջ 55-61:

⁴¹⁸ ԱճԴ, № 11-12, էջ 55:

⁴¹⁹ ԱճԴ, էջ 56:

⁴²⁰ ԱճԴ, էջ 58:

⁴²¹ ԱճԴ, էջ 61:

Չայլոյ Հարոլդի ուխտագնացությունը պոեմի չորրորդ նվագի՝ Վենետիկին վերաբերող իննյակներով (1, 18 և 19):

Ավստրալիայի Սիդնեյ քաղաքից Արամայիս Երեցն ունի Մխիթարյան միաբանությանը նվիրված քառյակներ, որոնք *Վենետիկեան քառեակներ* խորագրով 1982-ին տպագրվել են «Հայ ընտանիք» հանդեսի 11-12-րդ համարում: Մեր կարծիքով այդ քառյակներից մեկը վերաբերում է Բայրոնին:

Մի աքսորեալ գրագետ,
Կեանքումը միշտ երախտագետ,
Այս սուրբ կղզում սովորեց,
Մեր ճոխ լեզուն առ յաւետ:⁴²²

1987-ին «Հայ ընտանիք» հանդեսի մի շարք համարներում արտատպվում է հայագիտության ասպարեզում Մխիթարյանների կատարած աշխատանքին նվիրված՝ Հայր Տաճատ Յարդյանի գրքույկի⁴²³ անգլերեն թարգմանության⁴²⁴ հիմնական մասը՝ նույնանուն խորագրով⁴²⁵: Այստեղ հեղինակը նախ մանրամասնորեն ներկայացնում է Վենետիկի և Վիեննայի Մխիթարյանների ծավալած գործունեությունը բանասիրության, պատմության, գրականության, լեզվաբանության, աստվածաբանության, կրոնի, թարգմանության, հրատարակչության և կրթության ասպարեզներում, տալիս է Մխիթար Աբբահոր կենսագրությունը, իսկ այնուհետև խոսում Մխիթարյան միաբանության գանձերի, ձեռագրերի հարուստ հավաքածուի մասին, որը կարող է զիջել միայն Երևանի Մատենադարանի և Երուսաղեմի Ս. Հակոբյանց վանքի հավաքածուներին: Խոսելով Մխիթարյանների հրատարակչական գործունեության մասին՝ հեղինակը հատուկ առանձնացնում է 1836-ին և 1837-ին լույս տեսած Գ. Ավետիքյանի, Խ. Սյուրմեյանի, Մ. Ավգերյանի *Նոր բառգիրք Հայկազեան լեզուի* երկհատոր բառարանը (2210 էջ), որը մինչև այսօր էլ համարվում է չգերազանցված և, ըստ Հրաչյա Աճառյանի, իր խորությամբ ու ոճով հայագիտության փառքն է: Տ. Յարդյանը, ինչպես գրեթե բոլոր

⁴²² Արամայիս Երեց, *Վենետիկեան քառեակներ*. «Հայ ընտանիք», 1982, № 11-12, էջ 13:

⁴²³ Տե՛ս Հայր Տաճատ Եարդյան, *Մխիթարեաններու նպաստը հայ մշակոյթին եւ հայագիտութեան*, Մխիթարեան հրատարակութիւն, Լոս Անճելըս, 1987:

⁴²⁴ Տե՛ս Father Dajad Yardemian, *The Contribution of the Mekhitarians to Armenian Culture and Armenology*, trans. Loucas Krikorian, Mekhitarian Publication, Los Angeles, 1987.

⁴²⁵ Տե՛ս «Հայ ընտանիք», 1987, № 3-4, էջ 35-36, № 5-6, էջ 33-34, № 7-8, էջ 34-35, № 9-12, էջ 63-66:

հեղինակները, անդրադառնում է Բայրոնի Ս. Ղազարուն անցկացրած օրերին, նշելով, որ «Լորտ Պայրըն՝ Սբ. Ղազարի մէջ կը հաստատէ իր Հայերէն լեզուի ուսումին եւ մտածութեան կայանը, կը սիրէ այդ գիտնական Վարդապետները եւ անոնց միջոցով նաեւ ամբողջ Հայ ժողովուրդը՝ որ կը ձգտէր ունենալ իր ազատ եւ մտաւորապէս բարձրացած հայրենիքը»⁴²⁶։ Այնուհետև Տ. Յարդնյանը խոսում է Նապոլեոն Բոնապարտի հրովարտակի մասին, որով Ս. Ղազարի Մխիթարյան մայրավանքը ճանաչվում է որպէս ակադեմիական հաստատութիւն և մնում անձեռնմխելի, և ավելացնում, որ հետագայում բազմաթիվ եվրոպացի հայագետներ, լեզվաբաններ, պատմաբաններ անդամագրվել են այդ գիտական հաստատութեանը, ինչպէս օրինակ, պրոֆեսորներ Հայնրիխ Պետերմանը՝ 1846-ին, Վիկտոր Լանգլուան՝ 1861-ին, Հայնրիխ Գեյցերը՝ 1897-ին, Հայնրիխ Հյուբշմանը և Նիկողայոս Մառը՝ 1903-ին, Նիկոլայե Յորգան՝ 1929-ին, Ֆրեդերիկ Ֆեյդին՝ 1937-ին և շատ ուրիշներ։ Հեղինակը սույն աշխատանքում կատարել է նաև մեջբերումներ Մխիթարյանների մասին Ա. Չոպանյանի, Հ. Հյուբշմանի և Ն. Յորգայի հայտնած կարծիքներից ու զնահատականներից։

Նույն թվականին ամսագրում լույս է տեսնում Հ. Ս. Գեմճեմյանի⁴²⁷ հոդվածը⁴²⁸, որտեղ հեղինակը համառոտակի անդրադառնում է Բայրոնի Ս. Ղազար կղզի կատարած այցին, Մխիթարյանների հետ ծանոթությանն ու համագործակցությանը։ Հոդվածում բերված տեղեկություններից ուշադրության և հիշատակման է արժանի այն փաստը, որ «Պայրըն տեսնելով Ստեփանոս Աբբահօր իր հետ ունեցած պարզութիւնն ու ընտանութիւնը՝ մեծապէս կը զգացուի» և «զգացուած իր տեսածներէն՝ ամբողջովին նոր կը խմբագրէ» *Մանֆրեդ* դրաման, որ շարադրում էր այդ օրերին, «ուր գլխաւոր դերակատարներէն մէկը, վանքի մը վանահայրը, ներկայացուցած էր խորամանկ անձ մը»⁴²⁹։ Հոդվածում նաև բերված է մի հատված Հ. Ավգերյանի *Ինքնապատում օրագրութիւնից*, որի մէջ կա մեջբերում *Հայերէն-անգլերէն քերականութեան* ձեռնարկի համար Բայրոնի գրած առաջաբանից։ Սակայն, նշենք, որ այդ հատ-

⁴²⁶ Անդ, № 5-6, էջ 33 (տե՛ս բնագրի էջ 14)։

⁴²⁷ Գեմճեմյան, Սահակ (1939-1996), ծնվել է Հալեպում, 1964-ին Վենետիկում ծեռնադրվել է կուսակրոն արեղա, 1991-ին ստացել է Վարդապետի աստիճան, 1985-1992 թթ. եղել է «Բազմավեպի» պատասխանատու խմբագիր, 1991-1996 թվականներին՝ Մխիթարյան միաբանության Աթոռակալ-Տեղապահ, 1996-ին ընտրվել է Մխիթարյան միաբանության Աբբահայր։ Բազմաթիվ կրոնաբարոյական, ուսումնագիտական և հայագիտական աշխատանքների հեղինակ է։

⁴²⁸ Տես Հ. Ս. Գեմճեմյան, *Լորտ Պայրըն եւ հայերը*. «Հայ ընտանիք», 1987, № 5-6, էջ 24-25։

⁴²⁹ Անդ, էջ 24։

վածը, չնայած ներառված է չակերտների մեջ, աղավաղված է և չի համապատասխանում բնագրին: Հավանաբար, հեղինակը քաջածանոթ չի եղել քննարկվող հարցին, մակերեսորեն է դիտարկել այն, իսկ հատվածը բերել է հիշողությամբ: Չնայած մեզ չի հաջողվել անձամբ ծանոթանալ Հ. Ավգերյանի անտիպ օրագրին, բայց Հայր Ղևոնդ Տայանի հոդվածում⁴³⁰ բերված վկայությունները, որոնց մասին մենք արդեն խոսել ենք, համարում ենք միանգամայն հավաստի և ստույգ: Այնուհետև հոդվածագիրն արձանագրում է. «Մեծ է Լորտ Պայրընի բերած նպաստը մեր ազգին, իր պատճառով անգլիացիներու համար Ս. Ղազար կը դառնայ սրբավայր, ու մինչեւ այսօր շատ շատեր կու գան՝ տեսնելու «Լորտ Պայրընի սենեակը» ուր բնակած եւ հայերէն սորված է, «Լորտ Պայրընի բլուրը» ուր բանաստեղծը սիրած է նստիլ առանձին, ու դիտելով Վենետիկը՝ ընկղմիլ իր բանաստեղծական մտածութիւններուն մէջ, շարադրելով *Childe Harold's Pilgrimage* քերթուածին չորրորդ երգը...»⁴³¹: Այդ գնահատականը, բնական է, մենք անառարկելիորեն ընդունում ենք, սակայն միայն նշենք, որ Բայրոնը երբեք «բնակած» չի եղել Ս. Ղազարում (ամեն օր եկել և գնացել է), քանի որ հայտնի պատճառներով Մխիթարյանները դա չեն թույլատրել:

«Բազմավեպ» հանդեսի վերջին տարիների ամփոփ հատորներում տեղ են գտել նաև մեր երեք հոդվածները⁴³²: Առաջին հոդվածում, հենվելով հիմնականում Բայրոնի նամակների վրա, տրվում է Բայրոնի և Մխիթարյանների ծանոթության ու առնչությունների հակիրճ նկարագիրը, երկրորդ հոդվածում՝ Բայրոնի այցելությունը Ս. Ղազար կղզի և հանդիպումը Մխիթարյան միաբանության վանական-գիտնականների հետ, որոնց նկատմամբ նրա հետաքրքրությունը չի սահմանափակվում սոսկ սովորական ճանապարհորդի կամ զբոսաշրջիկի հետաքրքրությամբ, այլ վերածվում է գիտական համագործակցության, իսկ երրորդում՝ նաև այդ համագործակցության առանձին դրվագներ, որոնք իրենց արտացոլումն են գտել հայ և օտար հեղինակների աշխատանքներում: Բացի դրանից, անդրադարձել ենք հայ բանաստեղծների ներբողներին՝ նվիրված Բայրոնին, ինչպես նաև բայրոնյան թեմայով հայ նկարիչների ստեղծած գործերին: Վերջին հոդվածում, ժամանակագրա-

⁴³⁰ Տե՛ս Հ. Ղևոնդ Տայան, *Լորտ Պայրըն ի Ս. Ղազար*. «Բազմավեպ», 1924, № 4, էջ 133-139:

⁴³¹ Հ. Ս. Ճեմճեմեան, *Լորտ Պայրըն եւ հայերը*. էջ 25:

⁴³² Տե՛ս Ա. Բեքարեան, *Բայրոնը Մխիթարեանների մօտ*. «Բազմավեպ», 2001, № 1-4, էջ 117-128: - *Դրուագներ Բայրոնի հայ իրականության հետ ունեցած առնչություններից*. «Բազմավեպ», 2002, № 1-4, էջ 97-117: - *Բայրոնը Վենետիկի Մխիթարեանների մամուլի էջերում*. «Բազմավեպ», 2006, № 1-4, էջ 157-217:

կան կարգով, առանձին-առանձին քննարկվում են տարբեր տարիներին Վենետիկի Մխիթարյանների հրատարակած Բայրոնի բազմաթիվ ստեղծագործություններ և նրա մասին հոդվածներ, որոնք լույս են տեսել և առանձին գրքերով ու ժողովածուներում, և զետեղվել են «Բազմավեպ», «Գեղունի» և «Հայ ընտանիք» հանդեսներում:

Բայրոնին, որի ստեղծագործությունը հարուստ ու բազմազան արձագանք է ստացել հայ գրական կյանքում և առ այսօր շարունակում է հուզել հայ ընթերցողին, որպես բարձր արվեստի կերտողի՝ անդրադարձել են նաև հայ նկարիչները: Այսպես, հայ ծովանկարիչ Մկրտիչ Ճիվանյանը (1848-1906) անդրադարձել է բայրոնյան թեմային և ստեղծել *Լորդ Բայրոնի երազը* նկարը, որը 1882-ի մայիսին ցուցադրվել է Կ. Պոլսում⁴³³: Բայրոնին նվիրված երկու նկար ունի համաշխարհային ծովանկարիչ Հովհաննես Այվազովսկին (1817-1900)՝ *Բայրոնի գիշերային զբոսանքը Վենետիկում* (1887) և *Բայրոնի այցը Մխիթարյաններին Ս. Ղազար կղզում* (1888):

§ 3.3. Բայրոնիզմի արտացոլումը հայ գրականության մեջ

Հանրահայտ է, որ 19-րդ դարի եվրոպայի բանաստեղծներից ոչ մեկն իր ժամանակակիցների վրա չի ունեցել այնպիսի մեծ ազդեցություն, ինչպես Բայրոնը: 19-րդ դարում բայրոնիզմը որպես մեծ ուժ՝ ազատության, կենսասիրության, անհոգության ու սիրո գովքով՝ իր ոլորտի մեջ էր ներառել Արևմուտքի և Արևելքի տարբեր լեզուներով ստեղծագործող բանաստեղծներին (Ալֆրեդ դը Մյուսեից մինչև Շանդոր Պետեֆի և ուրիշներ), ինչպես նաև արվեստագետներին (Ֆերդինանդ Վիկտոր Էժեն Դելակրուա՝ *Հունաստանը Միսոլոնգիի ավերակների վրա*, Սարդանապալի մահը, Դոմենիկո Մորելլի՝ *Կոմս Լարա*, Ռոբերտ Շուման՝ *Մանֆրեդ*, Պյոտր Չայկովսկի՝ սիմֆոնիա *Մանֆրեդ*, Հեկտոր Լուի Բերլիոզ՝ սիմֆոնիա *Հարոլդ և ուրիշներ*): Հետևաբար, միանգամայն իրավացի էր Ա. Ս. Պուշկինը, նշելով, որ Բայրոնի մահով «...մեզ-նից սրընթաց հեռացավ հանճարը, ... մեր մտքերի տիրակալը» և ... «Աշխարհը դատարկվեց...»⁴³⁴:

⁴³³ Տե՛ս «Մասիս» (1852–1908 թվականներին Կ. Պոլսում լույս տեսած հայ քաղաքական, տնտեսական, գրական և բանասիրական օրաթերթ, շաբաթերթ, ամսաթերթ), 1882, մայիս:

⁴³⁴ А. С. Пушкин, *Собрание сочинений в десяти томах*, т. II, “Правда”, 1981, с. 13-14. Ինչպես նշել է Պուշկինը 1824-ի հոկտեմբերին ռուս բանաստեղծ, գրաքննադատ իշխան Պ. Ա. Վյազեմսկուն (1792-1878) հասցեագրած մի նամակում, Բայրոնի հոգու հանգստու-

Նման գայթակղությունից՝ Բայրոնի անմիջական ազդեցությունից, չեն խուսափել նաև հայ բանաստեղծները: Չնայած հայ-անգլիական գրական առնչությունները ծավալվել են դեռևս 18-րդ դարի երկրորդ կեսից (ինդկահայ գաղթօջախում), սակայն դրանք 19-րդ դարասկզբից, շնորհիվ Բայրոնի, ում ստեղծագործությունն ու անձնական ճակատագիրն առանձնահատուկ ազդեցություն են ունեցել համաշխարհային գրականության վրա, ստացան միանգամայն մոր որակ: Վստահաբար կարելի է ասել, որ սկսած 19-րդ դարի առաջին քառորդից Բայրոնը հայ գրականության մեջ թողել է իր «հետքը», որտեղ ունեցել է իր «մշտական ներկայացուցիչը» կամ «ներկայացուցիչները»:

Բայրոնիզմը հայ գրականության մեջ ներթափանցել, տարածվել և զարգացել է անընդհատորեն՝ տարիների, տասնամյակների ընթացքում՝ հարստանալով, խորանալով և ընդգրկելով հայ բանաստեղծների նորանոր սերունդներ և անուններ՝ Ղևոնդ Ալիշանից մինչև Պարույր Սևակ և ուրիշներ, որ այս կամ այն չափով կրել են Բայրոնի անձի և ստեղծագործության ազդեցությունը, ինչպես նաև ունեցել են բազմաթիվ նմանություններ և ընդհանրություններ Բայրոնի կյանքի և ստեղծագործության հետ:

Սակայն, մեկ աշխատության սահմաններում գրեթե անհնարին է անդրադառնալ բոլոր հայ բանաստեղծներին, ուստի այստեղ մենք կքննարկենք հայ գրականության մեջ բայրոնիզմի արտացոլման առաձնին դրվագներ, ինչպես նաև զուգահեռներ կանցկացնենք Բայրոնի և որոշ հայ բանաստեղծների ստեղծագործությունների միջև:

Բայրոնի ստեղծագործության հետ հայ գրական-հասարակական մտքի շփումը, բայրոնիզմի դրսևորումը հայ գրականության մեջ բացատրվում է Բայրոնի բազմահնչուն և բազմաբովանդակ ստեղծագործության մեջ տեղ գտած ազատասիրական, հակաբռնակալական պայքարի ձգտումներով, ինչպես նաև անհատականության, ինքնահաստատման գաղափարներով: Բայրոնի պոեզիայի ազատատենչ տրամադրությունները, արդարացի պայքարի ռոմանտիզմը, մարդասիրությունը և լավատեսությունը հայ գրականության մեջ, առանձնապես հայ քաղաքական պոեզիայի վերելքի ժամանակահատվածներում, ըմբռնվել են առավել պարզությամբ, հարազատորեն ու արտասովոր ուժով, արձագանքել են հայ ժողովրդի ազատագրական ձգտումներին: Այս իմաստով «հայկական» բայրոնիզմը համաշխարհային բայրոնիզմի զարգացման

թյան համար, ուղարկում է մի փոքրիկ հիշատակ՝ *Ծովին* բանաստեղծությունը (տե՛ս նույն հրատարակության IX հատորը՝ էջ 145, 422):

մեջ գրավում է իր ուրույն և հատուկ տեղը: Չնայած դրան, Բայրոնի առաջին թարգմանիչներից մեկը՝ հայ նոր քնարերգության նահապետ Ղևոնդ Ալիշանը, մեծարելով Բայրոնին և անվանելով նրան ոչ միայն դարի լավագույն բանաստեղծ, «այլև առաջին ի նոսին վկայեալ է իր յոլովից գիտնոց»⁴³⁵, միաժամանակ չի ընդունում թախծամոլության արտահայտությունները *Չայլդ Դարուդի ուխտագնացությունը* պոեմի մեջ, որի չորրորդ նվազը թարգմանել է հայերեն (այն լույս է տեսել Վենետիկում 1860-ին *Իտալիա* վերնագրով, ինչպես նաև վերահրատակվել է 1889-ին, 1891-ին և 1901-ին): Ղ. Ալիշանն իր թարգմանության մեջ այդ արտահայտությունները կամ զեղչել է, կամ էլ իր վերաբերմունքն է ցույց տվել ծանոթագրության միջոցով:

Այդ նույն ժամանակահատվածում Կալկաթայում՝ հայ գրող, մանկավարժ, հրապարակախոս, Կալկաթայի անգլիական եպիսկոպոսական ճեմարանի նախկին սան Մեսրոպ Թադիադյանի (1803-1858) «Ազգասեր» և «Ազգասեր Արարատյան» պարբերականներում հաճախ ենք հանդիպում Շեքսպիրի, Բայրոնի, Բալզակի, Լոնգֆելլոյի անունների հիշատակմանը, ինչպես նաև նրանց առանձին ստեղծագործությունների կամ դրանցից վերցրած հատվածների հայերեն թարգմանություններին: Այդ ստեղծագործությունները համապատասխանում էին ինչպես Հայաստանում, այնպես էլ հայ գաղթավայրերում XIX դարի առաջին կեսում, երբ ցայտուն է դառնում գրականության աշխարհականացումը և մերձեցումը իրականությանը, հասարակական նոր հարաբերությունների պայմաններում ձևավորվող հայ ընթերցողի հոգևոր պահանջներին, տրամադրություններին և ազգային-ազատագրական ձգտումներին: Այսպես, օրինակ, Մ. Թադիադյանի՝ Բայրոնի, ում նա համարում էր գրական մեծության չափանիշ, ստեղծագործություններից կատարած թարգմանություններում (*Իցէ՛ թէ տղայ միամիտ էի, Տեսի զքեզ, ո՛հ, յարտասուս*), որոնք լույս են տեսել 1848-ին և 1850-ին «Ազգասեր Արարատյան» պարբերականում⁴³⁶, զգացվում է բայրոնական տրամադրություն՝ բողոք և հուսախաբություն, ասիսոսանք և վրդովմունք, կյանքի հարվածներ և շրջապատի անտարբերություն:

Սմբատ Շահազիզը հայ իրականության մեջ առաջիններից մեկն էր, որի գրական գործունեության վրա որոշակի ազդեցություն թողեց Բայրոնի քնարերգությունը: Այսպես, դեռևս 1860-ին Մոսկվայում լույս է

⁴³⁵ Տե՛ս Զ. Բայրոն, *Իտալիա (Չայլդ Դարուդի ուխտագնացությունը* պոեմի 4-րդ նվազը), թարգմ. Ղ. Ալիշան, Վենետիկ, Ս. Ղազար, 1860:

⁴³⁶ Տե՛ս «Ազգասեր Արարատեան», 1848, № 2, էջ 16: - «Ազգասեր Արարատեան», 1850, № 50, էջ 400:

տեսնում քսանամյա Ս. Շահազիզի բանաստեղծությունների առաջին գիրքը՝ *Ազատության ժամեր* ⁴³⁷, որտեղ հեղինակը, Բայրոնի *Պարսպության ժամեր* ժողովածուի նմանությամբ, զովերգում է իր ծննդավայրն ու հեռավոր հայրենիքը, ուսանողական օրերն ու պատանեկան սիրո հույզերը: Ինչպես նշել ենք, բայրոնիզմն իր արտահայտությունն է գտել նաև Ս. Շահազիզի *Լևոնի վիշտը* ⁴³⁸ պոեմում, որը գրված է Բայրոնի *Չայլդ Հարոլդի ուխտագնացությունը* երկի անմիջական ազդեցության տակ և իր կառուցվածքով, պատմելաձևով, բովանդակությամբ և գլխավոր հերոսին համակած թախծի զգացումով շատ ընդհանուր եզրեր ունի Բայրոնի պոեմի հետ:

Իսկ 19-րդ դարի վերջերին նշանակալի առաջընթաց ապրող հայ պոեզիայի վրա արդեն զգալի ազդեցություն է թողնում Բայրոնի ստեղծագործությունը: 19-րդ դարի 90-ական թվականներին և 20-րդ դարի սկզբին Բայրոնի ստեղծագործությունները (շատ բանաստեղծություններ *Երրայական մեղեդիներից*, հատվածներ *Չայլդ Հարոլդի ուխտագնացությունից* և *Դոն ժուանից*, առանձին բանաստեղծություններ, *Շիլլոնի կալանավորը*, *Ծովահենը*) ավելի շատ են թարգմանվել հայերեն ու դարձել քննարկման առարկա, քան որևէ այլ ժամանակահատվածում: Հայ գրականագետների ուսումնասիրություններում Բայրոնը գնահատվում էր որպես ամենամեծ ռոմանտիկ, իսկ բայրոնիզմն իր մեջ ամփոփում էր ռոմանտիզմի գրեթե ամբողջ էությունը:

Այդ ժամանակաշրջանում Բայրոնի քնարերգությանը դիմելը, ինչպես նաև *Բայրոնին* բանաստեղծությունը գրելը, հայ մեծ բանաստեղծ Հովհաննես Թումանյանի համար պատահական երևույթ չէին և ոչ էլ ակնթարթային տարվածության արդյունք: Ընդհանրապես, 1894-1898 թվականները Հ. Թումանյանի ստեղծագործական կյանքում համարվել են բայրոնյան շրջան: Այդ մասին հիշատակում է նաև ինքը՝ Թումանյանը, 1902-ի հոկտեմբերի 27-ին Լեոյին ուղղված նամակում. «Ես անգիտակցաբար ենթարկված եմ եղել ազդեցությունների, որոնց մասին, մինչև օրս հաշիվ չեմ տվել ինձ... ծանոթացել ու սիրել եմ Բայրոն, Գյոթե, Շեքսպիր: Սրանք կարծում եմ, անպայման ազդել են իմ գրվածքների վրա, բայց այնպիսի գրվածքների, որ տակավին չեն տպագրված, մինչև անգամ չեն վերջացած և որոնց մասին հաշիվ չեմ կարող տալ:

⁴³⁷ Տե՛ս Սմբատայ Շահազիզեանց, *Ազատութեան ժամեր*, Ի Տպարանի Լազարեանց ճեմարանի, Մոսկվա, 1860:

⁴³⁸ Տե՛ս Սմբատայ Շահազիզեան, *Լեւոնի վիշտը* (Ժամանակակից վէպը չորս գլուխ բաժանուած եւ զանազան բանաստեղծութիւններ), Типогр. Лазаревского института вост. языков (А. Мамонтов), Մոսկուա, 1865.

Սակայն զգում են նրանց աններթելի ազդեցությունը»⁴³⁹։ Թումանյանն այնքան է հափշտակված եղել Բայրոնի ստեղծագործությամբ, որ, ինչպես վերհիշում են նրա ժամանակակիցները, անգլերեն դասեր է առնում Թիֆլիսի անգլիական փոխհյուպատոս Մուրտադից, որպեսզի կարողանա *Շիլիոնի կալանավորը* պոեմը թարգմանել բնագրից։ Անգլիացի բանաստեղծի ազատատենչ ոգին համընկնում էր Թումանյանի այդ շրջանի խոհերին ու տրամադրություններին և արտացոլվում նրա մի շարք ստեղծագործություններում։ Ինչպես հայտնի է, 1816-ին Անգլիայից հեռանալուց հետո, Բայրոնի ամբողջ քնարերգությունը լի է խռովահույզ, ըմբոստ գաղափարներով։ *Չայլդ Ֆարոլդի ուխտագնացությունը*, *Ծովահենը* պոեմներում արդեն զգացվում է այդ տրամադրությունը, սակայն այն ավելի ուժգին և կրքոտ է հնչում նրա կյանքի վերջին տարիներին, երբ ռոմանտիկ բանաստեղծը մտել էր սերտ կապի մեջ իրական կյանքի հետ և ավելի մոտ էր կանգնած քաղաքական պայքարին՝ դրա մեջ տեսնելով իր կոչումն ու գործը։ Բայրոնը դառնում է տառապած ժողովուրդների ազատագրական պայքարի ոչ միայն ականատեսը, այլև անմիջական մասնակիցը։ Մեկը մյուսին են հաջորդում նրա ազատաշունչ քնարերգության գլուխ-գործոցները՝ լի ազատության ձգտումով և պայքարի կենդանի զգացումով։ Բայրոնի *Երբ մարդ չունի ազատություն* (1820), *Յունաստանին* (1824) և *Այսօր լրանում է իմ երեսունվեց տարին* (1824) բանաստեղծությունները, ինչպես նաև *Կեֆալոնյան օրագրում* (1823) գրի առնված տողերը, լի են անհողդողդ արիությամբ և պարտքի զգացումով։ Անգլիացի բանաստեղծի ժողովուրդների ազատության համար պայքարի անմիջական մասնակցի, ռազմատենչ ոգին թանկ է եղել Թումանյանի համար, քանի որ 1890-ական թվականներին Արևմտյան Հայաստանում արդեն սկսվել էին հայկական կոտորածները, իսկ Կովկասում ծայր էին առել հալածանքները հայ մշակութային գործիչների և ազգային-ազատագրական շարժման մասնակիցների նկատմամբ։ Եվ բնական է, որ «հայոց վշտի» երգչին հարազատ էր «համաշխարհային վշտի» երգչի թախիծը։ Այդ տարիներին Թումանյանը գրում է *Իսրայել* (1890), *Քրիստոսն անապատում* (1892), *Գաղթականի երգը* (1896), *Տրտմության սաղմոսներից* (1898), *Պանդուխտ եմ, քույրիկ* (1902), *Հայոց լեռներում* (1902), *Հայոց վիշտը* (1903), իսկ ավելի ուշ՝ *Ընտրյալը* (1907) և *Գերության մեջ* (1916) բանաստեղծությունները։

⁴³⁹ Յ. Թումանյան, *Երկերի ժողովածու*, հ. 4, «Հայաստան», Երևան, 1969, էջ 366։

Բանաստեղծ Ռուբեն Որբերյանի *Ծփանքներ* պոեմը, որն առաջին անգամ տպագրվել է 1906-ին⁴⁴⁰, ինչպես և Ս. Շահագիզի *Լևոնի վիշտը* պոեմը, գրվել է *Չայլդ Դարուդի ուխտագնացությունը* պոեմի ազդեցության տակ, իսկ դրա նախերգանքն ամբողջությամբ նվիրված է Բայրոնին: Այդ պոեմում պատկերվում են հայ ժողովրդի կրած տառապանքները, նշվում մեր ճնշված, թշվառ հայրենիքի փրկության ու ազատության ուղիները, իսկ անգլիացի բանաստեղծի կերպարն ուրվագծվում է կենսագրական հաջորդականությամբ՝ այն երկրների ֆոնի վրա, որտեղ նա եղել է՝ նշելով նրա կյանքի և ուխտագնացության բոլոր փուլերը:

Ջուզահեռներ անցկացնելով Բայրոնի և հայ մեծ բանաստեղծ, արձակագիր և հասարակական գործիչ Ավետիք Իսահակյանի վաղ շրջանի (հիմնականում՝ մինչև «բայրոնյան» տարիքի) ստեղծագործությունների միջև՝ նույնպես նկատում ենք մի շարք ընդհանրություններ և նմանություններ, չնայած Իսահակյանի վրա բայրոնիզմն անմիջական ազդեցություն չի թողել:

Նախ, նշենք, որ Իսահակյանն, ինչպես և Բայրոնը, իր ժամանակակիցների մոտ վայելել է մեծ բանաստեղծի համբավ: Դեռևս 1916-ի հունվարի 28-ին ռուս բանաստեղծ Ալեքսանդր Բլոկը (1880-1921) ռուս քննադատ և բանաստեղծ Ալեքսանդր Իզմայլովին (1873-1921) հասցեագրած նամակում նշում է, որ «Իսահակյանն առաջնակարգ բանաստեղծ է. այժմ, միգուցե, այդպիսի յուրօրինակ և անմիջական տաղանդ չկա ամբողջ Եվրոպայում»⁴⁴¹, իսկ Լուի Արագոնը Իսահակյանին անվանում է «այս հարյուրամյակի մեծագույն բանաստեղծ»⁴⁴²: Նրանց անձնական կյանքում նույնպես շատ նմանություններ և ընդհանրություններ կան: Իսահակյանը նույնպես, ինչպես և Բայրոնը, խուսափելով հալածանքներից, հեռացել է իր հայրենիքից և երկար տարիներ ապրել վտարանդության մեջ՝ Գերմանիա, Ֆրանսիա, Իտալիա (Վենետիկ, Ռավեննա), Յուգոսլավիա: Ինչպես և Բայրոնին, նրան նույնպես չի հաջողվել ամուսնանալ իր սիրած էակի հետ, ում սիրել է անկեղծ սիրով, չի մոռացել ամբողջ կյանքի ընթացքում և մինչև իր մահը նվիրել է բանաստեղծություններ: Ինչպես Բայրոնը, Իսահակյանը նույնպես կատարել է օրագրային գրառումներ, որոնց մեջ վավերացրել է սեփական հոգևոր ընդլվզումներն ու պոռթկումները, վերլուծություններն ու եզրակացու-

⁴⁴⁰ Տե՛ս Ռ. Ալիբեյան [Որբերյան], *Ծփանքներ*, Ճիպուդի, 1906, Տպարան Փափագեան եւ Տիրիք, Պահիրտ:

⁴⁴¹ Александр Блок, *Собрание сочинений*, том восьмой, *Письма 1898-1921*, Государственное издательство художественной литературы, М. – Л., 1963, сс.455-456:

⁴⁴² Луи Арагон, *Памяти Аветика Исаакяна*, «Правда», 1957, № 294, 21 октября.

թյունները, առանց միտքը կաշկանդելու գրի է առել այն, ինչ հարմար է գտել տվյալ պահին. «... գրում եմ խառը՝ ինչ դուրս գա՝ գա, - անցյալի մասին էլ, ներկային էլ, ապագային էլ՝ այնպես, ինչպես քեֆս ուզում է ...», - գրում է իր հիշատակարանում 18-ամյա պատանին⁴⁴³. Գրեթե համանման գրառում կա Բայրոնի բառարանում. «Իսկ ի՞նչ եմ գրելու ես... Գրի եմ առնելու այն ամենը, ինչ խելքիս փչի...»⁴⁴⁴ կամ՝ «Գրում եմ՝ ինչ որ կամենում եմ ես... // Թեև չգիտեմ բառն հաջորդ տողի»⁴⁴⁵:

Դիտարկելով Բայրոնի և Իսահակյանի ստեղծագործությունները՝ հանգում ենք այն եզրակացության, որ դրանց հերոսները գրողների «ես»-ի ինքնաբացահայտումն ու ինքնահաստատումն են: Բայրոնի «ես»-ը զուգահեռ է ենթադրում Չայլդ Չարոլդի հետ, չնայած Բայրոնը ժխտում է «որևէ հարազատություն նրա հետ»⁴⁴⁶, իսկ Իսահակյանի «ես»-ը՝ *Աբու-Լալա Սահարի* պոեմի հերոսի հետ, ինչպես ինքն է խոստովանում՝ «...այնտեղ ես եմ, ուրիշ ոչ ոք, միայն դա ուրիշի վերարկուի տակ»⁴⁴⁷: Մեկ ուրիշ առիթով, խոսելով դրա մասին, Իսահակյանը ընդհանրացնում է. «Իմ գրվածքների մեջ ես իմ հոգին եմ նկարում»⁴⁴⁸: Նույնը նշում է ռուս մեծ բանաստեղծ Ա. Ս. Պուշկինը Բայրոնի մասին իր *Բայրոնի դրամաների մասին* ուրվագրում. «Բայրոնը միակողմանի հայացք է նետել աշխարհի և մարդկության էության վրա, ապա շուռ եկել դրանցից և խորասուզվել ինքն իր մեջ: Նա ներկայացրել է մեզ իր իսկ ուրվականը: Նա իրեն ստեղծել է երկրորդ անգամ՝ մերթ ուրացյալի գլխափաթեթի տակ, մերթ ծովահենի թիկնոցի մեջ, մերթ գյավուրի տեսքով՝ սքեմի տակ շունչը փչելիս, մերթ, վերջապես, որպես թափառական... Վերջիվերջո նա ընթերցել, ստեղծել և նկարագրել է մի (հենց իր) կերպար... Երբ նա սկսել է գրել իր ողբերգությունը, ապա յուրա-

⁴⁴³ Ա. Իսահակյան, *Հիշատակարան*, «Սովետական գրող», Երևան, 1977, էջ 35:

⁴⁴⁴ *Byron's Letters and Journals*, Selected and Edited by Jeffrey D. Hooper, Chapter 8: "The king-times are fast finishing" – Sept. 22.1820 - Jan. 27.1822, <http://engphil.astate.edu/gallery/byron9.html>, "My Dictionary", May 1821, and Detached Thoughts, 15 October 1821 - 18 May 1822, Ravenna May 1st 1821. - Байрон, *Дневники. Письма*, Изд. АН СССР, М., 1963, с. 236.

⁴⁴⁵ Byron, *Don Juan*, Canto IX, stanza XLI (հայերեն թարգմանությունը Չենրիկ Սևանի՝ Ջորջ Գորդոն Բայրոն, *Դոն Ժուան*, «Սովետական գրող», Երևան, 1988, էջ 322):

⁴⁴⁶ Byron's letter to R. Ch. Dallas on the October 31st 1811 (see e. g. *Famous in my time: Byron's Letters and Journals*, edited by Leslie A. Marchand, vol. 2: 1810-1812, The Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, 1973, p. 122). - Байрон, *Дневники. Письма*, Изд. АН СССР, М., 1963, с. 38.

⁴⁴⁷ *Ավետիք Իսահակյանի նամակները Կարեն Սիքալեյանին*. «Պատմաբանասիրական հանդես», 1973, № 2, էջ 235:

⁴⁴⁸ Ավ. Իսահակյան, *Խտացումներ*. «Բանբեր Հայաստանի արխիվների», 1975, № 3, էջ 44:

քանչյուր գործող անձին տվել է մեկական բաղկացուցիչ մաս իր թախ-
ծոտ և ուժեղ կերպարից, և, այսպիսով, իր վեհասքանչ էակը բաժան-բա-
ժան արել մի քանի մանր և աննշան անձանց միջև»⁴⁴⁹:

Բայրոնի *Չայլդ Չարոլդի ուխտագնացությունը (ՉՅՈՒ)* և Իսահակ-
յանի *Աբու-Լալա Մահարի (ԱԼԱ)* պոեմների հերոսները, հիասթափվելով
առօրյա կյանքից, մարդկային հարաբերություններից, դիմում են
ճանապարհորդության: Այդ երկու պոեմներն էլ հեղինակները գրել են
երիտասարդ տարիքում: Դրանք թարգմանվել են աշխարհի բազմաթիվ
լեզուներով: Համեմատելով այդ պոեմների տեքստերը կարելի է գտնել
մի շարք նմանություններ և ընդհանուր գնահատականներ: Բերենք
այդպիսի մի քանի օրինակներ.

Չեն հավատում ես կանացի
Հառաչանքին խաբուսիկ,
Ա՛խ, կարբի նոր սերն անուշ
Արցունքն աչքից գեղեցիկ:
(*ՉՅՈՒ՝ I, XIII-9*, թարգմ. Դ. Սևան)⁴⁵⁰

Եվ կինն ի՞նչ է որ... խորամանկ, խաբող,
առնախանձ մի սարդ, հավերժ մանրամիտ,
Որ հացդ է սիրում, համբույրի մեջ սուտ
և քո գրկի մեջ գրկում ուրիշին:
(*ԱԼԱ՝ II, 4*)⁴⁵¹

Կամ՝

Ատում եմ կնոջ՝ տարերքը կրքի,
միշտ բեղմնավորող եղեռնը անսանձ,
Աղբյուրն անսպառ, որ կուտակում է
աշխարհի վրա տիղմը չարության:
Ատում եմ նորից սերն ու կնոջը,
իր համբույրները շողոմ ու դժնյա, -
Փախչում եմ նրա ճահիճ-մահիճից,
և անիծում եմ երկունքը նրա:
(*ԱԼԱ՝ II, 12-13*)⁴⁵²

⁴⁴⁹ А. С. Пушкин, *Собрание сочинений в десяти томах*, М., “Правда”, 1981, т. VI, с. 35.

⁴⁵⁰ Բայրոն, *Երկերի ժողովածու*, «Հայաստան», Երևան, 1965, էջ 107:

⁴⁵¹ Ավետիք Իսահակյան, *Երկերի ժողովածու*, վեց հատորով, հատոր երկրորդ,
«Հայաստան», Երևան, 1974, էջ 57:

⁴⁵² Անդ, էջ 58:

...

Եվ շատերի հետ նա սեղան
նստեց,
Բայց, ավա՜ղ, կյանքում մնաց
միայնակ,
Ու նրա ոգին տեսավ, ճանաչեց
Շողոքորթ մարդկանց՝ անսիրտ,
հացկատակ...
(ՉՅՈՒ՝ I, IX)⁴⁵³

Հզորների և մեծատունների հետ սեղան
նստեց,
.....
Եվ նրա խորաթափանց ոգին
ճանաչեց մարդուն,
ճանաչեց և խորագին ատեց մարդուն
Եվ նրա օրենքները:
(ՍԼՄ՝ Նախաբան)⁴⁵⁴

Կամ՝

Ատում եմ, ինչ որ սիրել եմ առաջ,
իմչ որ տեսել եմ մարդկային հոգում.
Մարդկային հոգում՝ զագիր ու նանիր՝
համրել եմ հազար գարշանք ու նողկում:
(ՍԼՄ՝ I, 12)⁴⁵⁵

Նշենք, որ վերոհիշյալ երկու պոեմներն էլ գրվել են այն ժամանակ, երբ նրանց հեղինակները եղել են երիտասարդ և համակված ռոմանտիզմի գաղափարներով: Երկու պոեմների հերոսներն էլ, հիասթափվելով տիրող իրականությունից, մարդկային հարաբերություններից, հեռանում են իրենց հայրական տնից և դիմում անորոշություններով լի ճանապարհորդության: Բերենք ևս մեկ-երկու օրինակ.

Ա՛խ, մնաս բարով նա մորը չասաց
Ու փախավ թաքուն հայրենի տնից...
(ՉՅՈՒ՝ I, X)⁴⁵⁶

Ա՛խ, մնաք բարև չեմ ասում ես ձեզ,
իմ հոր գերեզման,
օրոքք մայրական...
(ՍԼՄ՝ I, 10)⁴⁵⁷

⁴⁵³ Բայրոն, *Երկերի ժողովածու*, էջ 103-104:

⁴⁵⁴ Ա. Իսահակյան, *Երկերի ժողովածու*, էջ 53:

⁴⁵⁵ Անդ, էջ 55:

⁴⁵⁶ Բայրոն, *Երկերի ժողովածու*, էջ 104:

⁴⁵⁷ Ա. Իսահակյան, *Երկերի ժողովածու*, էջ 55:

...

Եվ ես հիմա կյանքում մենակ,
Թափառում եմ այս ծովում,

Տա՛ր ինձ լուսազգեստ, օտար մի եզերք,
հեռու, հեռավոր, մենավոր ափեր.

.....
Տա՛ր ինձ, նավա՛կ, քեզ հետ հոգ չէ,
Թե բախտն ինձ ուր կտանի,
Տա՛ր ուր կուզես, միայն թե ես
Չտեսնեմ հողն հայրենի:
Ողջո՛ւյն, ողջո՛ւյն, մութ ալիքներ,
Թե իմ աչքից կորչեիք,
Կողջունեի ժայռ, անապատ,
Բարի՛ զիշեր, հայրենի՛ք:

(ՉՅՈՒ՝ I, XIII-10-11)⁴⁵⁸

Սուրբ մենակություն, դո՛ւ, իմ օազիս,
դո՛ւ, երազների աղբյուր զովաբեր:
(ՍԼՄ՝ III, 18)⁴⁵⁹

Բայրոնի և Իսահակյանի այլ ստեղծագործություններում նույնպես
նկատվում են բազմաթիվ նմանություններ ու ընդհանրություններ:
Համեմատելով Բայրոնի *Գերության մեջ* (անգլերենում անվերնագիր է) և
Իսահակյանի *Իսրայելացիք Բաբելոնում* բանաստեղծությունները,
որոնք ներկայացնում են Աստվածաշնչի 137-րդ սաղմոսը՝ հաղիպում
ենք բավականին նման տողերի.

Բաբելոնի գետի ափին նստած էինք լուռ ու տխուր,
Հիշում Սիոնը հայրենի, մորմոքալով աղեկտուր.
Հիշում էինք օրերն ահեղ, երբ թշնամին վայրագ ու չար
Ավերակեց Սաղեմը սուրբ, գերեց երկիրը վայրաբար.

.....
Երբ թշնամին սպառնաց մեզ. «Ղե՛, երգերը ձեր երգեցեք»:
Սեր երգե՞րը, թշնամու մո՞տ, մեր սուրբ երգե՞րը, օ՛, երբե՞ք...⁴⁶⁰
(թարգմ. Ս. Տարոնցի)

⁴⁵⁸ Բայրոն, *Երկերի ժողովածու*, էջ 107-108:

⁴⁵⁹ Ա. Իսահակյան, *Երկերի ժողովածու*, էջ 62:

⁴⁶⁰ Բայրոն, *Երկերի ժողովածու*, էջ 56:

- «Ինչո՞ւ էք լալիս...» մեր գերիչները
 Ասում էին մեզ - «Ինչո՞ւ չէք հնչում
 Չքնաղ Սիօնի անուշ երգերը...»
 Եւ ի՞նչ – մենք մի՞թէ օտար աստղերի
 Ցօլլանքի տակ կարող ենք երգել...⁴⁶¹

Այս տողերի նմանությունը միգրացե նույն թեմայի ընտրության արդյունք է: Վերոհիշյալ սաղմոսում, որն իր հայրենիքից վտարված հրեա ժողովրդի դառն ճակատագրի արտացոլումն է, հրեաները ողբում են իրենց գերեվարությունը: Բնական է, որ այդ թեման, համահունչ լինելով հայ ժողովրդի ազատագրական տենչերին ու ձգտումներին, պետք է որ ստեղծագործական լիցք տար նաև հայ բանաստեղծներին: Սակայն, մեր կարծիքով, հատկապես այդ սաղմոսին անդրադառնալը, առաջին հերթին կապված է հայ բանաստեղծների վրա Բայրոնի թողած ազդեցության հետ: Բացի Իսահակյանից, այդ թեմային անդրադարձել են նաև Րաֆֆին և Թումանյանը: Րաֆֆին սաղմոսի ինն առանձին կետերն արտացոլող իր ինը քառյակից բաղկացած *Իսրայելը Բաբելոնում* բանաստեղծությունը գրել է 1856-ին: Բերենք մեկական հատված Բայրոնի և Րաֆֆու բանաստեղծություններից.

Չորանա՛ն թող ձեռքերը մեր և լեզուն մեր լալկի իսպառ, Թե նրանց մոտ մի երգ հնչենք, թե շարժենք գեթ տավղի մի լար⁴⁶²:	Իմ աջ ձեռքս թող չորանա, Երբ մոռանամ քո⁴⁶³ սերն անճառ: Երբ չըհիշեմ քեզ մի լուսե, Թո՛ղ իմ լեզուս փակչի քիմքիս, Եվ հավիտյան թո՛ղ մունջ մնամ, Երբ քեզ համար չըտամ հոգիս⁴⁶⁴:
---	--

Հավանաբար գտնվելով Բայրոնի բանաստեղծության ազդեցության տակ՝ նույն թվականին Րաֆֆին գրում է մեկ այլ ընդարձակ բանաստեղծություն՝ *Գերին Ավարայրի (Վարդանանց պատերազմի ժամանակ)* խորագրով, որը նվիրված է պարսից բռնակալների դեմ հայ ժո-

⁴⁶¹ Ա. Իսահակեան, *Բանաստեղծութիւններ*, Տպարան «Արօր», Բագու, 1903, էջ 133:

⁴⁶² Բայրոն, *Երկերի ժողովածու*, էջ 56:

⁴⁶³ Խոսքը Իսրայելի մասին է:

⁴⁶⁴ Րաֆֆի (Հակոբ Մելիք-Հակոբյան), *Երկերի ժողովածու*, տասը հատորով, ութերորդ հատոր, Հայպետհրատ, Երևան, 1957, էջ 9:

ղովորդի մղած ազգային-ազատագրական պայքարին: Այս բանաստեղծության մեջ հանդիպում ենք ճիշտ նույն մտքին.

Թո՛ղ իմ բազուկս չորանա իսպառ,
Թո՛ղ լեզուս լռվի, չըխոսի մի բառ,
Երբ պատերազմում, քո թշնամու դեմ,
Չըզոհեն արյունս քո սիրո համար⁴⁶⁵:

Իսկ Յ. Թումանյանի *Գերության մեջ* բանաստեղծությունը *Նմանություն* ենթավերնագրով (հավանաբար, Բայրոնի *By the rivers of Babylon we sat down and wept* բանաստեղծության թարգմանիչ Ս. Տարոնցին այդ պատճառով է թարգմանության ժամանակ օգտագործել նույն վերնագիրը) առաջին անգամ տպագրվել է 1916-ին⁴⁶⁶: Այստեղ նշենք, որ Բայրոնն ավելի հարագատ է մնացել սկզբնաղբյուրին, քան Թումանյանը: Բայրոնի բանաստեղծության մեջ հրեուհիները չեն վերցնում տավիղներն ու չեն երգում, այլ «մորմոքալով աղեկտուր», պարզապես ցավով ու կարոտով են հիշում «Սիոնը հայրենի»՝ ուխտելով «չերգել բնավ, քանի հողը գերի է մեր. ... քանի մեջն ենք մենք գերության»: Իսկ Թումանյանի բանաստեղծության մեջ գերիները երգում են: Նրանց երգը հայրենիքին հավատարիմ մնալու երդում է ու վրեժի կոչ: Այդ երգից հետո գերեվարողները զարմանքով նկատում են, որ անկարող են սպանել գերյալների ոգին: Դա լիովին բացատրվում է Թումանյանի այդ տարիների հոգեվիճակով: Լինելով 1915-ին երիտթուրքերի կազմակերպած հայերի ցեղասպանության ժամանակակիցն ու ականատեսը՝ Թումանյանը, նույնիսկ հայկական ջարդերից ու կոտորածներից հետո էլ, չէր կորցրել հավատը հայության ապագայի նկատմամբ: Այդ հավատն այլաբանորեն իր արձագանքն է գտել վերոհիշյալ բանաստեղծության հետևյալ տողերում, երբ գերիների երգելու ժամանակ

... զարմանքով հարցնում էին գերիները մեկմեկու.

- Մի՞թե դեռ էլ կենդանի է Իսրայելը աշխարհում,

Մի՞թե նրան չըսպանեցինք պատերազմի դաշտերում...⁴⁶⁷

⁴⁶⁵ Անդ, էջ 11:

⁴⁶⁶ Տե՛ս «Համբաւաբեր» (1915-1917 թվականներին Թիֆլիսում լույս տեսած հայ հասարակական-գրական շաբաթաթերթ), 10 ապրիլի 1916, № 16, էջ 507:

⁴⁶⁷ Յ. Թումանյան, *Երկերի ժողովածու*, տասը հատորով, հատոր առաջին, Հայկական ԽՍՀ ԳԱ հրատարակչություն, Երևան, 1988, էջ 285:

Եզրափակելով մեր խոսքը, նշենք, որ Բայրոնը ազատ, ինքնիշխան, «համաշխարհային թախծի» անհատականություններ զովերգող ստեղծագործող էր: Այս առումով ուշագրավ են պատանի Իսահակյանի գրառումներն ու մտորումներն իր «Հիշատակարանում». «...ես ունեմ համաշխարհային վիշտ, մեկանխուլիա...»⁴⁶⁸, «ես սիրում եմ ինքնուրույնություն, տարօրինակություն, անհատականություն. միապետ, միահեծան, ինքնիշխան... «ես» ունենալ, տիզերքի մեջ՝ աշխարհ ունենալ...»⁴⁶⁹:

Ուսումնասիրելով հայ-անգլիական գրական առնչությունները՝ մենք նկատում ենք, որ շատ անգլիական բանաստեղծներ (Ու. Շեքսպիր, Ռ. Բեռնս, «լճային դպրոցի» ներկայացուցիչներ՝ լեյկիստներ, Թ. Մուր, Պ. Շելլի, Ջ. Բայրոն և այլն) են թարգմանվել հայերեն, բայց, այնուամենայնիվ, Բայրոնը թերևս անգլիացի միակ բանաստեղծն է, ով հայերի նկատմամբ ունեցած իր սիրո ու հարգանքի համար միշտ հիշվում է և արժանանում բարձր գնահատականի հայ իրականության մեջ:

Մեր ուսումնասիրությունը ցանկանում ենք ավարտել Բայրոնի մասին Թ. Մեդվինի կատարած հետևյալ հիանալի եզրահանգմամբ. «Մեծ բանաստեղծը ոչ մի երկրի չի պատկանում. նրա ստեղծագործությունները համընդհանուր սեփականություն են, իսկ հուշագրությունները՝ հասարակության համընդհանուր ժառանգություն»⁴⁷⁰: Իրոք, թե՛ Բայրոնի, թե՛ Իսահակյանի ու Թումանյանի ստեղծագործությունները վաղուց արդեն դուրս են եկել ազգային նեղ շրջանակներից և դարձել համընդհանուր սեփականություն՝ պատկանելով բոլոր ժողովուրդներին և զարդարելով համաշխարհային գրականության էջերը:

⁴⁶⁸ Ա. Իսահակյան, *Հիշատակարան*, էջ 179:

⁴⁶⁹ Անդ, էջ 45:

⁴⁷⁰ Thomas Medwin, *Journal of the Conversations of Lord Byron, noted during a residence with his lordship at Pisa, in the years 1821 and 1822*, in two volumes, vol. 1, Paris, published by L. Baudry, 1825, p. XXI.

ՋՈՐՋ ԳՈՐԴՈՆ ԲԱՅԵՐՆ

Լարա

Անգլ. թարգմ.
Հենրիկ Սևան

„Հայաստան. հրատարակչություն Երևան 1974“

1974-ին Երևանում տպագրված *Լարա* պոեմի տիտղոսաթերթը
The title-page of *Lara* published in Yerevan in 1974

ԱՄՓՈՓՈՒՄ

Ամփոփելով սույն աշխատության մեջ կատարած մեր ուսումնասիրության արդյունքները՝ հանգում ենք հետևյալ եզրակացությանը.

1. 18-րդ դարի ընթացքում հայրենիքից հեռու գտնվող Վենետիկի փոքրիկ ու գողտրիկ կղզյակի Մխիթարյան միաբանությունը, որը Նապոլեոնի հատուկ հրովարտակով հռչակվել էր որպես հայ կրթության և գիտության կաճառ, դառնում է հայագիտական կարևորագույն կենտրոն, որի կատարած ծավալուն ազգանպաստ ու գիտական գործունեությանն անդրադարձել են ինչպես հայ մտավորականները (Լեո, Բաֆֆի, Միքայել Նալբանդյան, Արշակ Չոպանյան և ուրիշներ), այնպես էլ բազմաթիվ օտարազգի քաղաքական գործիչներ, պատմաբաններ, բանասերներ և գրողներ (Վիկտոր Լանգլուա, Լորդ Ռոբերտ Քրիզոն, Ալֆոնս Լամարթին և ուրիշներ):

2. Եվրոպական քաղաքակրթությունից հոգնած անգլիացի մեծ բանաստեղծ Բայրոնը, «երբ 1816 թվականին» ժամանել է «Վենետիկ... նույնպես, շատ ճանապարհորդների նման, խիստ» տարվել է «Ս. Ղազար վանքի միաբանությամբ, որը միավորում է կղերական հաստատության բոլոր առավելությունները, առանց նրա մոլորություններից որևէ մեկի...»: Ս. Ղազար մայրավանքում էլ, ծանոթանալով հայ բազմադարյան հարուստ մշակույթին ու գրականությանը, սկսում է ուսումնասիրել հայերենը՝ երազելով ներթափանցել հայ պոեզիայի գաղտնարանները, ինչպես նաև թարգմանել հայ պատմիչների երկերը: Միաժամանակ նշենք, որ Բայրոնի քնարերգության վենետիկյան շրջանը, երբ բանաստեղծը բուռն ոգևորությամբ տարված էր հայերենով, հայ գրականությանը և մշակույթով, նշանավորվում է նաև վառ ու համարձակ քնարական նորարարությամբ (*Մանֆրեդ, Տաստյի գանգատը, Չայլդ Հարոլդի ուխտագնացության* վերջին մվագը, *Սարդանապալ, Կայեն* և այլն):

3. Բայրոնի 1816-1818 թվականների «հայկական» հանդիպումները նպաստեցին թե՛ Բայրոնի, թե՛ Մխիթարյանների փառքի տարածմանն ամբողջ Եվրոպայում: Նույնիսկ անգլիական հասարակության բարձր շրջանները, որոնք մինչ այդ խիստ բացասական և արհամարհական վերաբերմունք ունեին Բայրոնի նկատմամբ, սկսեցին հետաքրքրվել նրա հայկական ուսումնասիրություններով:

4. Բայրոնի և Մխիթարյանների հանդիպումներն առիթ հանդիսացան, որ Ս. Ղազար այցելեն բազմաթիվ օտարերկրացիներ՝ Թոմաս Մուրը (1819), Լը Վայան դը Ֆլորիվալը (1828), Վալտեր Սկոտը (1832), Հայնրիխ Պետերմանը (1833), Ալֆրեդ դը Մյուսեն (1834), Ժորժ Սանդը (1834), Էդուարդ Թեյլորը (1851), Ժակ Օֆենբախը (1870), Էլեոնորա Դուգեն (1886) և շատ ուրիշներ: Այդ հանդիպումներից տասնյակ տարիներ անց (առ այսօր) նույնպես բազմաթիվ օտարազգի մտավորականներ են այցելում Ս. Ղազար և հետաքրքրվում Բայրոնի և Մխիթարյանների առնչություններով:

5. Սկսած 1840-ական թվականներից՝ Բայրոնի քնարերգությունը հայ մամուլում ձեռք է բերում առանձնակի հետաքրքրություն: Հայ իրականության մեջ հետաքրքրությունը Բայրոնի անհատականության, նրա գրական ժառանգության նկատմամբ պատահական երևույթ չէր, այլ պայմանավորված էր հայ մտավորականության ներկայացուցիչների հասարակական և քաղաքական դժգոհությամբ, քանի որ Բայրոնի իտալական շրջանի բանաստեղծությունները նրանց մեջ արթնացնում էին ազատագրական ծագումներ և պատասխանում նրանց հետաքրքրող հարցերին: Դրան նպաստեց նաև այն հանգամանքը, որ Բայրոնը 1816-1817 թվականներին Վենետիկի Ս. Ղազար կղզում սովորել էր հայերեն:

6. Մխիթարյաններն առաջիններից էին հայ իրականության մեջ, որ անդրադարձել են Բայրոնին ու նրա ստեղծագործությանը: Բայրոնի բազմաթիվ ստեղծագործություններ և նրա մասին հոդվածներ տեղ են գտել Մխիթարյանների հրատարակած գրքերում, ժողովածուներում և գրական հանդեսներում:

7. Բայրոնի հայագիտական ուսումնասիրություններին, նրա և Մխիթարյանների առնչություններին անդրադարձել են ոչ միայն Մխիթարյաններն ու մյուս հայ բանասերները, այլև բանաստեղծի շատ համերկրացիներ և օտարազգի հեղինակներ (նույնիսկ սովորական զբոսաշրջիկներ), ընդ որում, ոչ միայն գիտական, այլև գեղարվեստական գրականության մեջ:

8. Բայրոնի հարուստ նամականին, որի մեջ իրենց ուրույն տեղն ունեն հայերին և հայ մշակույթին վերաբերող էջերը, լայն հնարավորություն է ընձեռում խորամուխ լինելու բանաստեղծի անձնական կյանքի և ստեղծագործության ամենամոլորական գաղտնարանների մեջ: Բայրոնը պատմությանն է թողել արժանահավատության ու նորույթի տեսակետից հազվագյուտ փաստեր պարունակող և իր տեսակի մեջ

միակը հանդիսացող հարուստ նյութ Մխիթարյանների գործունեության վերաբերյալ:

9. Բայրոնի «հայկական» նամակները վառ ապացույցն են այն մեծ դերի, որ կատարել է անգլիացի բանաստեղծը հայ մշակույթն օտարներին ծանոթացնելու գործում: Դրանց միջոցով է անգլիախոս ընթերցողն առաջին անգամ ծանոթանում դեռևս 18-րդ դարի սկզբից ամբողջ եվրոպայում մեծ համբավ ու հռչակ վայելած հայագիտական խոշոր կենտրոնի՝ Վենետիկի Մխիթարյանների կատարած գիտական ու լուսավորական աշխատանքին և գաղափար կազմում նրա կարկառուն դեմքերի մասին:

10. Մխիթարյան միաբանության անդամներ Ս. Սոմայանը և Ս. Թեոդորյանը հնդկահայ մեծահարուստներ է. Ղարամյանի և Ս. Մուրադյանի վարժարաններ բացելու համար կտակած գումարը ձեռք բերելու նպատակով 1817 թվականի հունվարի 16-ին մեկնել են Մադրաս՝ լիազորված ոչ միայն Ս. Ղազար վանքի բոլոր վարդապետների ստորագրությամբ վավերացված փաստաթղթերով, այլև Բայրոնի հանձնարարական նամակով՝ ուղղված Ջոն Մըրրեին: Սակայն, Բայրոնի նամակը թվագրված է 8 հունիսի 1817: Մեր կարծիքով, Բայրոնի նամակը ամենայն հավանականությամբ թվագրված է եղել 8 հունվարի 1817, սակայն ըստ երևույթին Բայրոնի նամակների և օրագրերի առաջին հրատարակության մեջ Թ. Մուրը թյուրիմացաբար նշել է 8 հունիսի 1817: Այդ թյուրիմացությունը հետագայում տեղ է գտել մյուս հրատարակություններում:

11. Բայրոնի «հայկական» նամականին խոսում է նաև այն մեծ հետաքրքրության մասին, որ ցուցաբերել են օտարազգի գիտնականները հայոց լեզվի ուսումնասիրության նկատմամբ: Այդ նամականիի ուսումնասիրությունը թույլ է տալիս ավելի խորը բացահայտել 18-19-րդ դարերի հայ-անգլիական գրական առնչությունները, միաժամանակ նաև նոր և արժեքավոր տեղեկություններ ձեռք բերել նույն ժամանակաշրջանի հայ-եվրոպական գրական կապերի մասին (այստեղ առաջին հերթին նշենք ֆրանսիացի անվանի հայագետներ Սեն-Մարտենին, Բելլոյին և Ֆլորիվալին, որոնց թողած հսկայական ժառանգությունը նշանակալից դեր է խաղացել ինչպես ֆրանսիական, այնպես էլ, ընդհանրապես, եվրոպական հայագիտության զարգացման պատմության մեջ):

12. Վենետիկի Ս. Ղազար կղզում Բայրոնը, բացի հայերեն սովորելուց, զբաղվել է նաև հայագիտական ուսումնասիրություններով՝ Զ. Ավգերյանի հետ կազմել է *Հայերեն-անգլերեն քերականության և Անգլե-*

րեն-հայերեն քերականության ձեռնարկներ, կատարել թարգմանություններ հայ մատենագրությունից:

13. Բայրոնի երկերը հայերեն թարգմանությամբ հրատարակվել են ավելի քան հարյուր անգամ, ընդ որում, առանձին գրքերով՝ ավելի քան քսան անգամ: Բայրոնի երկերը հայերեն թարգմանել են քառասունից ավելի հայ գրողներ և թարգմանիչներ, այդ թվում՝ Մեսրոպ Թաղիադյանը, Յովհաննես Մասեիյանը, Ղևոնդ Ալիշանը, Յովհաննես Թումանյանը, Լեռնեցը, Յովսեփ Միրզայանը, Վահագն Դավթյանը, Յենրիկ Սևանը և շատ ուրիշներ: Հատկապես շատ են հրատարակվել *Չայլդ Դարուլդի ուխտագնացությունը*, *Դոն Ժուան* և *Շիլլոնի կալանավորը* պոեմները (կամ հատվածներ դրանցից), ընդ որում, միայն *Չայլդ Դարուլդի ուխտագնացությանը* անդրադարձել են վեց թարգմանիչներ՝ Ղ. Ալիշանը, Վ. Անտոնյանը, Լեռնեցը, Յ. Միրզայանը, Յովհ. Թումանյանը և Յ. Սևանը:

14. Շատ հայ բանաստեղծներ (Սմբատ Շահազիզ, Յովհաննես Թումանյան, Ռուբեն Որբերյան, Վահրամ Թորգոմյան, Եղիա Փեչիկյան, Արամայիս Սրապյան, Մառի Աթմաճյան, Նաիրի Զարյան, Յրաչյա Յովհաննիսյան, Անահիտ Պարսամյան, Սուրեն Մուրադյան, Վահագն Կարենց և շատ ուրիշներ) անմիջական մղումով և անսահման անկեղծությամբ ու անմիջականությամբ բազմաթիվ սրտառուչ տողեր են նվիրել հայ ժողովրդի անկեղծ բարեկամ Ջ. Բայրոնին, որոնց միջոցով բնորոշել են ազատության համար մարտնչող Բայրոն-մարտիկին, ինչպես նաև հայոց լեզուն, հայ գրականությունն ու մշակույթն ուսումնասիրող մեծ անհատին՝ տալով նրա խռովահույզ հոգու, խոհերի և պոռթկումների իրական նկարագիրը:

15. Հայ գրական-հասարակական միտքը Բայրոնին և նրա ստեղծագործություններին անդրադարձել է սկսած դեռևս XIX դարի առաջին կեսից: Առ այսօր հայ մամուլում (թե՛ պարբերական մամուլում, թե՛ առանձին ժողովածուներում), առանձնապես Մխիթարյանների մամուլում, զետեղվել և զետեղվում են բազմաթիվ հոդվածներ Բայրոնի մասին, ընդ որում հայ պարբերական մամուլում, բացի հայ հեղինակների գործերից, տեղ են գտել նաև Բայրոնին, ինչպես նաև նրա և հայերի առնչություններին վերաբերող օտար հեղինակների ստեղծագործություններ: Կան նաև մի շարք մենագրություններ: Ցավոք, որոշ աշխատանքներում տեղ են գտել թերություններ և անճշտություններ, որոնք հետագայում ոչ միայն չեն ուղղվել, այլև նույնությամբ կրկնվել են:

16. 19-րդ դարում բայրոնիզմը որպես մի հզոր ուժ՝ ազատության, կենսասիրության, անհոգության ու սիրո գովքով՝ իր ոլորտի մեջ էր ներառել Արևմուտքի և Արևելքի տարբեր լեզուներով ստեղծագործող

բանաստեղծներին, այդ թվում՝ նաև հայ բանաստեղծներին: Սկսած 19-րդ դարի առաջին քառորդից Բայրոնը հայ գրականության մեջ թողել է իր «հետքը», որտեղ ունեցել է իր «մշտական ներկայացուցիչը» կամ «ներկայացուցիչները»:

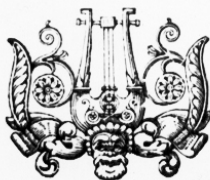
17. Բայրոնիզմը հայ գրականության մեջ ներթափանցել, տարածվել և զարգացել է անընդհատորեն՝ տարիների, տասնամյակների ընթացքում՝ հարստանալով, խորանալով և ընդգրկելով հայ բանաստեղծների նորանոր սերունդներ և անուններ, որ այս կամ այն չափով կրել են Բայրոնի անձի և ստեղծագործության ազդեցությունը, ինչպես նաև ունեցել են բազմաթիվ նմանություններ և ընդհանրություններ Բայրոնի կյանքի և ստեղծագործության հետ: Բայրոնիզմի դրսևորումը հայ գրականության մեջ բացատրվում է Բայրոնի բազմաճյուղյա և բազմաբովանդակ ստեղծագործության մեջ տեղ գտած ազատասիրական, հակաբռնակալական պայքարի ձգտումներով, ինչպես նաև անհատականության, ինքնահաստատման գաղափարներով: Բայրոնի պոեզիայի ազատատենչ տրամադրությունները, արդարացի պայքարի ռոմանտիզմը, մարդասիրությունը և լավատեսությունը հայ գրականության մեջ, առանձնապես հայ քաղաքական պոեզիայի վերելքի ժամանակահատվածներում, ըմբռնվել են առավել պարզությամբ, հարազատորեն ու արտասովոր ուժով, արձագանքել են հայ ժողովրդի ազատագրական ձգտումներին: Այս իմաստով «հայկական» բայրոնիզմը համաշխարհային բայրոնիզմի զարգացման մեջ գրավում է իր ուրույն և հատուկ տեղը:

18. Թե՛ Բայրոնի ու Շեքսպիրի, թե՛ Իսահակյանի ու Թումանյանի, թե՛ մյուս մեծերի ստեղծագործությունները վաղուց արդեն դուրս են եկել ազգային նեղ շրջանակներից ու դարձել համընդհանուր սեփականություն՝ պատկանելով աշխարհի բոլոր ժողովուրդներին և զարդարելով համաշխարհային գրականության էջերը, քանի որ «մեծ բանաստեղծը ոչ մի երկրի չի պատկանում. նրա ստեղծագործությունները համընդհանուր սեփականություն են, իսկ հուշագրությունները՝ հասարակության համընդհանուր ժառանգություն» (Թ. Մեղվին):

ԻՏԱԼԻԱ

ԵՐՐՈՐԴ ՏՊԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

ՎԵՆԵՏԻԿ

Ի ՏՊԱՐԱՆԻ ՍՐԲՈՅՆ ՂԱԶԱՐԱՔ

1889

1889-ին Վենետիկում տպագրված *Չայլդ Հարոլդի ուխտագնացությունը* պոեմի չորրորդ նվագի (*Իտալիա* խորագրով՝ հայերեն և անգլերեն) տիտղոսաթերթը

The title-page of the fourth canto of *Childe Harold's Pilgrimage* (entitled *Italy*, in English and Armenian) published in Venice in 1889

ՀԱՎԵԼՎԱԾ I

ՀԱՏՎԱԾՆԵՐ ԲԱՅՐՈՆԻ ՆԱՄԱԿՆԵՐԻՑ

1. Պ-ՐՆ ՄԸՐՐԵԻՆ

4 դեկտեմբերի 1816, Վենետիկ

...Սկսել և շարունակում եմ հայոց լեզվի ուսումնառությունը, որին տիրապետում եմ հնարավորություններիս սահմաններում. ամեն օր գնում եմ հայկական վանք՝ դասեր առնելու մի գիտնական վանականից¹, և որոշ բացառիկ ու օգտակար տեղեկություններ եմ արդեն ձեռք բերել արևելյան այդ ժողովրդի գրականության և սովորությունների մասին: Նրանք այստեղ ունեն հաստատություն՝ եկեղեցի և իննսուն վանականից բաղկացած միաբանություն: Նրանցից ոմանք շատ ուսյալ և կիրթ մարդիկ են: Ունեն նաև տպարան և մեծ ջանքեր են գործադրում իրենց ազգը լուսավորելու համար: Իմ հանդգամաբ հայոց լեզուն (որ **երկունս է՝ գրաբար և աշխարհաբար**) դժվարին է, բայց ոչ անհաղթահարելի (համեմայն դեպս, ես հուսով եմ): Կշարունակեմ ուսումնառությունս: Հարկավոր է միտքս մարզել ավելի խիստ ուսման բնագավառում, և այս լեզուն, ամենադժվարինը լինելով ինձ համար, նույնպիսի անհրաժեշտություն է, որպիսին՝ պոչը օձի համար:

.....
Կարծում եմ, որ ձմեռը կանցկացնեմ **նրա** հետ և կգրադվեմ հայկական այբուբենով: Բարեբախտաբար տիկինը² իմ հանդեպ նվազ անողոք է, քան լեզուն. այլապես երկուսի միջև խելքիս մնացած մասն էլ կթոցների: Ի դեպ նա հայուհի չէ, այլ վենետիկուհի, կարծում եմ, որ այդ մասին արդեն գրել եմ:

¹ Խոսքը Հ. Ավգերյանի մասին է:

² Վենետիկում Բայրոնը սիրահարվում է վենետիկցի հարուստ վաճառական Սեզատիի քսաներկուամյա տիկնոջը՝ գեղեցկուհի Մարիանային, որին ծնողները բռնությամբ ամուսնացրել էին ծեր վաճառականի հետ: Այդ մասին Բայրոնն ավելի մանրամասն գրում է 1816-ի նոյեմբերի 17-ի նամակում՝ հասցեագրված Թ. Մուրին (տես Th. Moore, *The Life, Letters and Journals of Lord Byron*, London, John Murray, 1908, p. 329):

2. ՊՐՆ ՍՈՒՐԻՆ

5 դեկտեմբերի 1816, Վենետիկ

Իբրև հաճելի ժամանց, ամեն օր հայերեն եմ սովորում հայկական վանքում: Պարզվեց, որ միտքս պայծառացնելու համար ինձ հարկավոր է մի տաժանակիր աշխատանք: Սա ամենադժվարին աշխատանքն է, որ ես կարողացա գտնել այստեղ իբրև ժամանց՝ միտքս տանջահար անելու և կենտրոնանալու համար: Ինչևէ, սա մի հարուստ լեզու է, և լիովին փոխհատուցվում եմ սովորողի չարչարանքները: Ես ջանք եմ թափում և կշարունակեմ, բայց չեմ կարող երաշխավորել ոչ հաջողություններիս, ոչ էլ ձգտումներիս իրականացման համար: Վանքում կան մի շարք չափազանց հետաքրքիր ձեռագրեր, գրքեր, ինչպես նաև թարգմանություններ այժմ կորած հունարեն բնագրերից, նաև պարսկերենից, ասորերենից և այլն՝ չհաշված իրենց ժողովրդի բնիկ երկերը: Չորս տարի առաջ ֆրանսիացիները հիմնեցին մի հայկական ամբիոն: Երկուշաբթի առավոտյան ներկայացան քսան աշակերտ՝ լի ազնիվ եռանդով, սրտաբաց երիտասարդությամբ և անգուգական աշխատասիրությամբ: Նրանք իրենց ազգի և աշխարհակալ հաղթությանն արժանի քաջությամբ դիմացան մինչև հինգշաբթի: Այնուհետև Այբուբենի քսանվեցերորդ տառի վրա **քսանից տասնհինգի** ուժերը սպառվեցին: Իբրև նրանց արդարացում պիտի ասել որ, դա, հիրավի, Այբուբենի մի վաթերևո է: Եվ սակայն որքա՜ն բնորոշ է այդ մարդկանց (ֆրանսիացիներին – Ա. Բ.) հրաժարումը. այս անգամ էլ նրանք վարվեցին այնպես, ինչպես սովոր եմ վարվել իրենց միապետների հետ՝ հին ոտանավորի պարողիայի պես. «Վերցրո՛ւ մի բան, և տո՛ւր մի բան», «Վերցրո՛ւ արքա, և տո՛ւր արքա»:

3. ԱՎԳՈՒՍՏԱ ԼԻՆ

18 դեկտեմբերի 1816, Վենետիկ

Ամեն առավոտ գնում եմ հայկական վանք (**հայրերի**, փոքրիկս, **ոչ միանձնուհիների**) լեզու սովորելու, նկատի ունեմ **հայոց լեզուն** (քանզի քեզ կարծեմ հայտնի է, որ ես խոսում եմ իտալերեն ավելի սահուն, քան ճիշտ): Եթե դու հարցնես, թե իմ ինչին է պետք այդ հազվագյուտ լեզուն, կարող եմ միայն պատասխանել, որ դա արևելյան է, և դժվարին է, և գրավում է ինձ. սրանք այն պատճառներն են, որ իմ մտածելակերպի դեպքում, որն, ինչպես քեզ հայտնի է, նույնպես Արևելյան է և դժվարին, բավարար եմ:

4. ՊՐՆ ՄՈՒՐԻՆ

24 դեկտեմբերի 1816, Վենետիկ

...Իմ «կյանքի ընթացքը» խիստ կարգավորվում է: Առավոտները մակույկով գնում եմ Ս. Ղազար վանքի հայրերի հետ հայերեն թոթովելու և օգնելու նրանցից մեկին (խոսքը Յ. Ավգերյանի մասին է – Ա. Բ.) անգլերենն ուղղելու անգլերեն-հայերեն քերականության մեջ, որը շուտով հրատարակվելու է:

5. ՊՐՆ ՄԸՐՐԵԻՆ

27 դեկտեմբերի 1816, Վենետիկ

Առավոտյան շարունակում եմ հայերենի պարաֆունդներս, միաժամանակ խրախուսելով և աջակցելով Ս. Ղազար վանքում այժմ տպագրվող անգլերեն-հայերեն քերականության անգլերեն բաժինը կազմելուն:

Հայրերի առաջնորդը եպիսկոպոս է, մի հրաշալի ծերունազարդ մարդ՝ ասուպածն մորուքով³: Հայր Պասկալը⁴ նույնպես զարգացած և բարեպաշտ մարդ է: Նա երկու տարի ապրել է Անգլիայում:

6. ՊՐՆ ՄԸՐՐԵԻՆ

2 հունվարի 1817, Վենետիկ

Մեկ այլ ծրարով ուղարկում եմ Ձեզ մի քանի թերթ անգլերեն-հայերեն քերականությունից՝ հայերի օգտագործման համար, որի հրատարակմանը ես իրոք խթանել և աջակցել եմ: (Այն ինձ վրա նստեց ընդամենը հազար ֆրանկ՝ ֆրանսիական լիվր): Դեռ շարունակում եմ հայոց լեզվի դասերս, ճիշտ է ոչ բոլոր առաջադիմությամբ, բայց և օրեցօր եղածին մի բան ավելացնելով: Հայր Պասկալը իմ աննշան օգնությամբ (նրա իտալերենը անգլերենի եմ թարգմանում) շարունակում է պատրաստել հայերեն-անգլերեն քերականության (անգլիացիների համար) ձեռագիրը, որը նույնպես կտպագրվի, երբ ավարտվի:

Կուզենայինք իմանալ, թե կա՞ն, արդյոք, հայերեն տպատառեր և հայ մամուլ Անգլիայում՝ Օքսֆորդում, Քեմբրիջում կամ մի որևէ այլ տեղ: Դուք, իհարկե՛, տեղյակ եք, որ շատ տարիներ առաջ Վիստոնները Անգլիայում

³ Խոսքը Ազոնց Ստեփանոս Գյուվերի մասին է:

⁴ Նույն ինքը՝ Յ. Ավգերյանն է: Բայրոնը սիրում էր այդպես անվանել նրան:

հրատարակեցին *Հայոց պատմության* բնագիրը՝ իրենց իսկ լատիներեն թարգմանության հետ մեկտեղ: Գոյություն ունե՞ն, արդյոք, այդ տպատառերը և որտե՞ղ են: Խնդրում են հարց ու փորձ արեք Ձեր լավատեղյակ ծանոթներին:

Երբ այս քերականությունը (ես նկատի ունեմ այժմ տպագրվողը) պատրաստ լինի, չե՞ք առարկի, արդյոք, վերցնել քառասուն կամ հիսուն օրինակ, որոնք հինգ կամ տասը գինեայից ավելի չեն արժենա, և դրանց վաճառքով շարժել ուսյալների հետաքրքրությունը: Պատասխանեք՝ այո կամ ոչ, ինչպես կկամենաք: Կարող եմ վստահեցնել, որ նրանք ունեն մի շարք հետաքրքիր գրքեր և ձեռագրեր, գլխավորապես թարգմանություններ այժմ կորած հունարեն բնագրերից: Բացի այդ, նրանք այստեղ ներկայացնում են մի շատ հարգելի և ուսումնասիր միաբանություն, և դեռ Բոնապարտի օրոք ֆրանսիացի մի շարք գիտնականներ մեծ եռանդով ձեռնամուխ են եղել նրանց լեզվի ուսումնասիրությանը:

7. Պ-ՐՆ ՄԸՐՐԵԻՆ

3 մարտի 1817, Վենետիկ

Հայերեն քերականությունը հրատարակվում է, բայց հայերենի դասերս առայժմ ընդհատվել են, մինչև որ գլխացավս մի քիչ մեղմանա:

8. Պ-ՐՆ ՄԸՐՐԵԻՆ

25 մարտի 1817, Վենետիկ

Հայերեն քերականությունը հրատարակվում է, այսինքն, միայն մեկը, մյուսը դեռևս ձեռագիր վիճակում է⁵: Անցյալ ամիս հիվանդությունս խանգարեց ինձ տեղիցս շարժվելու, և ես ոչ մի նոր բան չեմ արել հայերենի հետ կապված:

9. Պ-ՐՆ ՄԸՐՐԵԻՆ

31 մարտի 1817, Վենետիկ

Արդյո՞ք գրել եմ Ձեզ, որ թարգմանել եմ առաքելական թղթերից երկուսը՝ ս. Պողոսի նամակները կորնթացիներին, որոնք մեզանում կորած

⁵ 1817-ին Հարություն Ավգերյանը և Բայրոնը միացյալ ջանքերով հրատարակում են *Անգլերեն-հայերեն քերականության* ձեռնարկը՝ հայերի օգտագործման համար, իսկ 1819-ին՝ *Հայերեն-անգլերեն քերականության* ձեռնարկը՝ անգլիախոս ուսանողության համար:

են, բայց հայերեն կան և ինձ շատ արժանահավատ են թվում: Ես այն թարգմանել եմ Ս. Գրքին հատուկ անգլերենով⁶:

10. ՊՐԻՆ ՄԸՐՐԵԻՆ

8 հունիսի 1817, Վենետիկ

Այս նամակը պաշտոնապես Ձեզ կհանձնեն երկու հայ վանականներ, որոնք Անգլիայով ուղևորվում են Մադրաս: Ձեզ կհանձնեն նաև քերականության մի քանի օրինակ, որոնք կարծում եմ սիրով կվերցնեք: Եթե որևէ բանով կարող եք օգտակար լինել նրանց՝ ծովայինների և/կամ Արևելյան Հնդկաստանի Ձեզ ծանոթ անձանց միջոցով, ապա ես ավելի քան երախտապարտ կլինեմ, քանի որ նրանք և նրանց միաբանությունը, Վենետիկ ժամանելուցս ի վեր, չափազանց ուշադիր և բարեկամաբար են տրամադրված իմ նկատմամբ: Նրանց անուններն են՝ հ. Սուքիաս Սոմալյան և հ. Սարգիս Թեոդորոսյան⁷: Խոսում են իտալերեն, հավանաբար ֆրանսերեն և մի քիչ էլ անգլերեն: Կրկին հիշեցնում եմ խնդրանքս, հարգանքներով, վստահաբար միշտ Ձեր՝ ԲԱՅՐՈՆ:

Գուցե կարողանաք օգնել նրանց ուղևորությանը, տալով կամ ձեռք բերելով հանձնարարականներ՝ Հնդկաստանում ներկայացնելու համար:

11. ՊՐԻՆ ՄԸՐՐԵԻՆ

27 հունվարի 1818, Վենետիկ

Հայրս, այսինքն, իմ հայ հայրը, հ. Պասկալը, մեր Վանքի բոլոր հայրերի անունից հղում է Ձեզ ներհուն ողջույններ:

Քանի որ Եվսեբիոսի՝ վաղուց կորած և վերջերս գտնված, բնագրի հատվածների թարգմանիչները հաճությամբ ինձ տրամադրեցին դրա հայտագիրը, ներդիր ուղարկում եմ Ձեզ վեց օրինակ և խնդրում բաժանորդներ գտնել երկու համալսարաններում⁸, ինչպես նաև գիտունների և տգետների այն շրջաններում, որոնք կցանկանային թոթափել իրենց անգիտությունը: Այս են խնդրում **նրանք** (Վանքը), խնդրում են **ես**, նույնը բարեհաճեցեք խնդրել **Դուք** ուրիշներին:

⁶ Այս նամակի վերաբերյալ Բայրոնի կենսագիր Թ. Մուլը տալիս է ծանոթագրություն: Տես էջ 191:

⁷ Խոսքը հայ եկեղեցական-հասարակական ակադավոր գործիչ Ս. Թեոդորյանի մասին է: Նա 1836-ին ճանաչվել է Ռաֆայելյան վարժարանի (1838-ից նաև Մուրադյան վարժարանի) տեսուչ:

⁸ Խոսքը Քեմբրիջի և Օքսֆորդի համալսարանների մասին է:

12. ՊՐՆ ՄԸՐՐԵԻՆ

11 ապրիլի 1818, Վենետիկ

Ինչո՞ւ չուղարկեցիք մամակիս պատասխանը և հայկական **Եվսեբիոսի** թարգմանության բաժանորդների ցուցակը, որի հայտագրի օրինակները (ֆրանսերեն) ուղարկեցի Ձեզ երկու ամիս առաջ: Արդյոք ստացե՞լ եք մամակս. կուղարկեմ մեկ ուրիշը: Դուք չպետք է անուշադրության մատնեք իմ հայերին:

13. ՊՐՆ ՄԸՐՐԵԻՆ

28 մարտի 1820, Ռավեննա

Կուզեմայի իմանալ թե ի՞նչ եղան ս. Պողոսի երկու առաքելական թղթերը, որ թարգմանել էի հայերենից ավելի քան երեք տարի առաջ և անցյալ աշնանը Ռոբերթսին գրած մամակս, որոնց այդպես էլ ուշադրություն չդարձրիք: Սույնի հետ ուղարկում եմ երկու ծրար:

14. ՊՐՆ ՄԸՐՐԵԻՆ

9 հոկտեմբերի 1821, Ռավեննա

Ի՞նչն է պատճառը, որ մի կողմ եք դրել ս. Պողոսի առաքելական թղթերը, որ թարգմանել էի հայերենից, մինչդեռ տպագրել եք մի փուլ բան, որից ծնունդ առավ «Վամպիր»-ը⁹: Գուցե վախենում եք հրատարակել որևէ գործ, որ ներհակ լինի մանիքեության¹⁰ հարցում այդ եռամսյա հանդեսի կեղծավոր կարծիքին: Խնդրում եմ անմիջապես ուղարկել ինձ այդ առաքելական թղթերի փորձատիպը: Ես ավելի լավ քրիստոնյա եմ, քան թե Ձեր այդ քարոզիչները, թեև վարձախատույց չեմ եղել այդպիսին լինելուս համար:

⁹ Պոլիդորիի վեպը, որը հրատարակվել է Բայրոնի անվան տակ: Բայրոնի բարեկամ Հոբհաուզի ստիպմամբ Պոլիդորին 1919-ի մայիսի 5-ին հրապարակում է բացատրական մամակ *Վամպիրի* կապակցությամբ:

¹⁰ III-VII դարերի կրոնա-փիլիսոփայական հոսանք պարսկական Սասանյան պետության մեջ: Այս հոսանքի գաղափարական հիմքը լույսի և խավարի, չար ու բարի աշխարհների հակադրությունն ու պայքարն է: Անվանումը ծագում է կրոնի հիմնադիր պարսիկ Սանրի անունից, որը ծնվել է 216-ին և խաչվել 276-ին: Այն հետագայում լայն տարածում է գտել նաև Արևմուտքում:

**Ս. Ղազար. Մխիթար Սեբաստացու
հուշարձանը**
**St. Lazarus: The Monument
of Mekhitar Sebastatsi**

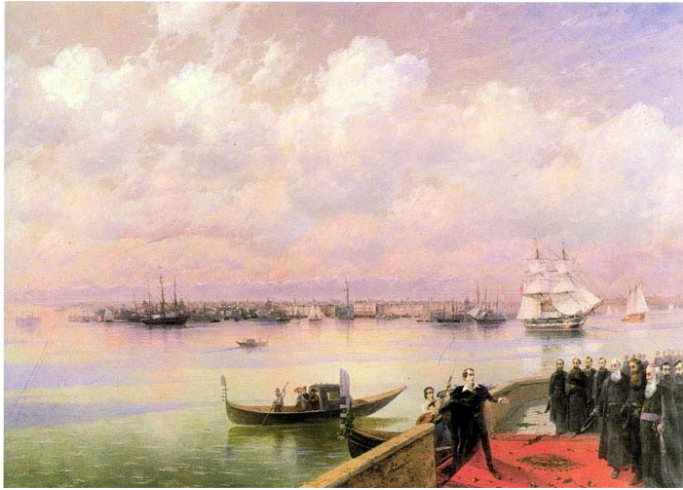
Միսոլոնգի. Բայրոնի հուշարձանը.
Missolonghi: The Monument of Byron

Մխիթար Սեբաստացի
Mekhitar Sebastatsi

Լուչո Տոնյաչի.
«Գերպ. Ստեփանոս Արք. Ագոնց»
Lucio Tognaci, “Mons. Stephanos Agonts”

**Հովհաննես Ավագովսկի. «Բայրոնի այցը Մխիթարյանների
Ս. Ղազար կղզում», 1898**
**Hovhannes Aivazovsky: "Lord Byron Visiting the Mechitarists
in St. Lazarus Island", Venice, 1898**

Բայրոնը Միսոլոնգիում
Byron in Missolonghi

Ս. Ղազար. Կղզու ընդհանուր տեսքը
St. Lazarus: The general view of the island

Հայնրիխ Ռեյնհարտ. «Բայրոնը Ս. Լազար կղզում»
Heinrich Reinhart: “Lord Byron in St. Lazarus Island”

Ս. Ղազար. Եկեղեցին
St. Lazarus: The church

Ս. Ղազար. Վանքի
գլխավոր մուտքի
կամարաշարը:
St. Lazarus: The
Arches of the main
entrance of the
monastery

Ս. Ղազար.
Զանգակատունը
St. Lazarus:
The belfry

ՀԱՎԵԼՎԱԾ II

ԼՈՒԱՋԱԲԱՆ՝ ՆԱԽԱՏԵՍՎԱԾ ՀԱՅԵՐԵՆ-ԱՆՊԼԵՐԵՆ ՔԵՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀԱՄԱՐՂ

Հետևյալ հետաքրքրական հատվածը, որ գտնված է նրա (Լորդ Բայրոնի - Ա. Բ.) թղթերի մեջ, կարծես թե նախատեսված է եղել իբրև հայերեն քերականության առաջաբան, որի մասին հիշատակություն կա վերոհիշյալ նամակում (խոսքը վերաբերում է 2 հունվարի 1817 թվակիր նամակին՝ հասցեագրված Ջոն Մըրրեին - Ա. Բ.):

Թոմաս Մուր

Անգլիացի ընթերցողը հավանաբար զարմանա, որ իմ անունը առնչված է այս կարգի գործի հետ և հակված լինի հավատ ընծայել լեզվագետի իմ արժանիքներին ավելին, քան դրանք իրոք արժանի են:

Չցանկանալով կամովին մեղսակից լինել այդպիսի մի պատրանքի, ուզում եմ հնարավորին չափ համառոտակի ներկայացնել իմ անձնական դերը այս գործում և այն դրդապատճառները, որոնցով առաջնորդվել եմ: Երբ 1816 թվականին ժամանեցի Վենետիկ, միտքս այնպիսի վիճակում էր, որ պահանջ էի զգում մի գործի, որը երևակայությամս համար քիչ ասպարեզ թողներ և բավականաչափ դժվարություն հարուցեր որոնումներիս մեջ:

Այդ ժամանակ ես նույնպես, շատ ճանապարհորդների մամն, խիստ տարված էի Ս. Ղազար վանքի միաբանությամբ, որը միավորում է կղերական հաստատության բոլոր առավելությունները՝ առանց դրա մոլորություններից որևէ մեկի:

Այս միաբանության եղբայրաց մաքրակեցությունը, հանգստավետությունը, բարեկրթությունը, անկեղծ նվիրվածությունը, բարձր արժանիքները, առաքինությունները սքանչելիորեն ներդաշնակված են համակելու աշխարհիկ մարդուն մի հավատով, թե նույնիսկ այս կյանքի մեջ կա մի ուրիշը և ավելի լավը:

Այս մարդիկ մի հարստահարված և բարձրատոհմ ազգի կրոնավորներ են, ազգ, որը հրեաների և հույների պես տարագիր ու ստրուկ է եղել՝ առանց առաջինների ինքնամեկուսացման և վերջինների ստրկամտության: Այս ժողովուրդը հարստացել է առանց կեղեքելու և ստրկության մեջ արժանա-

ցել է պատվի առանց բանասարկության: Բայց նրա տեղը, այնուամենայնիվ, երկար ժամանակ եղել է «գերության տան» մեջ, որը վերջերս բազմապատկել է իր անթիվ օբևանները:

Թերևս դժվար լինի գտնել մի ազգի տարեգրություն, որն ավելի զերծ լինի արատավորող ոճիրներից, քան հայերինը, որոնց առաքինությունները խաղաղասիրության արգասիք են, իսկ արատները՝ բռնադատման հետևանք: Սակայն ինչպիսին էլ լիներ նրանց ճակատագիրը, որը դառն է եղել, ինչպիսին էլ լինի այն ապագայում, նրանց երկիրը հավետ պիտի մնա աշխարհի ամենահետաքրքիր երկրներից մեկը, և, թերևս նրանց լեզուն միայն ավելի խորը ուսումնասիրության պահանջ է դնում՝ ավելի գրավիչ դառնալու համար: Եթե վստահենք Ս. Գրքին, դրախտը Հայաստանում էր, Հայաստան, որն իր հողի վաղանցուկ առնչակցության պատճառով, Ադամի սերունդների պես, թանկ վճարեց մի մարդու երջանկության դիմաց, որն իր փոշուց էր ստեղծված: Հայաստանում էր, որ ջրհեղեղը սկսեց տեղի տալ, և իջավ աղավնին: Բայց դրախտը դեռ չէր հասցրել անհետանալ, երբ ծայր առավ այդ երկրի տարաբախտությունը, քանզի երկար ժամանակ հզոր թագավորություն լինելով հանդերձ, համարյա երբեք անկախ չեղավ՝ և պարսից սատրապները, և թուրք փաշաները նմանաբար անապատ դարձրին այն երկիրը, ուր աստված մարդուն ստեղծել էր իսկ պատկերով:

ՀԱՎԵԼՎԱԾ III

ՀԱՏՎԱԾՆԵՐ Թ. ՄՈՒՐԻ «ԼՈՐԴ ԲԱՅՐՈՆՆԻ ԿՅԱՆՔԸ, ՆԱՄԱԿՆԵՐԸ ԵՎ ՕՐԱԳՐԵՐԸ» ԳՐԹԻՑ

Բայրոնի անվանի կենսագիր Թոմաս Մուրը իր «Լորդ Բայրոնի կյանքը, նամակները և օրագրերը» գրքում տալիս է ընդարձակ ծանոթագրություններ, ինչպես նաև կատարում բազմաթիվ մեջբերումներ տարբեր աղբյուրներից Բայրոնի կյանքի և գործունեության վերաբերյալ: Այստեղ մենք նպատակահարմար ենք գտնում մեջբերելու դրանցից մի քանիսը՝ կապված հայերի և հայ մշակույթի հետ:

Ա. Բ.

1. Ծանոթագրություն՝ 31 մարտի 1817 թվակիր նամակի

Այս առաքելական թղթերի վավերականության միակ հավանական երաշխիքը բխում է այն փաստից, որ ս. Պողոսը (Մոշեյմի և ուրիշների կարծիքով) մեզ մոտ առաջինը համարվող իր թղթից առաջ, կորնթացիներին ուղարկած է եղել ինչ-որ մի այլ առաքելական թուղթ: Եվ չնայած սրան, այս թղթերը բոլորեքյան համարվել են անվավեր: Թեև Պրայմեթ Աշըրը, Իոհան. Գրեգորիուսը և ուրիշ ուսյալ մարդիկ հաճախակի հիշատակում էին դրանց գոյության փաստը հայերենում, սակայն, իմ կարծիքով, առաջինը Վիստոններն էին, որ այդ լեզվից թարգմանեցին թղթերը և հունարեն ու լատիներեն տարբերակների հետ մեկտեղ կցեցին Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմության» իրենց հրատարակությանը, որ տպագրվեց 1736-ին: Լորդ Բայրոնի թարգմանությունը, որքան ինձ հայտնի է, երբևէ անգլերենում արված առաջին փորձն է, և լինելով նրա գրչի արդյունքը, անշուշտ, պետք է, որ առավել հետաքրքրություն առաջացնի, և ընթերցողը դժգոհ չի մնա, գտնելով այն Հավելվածում: Իմ ունեցած օրինակին կցված է իր իսկ ձեռքով արված հետևյալ մակագրությունը. «Անգլերեն թարգմանեցի (1817, հունվար-փետրվար) Ս. Ղազար վանքում, հայ վանական Խ. Պասկալ Ավգերի օժանդակությամբ և հայերեն բնագրի մեկնությամբ՝ ԲԱՅՐՈՆ: Ձեռքիս տակ ունեի նաև, – ավելացնում է նա, – լատիներեն տեքստը, որը շատ տեղերում աղավաղված է և մեծ վրիպումներ ունի»:

2. Թ. Մուրի մեջբերումը կոմսուհի Իզաբելա Ալբրիցի «Դիմանկարներ» գրքից

Մարմնամարզական վարժություններ անելիս նա (Բայրոնը - Ա. Բ.) երբեմն խելահեղորեն չափն անցնում էր, երբեմն էլ՝ գրեթե դադարեցնում: Նրա մարմինը, ինչպես և հոգին, սիրահոժար հպատակվում էր նրա բոլոր հակումներին: Ամբողջ ծմեռ, ամեն առավոտ նա դուրս էր գալիս, մակույկով մեն-մենակ ճեղքում էր ջուրը՝ հայոց կղզի գնալու համար (կղզյակ՝ մի խաղաղ լճակի մեջ և Վենետիկից մոտավորապես կես լյո հեռու), գնում էր վայելելու տեղի գիտուն և հյուրասեր վանականների ընկերակցությունը, սովորելու նրանց դժվարին լեզուն: Իսկ երեկոյան, դարձյալ մակույկով, վերադառնում էր, հյուր գնում, սակայն մի երկու ժամով միայն: Հաջորդ ծմեռանը ամեն անգամ, երբ լճի ջրերը կատաղի ալեկոծվում էին, ականատեսների վկայությամբ, լիճն անցնելիս նա դուրս էր գալիս ամենամոտիկ *terra firma*-ն¹, վարգում էր՝ մինչև առնվազն երկու ձի ուժասպառ անելը:

3. Ծանոթագրություն՝ 17 մայիսի 1823 թվակիր նամակի

Նախքան այս գրույցը, նա երեկոյի մասնակիցներից յուրաքանչյուրին տվել էր հրաժեշտի մի փոքրիկ նվեր. մեկին գիրք, մյուսին Բարտոլիմի² քանդակած իր կիսանդրիի մի փորագրանկար, իսկ տիկին Բլեսինգտոնին³ հայերեն քերականության մի օրինակ, որի թերթերին իր ձեռագրով մշումներ կային արված: Բաժանվելով նրանից, որպես հիշատակ, խնդրել է նրա կրած զարդերից որևէ բան: Տիկինը նրան տվել է իր մատանիներից մեկը, փոխաբենը՝ նա (Բայրոնը - Ա. Բ.) կրծքից հանել և նվիրել է Ազնվափայլ Տիկնոջը Նապոլեոնի քանդակով մի փոքրիկ զարդասեղ, որն իր ասելով երկար ժամանակ իր ուղեկից-ընկերն է եղել:

¹ *terra firma* (լատ.) – ցամաք:

² Բարտոլիմի, Լորենցո (1777-1850), իտալացի քանդակագործ, իտալացի հայտնի քանդակագործ Կանովալի ժամանակակիցը:

³ Տիկին Բլեսինգտոն (1789-1849), իռլանդական ծագումով անգլիացի արծակագիր, որի վեպերը հռչակված են եղել ժամանակին:

ՀԱՎԵԼՎԱԾ IV

ԲԱՅՐՈՆԻ ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ՀԱՅԵՐԵՆԻՑ

Սույն հավելվածն ընդգրկում է 1907-ին Վենետիկի Ս. Ղազար կղզում հրատարակված *Lord Byron's Armenian Exercises and Poetry* (հայերեն և անգլերեն) ժողովածուում զետեղված (էջ 18-53) հայ մատենագրությունից Բայրոնի կատարած թարգմանությունների լուսապատճենը, ինչպես նաև Ղ. Ինճիճյանի *Ամարանոց Բիւզանդեան* պոեմի առանձին հատվածների թարգմանությունը՝ բնագրի հետ մեկտեղ: Այդ նյութերը բերված են սույն աշխատանքի անգլերեն տարբերակի Appendix IV-ում.

1. Հատվածներ Սովսես Խորենացու *Հայոց պատմութիւնից*, էջ 361:
2. Հատվածներ Ներսես Լամբրոնացու *Ատենաբանութիւնից*, էջ 365:
3. Ս. Պողոսի նամակները կորնթացիներին, էջ 366:
4. Հատվածներ Ղ. Ինճիճյանի *Ամարանոց Բիւզանդեան* պոեմից, էջ 372:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1. Աբրահամյան Ա., *Ներածություն. Եզնիկ Կողբացին և իր գործը*, «Եզնիկ Կողբացի, Եղծ աղանդոց», «Հայաստան», Երևան, 1970» գրքում:
2. Աթմաճեան Մ., *Ոսկի գեղոն*, Փարիզ, 1967:
3. Ալիքեան [Որբերեան] Ռ., *Ծփանքներ*, Տպարան Փափազեան եւ Տիրլիք (Գահիրե), ճիպուղի, 1906:
4. Այվազեան Ա., *Յակովբ Շահան-Ջրպետեան*. «Արծագանք», Թիֆլիս, 1892, 11 նոյեմբերի, № 131:
5. Այվազեան Ա., *Շար հայ կենսագրութեանց*, Կ. Պոլիս, Տպագրութիւն Գ. Ժաղտատլեան, 1893:
6. Առաքել Դավրիժեցի, *Գիրք պատմութեանց*, Հայկական ԽՍՀ ԳԱ հրատարակչություն, Երևան, 1990, էջ 293-311:
7. *Ավետիք Իսահակյանի նամակները Կարեն Միքայելյանին*. «Պատմաբանասիրական հանդես», 1973, № 2, էջ 233-244:
8. *Արծագանգներ Պայրընեան յորելեանէն* (ստորագրված է՝ Խմբ.). «Բազմավեպ», 1924, № 5, էջ 186-188:
9. Արեւեան Ս., *Բայրըն (Մահուան հարիւրամեակի առիթով)*, «Արեգ», 1924, № 10, էջ 596-601:
10. Բանպուրճեան Գ., *Յակովբ Շահան Ջրպետեանի (1772 - 1837) նորայայտ մէկ նամակը ուղղեալ իշխան Յովակիմ Լազարեանցի (1743 - 1826) (Մահուան 150-ամեակին առթիւ)*, «Արմաշ» (Պարբերագիրք), № 2, Մոնրեալ, 1987:
11. Բայրոն, *Երկերի ժողովածու*, «Հայաստան», Երևան, 1965:
12. Բայրոն, *Էջեր նամակներից* [Հայերեն, անգլերեն, ռուսերեն], ներածական խոսքը, նամակների թարգմանությունը, մատենագիտությունը և ծանոթագրություններն Անահիտ Բեքարյանի, ՀՍՍՀ Գրքասերների ընկերություն, «Սովետական գրող», Երևան, 1986:
13. Բայրոն, *Իտալիա. Չայլդ Հարոլդ* պոեմի 4-րդ երգը (անգլերեն և հայերեն), թարգմ. Ղ. Ալիշան, Ս. Ղազար, Վենետիկ, 1901:

* Չնայած նախաբանում հեղինակը նշում է, որ այդ նամակի «բնագիրը լոյս կը տեսնէ առաջին անգամ», սակայն այն հրատարակվել է դեռևս 1851-ին Կ. Պոլսի «Բանասեր» հաղետում (տես մեր աշխատության 238-րդ ծանոթագրությունը և սույն ցանկի 89-րդ համարը):

14. Լորդ Բայրոն, *Մանֆրեդ*, թարգմ. Յովհաննես Մասեհեան, Մխիթարեան տպարան, Վիեննա, 1922:
15. Բայրոն, *Շիլլոնի կալանավորը*, թարգմ. Զ. Թումանյան, Յ. Մարտիրոսյանի տպարան, Թիֆլիս, 1896:
16. *Բայրոն (կենսագրական)*. «Տարագ», 1891, № 6, էջ 76-77:
17. *Բայրոնը Հայաստանի և հայերի մասին* [Հայերեն, ռուսերեն, անգլերեն], առաջաբանը, նամակների թարգմանությունը և ծանոթագրություններն Անահիտ Բեքարյանի, ՀԱՍՀ ԳԱ հասարակական գիտությունների գիտական ինֆորմացիայի կենտրոնի գիտա-ինֆորմացիոն բյուլետեն (ռուսա-պրինտ), Գ մատենաշար, «Հայագիտությունը արտասահմանում», Երևան, № 1, 1983:
18. Բեքարյան Ա., *Բայրոնի երկերի հայերեն հրատարակությունները*. ՀՀ ԳԱԱ Հումանիտար գիտությունների բաժանմունք, «Կանթեղ» - Գիտական հոդվածների ժողովածու, № 4, «Ասողիկ» հրատարակչություն, Երևան, 2001, էջ 178-193:
19. Բեքարյան Ա., *Բայրոնի «հայկական» նամականիւն* [հայերեն, անգլերեն և ռուսերեն], ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատարակչություն, Երևան, 2001:
20. Բեքարյան Ա., *Բայրոնի «հայկական» նամականիւն* [հայերեն և անգլերեն], երկրորդ՝ վերամշակված և լրացված հրատարակչություն, «Զանգակ», Երևան, 2013:
21. Բեքարեան Ա., *Բայրոնը Մխիթարեանների մօտ*. «Բազմավեպ», Վենետիկ, Ս. Ղազար, 2001, թիվ 1-4, էջ 117-128:
22. Բեքարեան Ա., *Բայրոնը Վենետիկի Մխիթարեանների մամուլի էջերում*. «Բազմավեպ», Վենետիկ - Ս. Ղազար, 2006, թիվ 1-4, էջ 157-217:
23. Բեքարյան Ա., *Բայրոնը և Մխիթարյանները (Մեծ բանաստեղծի ծննդյան 200-ամյակի առթիվ)*. «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1988, № 2, էջ 34-47:
24. Բեքարյան Ա., *Բայրոնիզմի արտացոլման դրվագներ հայ գրականության մեջ*. «Պատմա-բանասիրական հանդես», 2009, 2-3 (181-182), էջ 60-70:
25. Բեքարյան Ա., *Բայրոնյան նոր թարգմանություններ*. «Նորք», 2՝2006, էջ 131-136:
26. Բեքարեան Ա., *Դրուագներ Բայրոնի հայ իրականութեան հետ ունեցած առընչություններից*. «Բազմավեպ», Վենետիկ, Ս. Ղազար, թիվ 1-4, 2002, էջ 97-117:
27. Բեքարյան Ա., *Հայ մշակույթը Բայրոնի նամակներում*. ՀԱՍՀ ԳԱ «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», 1987, № 3, էջ 35-40:

28. Բեքարյան Ա., *Ներքողներ Բայրոնին հայ բանաստեղծներից*. «Բանբեր Երևանի համալսարանի» (հասարակական գիտություններ), № 3 (69), 1989, էջ 127-132:
29. Բեքարյան Ա., *Զ. Գ. Բայրոնի երկերը Վենետիկի Միփթարյանների մամուլի էջերում*. «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», 2007, 1 (618), էջ 30-43:
30. Բեքարյան Ա., *Օտարազգի հեղինակները Բայրոնի և Միփթարյանների առնչությունների մասին*. «Պատմա-բանասիրական հանդես», 2007, 1 (174), էջ 36-60:
31. Բ. Ի., *Նամակ Գերմանիայից*. «Մշակ», 1901, № 268 (2 դեկտեմբերի):
32. *Բռնի միութիւն հայոց Լեհաստանի ընդ եկեղոցւոյն Դռովմայ*, Ս. Պետերբուրգ, 1884:
33. Գամնելլ Չ. Ռ., *Միփթարեան հայրերուն ի Վենետիկ*, թարգմ. Ա. Ղազիկեան. «Բազմավեպ», 1924, № 4, էջ 110-113 (անգլերեն և հայերեն):
34. Դակին Լ., *Ապարիսի երազը*, թարգմ. Դ. Փ. Ե.. «Բազմավեպ», 1934, № 9-10, էջ 350-353:
35. Դակին Լ., *Սուրբ Ղազար*, թարգմ. Դ. Փ. Ե.. «Բազմավեպ», 1946, № 9-10, էջ 244-247:
36. Դաշտենց Խ., *Բայրոնը և հայերը*, Հայպետհրատ, Երևան, 1959:
37. Եարտըմեան Տ., *Միփթարեաններու նպաստը հայ մշակույթին եւ հայագիտութեան*, Միփթարեան հրատարակութիւն, Լոս Անճելէս, 1987:
38. Երիցեանց Ա., *Պատմութիւն 75-ամեայ գոյութեան Ներսիսեան հոգեւոր դպրոցի որ ի Թիֆլիզ (1824-1899)*, հատոր Ա. (1824-1850), Թիֆլիզ, Տպար. Յ. Մարտիրոսեանցի, 1898:
39. Երիցեանց Ա., *Վենետիկի Միփթարեանը*, Յ. Մարտիրոսեանցի տպարան, Թիֆլիզ, 1883:
40. Զարդարեան Վ., *Յիշատակարան (1512-1933)*, Գրատուն Վահան Զարդարեան, Գահիրե, 1934, Գ հատոր, էջ 111-115:
41. Զարյան Ն., *Սպասում եմ քեզ*, «Հայաստան», Երևան, 1968:
42. *Էջեր Զ. Գ. Բայրոնի հասարակական-քաղաքական գործունեությունից (Մահվան 150-ամյակի առթիվ)*, ՀՍՍՀ ԳԱ Հասարակական գիտությունների ինֆորմացիայի սեկտորի գիտա-ինֆորմացիոն բյուլետեն, Երևան, 1974:
43. Էքերման, *Ջրույցներ Գյոթեի հետ. նրա կյանքի վերջին տարիներին. 1823-1832*, թարգմ. Հակոբ Հակոբյան, Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատարակչություն, Երևան, 1975:
44. Թորգոմեան Վ., *Լորտ Պայրընի ձիթենիէն*. «Բազմավեպ», 1932, № 8-9, էջ 380-381:

45. Թորոսեան Յ., *Վարք Մխիթարայ աբբայի*, Մխիթարեան տպարան, Վենետիկ, 1932:
46. Թումանյան Յ., *Երկերի ժողովածու*, հ. 1-4, «Հայաստան», Երևան, 1969:
47. Ժուժա - Շուշան Ռ., *Հայկական հողին վրայ՝ Իտալիոյ մէջ*, թարգմ. Յ. Ղ. Ֆ., «Հայ ընտանիք», 1987, № 7-8, էջ 46-49:
48. Իսահակեան Ա., *Բանաստեղծութիւններ*, Տպարան «Արօր», Բագու, 1903:
49. Իսահակյան Ա., *Երկերի ժողովածու վեց հատորով*, հատոր երկրորդ, «Հայաստան», Երևան, 1974:
50. Իսահակյան Ա., *Խտացումներ*. «Բանքեր Հայաստանի արխիվների», 1975, № 3, էջ 43-54:
51. Իսահակյան Ա., *Հիշատակարան*, «Սովետական գրող», Երևան, 1977:
52. Լամարդին Ա., *Առաջին Ստածութիւնք բանաստեղծականք*, թարգմ. Յ. Սամուէլ Կ. Գանթարեան, Վենետիկ, Ս. Ղազար, 1876:
53. Լամարդին Ա., *Մարդն. առ լորտ Պայրն*, թարգմ. Յ. Սամ. Կայսերեան. «Բազմավէպ», 1866, № 1, էջ 23-30:
54. Լեո, *Երկերի ժողովածու*, տասը հատորով, «Հայաստան», Երևան. երրորդ հատոր, գիրք առաջին, 1969, գիրք երկրորդ, 1973. – հինգերորդ հատոր, 1986:
55. Լեւոնեան Զ., *Իրվինկ Ուալըս Ս. Ղազարի մէջ*. «Հայ ընտանիք», 1974, № 11-12, էջ 28-31 (հայերեն և անգլերեն): - *Հարցազրոյց մը Իրվինկ Ուալըսի հետ*, նույն տեղում, էջ 31-35 (հայերեն և անգլերեն):
56. *Լորտ Պայրըն* (անստորագիր). «Բազմավէպ», 1846, № 19, էջ 293-297:
57. *Լորտ Պայրըն եւ իր մահվան դարադարձը (1824-1924)*, Թեոդիկ, *Ամենուն տարեցույցը*, 1925, էջ 319-325:
58. *Լորտ Պայրըն եւ Մխիթարեան հայրերը. բանաստեղծին մահուան 150-ամեակին առիթով (1824-1974)*. «Հայ ընտանիք», 1974, № 11-12, էջ 6-7 (հայերեն և անգլերեն):
59. *Լորտ Պայրըն հայ գրականութեան մէջ* (անստորագիր). «Հայ ընտանիք», 1974, № 11-12, էջ 8-11 (հայերեն և անգլերեն):
60. Խաչատրեան Ս., *Պայրըն Հայոց կղզում*. «Հայ ընտանիք», 1975, № 9-10, էջ 34-37:
61. Խ. Գ., *Տլամարտութիւն*. «Բազմավէպ», 1853, № 21, էջ 326-331:
62. *Ծաղկաբաղ հատուածք յօտարազգի մատենագրաց*, թարգմ. Մխիթարեան միաբանից, մասն երկրորդ. *Քերթուածք*, Վենետիկ, ի վանս Ս. Ղազարու, 1880:
63. *Ծաղկաբաղ քերթողաց անգղիացւոց* [հայերեն և անգլերեն], Ս. Ղազար, Վենետիկ, 1852:

64. Կոստանեանց Կ., *Հայագիտութիւնն Արեւմտեան Եւրոպայում*, Թիֆլիս, Էլեկտրաշարժ տպարան օր. Ն. Աղանեանի, 1910:
65. *Համառօտ ծաղկաքաղ հատուածոց ի քերթութեանց օտարազգի մատենագրաց*, Վենետիկ, Վանք Մխիթարեանց, 1880:
66. *Հայ լեզուի ուսումն յԱրեւմուտս*. «Բազմավէպ», 1894, № 6, էջ 250-255:
67. *Հայ լեզուի ուսումն յԵւրոպա*. «Բազմավէպ», 1893, № 3, էջ 127-134, 1894, № 1, էջ 33-37, № 6, էջ 294-297:
68. *Հայկական ուսումն յԱրեւմուտս*. *հայ բանասիրութիւն յառաջ քան զԲոսպ* *եւ զգիտութիւն լեզուի*. «Բազմավէպ», 1891, № 4, էջ 55-60:
69. *Հատընտիր առակք Վարդանայ վարդապետի*. *Choix de Fables de Vartan*, én arménien et én français, Ouvrage publié par la Société Asiatique de Paris, Paris, 1825.
70. Զ. Դ. Ս., *Համառօտ կենսագրական գիծեր Լորտ Պայրընի*. «Բազմավէպ», 1924, № 4, էջ 147-149:
71. Զերմետ Ա. և Ռատտի դի Դեզիո Պ. Կ., *Հայերի Վենետիկը. տասնվեց դար պատմութեան եւ առասպելի միջով*, թարգմ. Սոնա Յարութիւնեան, Մուրսիա - Սահակ Պարթեւ, Երեւան, 2000:
72. Զ. Զ. Տ. Ս., *Լորտ Պայրըն*. «Ծաղիկ», № 7, էջ 76-77:
73. Զովհաննիսյան Զր., *Ծովի լռութիւնը*, Հայպետհրատ, Երևան, 1964:
74. Զովհաննիսյան Ս. Լ., *Ուրվագծեր Լեհաստանի և Արևմտյան Ուկրաինայի հայկական գաղթավայրերի պատմության*, Երևանի համալսարանի հրատարակչություն, Երևան, 1977:
75. Ճեմճեմեան Ս., *Լորտ Պայրըն եւ հայերը*. «Հայ ընտանիք», 1987, № 5-6, էջ 24-25:
76. Մաճառ այցելու մը, *Վենետիկի հայկական ճեմարանը*. «Բազմավէպ», 1932, № 1, էջ 43:
77. Մելիքսեթ-Քեկ Լ., *Հակոբ Շահան-Ջրպետյան և նրա նորահայտ ֆրանսերեն անտիպ երկասիրությունը (Սահկան 120-ամյակի առթիվ)*. «Էջմիածին» (Պաշտօնական ամսագիր Հայրապետական Աթոռոյ Ս. Էջմիածնի), Թ, 1958, էջ 42-46:
78. *Մխիթարեան Յոբէլեան*, Ս. Ղազար, Վենետիկ, 1901:
79. Մսեր. Գր., *Լորտ Պայրն*. «Ծաղիկ», 1867, № 139, էջ 613-615, № 140, էջ 623-624, № 141, էջ 630-631, № 142, էջ 638-639, № 146, էջ 670-671:
80. Մուրադյան Ս., *Կապույտ թռչուն*, «Հայաստան», Երևան, 1976:
81. *Մուրատեան Վարժարանին պարզևաբաշխութիւնը*. «Բազմավէպ», 1848, № 23, էջ 355-362:
82. *Մուրատ - Ռափայէլյան վարժարաններու բարերարներն եւ իրենց կտակները*. «Բազմավէպ», 1936, № 8-12, էջ 167-196:

83. Նալբանդյան Մ., *Երկերի լիակատար ժողովածու վեց հատորով*, հատոր երրորդ, Հայկ. ՍՍՀ ԳԱ հրատարակչություն, Երևան, 1982:
84. *Ներսես Ե Շահան Զրպետի մասին*. «Լումայ» (գրական հանդես), Գիրք Բ., Տփլիս, 1899, էջ 259-260:
85. Շահագիզ Ա., *Երկեր*, Հայպետհրատ, Երևան, 1947:
86. Շահագիզ Ա., Հովհաննիսյան Հովհ., Ծատուրյան Ալ., Միրաքյան Վ., *Երկեր*, «Սովետական գրող», Երևան, 1980:
87. Շահագիզեան Ս., *Լեւոնի վիշտը* (Ժամանակակից վէպը չորս գլուխ բաժանուած եւ զանազան բանաստեղծութիւններ), Типогр. Лазаревского института вост. языков (А. Мамонтов), Մոսկուա, 1865:
88. Շահագիզեանց Ա., *Ազատութեան ժամեր*, ի տպարանի Լազարեանց ճեմարանի, Մոսկվա, 1860:
89. *Շահան Զրպետ*. «Բանասեր» (Ամսական տետր ազգային բանասիրական եւ քաղաքական), Առաջին հատոր, ի Կոստանդնուպօլիս, 1851, էջ 210-215:
90. Շտիկյան Ս. Ա., *Հայ նոր գրականության ժամանակագրություն (1865-1875)*, Հայաստանի ԳԱ հրատարակչություն, Երևան, 1991:
91. Շրումպֆ Գ., *Ուսումնասիրութիւնը հայ լեզուի և մատենագրութեան յԱրևմուտս (ԺԴ-ԺԹ դար)*, թարգմ. և լրաց. Գ. Զարբհանայանի, Վենետիկ, 1895:
92. Որբերեան Ռ., *Լորտ Պայրըն*. «Բազմավէպ», 1932, № 3, էջ 117-125, № 4, էջ 178-182, № 5, էջ 225-231, № 6-7, էջ 266-272, № 8-9, էջ 374-379:
93. Որբերյան Ռ., *Պայրըն*. «Արևելյան մամուլ», 1897, № 6, էջ 205-207:
94. Որբերյան Ռ., Սևակ Ռ., Թեքեյան Վ., Զարիֆյան Մ., *Երկեր*, «Սովետական գրող», Երևան, 1981:
95. Զ. [Զոպանեան Ա.], *Շահան Զրպետ*, «Ամահիտ», Բարիզ, 1904, Յունուար, թիւ 1, էջ 7-8:
96. Զոպանյան Ա., *Դեմքեր*, Փարիզ, 1924:
97. Զոպանյան Ա., *Նամականի*, «Սովետական գրող», Երևան, 1980:
98. *Պայրընի յիշատակը փառալուրտած* (ստորագրված է՝ Խմբ.). «Բազմավէպ», 1937, № 2-5, էջ 128:
99. Պատկանեան Բ., *Հայազէտ Սէն Սարտէն. նորա կենսագրութիւնը և գրաւոր երկասիրութիւնները*. «Փորձ» (ազգային եւ գրականական միամսեայ հանդէս), Տփլիս, 1881, հինգերորդ տարի, № V-VI, էջ 1-18:
100. Պարսամյան Ա., *Օրվա հեքիաթներ*, «Սովետական գրող», Երևան, 1982:
101. Պետրոսյան Է., *Բայրոնը և հայ կուլտուրան (Բայրոնի հայկական ուսումնասիրությունները)*. «Տեղեկագիր ՀՍՍՀ ԳԱ հասարակական գիտությունների», 1947, № 3, էջ 47-76:

102. Պետրոսյան Է., *Բայրոնի կյանքը և ստեղծագործությունը*, Պետական համալսարանի հրատարակչություն, Երևան, 1941:
103. *Պսակ մը Պայրընի շիրմին* (ստորագրված է՝ Խմբագր. «Բազմավեպ»-ի). «Բազմավեպ», 1924, № 4, էջ 105-106 (հայերեն և անգլերեն):
104. Սարինյան Ս., *Հայկական ռոմանտիզմ*, Հայկական ՍՍՌ ԳԱ հրատարակչություն, Երևան, 1966:
105. Սեն-Մարթեն, *Հայոց լեզուի եւ գրականութեան գիտնական նշանակութիւնը*, թարգմ. Ս. Մ., «Արարատ», 1872, թիւ Ը., էջ 322-325. թիւ Թ., էջ 354-358. թիւ Ժ., էջ 401-404:
106. Սողոմոնյան Ս., *Արտասահմանյան գրականություն*, Հայպետուսմանկ-հրատ, Երևան, 1964:
107. Սրապեան Ա., *Ղարծյալ քեզի հետ. Պայրըն, ի Վիյնեով – Մ.*. «Բազմավեպ», 1959, № 9-10, էջ 209:
108. Սրապեան Ա., *Պայրըն ի Ս. Ղազար*. «Բազմավեպ», 1932, № 6-7, էջ 272:
109. Սրապեան Ա., *Պայրընեան ձիթենիներուն տակ (Պայրընի սենեակին մէջ – Ս. Ղազար)*. «Բազմավեպ», 1938, № 4-5, էջ 133-138:
110. Սրայան Ա., *Անավարտ երթ*, «Հայաստան», Երևան, 1971:
111. *Սուրբ Ղազար: Մայրավանք Մխիթարեան միաբանութեան*, Ս. Ղազար, Վենետիկ, 1966:
112. Վարդանյան Վ., *Հովհաննես Մասեհյանի ոչ շեքսպիրյան թարգմանությունները*. «Գարուն», 1969, № 11, էջ 60-64:
113. Վեսելովսկի Յու., *Բայրընը Մխիթարեանների մօտ*. «Հանդես գրականական եւ պատմական», 1896, գիրք 5, էջ 157-174:
114. Տայան Ղ., *Լորտ Պայրըն ի Ս. Ղազար*, «Բազմավեպ», 1924, № 4, էջ 133-147 (հայերեն և անգլերեն):
115. Տեր-Ստեփանեան Յովս., *Լորտ Պայրըն Վենետիկի մէջ*. «Արամ Անտոնեան, Գանձարան (բարձրագոյն դասընթաց)», Կ. Պոլիս, Գըլըճեան գրատուն, 1912» գրքում, էջ 364-367:
116. Բաֆֆի, *Երկերի ժողովածու*, տասը հատորով, հ. 9, Հայպետհրատ, Երևան, 1958:
117. Փարթանյան Վ., *Հայ-անգլիական գրական առնչությունները*, Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատարակչություն, Երևան, 1975:
118. Փէշիկեան Ե., *Լորտ Պայրըն հայոց մէջ*. «Բազմավեպ», 1924, № 4, էջ 157-160:
119. Փէշիկեան Ե., *Պայրընյան ձիթենիք. ի Ս. Ղազար*. «Բազմավեպ», 1924, № 10, էջ 338-340:
120. Փէշիկեան Ե., *Քնարական մրմունջներ (Քերթուածներ)*, Ս. Ղազար, Վենետիկ, 1925:

121. Ֆերուխան-Տատեան Չ. Դ., *Լորտ Պայրըն, Վենետիկ եւ հայերը*, 15 հուլիսի. – *Լորտ Պայրըն եւ իր գործերը*, 16 հուլիսի. «Սարմարա», 1967:
122. *Ֆրանսիական ծեմարանի անդամ Սեն-Մարտենի Յիշատակարանը Դայաստանի ուսումնասիրութեան մասին՝ գրուած Ալէքսանդր ֆոն Դոլմբրդի համար*. «Լումայ», 1899, գիրք Ա, էջ 150-159:
123. Алексеев М. П., *Русско-английские литературные связи (XVIII век – I половина XIX века)*, «Наука», М., 1982 (серия “Литературное наследство”, том 91).
124. Арагон Л., *Памяти Аветика Исаакяна*, “Правда”, 1957, № 294, 21 октября.
125. Байрон Дж. Г., *Дневники. Письма*, Изд. АН СССР, М., 1963.
126. Байрон Дж. Г., *Избранные произведения*, “Художественная литература”, М., 1953.
127. Байрон Дж. Г., *Собрание сочинений в четырех томах*, “Правда”, М., 1981.
128. Блок А., *Собрание сочинений*, том восьмой, *Письма 1898-1921*, Государственное издательство художественной литературы, М. – Л., 1963.
129. Веселовский А., *Байрон: биографический очерк*, М., 1914.
130. Веселовский А., *Байрон в Венеции*, «Вестник Европы», 1901, т. 2, кн. 4, с. 645-691.
131. Веселовский Ю. А., *Байрон на острове св. Лазаря*, «Семья», 1893, № 54, с. 2-4, № 55, с. 2-4.
132. Веселовский Ю. А., *Литературные очерки*, Типография А. В. Васильева, М., 1900.
133. Веселовский Ю. А., *Очерки армянской литературы, истории и культуры*, «Айастан», Ереван, 1972.
134. Виноградов А., *Байрон*, “Журнально-газетное объединение”, М., 1936.
135. Виноградов А., *Сборник сочинений в трех томах*, т. III, “Художественная литература”, М., 1988.
136. Гюго В., *Статьи о писателях*, Гослитиздат, М., 1956.
137. Дубашевский И. А., *Поэма Байрона “Дон-Жуан”*, “Высшая школа”, М., 1976.
138. Дубашевский И. А., *Поэма Байрона “Паломничество Чайльд-Гарольда”*, “Зинатне”, Рига, 1975.
139. Дьяконова Н. Я., *Английский романтизм. Проблемы эстетики*, “Наука”, М., 1978.
140. Дьяконова Н. Я., *Байрон в годы изгнания*, “Художественная литература”, Ленинградское отделение, Л., 1974.
141. Дьяконова Н. Я., *Китс и его современники*, “Наука”, М., 1973.
142. Дьяконова Н. Я., *Лирическая поэзия Байрона*, “Наука”, М., 1975.

143. Дьяконова Н. Я., *Лондонские романтики и проблемы английского романтизма*, Изд. ЛГУ, 1970.
144. *Европейский романтизм*, "Наука", М., 1973.
145. Елистратова А. А., *Байрон*, Изд. АН СССР, М., 1956.
146. Елистратова А. А., *Наследие английского романтизма и современность*, Изд. АН СССР, М., 1960.
147. Жирмунский В. М., *Байрон и Пушкин*, "Наука", Ленинградское отделение, Л., 1978.
148. Жирмунский В. М., *Из истории западно-европейских литератур*, "Наука", Ленинградское отделение, Ленинград, 1981.
149. *История английской литературы*, т. II, вып. I, Изд. АН СССР, М., 1953.
150. Клименко Е. И., *Байрон. Язык и стиль*, Пособие по курсу стилистики английского языка, Изд. "Литература на иностранном языке", М., 1960.
151. Кузьмин Б. А., *О Голдсмите, о Байроне, о Блоке ... Статьи о литературе*, "Художественная литература", М., 1977.
152. Кургиян М. С., *Джордж Байрон: критико-биографический очерк*, Гослитиздат, М., 1958.
153. Меликсет-Бек Л., *Французские арменисты первой половины XIX века по архивным материалам Грузии*, Труды Тбилисского государственного университета им. Сталина, т. 63, 1956, с. 299-310.
154. Мсерян Л. З., *Две ученых обители (Венецианские и Венские Мхитаристы)*, в литературно-научном сборнике "Братская помощь пострадавшим в Турции армянам", Типо-литография К. Е. Александрова, М., 1897, с. 407-420.
155. Неупокоева И. Г., *История всемирной литературы: проблемы системного и сравнительного анализа*, "Наука", М., 1976.
156. Неупокоева И. Г., *Революционно-романтическая поэма первой половины XIX века. Опыт типологии жанра*, "Наука", М., 1971.
157. Неупокоева И. Г., *Революционный романтизм Шелли*, "Художественная литература", М., 1959.
158. Пушкин А. С., *Собрание сочинений в десяти томах*, "Правда", 1981.
159. Ромм А. С., *Джордж Ноэл Гордон Байрон*, "Искусство", Л.-М., 1961.
160. Сидорченко Л. В., *Байрон и национально-освободительное движение на Балканах*, Изд. ЛГУ, Л., 1977.
161. Усманова Р. Ф., *Джордж Гордон Байрон*, в книге "Байрон Дж. Г., *Собрание сочинений в четырех томах*, "Правда", М., 1981", том I, с. 3-48.
162. Шелли, *Письма. Статьи. Фрагменты*, "Наука", М., 1972.
163. Anderson R. B., *Byron*, «Բազմալեզու», 1924, № 4, էջ 114-118:
164. *Anniversary* (առիթմիկ), «Բազմալեզու», 1924, № 4, էջ 149-156:

165. Bate W. J., *Coleridge*, N. Y., London, 1968.
166. Bekaryan A. A., *Armenian Laurel Wreath to Byron*, Yerevan, “Lraber hasarakakan gitutyunneri” (“The Messenger the Humanities”) of NAS RA, 2008, 2 (622), pp. 156-168.
167. Bekaryan A. A., *Byron and Armenia: A Case of Mirrored Affinities*, in book “The Reception of Byron in Europe, Volume II: Northern, Central and Eastern Europe, Edited by Richard A. Cardwell, “Thoemmes Continuum”, A Continuum imprint, London • New York, 2004”, pp. 386-405 and 471-473.
168. Bekaryan A. A., *Byron and Issahakian (Parallels, correspondences, generalities, similarities)*, chapter XXVII of the book “*Lord Byron: “Correspondence(s)” XXXIInd International Byron Conference, Paris, La Sorbonne, June 2006*, François-Xavier de Guibert, Paris, 2008”, pp. 339-347.
169. Bekaryan A. A., *Byron on the Island of St. Lazarus (Abstract)*, Byron – Heritage and Legacy, The XXVII International Byron Conference, Academic Program and Schedule of Events 4-13 August 2001, The Byron Society of America and The University of Delaware, 2001, p. 8.
170. Bekaryan A. A., *Byron’s “Armenian” Letters*, “Annali Di Ca’ Foscari”, Rivista della facoltà di lingue e letterature straniere dell’università di Venezia, Estratto XXIX, 3, 1990, pp. 117-134.
171. Bekaryan A. A., *Byron’s Image in the Armenian Poetry*, The 38th International Byron Conference “Lord Byron & Genre”, Notre Dame University-Louaize, Lebanon, July 1-6, 2012, “Program • Abstracts • Bio-sketches”, p. 10.
172. Bekaryan A. A., *Byron’s Relationship with the Mechitarists as Reflected in the Works of Irving Wallace*, Selected Papers from the 35th International Byron Conference Introduced and Edited by Nic Panagopoulos and Maria Schoina, Edwin Mellen Press, 2013, pp. 305-316.
173. Bekaryan A. A., *Inspirers of Freedom: Lord Byron and Michael Nalbandian*, Report in “The International Byron Society 37th Annual Conference “Byron & Latin Culture”, The University of Valladolid, Spain, Monday 27th June to Friday 1st July 2011”, The site of International Byron Society: http://www.internationalbyron-society.Org/index.php?option=com_content&task=view&id=49&Itemid=29
174. Bekaryan A. A., *The Reflection of Byron and the Mekhitarists’ Relationships in the Works by Irving Wallace*, The 35th International Byron Conference “Lord Byron and History”, 6-13 September 2009, Athens – Messolonghi, Greece, “Programme”, The Messolonghi Byron Society, pp. 13-14.
175. Bekaryan A. A., *Some Pages from Byron’s Relations with Armenians*, in book “*Byron the Traveller*, Proceedings of the 28th International Byron Conference 30

August – 4 September 2002, Ryukoku University Kyoto, The Japanese Byron Society, 2003”, pp. 65-74.

176. Bekaryan A. A., *Some Pages from Byron's Relations with Armenians*, Societe Française des Etudes Bironiennes, “Bulletin de Liaison”, Vol III, № 4, Automne, 2003, pp. 111-123.
177. Bellaud M., Docteur en médecine, *Փորձառութիւն հայկական լեզուին. Essai sur arménienne*, A Paris, l’Imprimerie Impériale, 1812, de l’ère Arménienne 1261.
178. Boré E., *De l’Arménie. – De l’action directe et puissante du christianisme sur la société arménienne, etc.*, “Journal Asiatique”, 1936, Troisième Série, XXXVI, tome I, pp. 209-238.
179. Brown M., *The Byron Relics at the Armenian Monastery of S. Lazzaro Venice*, «Հայ ընտանիք», 1980, № 11-12, էջ 53:
180. Byron G. G., *Selections from Byron*, “Progress”, M., 1973.
181. Byron G. G., *The Complete works of Lord Byron*, In one volume, Boudry, Paris, 1835.
182. Lord Byron, *The Complete Works*, in one volume, Published by A. and W. Galigani and Co., Paris, 1835.
183. Lord Byron, *The selected Letters*, ed. with an Introd. by Jacques Barzun, Farrar, Straus and Young, N. Y., 1953.
184. *Lord Byron's Armenian Exercises and Poetry*, in the Island of S. Lazzaro, Venice, 1907.
185. *Byron's Letters and Journals*, Armenian Album on Byron, San Lazaro, Venice, 1955.
186. *Byron's Letters and Journals*, ed. by Leslie A. Marchand, Cambridge, Mass., The Belknap Press of Harvard Univ.:
v. 1: “*In my hot youth*” (1798-1810), 1974;
v. 2: “*Famous in my time*” (1810-1812), 1974;
v. 3: “*Alas! The love of women*” (1813-1814), 1974;
v. 4: “*Wedlock's the devil*” (1814-1815), 1975.
187. *Byron's Letters and Journals*, Selected and Edited by Jeffrey D. Hoepfer, Chapters 1-9, <http://engphil.astate.edu/gallery/byron.html>.
188. Cameron K. N., *Shelley and his circle 1773-1822*, vol.s 1-2, Cambridge, Mass., Harvard Univ., 1967.
189. Cameron K. N., *Shelley. The Golden Years*, Harvard University, Cambridge, Massachusetts, 1974.
190. Claude M. F., *Lord Byron as a satirist in Verse*, New York, 1912.
191. Collins, *Lord Byron in his Letters*, New York, 1917.

192. Curzon R., *Armenia: a year at Erzerum, and on the frontiers of Russia, Turkey, and Persia*, John Murray, Albemarle street, London, 1854.
193. Dowsett Ch., "The Madman has come back again!"; *Byron and Armenian: In Commemoration of the 200th Anniversary of Lord Byron's Birth*, Journal of the Society for Armenian Studies (JSAS), volume 4, 1988-1989, Printed in the United States. (Կա հայերեն թարգմանությունը՝ Չարլզ Դաունսթ, «Խենթը նորեն եգավ». Բայրոնը և հայերենը՝ Լորդ Բայրոնի ծննդյան 200-ամյակի հիշատակին, թարգմ. Ռ. Առաքելյան, Երևանի ճարտարապետաշինարարական ինստիտուտի հրատարակչություն, Երևան, 1999):
194. Fletcher G., *Across the Lagoon to island treasures*, «Հայ ընտանիք», 1978, № 1-2, էջ 47:
195. Florival le Vaillant de, *Coup - d'oeil sur l'Arménie ou géographie sommaire précis de l'histoire d'Arménie*, Paris, A la librairie française et étrangère, 1846.
196. Le Vaillant de Florival, *Exposé des persécutions exercées en 1828 à Constantinople contre les catholiques Arméniens*, Paris, 1831.
197. Florival le Vaillant de, *Mekhitharistes de Saint-Lazare, Histoire d'Arménie, Littérature arménienne* (Seconde Édition), Venise, Imprimerie Arménienne de S. Lazare, 1856.
198. Franklin C., *Byron: A Literary Life*, Macmillan Press Ltd., London, 2000.
199. Gamba P., *A Narrative of Lord Byron's last Journey to Greece*, Murray, London, 1825.
200. Gibbon Ed., *The history of the Decline and Fall of the Roman Empire*, in eight volumes, London, 1838. (Կա ռուսերեն թարգմանությունը՝ Э. Гиббон, *История упадка и разрушения Римской империи*, ч. I-VII, М., типография В. Рихтер, 1883-1886):
201. Gregor D. B., *Byron's knowledge of Armenian*, «Հայ ընտանիք», 1979, № 5-6, էջ 34-36:
202. Gregory S. M., *The Land of Ararat: Twelve Discourses on Armenia, her History and her Church*, Chiswick Press, London, 1920.
203. Hanss B., *A Visit to the Mekhitarist Convent of St. Lazarus*. - Հանս Դ., *Այցելությունն ընդ Ս. Ղազարի Մխիթարեան վանքին*, «Հայ ընտանիք», 1974, № 11-12, էջ 12-13:
204. Jeaffreson J. C., *The Real Lord Byron. New views of the poet's life*, in three volumes, vol. II, Bernhard Tauchnitz, Leipzig, 1883.
205. Lang D. M., *Armenia: Cradle of Civilization*, George Allen & Unwin, London • Boston • Sydney, 1978.
206. Langlois V., *History of the Armenian Monastery of St. Lazarus-Venice*, Typograpy of St. Lazarus, Venice, 1899.

207. Marchand L. A., *Byron: A Portrait*, The University of Chicago Press, 1979.
208. Maurois A., *Byron*, tome II, Paris, Bernard Grasset, 1930. (Կա հայերեն թարգմանությունը՝ Անդրե Մորուա, *Դոն ժուան կամ Բայրոնի կյանքը* (թարգմ. Աբրահամ Ալիբյան), «Սովետական գրող», Երևան, 1980):
209. Mazinni G., *Byron and Goethe*, In the book of Literary and Philosophical essays, N. Y., 1910.
210. Medwin Th., *Journal of the Conversations of Lord Byron, noted during a residence with his Lordship at Pisa in the years 1821-1822*, in two volumes. Paris, published by L. Baundry, 1825.
211. Moore Th., *Letters and Journals of Lord Byron: with notices of His Life*, in four volumes, Paris, 1831.
212. Moore Th., *Letters and Journals of Lord Byron: with Notices of His Life*, London, 1830.
213. Moore Th., *The Life, Letters and Journals of Lord Byron*, London, John Murray, 1908.
214. Morris J., *Venice*, Faber and Faber Ltd., London, 1974.
215. Nichol J., *Lord Byron* (English men of Letters), ed. by Morley, New York and London, Harper, 1901.
216. O'Brien J. C., *Lord Byron, Friedrich von Schiller and the Mysterious Armenian*, Vienna, "Handes Amsoria", 1966, № 10-12, pp. 525-542.
217. *Ouvrages arméniens, publiés récemment à Venise*, "Journal Asiatique", 1823, tome II, pp. 183-185.
218. Paolucci A., *Armenia on the Watters of Venice*, "Ararat", 1967, № 31, Summer, pp. 3-7.
219. Read H., *Byron*, London, 1961.
220. *Recherches de M. Aslan Athabékian, sur les Inscriptions et les anciens Monumens littéraires de l'Arménie*, "Journal Asiatique", 1826, tome VIII, pp. 251-254.
221. Rossi D., *Byron and Religion*, «Հայ ընտանիք», 1983, № 3-4, էջ 25-30:
222. Saint-Martin M., *Analyse d'une tragédie arménienne, représentée à Léopol, en Pologne, le 9 avril 1668*, "Journal Asiatique", 1823, tome II, pp. 22-27.
223. Saint-Martin M., *Deuxième Notice des Manuscrits orientaux, donnée à la Société Asiatique, par le lord Kingsborough*, "Journal Asiatique", 1825, tome VI, pp.126-138.
224. Saint-Martin M., *Discours sur l'origine et l'histoire des Arsacides*, "Journal Asiatique", 1822, tome premier, pp. 65-77.
225. Saint-Martin M., *Mémoires historiques et géographiques sur l'Arménie*, Paris, de l'Imprimerie Royale: tome premier, 1818; tome second, 1819.

226. Saint-Martin M., *Notice sur le vie et les écrits de Moïse de Khoren*, “Journal Asiatique”, 1823, tome II, pp. 321-344.
227. Shelley P. B., *Poetry and Prose*, Foreign Languages Publishing House, Moscow, 1959.
228. Terzian A., *Island Monastery in the Venetian Lagoon with Memories of Lord Byron (on the Occasion of the Mekhitarist Founder's Tricentenary)*, «Հայ ընտանիք», 1976, № 7-8, էջ 38-39, № 11-12, էջ 55-61:
229. *The Letters of George Gordon, 6th Lord Byron*, selected by R. G. Howarth, with an Introduction by André Maurois, published in London and Toronto by J. M. Dent and Sons Limited, and in New York by E. P. Dutton, 1933.
230. Voignier-Marshall J., *San Lazzaro, “Island of the Blest”: the Convent today. - The Armenian Convent of St. Lazarus and its Byrwn Memories*, «Հայ ընտանիք», 1980, № 11-12, էջ 50-53:
231. Wallace Irving, *The Pigeon Project*, Simon & Schuster, New York, 1979.
232. Wallace Irving, *The Plot*, Simon & Schuster, Inc., New York, 1968.
233. Yardemian D., *The Contribution of the Mekhitarians to Armenian Culture and Armenology*, trans. Loucas Krikorian, Mekhitarian Publication, Los Angeles, 1987.
234. Yardemian D., *The Contribution of the Mekhitarians to Armenian Culture and Armenology*, «Հայ ընտանիք», 1987, № 3-4, էջ 35-36, № 5-6, էջ 33-34, № 7-8, էջ 34-35, № 9-12, էջ 63-66:
235. Zohrab, *Lettre au sujet de la nouvelle grammaire arménienne de M. Cirbied*, “Journal Asiatique”, 1823, tome II, pp. 297-312.
236. *Réponse de M. Zohrab, docteur arménien à une brochure publiée par M. Girbied*, “Journal Asiatique”, 1823, tome III, pp. 169-190.

ԱՆՎԱՆԱՑԱՆԿ

- Աբրահամյան, Ա. Ա. – 112, 194
 Ագըլեան, Ղ. Սերոբե Վրդ. – 58
 Ազոնց, Ստեփանոս Գյուվեր – 8, 28, 64, 73, 84, 86, 88, 130, 159, 185
 Ադամ – 115, 190
 Աթմաճյան, Մառի – 133, 134, 180, 194
 Ալբրիցի, Իզաբելա - 20, 192
 Ալիշան, Ղ. Ղևոնդ - 10, 12, 35, 36, 38, 40-42, 68, 75, 123, 130, 145, 151, 152, 157, 164, 165, 180, 194
 Ալիքյան, Աբրահամ – 48, 54, 206
 Ալքերս, Կարոլուս – 95
 Աղափիրյան, Գրիգոր – 94
 Աճառյան, Յրաչյա - 160
 Այվազեան, Ա. Յ. – 98, 194
 Այվազովսկի, Գաբրիել – 111
 Այվազովսկի, Յովհաննես – 10, 27, 69, 70, 76, 163
 Անանիա Շիրակացի – 94, 95
 Անդերսոն, Ռ. Բ. – 63
 Անտոնյան, Արամ – 142
 Անտոնյան, Վ. – 36, 123, 180
 Աշըր, Պրայմեթ – 117, 191
 Առաքել Դավրիժեցի – 105, 194
 Ավգերյան, Զարուբյուն (հայր Պասկալ Ավգեր) – 7-9, 21, 22, 25-28, 31, 34, 48, 53, 54, 69, 71, 73, 77-79, 84-87, 113, 114, 116-118, 143, 144, 149, 151, 157-159, 161, 162, 179, 183, 185-187, 191
 Ավգերյան, Սկրտիչ – 93, 94, 106, 159, 160
 Ավետիքյան, Գաբրիել – 87, 160
 Արագոն, Լուի – 168
 Արամայիս Երեց – 160
 Արեւեան, Ա. – 147, 194
 Արշակ երկրորդ - 105
 Արշակունիների գահատոհմ – 103, 105
 Բագրատունի – 130
 Բագրատունիների գահատոհմ – 103
 Բալագյան, Լիա - 154, 156
 Բալզակ – 165
 Բայրոն, Ջորջ Գորդոն (Լորտ Պայրոն) – 7-12, 15-17, 20-22, 25-36, 38-42, 44-46, 48, 50-80, 82-86, 88, 91, 92, 94-97, 100, 107-109, 111-121, 123, 124, 126-140, 142-154, 156-175, 177-181, 183, 185-189, 191-201, 205
 Բարտոլիմի, Լորենցո – 192
 Բելլո, Մ. – 9, 100, 108, 109, 111, 179
 Բեկֆորդ, Ուիլյամ – 15
 Բեռնս, Ռ. – 175
 Բերլիոզ, Յեկտոր Լուի – 10, 163
 Բըրթոն, Ռիչարդ - 57, 61
 Բ. Ի. – 62, 196
 Բլեսինգտոն – 192
 Բլոկ, Ալեքսանդր - 168
 Բրամդ, Ջոն – 27
 Բրաուն, Մարգարետ – 73
 Բրյուսով, Վալերի – 158
 Բրոսսե, Մարի – 101, 111
 Գաբրիելյան, Դ. – 156
 Գալան, Անտուան – 15
 Գալֆայան Խորեն (Յ. Խ. Գ., Խ. Վ. Գ., Խ. Նար-Պեյ, Խորեն Նար-Պեյ) – 38, 41
 Գամբա, Պիետրո - 31, 32, 44, 45, 153

- Գամբա, Ռուզիերո – 153
 Գանթարյան (Կայսերյան), Սամուել – 138, 197
 Գաուեր, Ջոն – 77
 Գելցեր, Հայմրիխ – 158, 161
 Գեորգ Դպիր Պալատացի (Տեր-Հովհաննիսյան) – 93
 Գիբոն, Էդուարդ – 16, 96, 97
 Գյոթե – 15, 40, 42, 50, 166, 196
 Գոդվին, Ռիչլան – 82
 Գոլդսմիթ, Օլիվեր – 83
 Գվիչիոլի, Կոմս – 149, 153
 Գվիչիոլի (Գամբա), Թերեզա – 148, 153
 Գրաշի, Աշոտ – 135
 Գրեգոր, Դ. Բ. – 69
 Գրեգորի, Ս. Մ. – 7, 51, 62
 Գրեգորիուս, Իոհան. – 117, 191
 Գրիգոր Նարեկացի – 87, 134
 Գրիգոր XVI, Հռոմի պապ – 61
 Դալաս, Ռոբերտ – 96
 Դակին, Լորենս – 64, 65, 196
 Դաշտենց, Խաչիկ – 7, 21, 78, 150-154, 196
 Դավթյան, Վահագն – 11, 123, 180
 Դաուսեթ, Չարլզ Ջեյմս Ֆրանկ – 76-80, 119, 205
 Դեզիո, Պաուլա Կոնի Ռատտի դի – 61, 198
 Դելակրուա, Ֆերդինանդ Վիկտոր Էժեն – 10, 163
 Դուգես, Էլեոնորա – 27, 178
 Եգեկյան, Ա. – 46, 48
 Եզնիկ Կողբացի – 112, 194
 Եզոպոս – 106
 Եվսեբիոս Կեսարացի – 30, 92-94, 106, 187, 188
 Երեմյան, Արամ – 144
 Երիցեանց, Ա. Դ. – 97, 196
 Եփրեմ Ասորի – 30
 Ջարբիանալյան, Գ. – 9, 39, 94, 98, 139, 140, 158, 199
 Ջարդարեան, Վահան – 92, 196
 Ջարիֆյան, Մ. – 126, 199
 Ջարյան, Նաիրի – 123, 135, 136, 180, 196
 Ջաքարիա Սարկավագ – 101
 Ջոիրապյան, Հովհաննես – 93, 94, 99
 Էմին, Գևորգ – 75
 Էքերման – 15, 50, 196
 Թադիսիան, Մեսրոպ – 123, 165, 180
 Թեյլոր, Էդուարդ – 27, 178
 Թեոդիկ – 147, 197
 Թեոդորյան, Սարգիս – 8, 85, 86, 88, 91, 92, 179, 187
 Թերզյան, Ա. – 126, 199
 Թեքեյան, Վ. – 126, 199
 Թովմա Արծրունի – 101
 Թորգոմյան, Վահրամ – 123, 127, 129, 130, 180, 196
 Թորոսեան, Հ. Յովհաննես Վրդ. – 17, 197
 Թրեյլնի, Էդվարդ Ջոն – 31
 Թումանյան, Հովհաննես – 10, 16, 75, 123, 124, 146, 152, 166, 167, 173-175, 180, 181, 195, 197
 Ժիրմունսկի, Վիկտոր – 51, 55
 Ժոմար, Էդմ-Ֆրանսուա – 104
 Իզմայլով, Ալեքսանդր – 168
 Ինճիճյան (Միքայելյան), Ղուկաս – 22, 28, 80, 87, 119, 193
 Իսահակյան, Ավետիք – 10, 168-173, 175, 181, 194, 197
 Լա Կրոզ – 95, 111
 Լամարթին, Ալֆոնս Մարի Լուի դը – 34, 138, 139, 177, 197
 Լայֆուտ, Ջոզեֆ – 158
 Լանգ, Դեյվիդ Մարշալ – 60
 Լանգլուա, Վիկտոր – 19, 161, 177
 Լեո – 15, 18, 20, 95, 166, 177, 197

- Լեռենց – 36, 123, 180
 Լերմոնտով, Միխայիլ – 10, 40, 42
 Լեւոնեան, Ջ. – 55, 56, 58, 59, 197
 Լի, Ավգուստա – 113, 149
 Լիւսի – 45
 Լիվրենս, Ջոն – 58
 Լոխման – 106
 Լոմբ, Էդուարդ – 27
 Լոնգֆելլո – 140, 165
 Խաչատրեան, Սուրեն – 157, 197
 Ծատուրյան, Ալ. – 124, 199
 Կանովա, Անտոնիո – 61, 192
 Կարենց, Վահագն – 123, 135, 180
 Կարլոս, Իսպանիայի թագավոր – 61
 Կիրակոս Գանձակեցի – 101
 Կլապրոտ, Չենրիխ-Յուլի ֆոն – 104
 Կոմիտաս Վարդապետ – 68
 Կոմիբեր, Ֆրեդերիկ – 158
 Կոպեռնիկոս – 85
 Հայկազյան գահատոհմ – 103
 Հայնե, Հայնրիխ – 10
 Հանս, Բեաթրիս – 68, 205
 Հ. Դ. Ս. – 144, 198
 Հերմետ, Ալեքսանդր – 61, 198
 Հերոդոտոս – 96
 Հիերոնիմոս Երանելի – 93
 Հիլերմուզ – 130
 Հ. Հ. Տ. Ս. – 138, 198
 Հ. Ղ. Ֆ. – 75, 197
 Հյուբշման, Հայնրիխ – 158, 161
 Հոբհաուզ, Ջոն Քեմ – 17, 74, 148, 188
 Հոլտիֆ, Լ. – 62
 Հոմերոս – 30, 46, 142
 Հովհան Ոսկեբերան – 30
 Հովհաննիսյան, Հովհ. – 124, 199
 Հովհաննիսյան, Հրաչյա – 11, 123, 135, 180, 198
 Հոմբոլդտ, Ալեքսանդր ֆոն – 107, 108, 201
 Հ. Փ. Ե. – 64, 65, 196
 Հ. Ք. – 54
 Ղազիկյան, Արսեն – 46, 63, 196
 Ղարամյան, Էդուարդ Ռաֆայելի – 90-92, 179
 Ղուկաս Վանանդեցի – 95
 ճանաչյան, Հ. Մեսրոպ – 157
 ճեմճեմյան, Հ. Սահակ – 161, 162, 198
 ճիվանյան, Մկրտիչ – 10, 163
 Մալան, Սողոմոն Կեսար – 139, 140
 Մայ, Անջելո – 93
 Մանդինյան, Սեդրակ – 102
 Մանի – 188
 Մառ, Նիկողայոս – 161
 Մառլո, Քրիստոֆեր – 77
 Մասեիյան, Հովհաննես – 41, 45, 48, 75, 123, 180, 200
 Մատթեոս Ուռնայեցի – 99
 Մարթայան, Հ. – 147
 Մարիանա – 57, 183
 Մարիես, Լ. – 112
 Մարշանդ, Լեսլի – 7, 51, 62
 Մարության, Ս. – 102
 Մաք Գանն, Ջերոմ – 118
 Մաքեյ, Ջորջ Էրիկ – 71, 72, 143
 Մեդվին, Թոմաս – 25, 175, 181
 Մելիքսեթ-Քեկ, Լևոն – 110, 198
 Մելքոնյանց, Հ. – 52
 Մեյե, Անտուան – 158
 Մեսրոպ Մաշտոց – 79
 Մեցցոֆանտի, Ջուզեպպե – 143
 Մըրրե, Ջոն – 8, 17, 26, 46, 71, 78, 79, 84-86, 88, 91, 92, 94, 100, 107, 114, 118, 119, 179, 189
 Միլթոն, Ջոն – 21, 33, 40, 77
 Միլրենդսեթ – 104
 Միներվա – 29
 Միրաքյան, Վ. – 124, 199

Միրզայան (Միրզայեանց), Յովսէփ - 36,
123, 140, 180

Միգկէիչ, Աղամ - 10

Միքայելյան, Կարեն - 169

Մխիթար Գոշ - 111

Մխիթար Սեբաստացի, Մխիթար աբբահայր
- 14, 17, 18, 39, 60, 64, 88, 127, 154,
159, 160, 197

Մխիթարյաններ, Մխիթարյան հայրեր - 7-
12, 16-22, 25-36, 38-42, 48, 50-53, 56-
68, 70-75, 78, 80, 84, 86, 88, 91, 92,
94, 100, 101, 113, 115, 116, 120, 127,
137-139, 142, 144, 147, 148, 150, 151,
153, 156, 160-163, 177-180, 195-197,
200

Մյուսե, Ալֆրէդ դը - 10, 27, 163, 178

Սոմտեսքյո, Շառլ Լուի դը Սեկոնդա, բարոն
դը Լա Բրեդ - 15

Սոշեյմ - 117, 191

Սովսես Խորենացի - 9, 34, 35, 94-96, 104,
105, 109, 111, 112, 117, 118, 120, 191,
193

Սորելլի, Դոմենիկո - 10, 163

Սորիս, Ջեն (Ջեյմս Դամֆրի) - 60, 61

Սորուա, Անդրե - 7, 48, 51, 54, 158, 206

Սսերյան, Գ. - 138, 198

Սուր, Թոմաս - 7, 8, 20, 25, 37, 46, 73, 82,
84, 85, 92, 97, 113, 116, 117, 144, 151,
175, 178, 179, 187, 189, 191, 192

Սուրադյան, Սամվէլ Մկրտչի - 89, 91, 92,
179

Սուրադյան, Սուրեն - 123, 135, 136, 180,
198

Սուրտադ - 167

Յարդմյան (Եարտըմեան), Դայր Տաճատ -
160, 161, 196

Յարութիւնեան, Սոնա - 61, 198

Յորգա, Նիկոլայե - 161

Նալբանդյան, Միքայել - 9, 10, 81, 177,
199

Նապոլեոն (Նափոլեոն) Բոնապարտ - 19,
61, 65, 80, 86, 97, 100, 121, 146, 161,
177, 186, 192

Նեսեւժոդե, Կոմս Կարլ-Ռոբերտ (Կարլ
Վասիլևիչ) - 108, 110, 111

Ներսես Ե Աշտարակեցի - 97, 199

Ներսես Լամբրոնացի - 9, 21, 34, 35, 118,
120, 193

Ներսես Շնորհալի - 21

Նեփոլոնոս - 29

Շահազիզ, Սմբատ - 10, 68, 75, 123, 124,
152, 157, 165, 166, 168, 180, 199

Շահան-Ջրպետյան (Ջրպետ), Դակոր - 97-
100, 108-111, 194, 198, 199

Շեզի, Անտուան-Լեոնարդ - 104

Շելլի, Մերի - 66, 82

Շելլի, Պ. Բ. - 66, 73, 82, 175

Շերիդան, Ռիչարդ - 82

Շեքսպիր - 33, 40, 48, 50, 82, 138, 159,
165, 166, 175, 181

Շիլլեր, Ֆրիդրիխ ֆոն - 51, 65-67, 78

Շտիկյան, Ս. Ա. - 102, 199

Շրյոդեր, Յ. - 99, 111

Շրոմպֆ, Գ. - 7, 9, 39, 94, 98, 100, 101,
109, 112, 117, 139, 140, 158, 199

Շուլց, Մ. - 106, 107

Շուման, Ռոբերտ - 10, 163

Որբերյան (Ալիքեան), Ռուբեն - 7, 10, 31,
48, 68, 75, 123, 126, 129, 138, 147-
153, 157, 168, 180, 194, 199

Չամչյան, Միքայել - 87, 159

Չամուրլեան, Դ. Սերոբ - 17

Չայկովսկի, Պյոտր - 10, 163

Չանթայան, Դ. Յ. - 73

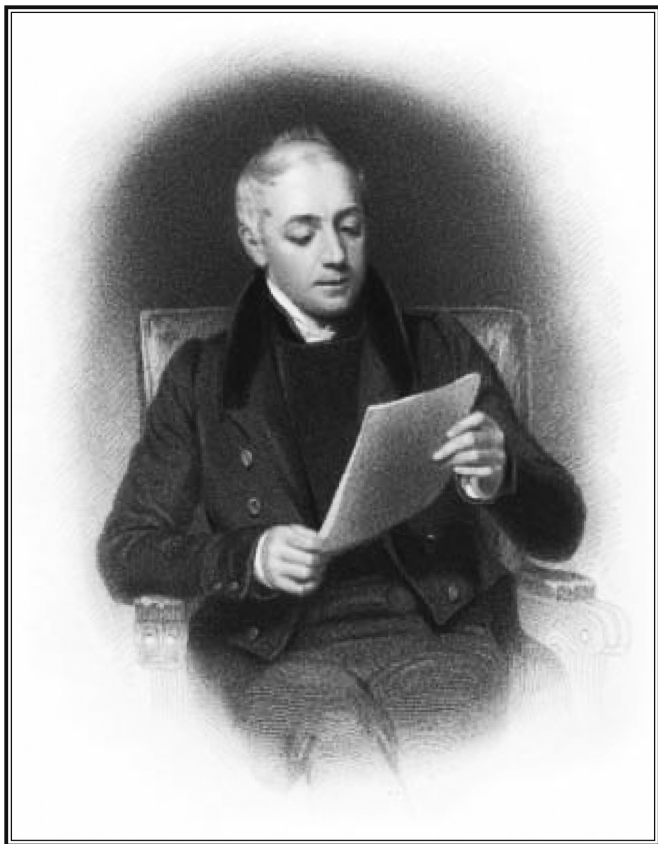
Չարենց, Եղիշե - 11

Չեխով, Անտոն - 42

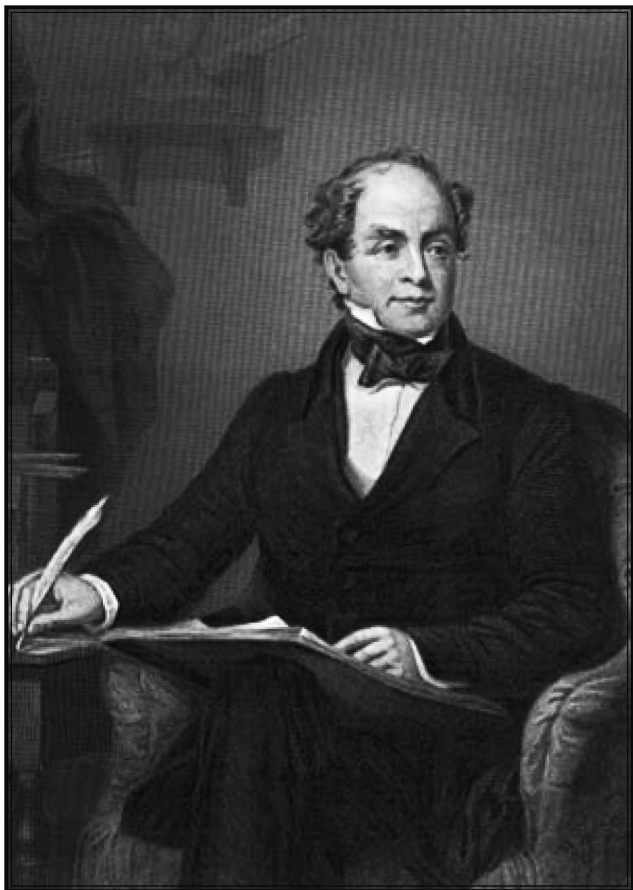
Զոպանյան, Արշակ – 29, 30, 99, 161, 177, 199
 Զոսեր, Ջեֆրի – 77
 Պալյան, Յովհ. - 42
 Պատկանեան, Բ. – 93, 199
 Պարսամյան, Անահիտ – 123, 135, 136, 180, 199
 Պաուլուչի, Աննա - 67
 Պետերնան, Ջայմրիխ – 27, 111, 161, 178
 Պետեֆի, Շանդոր – 10, 163
 Պետրոսյան, Էլիզ - 7, 150, 199, 200
 Պիգու, Լուի-Մարի – 105
 Պոլիդորի – 66, 188
 Պուշկին, Ալեքսանդր – 10, 40, 42, 163, 169
 Ջեֆրսոն, Ջոն Քորդի – 7, 51, 77
 Ջոնս, Ռիլյան – 15
 Ռապ, Ժուժա-Շուշան – 75, 76
 Ռենյուզա, Ժան-Պիեր-Աբել – 100, 101, 104
 Ռենյուզա, Կոմսուհի – 146
 Ռեյնհարտ Ջայմրիխ – 71
 Ռենդեր, Ռի. – 78
 Ռիվոլա - 111
 Ռոբերթս – 188
 Ռոզեն, Գրիգորի Վլադիմիրովիչ – 110, 111
 Ռոսսի, Դոմաթելա - 73, 74
 Ռուբինյան գահատոհմ – 103
 Սաադի – 140
 Սանդ, Ժորժ – 27, 178
 Սասի, Սիլվեստր դը – 104
 Սարմեն – 135, 136
 Սեզադի – 183
 Սեն-Մարտեն, Անտուան-Ժան – 9, 93, 100-108, 110, 111, 179, 200, 201
 Սիամանթո – 11
 Սկոտ, Վալտեր – 27, 33, 82, 140, 178
 Ս. Մ. – 102, 200
 Սյուրմեյան, Խ. – 160

Սոմալյան, Սուքիաս – 8, 31, 48, 85, 88, 91, 92, 149, 157, 179, 187
 Սոփոկլես – 30, 46
 Սպադաֆորա, Անտոնիո – 73
 Սպենսեր, Էդմունդ - 35
 Ս. Պողոս – 9, 30, 34, 35, 53, 117, 118, 120, 186, 188, 191, 193
 Ստեփանոս Ե Սալմաստեցի – 104
 Սրապյան, Արամայիս – 123, 127, 131-133, 180, 200
 Սևակ, Պարույր – 11, 164
 Սևակ, Ռուբեն – 11, 126, 199
 Սևան, Ջենրիկ – 26, 36, 42, 123, 169, 170, 180
 Վարդան Այգեկցի – 106, 109, 198
 Վարդան Արևելցի (Վարդան Գանձակեցի, Վարդան Մեծ, Վարդան Վարդապետ) – 104
 Վարուժան, Դանիել – 11
 Վեսելովսկայա, Ալեքսանդրա - 53
 Վեսելովսկի, Ալեքսեյ – 7, 51, 52, 139
 Վեսելովսկի, Յուրի – 7, 20, 22, 51-53, 78, 139, 200
 Վերգիլիոս – 30, 46
 Վինոգրադով, Անատոլի – 7, 51, 54
 Վիստոն Եղբայրներ (Ջորջ և Ռիլյան), Վիստոններ – 94, 95, 111, 113, 117, 185, 191
 Վիստոն, Ռիլյան – 94
 Վյազեմսկի, Պ. Ա. - 163
 Վռամշապուհ – 79
 Վուանյե-Մարշալ, Ժակլին – 70, 71
 Տագոր, Ռաբինդրանաթ – 79
 Տայան, Յ. Ղևոնդ – 7, 21, 22, 26-28, 62, 114, 116, 142-144, 150, 162, 200
 Տարոնցի, Ս. – 172, 174
 Տերյան, Վահան – 11
 Տեր-Ստեփանյան, Յովսեփ - 142, 200

- Տէլեմաք – 29
- Տյուզյան, Հակոբ Չելեբի – 27
- Տյուզյան, Եղիազար – 137
- Րաֆֆի – 19, 20, 173, 177, 200
- Ուոթսոն, Վիլյամ – 77
- Ուոլլես, Իրվինգ – 51, 55-60
- Փեչիկյան, Եղիա – 7, 123, 127, 128, 144-146, 180
- Փիլոն Եբրայեցի (Ալեքսանդրացի) – 30
- Փորթուգալյան, Հովհաննես – 68
- Քամել (Գամմել), Չարլզ Ռիչարդ – 61-63, 68, 70, 196
- Քաստելան – 77
- Քըրզոն, Ռոբերտ – 19, 61, 177
- Քիներդ, Դուգլաս – 149
- Քոչարյանց, Հ. – 138
- Օ'Բրայեն, Ջոն Քոնվեյ – 7, 66, 67
- Օմար Խայամ – 140
- Օվիդիոս – 30
- Օրբելյան, Ստեփանոս – 101, 104
- Օ. Ֆ. – 45
- Օֆենբախ, Ժակ – 27, 178
- Ֆեյդի, Ֆրեդերիկ – 161
- Ֆերուխան-Տատեան, Ջարուհի Հ. – 67, 201
- Ֆիլիպս – 71
- Ֆլետչեր, Ջոֆրի – 68
- Ֆլորիվալ, Պոլ Էմիլ Լը Վայան (Լըվայյան)
դը – 9, 27, 110-112, 178, 179
- Ֆրանկլին, Քերոլայն – 62

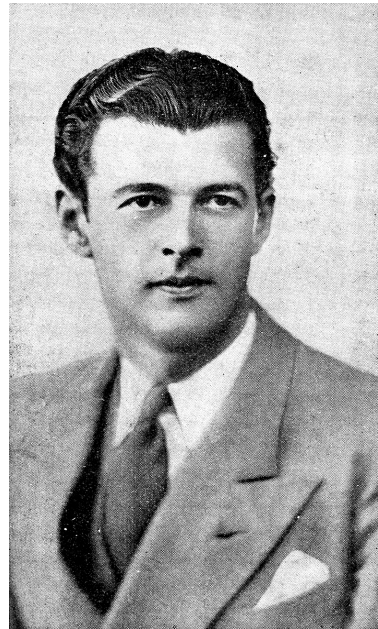
Ջոն Մըրրե. Բայրոնի հրատարակիչը
John Murray: Byron's publisher

Թոմաս Մուր. Բայրոնի առաջին կենսագիրը
Thomas Moore: Byron's first biographer

Իրվինգ Ուոլես. ամերիկացի գրող
Irving Wallace: American writer

Լորենս Դակին. կանադացի բանաստեղծ
Laurence Dakin: Canadian poet

Չարլզ Ռիչարդ Քամել.
 անգլիացի բանաստեղծ
Charles Richard Cammell:
 English poet

Յուրի Վեսելովսկի.
 ռուս գրականագետ
Yuri Veselovsky:
 Russian literary critic

Անտուան-ժան Սեն-Մարտեն.
 ֆրանսիացի հայագետ
Antoine Jean Saint-Martin:
 French Armenologist

ARMENIAN SERIES
CALOUSTE GULBENKIAN FOUNDATION

ANAHIT BEKARYAN

**BYRON
AND
THE ARMENIAN REALITY**

[In Armenian and English]

YEREVAN
YSU PRESS
2013

*Published on the Resolution of the Scientific
Board of the Institute of Art NAS RA*

English translation by PhD of Philology LILIT BEKARYAN

Editor-in-Chief:

SHUSHANIK PARONYAN
Dr. of Philology

Reviewers:

HENRIK EDOYAN
Dr. of Philology, professor
LILIT MELIKSETYAN
PhD of Philology

Bekaryan Anahit

Byron and the Armenian Reality [in Armenian and English]

The present book features a comprehensive and detailed research into the links between the Mechitarists and Byron, considers their scientific collaboration, as well as reflections of Byronism in the Armenian literature. The monograph comprises the detailed research into Byron's Armenian studies, the poet's relationship with the Mechitarists as described by foreign authors.

The appendices provide excerpts from Byron's letters, Thomas Moore's Letters and Journals of Lord Byron, with notices of his life, the poet's preface to Armenian-English Grammar, as well as his translations from Armenian.

The book boasts a number of painting reproductions, photos, title-pages, as well as the poet's handwriting and signature in Armenian.

The book targets a wide readership of scholars of Armenian studies, philologists, and postgraduate students.

ISBN 978-5-8084-1809-7

© YSU Press, 2013
© Bekaryan A., 2013
© Bekaryan L., 2013

CONTENTS

INTRODUCTION.....	221
CHAPTER ONE. BYRON AND THE MECHITARISTS.....	227
§ 1.1 Byron on the Island of St. Lazarus	228
§ 1.2 Byron's Works in the Mechitarists' Publications	242
§ 1.3 Foreign Authors on the Relations and Collaboration between Byron and the Mechitarists.....	252
CHAPTER TWO. BYRON'S "ARMENIAN" LETTERS AND ARMENIAN STUDIES IN EUROPE IN 18th-19th CENTURIES.....	275
§ 2.1 Byron's "Armenian" Letters	277
§ 2.2 The Development of Armenian Studies in Europe (on the material of Byron's letters)	284
§ 2.3 Byron's Armenian Studies.....	300
CHAPTER THREE. ARMENIAN LITERARY-PUBLIC THOUGHT ABOUT BYRON	307
§ 3.1 Armenian poets' praise of Byron.....	308
§ 3.2 Armenian Sources on Byron	318
§ 3.3 Byronism in the Armenian Literature	336
CONCLUSION	347
APPENDIX I. EXTRACTS FROM BYRON'S LETTERS	351
APPENDIX II. [A PREFACE TO GRAMMAR ARMENIAN AND ENGLISH]...357	

APPENDIX III. EXTRACTS FROM THE BOOK “THE LIFE, LETTERS AND JOURNALS OF LORD BYRON” BY T. MOORE.....	359
1. An annotation for the letter dated 31 March 1817	359
2. Th. Moore’s quotation from the book “Portraits” by Countess Isabella Albrizzi	360
3. An annotation for the letter dated 17 May 1823	360
APPENDIX IV. BYRON’S TRANSLATIONS FROM ARMENIAN.....	361
1. Fragments from <i>The History of Armenia</i> by Movses Khorenatsi.....	361
2. Fragments from <i>A Sinodical Discourse</i> by St. Nerses Lambronatsi.....	365
3. The Epistles of the Corinthians to St Paul.....	366
4. Excerpts from the poem <i>The Byzantine Summer-House in the Straits of Constantinople</i> by Gh. Inchichian	372
BIBLIOGRAPHY	376
INDEX.....	390

INTRODUCTION

Great English poet George Gordon Byron (1788-1824) was still in his teens and had not made his first journey yet when he took great interest in history, literature and traditions of Oriental peoples. The poet read much about the East in English and French using the books by well-known Orientalist travellers and various pieces of information about Oriental countries of the time. We believe Byron to have possessed some information about the Armenians and their history before taking up his first travelling (1809-1811). During his second journey, however, the poet already met a few representatives of the Armenian culture.

In autumn 1816, in Venice, just after his arrival, the poet first encountered the Armenian reality by meeting the clerical intelligentsia of the Mechitarist Congregation that had settled down in Venice, on the island of St. Lazarus. Both Armenian and foreign authors, among them H. Avgerian, L. Dayan, Ye. Pechikian, R. Vorberian, E. Petrosyan, Kh. Dashtents, Th. Moore, G. Schruppf, A. Maurois, J. Jeaffreson, J. O'Brien, S. Gregory, L. Marchand, A. Vinogradov, Yu. Veselovsky, A. Veselovsky, Ch. Dowsett and others reflected on the cooperation between Byron and the Mechitarists in their publications.

In fact, it was Byron's long "voluntary exile" that compelled him to write letters. Thus, one of the most remarkable figures of the 19th century left a rich epistolary legacy considered to be of great value in portraying the literary and social aspects of his age. This literary monument left a deep trace in European literature, enriching the imagination of the contemporaries about the poet's personality and creative ideas. When reading Byron's letters and journals, we can follow his social, political, aesthetic, philosophical, and literary views on various issues of art, poetic ideas, and principles. The reader can learn genuine facts not only about the literature, but also the social, literary, and political life of Western Europe in the first half of the 19th century. Byron's letters and journals, where both historical and literary virtues of his work are amazingly synthesized, serve as a clue to the innermost mystery of his poetic works and reflect both the poet's personality and creative work.

The pages referring to Armenians and the Armenian culture occupy a special place in his letters. We feel the poet's warm attitude and affection towards the Armenians and their rich culture. There are fourteen letters referring

to the Armenian culture, history, and the language. They are addressed to Thomas Moore and John Murray and are dated from 1816-1821. These letters are invaluable; the profound and diverse nature of Byron's studies is really amazing.

While living in Venice from 1816 to 1818, Byron gave a vivid and detailed depiction of Venetian life in his letters, where he also included the Mechitarists of Venice, their research and educational activities. Byron's association with the prominent figures of the Armenian culture enriched the history with rare data and rich material on the activities of the Mechitarists. On the other hand, the letters are eloquent testimony of the great role he played in introducing the Armenian culture and literature to foreigners. Our investigations allow us to come to the conclusion that it is through Byron's letters that the English speaking reader is for the first time introduced to the great Armenian Studies Centre, the Mechitarists, who at the beginning of the 18th century enjoyed great fame and reputation in Europe. Through his letters, one obtains much information about such prominent Armenian figures as H. Avgerian, Agonts Gouver, Sargis Teodorian, Sukias Somalian, etc.

Byron's letters provide us with some information on the development of separate stages in the history of Armenian Studies in the 18th-19th centuries in Western Europe (in England and France in particular.). In his praise of the Mechitarists, Byron noted: "They are, besides, a much respected and learned community, and the study of their language was taken up with great ardour by some literary Frenchmen in Buonaparte's time"¹. Against this "much respected and learned community" stood out Saint-Martin, called "God of Oriental studies"², M. Bellaud, Doctor of Medicine, and Le Vaillant de Florival, who later became eminent scholars in the field of Armenian studies and had a number of significant works published on Armenology.

Byron's "Armenian" letters are exceptionally unique, as they comprise novel data, veritable sources and true facts both on the educational commitment of the Mechitarists and the Armenian studies made by European scholars. When studying those letters, one affords an opportunity to delve deeper into the 18th and 19th century Armenian-English literary links and to learn of the Armenian-European literary links of the same period.

¹ Th. Moore, *The Life, Letters and Journals of Lord Byron*, London, John Murray, 1908, p. 336.

² G. A. Schrupf, *Studies of the Armenian Language and Chronology in the West (XIV-XIX centuries)*, translated and supplemented by G. Zarbhanalian. Venice, The Mechitarists' Publishing House, 1895, p. 172 (in Armenian).

The history of the Armenian-English literary links hosts a significant place for Byron's studies. In 1817, Harutjun Avgerian and Lord Byron invested their efforts in publishing *English-Armenian Grammar* for the use of Armenians, and in 1819 undertook the publication of the *Armenian-English Grammar* for English speaking students. Byron also did translations from Armenian chronicles (excerpts from *History of Armenia* by Movses Khorenatsi, *A Synodical Discourse* by Nerses of Lambron, two Epistles of St. Paul addressed to the Corinthians, of which only the Armenian translation had survived, as the originals were lost.

It was due to Byron's meetings on the Island of St. Lazarus that the Armenian intelligentsia could read the papers related to the poet and his work, as well as some pieces of his translated poetry in foreign periodicals published by various Armenian cultural centres in Constantinople, Smyrna, Moscow, Tiflis, Venice, Vienna and elsewhere already at the beginning of the XIX century. The Armenian translations of the poet's works, as well as papers related to him were published in such parts of the world, as India, (Calcutta), Russia (Moscow, St. Petersburg, Rostov), Italy (Venice), Austria (Vienna), Georgia (Tiflis), Turkey (Constantinople), Azerbaijan (Baku, Shamakhi), Iran (Tehran), Armenia, etc.

It is worthwhile mentioning that a lot of Armenian poets addressed Byron with numerous moving and ardent lines, characterizing him as a fighter for freedom, a great devotee of the Armenian language, literature, and culture, as well as giving a true portrayal of the outbreaks and reflections of his perturbed soul. Still at the beginning of the XIX century, the Armenian literary critics expressed their views on Byron and his work. Thus, the Armenian press, the Mechitarist sources in particular, has hitherto published numerous papers on the poet (both in periodicals and separate volumes) and monographs. It was not only Armenian readers and writers that were affected by Byron's poetry; the image of this creative genius attracted such Armenian painters as Mkrtich Chivanyan and Hovhannes Aivazowsky.

Generally, no other 19th century European poet exerted such a strong influence on his contemporaries as Byron. Inspired by the praise of freedom, pleasure of life, light-heartedness and love, Byronism as a mighty power attracted various poets from the East and the West (Alfred de Musset, Heinrich Heine, Alexander Pushkin, Michael Lermontov, Adam Mickiewicz, Sándor Petöfi and others) and artists (Ferdinand Victor Eugène Delacroix, Dominic Morelli, Robert Schumann, Pëtr Chaikovsky, Hector Louis Berlioz). It is worth mentioning that Byronism penetrated into Armenian literature, spread and developed continuously, through years and decades, enriching and involving new generations of Armenian poets,

such as Ghevond Alishan, Smbat Shahaziz, Michael Nalbandyan, Rouben Vorberian, Hovhannes Toumanian, Avetik Issahakyan, Vahan Teryan, Siamanto, Daniel Varoujan, Rouben Sevak, Yeghishe Charents, Hrachya Hovhanissian, Paruyr Sevak, Vahagn Davtyan and others, whose poetry was more or less influenced by Byron's personality and creative work.

The present research **seeks** to

- discuss separate stages in the collaboration between Byron and the Mechitarists, including the publication of the poet's works by the Mechitarists;
- analyse foreign authors' references to the links between the poet and the Mechitarists;
- study Byron's "Armenian" letters and on their basis reveal separate periods in the history of the formation and development of Armenology in the 18th and 19th centuries in Western Europe, particularly in England and France;
- illustrate Byron's contribution to the field of Armenology;
- dwell on the Armenian sources on Byron and his works;
- study some periods of Byronism in the Armenian literature and make some parallels, correspondences, generalities and similarities between the works by Armenian poets and Byron;
- identify the inaccuracies and factual errors about Byron in the Armenian press and correct them using the primary sources only.

The **factual material** includes Armenian and foreign publications related to Byron and his works, as well as publications in the foreign press related to the subject under study.

Despite the large number of English poets having been translated into Armenian, Byron appears to remain the only English poet who always received high token of appreciation in the Armenian reality for his love and respect for Armenians. Yet, no comprehensive scientific research totally dwells on the links between the poet and the Armenian reality. Most of the papers on the subject are not intended for academic readers and contain some inaccuracies and drawbacks.

Our research implied performing a comprehensive study into the links between Byron and the Armenian reality using as a factual material the primary sources only. For instance through comparative analysis we have learned that the first Armenian translation of a poem by Byron first appeared in "Bazmavep" in 1846. The poem was entitled *St. Peter to Rome* and neither its author nor translator was mentioned. A more substantial study revealed, though, that the poem is a passage from canto the fourth of *Childe Harold's Pilgrimage*, namely 153-159 stanzas translated by Gh. Alishan. In 1858 "Bazmavep" published a passage

from the fourth canto of *Childe Harold's Pilgrimage* (stanzas 178-184), entitled *Address to the Ocean*, without mentioning the translator. It is our firm assumption that this translation must have been done by Gh. Alishan.

The research also considers those works (both in academic literature and fiction) by foreign authors, discuss the poet's Armenian studies and his links with the Mechitarists. It is for the first time in the Armenian literary criticism that an extensive and complete research has been conducted into the links between Byron and the Mechitarists, their cooperation, as well the reflection of Byronism in the Armenian literature. The methods applied to the research are those of contextual, comparative, systematizing, literary and bibliographic analysis. Most of the issues raised in the research may further the studies in the field of literary links between Armenia and Europe.

Also, we have discovered and identified several inaccuracies and factual errors reported in Armenian literary criticism and we do hope that their revision will eliminate further slips in publications and misconceptions among the readers.

Բայրոնը սովորում է հայերեն
Byron studying the Armenian language

CHAPTER ONE

BYRON AND THE MECHITARISTS

“...within the context of the history of our intellectual development , the entire century (starting from the half of the 18th century to that of the 19th – A. B.) during which it dispensed light and learning can be called the MEKHITARIAN CENTURY”.

Leo³

“... a great personality (referring to Byron – A. B.) who has not had a predecessor and most probably won't have a successor”.

Goethe⁴

George Gordon Byron still in his teens had already read the *Arabian Nights* collection of fairy tales, translated into French by A. Galland⁵, *Persian Letters* by Montesquieu⁶, W. Beckford's⁷ *Vathek*, Asian studies and translations by W. Jones⁸, Ed. Gibbon's⁹ work, etc.

³ Leo, *Collected Works*, in 10 volumes, vol. 3, book 2, Yerevan, "Hayastan" ("Armenia") Publishing House, 1973, p. 495 (in Armenian). We owe the English translation to Loukas Krikorian (see: Father Dajad Yardemian, *The Contribution of the Mekhitarists to Armenian Culture and Armenology*, Los Angeles, Mekhitarian Publication, 1987, p. 11).

⁴ Eckerman, *Conversations with Goethe, 1823-1832*. Yerevan, Publishing House of National Academy of Sciences of Republic of Armenia (NAS RA), 1975, p. 23 (in Armenian).

⁵ Galland, Antoine (1646-1715), French scholar and writer. He translated a series of tales *The Arabian Nights* into French. The tales were published in 12 volumes (1704-1717) and were the source for the first Russian, English, and German translations.

⁶ Montesquieu, Charles Louis de Secondat, Baron de la Brede et (1689-1755), French writer, philosopher and jurist. Montesquieu first became prominent as a writer with his *Persian Letters* (1721), which is considered to be one of the best works of the movement known as the Enlightenment.

⁷ Beckford, William (1760-1844), English writer. In 1782, he wrote his principal work, *Vathek: An Arabian Tale* in French. It was published in English in 1786 and in the original French in 1787.

⁸ Jones, Sir William (1746-1794), English jurist and linguist, considered the father of Asian studies in Britain. By himself he acquired a command of 28 languages (Latin, Greek, Hebrew, Arabic, Persian, Chinese, etc.).

⁹ Gibbon, Edward (1737-1794), the greatest English historian of his time and author of *The History of the Decline and Fall of the Roman Empire* (1776-1788).

We believe Byron to have possessed some information about the Armenians and their history before commencing on his first travels (1809-1811). During his second journey, however, the poet first met some representatives of Armenian culture.

The present chapter seeks to delve into the different stages of the collaboration between Byron and the Mechitarists, the publications of Byron's works by the Mechitarists, as well as to analyse foreign authors' references to the links between Byron and the Mechitarists.

§1.1 Byron on the Island of St. Lazarus

During his first journey, Lord Byron sought to study the customs and the traditions of the Eastern countries in Europe, to complete his education and gain an entry to high society. The poet's second journey, though, was a long "voluntary exile", as the poet who had already garnered great recognition and reputation and authored a great number of poems¹⁰, was prosecuted in his motherland for his fearless epigrams and parliamentary speeches. Thus, in spring, 1816, deeply embittered, the poet left England determined never to return. In June of the same year, Byron visited Chillon's famous castle, and in October together with his friend J. Hobhouse¹¹ he left Switzerland for Italy. The poet first visited Milan and Verona, and later Venice, where he decided to stay longer. In a letter to J. Murray¹² dated the 25th of November 1816, the poet writes: "Venice pleases me as much as I expected, and I expected much. It is one of those places, which I know before I see them, and has always haunted me the most after the East. I like the gloomy gaiety of their gondolas and the silence of their canals."¹³

Just after his arrival in Venice, the poet first came into contact with the Armenian reality by meeting the clerical intelligentsia of the Mechitarist Congregation that had settled down in Venice, on the island of St. Lazarus. As the poet

¹⁰ By that time the poet's collection of poems *Hours of Idleness* (1807), the first two cantos of *Childe Harold's Pilgrimage* (1812), the poems *English Bards and Scottish Reviewers* (1809), *Giaour* (1813), *Corsair* (1814), *Lara* (1814), etc. had been published.

¹¹ Hobhouse, John Cam (1786-1869), a British literary critic and politician, Byron's close friend. He travelled with Byron from 1809 to 1810 and later accompanied him to Switzerland and Italy.

¹² Murray, John (1778-1843) was Byron's publisher. Byron had had a constant correspondence with Murray since 1811 until his death.

¹³ *The Letters of George Gordon, 6th Lord Byron*, selected by R. G. Howarth, with an introduction by André Maurois, London-Toronto-New York, 1933, p. 167.

himself remarks: "On my arrival at Venice, in the year 1816, ... I was much struck- in common, I believe, with every other traveller – with the society of the Convent of St. Lazarus, which appears to unite all the advantages of the monastic institution, without any of its vices."¹⁴

The Mechitarist Congregation (the Mechitarists) is an Armenian religious (Catholic) and cultural organization, founded by the Armenian scholar and statesman prelate Mechitar Sebastatsi (1676-1749) in 1700, in Constantinople.¹⁵ In 1706, the Congregation moved to Methoni (Greece) and in 1717 settled down in Venice on the Island of St. Lazarus, where later, because of some controversies over the statute amendments, a group of monks leaving Venice first settled down in Trieste (1773), and later in Vienna (1811). They united again in 2000.

In the 18th century, the Armenian culture started flourishing due to the established centre by the Armenian Prelate Mechitar. In the same century, Venice became the most important centre for the production of Armenian works. As famous Armenian writer and historian Leo (Arakel Babakhanyan, 1860-1932) writes in the second volume of his work *Armenian Printing*, "One can safely assume that for a whole century, until the mid nineteenth century, the convent was the only institution which provided the Armenians with light and science. Due to its unique productive and creative activities, the Mechitarist Congregation became a phenomenon unprecedented in Armenian History. Armenian literature was praised in most places, but nowhere in the world did it reach such success and fame as in Venice, due to the titanic efforts of the Armenian friars."¹⁶ This cultural centre for Armenian studies was faithful to its mission of introducing the Armenian culture and literature to the world. In the second part of the second book of his voluminous work *The Armenian History*, Leo writes, "The Island of St. Lazarus turned into a lively and industrious workshop, whose members wandered to the various parts in Armenia to save souls, moreover to save the ancient

¹⁴ Th. Moore, *The Life, Letters and Journals of Lord Byron*, London, John Murray, 1908, p. 337.

¹⁵ Until very recently, the Mechitarist Congregation was considered to have been founded in 1701 (see Fr. Hovhannes Torosian, *The Life of Mechitar Sebastatsi*, Venice, St. Lazarus, 1901 (in Armenian). - *Concise Armenian Encyclopaedia*, in 4 volumes, vol. 3, Yerevan, 1999, p. 739; in Armenian). Only at the end of the 20th century, did the scrupulous study of the archive materials at the convent reveal the exact date of the congregation's foundation. (For more accurate information see Fr. Serob Chamurlian, *The Date and the Circumstances of the Foundation of the Mechitarist Congregation*, Venice, "Bazmavep", 2001, № 1-4, pp. 82-98; in Armenian). In 2000, the 300th anniversary of the congregation's foundation was celebrated.

¹⁶ Leo, *Collected Works*, in ten volumes, vol. 5, Yerevan, "Hayastan", 1986, p. 360 (in Armenian).

Armenian literature, still preserved in scriptures and kept in monasteries, churches or people's houses. Just like a bee collecting the precious nectar, did the Mechitarists collect the treasures of the national culture and take it to Italy to preserve on a tiny palmlike island in the Venetian lagune. And here, around the treasures of the past, generations started working a huge printing press and flood all the Armenians in the world with books printed in Venice. Hence, the island of St. Lazarus turned into a miniature Armenia, a country of books and not a country of ruins and bondage."¹⁷

The great Armenian novelist Raffi (Hakob Melik-Hakobyan, 1835-1888) also acknowledged the gratifying and comprehensive work done by the monk-scholars of the Mechitarist Congregation. In his paper *The State of the Authors*, Raffi writes, "Not only did the Mechitarists prevent our old chronicles from mouldering in cells of the convents, but they also presented us with a great number of translators. On the one hand, they bred the love of reading in our society, introducing it to the European disciplines, on the other hand, they enriched their convent."¹⁸

Here, it is worth mentioning that besides the Armenian intellectuals, some foreign scholars, famous politicians, historians, linguists, literary critics and writers among them, highly appreciated the diversified comprehensive work done by the Mechitarists. Thus, French historian and orientalist Victor Langlois (1829-1869) in his book *History of the Armenian Monastery of St. Lazarus-Venice* writes: "... in the course of a century their convent has become the intellectual centre of a nation, the guiding star of old Armenia, leading its people into the paths of civilization".¹⁹ English politician Lord Robert Curzon (1810-1873) in his book *Armenia: a year at Erzeroum, and on the frontiers of Russia, Turkey, and Persia*, speaking on the great reputation enjoyed by the Mechitarists in Europe and their valuable work, writes that in 1810 when in Venice the property of other religious institutions was being confiscated, by a special decree²⁰ the Island

¹⁷ Leo, *Collected Works*, in ten volumes, vol. 3, book 2, Yerevan, "Hayastan", 1973, pp. 502-503 (in Armenian).

¹⁸ Raffi, *Collected Works*, in ten volumes, vol. 9, Yerevan, Hypethrat (State Publishing House of Armenia), 1958, p. 88 (in Armenian).

¹⁹ V. Langlois, *History of the Armenian Monastery of St. Lazarus-Venice* (trans. from French by Frederick Schröder), Venice, Typography of St. Lazarus, 1899, p. 21.

²⁰ On August 17, 1810 Napoleon Bonaparte issued a decree in which he named the Mechitarist Convent as a scientific Academy of Armenian Studies. The copy of the decree can be found in the book: Levon Zekeyan and Dajāt Yardemian, *Venice and the Armenians*. Venice, St. Lazarus, 1990, p. 111 (in Armenian).

of St. Lazarus could enjoy “all the privileges of their former independence”²¹ and became inviolable.

Just like Leo and Raffi, the foreign author observes and emphasizes the fact that unlike some convents, “... the convent of St. Lazaro at Venice not only preserves, but makes good use of, the finest collection of Armenian manuscripts extant...”²², which is rich enough. Later Lord Curzon adds, that from the notes preserved in the scriptures on the Armenian history and the works by Armenian authors “... have been printed many volumes whose pages illustrate manners and events which were completely forgotten before the monks of St. Lazaro rescued them from oblivion”²³.

It was the prolific and painstaking labour of the Mechitarists that attracted Byron to the Armenians and their culture. “He took interest in the religion, literature and the history of that ancient Eastern nation, - writes famous Russian literary critic Yu. Veselovsky, - and the cordial open-hearted welcome of the island’s inhabitants linked him more with their unique community. He started paying more frequent visits to his new friends. Often in full swing of a feast did the slight gondola take him to the quiet cloister of St Lazarus. Here everything was extremely detached from real life but as in contrast with the Venetian commotion, the peace not only did not disturb but sometimes even made the weary poet happy.”²⁴

Speaking about Byron’s activities during the Italian period, Th. Moore²⁵ cites the following passage from *Portraits* by countess Isabella Albrizzi: “During an entire winter, he went out every morning alone to row himself to the island of Armenians (a small island situated in the midst of the tranquil lagoon, and distant from Venice about half a league), to enjoy the society of those learned and hospitable monks, and to learn their difficult language; and, in the evening, entering again into his gondola, he went, but only for a couple of hours, into company.”²⁶

²¹ R. Curzon, *Armenia: a year at Erzerum, and on the frontiers of Russia, Turkey, and Persia*, London, John Murray, Albemarle Street, 1854, p. 229.

²² Ibid, p. 241.

²³ Ibid, p. 242.

²⁴ Yu. Veselovsky, *Insights into the Armenian Literature, History and Culture*, Yerevan, “Hayastan”, 1972, p. 393 (in Russian).

²⁵ Moore, Thomas (1779-1852), an English poet of Irish descent. In 1811, he met Byron and became his close friend. Moore is one of the poet’s first biographers.

²⁶ Th. Moore, *The Life, Letters and Journals of Lord Byron*, London, John Murray, 1908, p. 414.

Byron was on friendly terms with the Mechitarists and began appreciating their undertaken commitment; the poet loved ancient Armenian language and its chronicles. It was on this small, fine island that the poet weary of the European civilization started taking Armenian lessons in the convent, dreaming to penetrate into the recesses of Oriental poetry.

“It is not important, how much Byron learned the Armenian language, - the well-known Armenian writer Khachik Dashtents writes, - the important phenomenon is the warm feeling he cherished towards the history and literature of our country and the fact that he with enthusiastic charm ploughed the stormy waters of the Adriatic Sea every day and visited the Armenian island all for one noble purpose to study the language.”²⁷

In order to study Armenian, Byron was to visit St. Lazarus every day and to return to Venice in the evening, as the strict friars of St. Lazarus did not let him have a temporary stay at the convent. There is a special note about it in H. Avgerian's²⁸ *Autobiographical Diary*: “The famous and most celebrated Lord Byron, whose works are purchased at gold value, coming to visit our convent, expressed the desire to study Armenian with him*. He wished also to live in the Convent. But because, none of the monks knew him yet, he was told he would have to come every day from Venice and learn Armenian in that way. And he began to come for fifty days. He used to study two or three hours and delighted chiefly in conversations, to quiet his mind. He was a young man quick, sociable, with burning eyes. And though clubfooted, he was handsome”.²⁹

Byron's Armenian teacher H. Avgerian let the poet have a spacious room at his disposal. Until today, the room is named after Byron. In this very room, which was breathing with “the East and antiquity”³⁰, Byron's first Armenian lessons began.

²⁷ Kh. Dashtents, *Byron and the Armenians*, Yerevan, Hypethrat, 1959, p.174-175 (in Armenian).

²⁸ Avgerian, Harutiun (1774-1854) was born in Ankara. At the age of 12, he moved to the Island of St. Lazarus, where in 1798 he became a priest. Avgerian was famous as a skilful translator, too. He had a good command of Greek, Latin, Hebrew, Italian, French, English, Hungarian, German, and Turkish. Together with Byron, he compiled and published *Grammar English and Armenian* (1817) and *A Grammar Armenian and English* (1819). He was the one to have translated *Paradise Lost* (1824) by John Milton into Armenian, *A Synodical Discourse* by Nerses of Lambron (1812), *Confessing with faith* (1823) by Nerses Shnorhali into Italian. Avgerian also authored other valuable works.

*Fr. Pascal Aucher speaks of himself in the 3rd person (the reference of Fr. Leo Dayan).

²⁹ L. Dayan, *Lord Byron at St. Lazarus*, “Bazmavep”, 1924, № 4, p. 142.

³⁰ Yu. Veselovsky, *Insights into the Armenian Literature, History and Culture*, Yerevan, “Hayastan”, 1972, p. 395 (in Russian).

Բայրոնի հայերենի ուսուցիչը՝ **Հ. Ավգերյանը**
Byron's Armenian teacher: ***H. Avgerian***

And what urged the poet to study Armenian? On one occasion, Harutiun Avgerian mentioned that Byron had studied Armenian to translate the works by Armenian historians, whereas Gh. Inchichian³¹ explained Byron's interest in the Armenian language by the poet's desire to study Armenian poetry. We consider both these views to be correct. It seems quite natural that, having been introduced to ancient Armenian culture by the Mechitarists, the poet who craved the East both in his soul and mind must have been seeking to gain more thorough knowledge of it, which was practically impossible without a proper knowledge of the language.

Here, it is worth mentioning that Byron's interest in the Island of St. Lazarus and its inhabitants was not restricted to that of an ordinary visitor or a traveller, but was the start of a prolific collaboration between the poet and the Mechitarists. Paying regular visits to the island, the poet became fond of the Armenian Island and the Armenian people and started taking interest in their history and culture. In this matter, great was the contribution of H. Avgerian whom Byron referred to as "a learned and pious soul". Due to Avgerian, the three years spent by the poet in Venice (1816-1818) were a period of prolific scientific collaboration for him. Together with Byron, Avgerian compiled and published *English-Armenian* and *Armenian-English Grammar* textbooks³² and an *English-Armenian Dictionary*. Byron also did some translations from the Armenian chroniclers, and the Mechitarists compiled them in a collection entitled *Lord Byron's Armenian Exercises and Poetry* (in Armenian and English) along with separate extracts from his letters and other valuable documents. The collection was published in 1870 at St. Lazarus and republished in 1907. Reflecting on the months spent in Venice, the poet writes in his letter to Th. Moore, dated December 24, 1816 "...my 'way of life' is fallen into great regularity. In the mornings I go over in my gondola to babble Armenian with the friars of the convent of St. Lazarus, and to help one of them (referring to H. Avgerian – A. B.) in correcting the English of an English and Armenian grammar which he is publishing".³³

³¹ Inchichian, Ghoukas (Mikaelian, 1758-1833), Armenian geographer, historiographer, philologist, a member of the Mechitarist Congregation. Gh. Inchichian authored a number of scientific works. Inchichian is also the founder of the literary-social organization "Arsharunian Society" (1812-1819).

³² Father Paschal Aucher, *Grammar English and Armenian*, 1817; *Grammar Armenian and English*, 1819, Venice, Printed at the Press of the Armenian Academy.

³³ Th. Moore, *The Life, Letters and Journals of Lord Byron*, London, John Murray, 1908, p. 330.

It is worth mentioning that Byron's poetry of this period was greatly inspired by Armenian literature and culture, and is marked by vivid and fearless lyric novelty (*Manfred*, *The Lament of Tasso*, the last canto of *Childe Harold's Pilgrimage*, *Sardanapalus*, *Cain*, etc.).

"I had once an idea of following the Armenian Scriptures, and making Cain's crime proceed from jealousy, and love, of his uterine sister; but, though a more probable cause of dispute; I abandoned it as unorthodox"³⁴, - Byron says to Th. Medwin. And in the fourth canto of *Childe Harold's Pilgrimage* the poet writes:

**I've taught me other tongues, and in strange eyes
Have made me not a stranger;**³⁵

and we believe Armenian to be one of these "tongues".

When H. Avgerian was in England in 1821, J. Murray presented him with Byron's Collections of Poems. On April 18, 1836, Avgerian received from London Byron's complete works in seventeen small volumes. The library of the Mechitarist Congregation still houses these volumes.

Even after the poet's death, many foreigners, and not only Englishmen, tended to visit the convent to see the poet's Armenian teacher. However, H. Avgerian, who had always enjoyed great respect and deference, proved himself to be very humble. The entry made in the friar's *Diary* on June 3, 1833, reads that an Englishman made an offer to H. Avgerian to have him painted as a teacher by the side of his pupil Lord Byron for whose portrait he proposed to sit himself. But Fr. Pascal refused absolutely.

Another time, near Verona H. Avgerian met three Americans whose curiosity he aroused and "when they hear that he is from Venice, they ask him if he had seen Byron's teacher, Father Paschal, whose name they had seen in the New York papers".³⁶ It was a great surprise for them indeed, when they guessed that they were speaking to Byron's Armenian teacher H. Avgerian, and they expressed a wish to share their impressions with the American press.

It is important to note that Byron's 'Armenian' meetings raised the reputation of both the poet and the Mechitarists all over Europe. Even the higher society in England that had regarded the poet with great contempt before, started to

³⁴ Th. Medwin, *Journal of the Conversations of Lord Byron, noted during a Residence with his Lordship at Pisa, in the 1821 and 1822*, vol. 1, Paris, L. Baudry, 1825, p. 152.

³⁵ *The Poetical Works of Lord Byron*, in six volumes, vol. I, London, John Murray, 1855, p. 139.

³⁶ L. Dayan, *Lord Byron at St. Lazarus, Venice*, "Bazmavep", 1924, № 4, p. 146.

G R A M M A R
ENGLISH AND ARMENIAN

BY FATHER PASCHAL AUCHER
D. D.

Member of the Armenian Academy of St. Lazarus

V E N I C E

PRINTED AT THE PRESS OF THE
ARMENIAN ACADEMY

1 8 1 7

1817-ին Վենետիկում տպագրված
Անգլերեն-հայերեն քերականության տիտղոսաթերթը
The title-page of *Grammar English and Armenian*
published in Venice in 1817

A
G R A M M A R
A R M E N I A N A N D E N G L I S H

BY
FATHER PASCHAL AUCHER

D. D.

MEMBER OF THE ARMENIAN ACADEMY
OF ST. LAZARUS.

V E N I C E

PRINTED AT THE PRESS OF THE
ARMENIAN ACADEMY.

1 8 1 9

1819-ին Վենետիկում տպագրված
Անգլերեն-հայերեն քերականության տիտղոսաթերթը
The title-page of *Grammar English and Armenian*
published in Venice in 1819

take interest in his Armenian studies. It is also worth mentioning that later H. Avgerian met two other Englishmen John Brand and Edward Lombe who he also taught English. Avgerian himself mentions this fact. In his diary, he made an entry of his letter to H. Dyuzyan³⁷ dated September 9, 1817, where he refers to his new English pupil John Brand: "This noble Englishman has been learning our language from me for three months, who has shown himself more diligent in many ways than my former pupil my Lord Byron."³⁸ And the entry made on August 28, 1819, reads: "There came to him (that is to Father Aucherian) for tuition Mr. Edward Lombe a clever and alert young Englishman. He learnt the Armenian language from him in about a month but he was more successful in this than Lord Byron and Brand."³⁹

It is worthwhile mentioning that E. Lombe contributed to the publication of *Armenian-English Grammar* and with the assistance of John Brand Avgerian published *English-Armenian, Armenian-English dictionaries*⁴⁰, which though having been published in Grabar (i. e. Old Armenian) have not lost their contemporary value.

Thus, in the 19th century, Lord Byron penetrated into the Armenian literature not only with his works, but also with his own contribution to the revelation, praise, and dissemination of the Armenian Language and Culture in Europe. Those meetings between Byron and the Mechitarists gave a chance to many foreign travellers⁴¹ to visit St. Lazarus, and as Byron's Armenian teacher notes: "Through his (Byron's) studies the name of the Monastery too was spread abroad."⁴²

After so many years, the island still attracts many foreign visitors who are interested in the collaboration between the poet and the Mechitarists. Among the visitors there have also been scholars from The Byron Society in England. "Like pilgrims did they come to the Armenian Island, respecting the place, where resided and reflected their brilliant son, Lord Byron who had not only lit the lantern of the Eastern Civilization but had also cherished and studied classical Ar-

³⁷ Dyuzyan, Hakob (1793-1847), Armenian nobleman, head of the Court Treasury in Turkey. He founded a coiner plant in Constantinople and started producing gold and silver coins

³⁸ L. Dayan, *Lord Byron at St. Lazarus*, Venice, "Bazmavep", 1924, № 4, p. 145.

³⁹ See Ibid.

⁴⁰ See H. Avgerian, *Dictionary English and Armenian*, Venice, 1821; *Dictionary Armenian and English*, Venice, 1825.

⁴¹ After Byron, the Island of St. Lazarus hosted such famous visitors as Th. Moore (1819), V. de Florival (1828), W. Scott (1832), H. Peterman (1833), A. Musset (1834), G. Sand (1834), H. Aivazovsky (1840), Ed. Taylor (1851), J. Offenbach (1870), E. Duse (1886) and many others.

⁴² L. Dayan, *Lord Byron at St. Lazarus*, Venice, "Bazmavep", 1924, № 4, p. 146.

menian”.⁴³ The visitors are shown around the island, they are taken to see the repository of the manuscripts, the museum, and the publishing house. They also spend a minute in the poet’s room, where he studied Armenian and had long conversations with the Armenian friars. Byron’s olive groves are the final stop for the pilgrims before they leave the island taking with them a branch of olive tree in the memory of the poet.

The testimony of closeness between Byron and the Mechitarists is comprised in the following lines of a letter by Mkrtich Avgerian⁴⁴, dated February 15, 1817: “We are pleased with the good advice of the Lord”⁴⁵. In the same year, Ghoukas Inchichian writing from Constantinople to the Abbot asks him to offer Byron “...to write something in English on our Congregation, - what he saw with his own eyes, - what is the object of our Congregation and what treasures of Oriental manuscripts are collected in our Monastery and so on...”⁴⁶ Gh. Inchichian then adds that when the members of the parliament learnt about the poet’s visits to the Island of St. Lazarus, they developed a positive disposition towards the Mechitarists. Of particular interest is the following passage from another letter by Gh. Inchichian: “We must hold the Englishman, Lord Byron, as a great personage, because Englishmen here (in Constantinople) hold him in great esteem, say he is the greatest poet of all England. Many know him personally, - for he came some years ago to Constantinople – and they notice he is club-footed, and seeing that he is so much renowned in the poetic art, ask him to write some poem on our religion. And to awake his fancy, I propose for my part the following subject:

The goddess Minerva wished to cross over from Europe to Asia, taking her first step in Armenia. She chose to travel by sea instead of by land. But hearing that Neptune was opposed to such a voyage, because thanks to Asia’s ignorance, the sea prospered by navigation; she came to a little island, near the shore of the Adriatic sea, under the disguise of an old Oriental, with a great beard, like another Mentor of Telemaque days. As soon as this was known to Neptune, the god appeared suddenly before her, to fight her with his trident which was ignorance, wrong and fanaticism. Minerva, tired of this struggle, which lasted a hundred years, got on very little, for the trident did her much harm, and wore her out.

⁴³ *In Commemoration of Byron* (signed by the editorial staff), Venice, “Bazmavep”, 1937, № 2-5, p. 128. (in Armenian).

⁴⁴ Avgerian, Mkrtich (1762-1854), Armenian linguist, lexicographer, theologian, translator, a member of the Mechitarist Congregation. He was famous for his prolific literary activities and left a rich legacy of translations.

⁴⁵ L. Dayan, *Lord Byron at St. Lazarus*, Venice, “Bazmavep”, 1924, № 4, p. 143.

⁴⁶ *Ibid*, p. 144.

Finally, in those last days, feeling unable to do more, she turned her eyes towards England, and understanding that Neptune's mistress and friend was the English island, she begged England's help. England must place Minerva on her Lion and her Unicorn. With their power, Minerva will boldly march on to Armenia, *et cetera*, inviting the scholars of this England to become acquainted with this little island, and to learn with Greek, also Armenian, when England will arrive at her desire".⁴⁷

To sum up, we would like to state once again that it was the Mechitarists who first introduced the Armenian nation both to the ancient and European literature and culture. As famous Armenian writer, statesman and translator Arshak Chopanyan (1872-1954) remarks, "Among those members of the Mechitarist Congregation who resided and worked in Venice there were brilliant translators and among the graduates of the Mourad-Raphaelian College there were many literary figures and poets, who had their own contribution in the vital mission of studying and deciphering the Armenian history, literature, language, and culture".⁴⁸ Indeed, the translations done by the Mechitarists from Greek and Roman classics (Homer, Virgil, Sophocles and Ovid) were a precious gift for the Armenians. As A. Chopanyan writes on this occasion, "The Mechitarists revealed the whole West with all its lavishness to the eyes of the Armenian people".⁴⁹

Not only did the Mechitarists introduce the Armenian nation to the treasures of world literature, but they also presented *Chronicle* by Eusebius of Caesarea⁵⁰, the works by John Chrysostom⁵¹ (golden-mouthed), Ephraem Syrus⁵², the speeches by Philo Judeaus⁵³ to the attention of the European literary public in Latin translations.

⁴⁷ Ibid.

⁴⁸ A. Chopanyan, *Letters*, Yerevan, "Sovetakan Grogh" ("Soviet Writer") Publishing House, 1980, p. 344 (in Armenian).

⁴⁹ A. Chopanyan, *Personalities*, Paris, 1924, p. 50 (in Armenian).

⁵⁰ Eusebius of Caesarea (c. 263-339), Roman theologian, church historian and scholar. About 314, he became bishop of Caesarea.

⁵¹ John Chrysostom (golden-mouthed, c. 347-407), Greek ecclesiastical statesman. His eloquence gained him a reputation as brilliant orator. The surname Chrysostom (Greek *chrysostomos*, "golden mouthed") was first used in the 5th century. John Chrysostom's many works include homilies, epistles, treatises, and liturgies. Some of his works were translated into Armenian still in the 5th century.

⁵² Ephraem Syrus (Ephraim the Syrian, 306-373), church scholar. His works are almost completely presented in old Armenian translations.

⁵³ Philo Judeaus, also Philo of Alexandria (circa 20bc-ad50), Jewish-Hellenistic philosopher, whose influence was great on the medieval Armenian philosophical thought. Out of the fourteen of his translated works into Armenian, seven were preserved only in Armenian translations.

Thus, in such concurrence of circumstances the English poet met the modern representatives of an alien nation, the Armenian priests, who had sheltered and created a small Armenia in a cozy corner of Europe, studying and advancing their ancient nation's century-long history, as well as promoting elucidative work among the Armenian nation.

The meetings on the Island of St. Lazarus left a great impact on Byron and in 1823, before leaving Italy for Greece, he for the last time visited his Armenian friends. The poet's farewell was very touching. When the poet's gondola was out of sight, H. Avgerian and S. Somalian, these "two grey-haired old men looked at each other ... he was leaving... he whom they had loved as their prodigal son for years. He had to go to the East, and tears rolled down their eyes, and they wept like a child."⁵⁴

Thus, the period spent in Italy was quite productive for the poet's literary endeavours. Besides, in Italy Lord Byron first met and joined the **carbonari**, the members of the secret revolutionary society. Byron made his final decision to leave for Greece in the summer of 1823. "They all say I can be of use in Greece. I do not know how, nor do they; but at all events let us go"⁵⁵, - Byron confesses in the letter to Edward John Trelawny dated on June 15, 1823. In the above-mentioned letter the poet offers Trelawny to accompany him in that journey. On July 16, 1823 ship "The Hercules" took the poet, with P. Gamba and E. Trelawny, to Greece, the country of his final adventures. It is hard to say why the poet had taken the decision to leave for Greece. He must have been led by the romantic love for liberty, thirst for adventures, adolescent memories, or as some people tend to believe, desire for glory. The poet, though, proved himself to be very brave. He died in Greece, on April 19, 1824, at the age of 36. Greece mourned for him deeply.

His friend Gamba writes that the poet died overseas, among the strangers, but nowhere else in the world could he be so much loved and so deeply mourned as in Greece.⁵⁶ After Greece, Europe started mourning the death of the greatest fighter for the independence in Greece.

⁵⁴ R. Vorberian, *Lord Byron (at St. Lazarus)*, Venice, "Bazmavep", 1932, № 6-7, p. 272 (in Armenian).

⁵⁵ *Lord Byron in His Letters*, selections from his letters and journals, edited by V. H. Collins, Charles Scribner's Sons, N. Y. 1927, p. 265. See also Th. Medwin, *Journal of the Conversations of Lord Byron, noted during a Residence with his Lordship at Pisa, in the years 1821 and 1822*, in two volumes, vol. II, Paris, L. Baudry, 1825, p. 175.

⁵⁶ See Byron, *Selected Works*, Moscow, "Khudojestvennaya Literatura", 1953, p. 21 (in Russian).

“Italy was the first country to learn of Byron’s sad end, because it was also the nearest country. The news probably made its strongest impact in Venice. On that evening when the curfew tolled from the island monastery of San Lazzaro, many Mekhitarists must have piously meditated on the fate of “fallen angel”, a genius and a hero, but also a human being who chanced to be their friend.”⁵⁷ Byron’s death concluded the most versatile and colourful page of the Romantic Movement in literature.

Leaving Italy, Byron took with him a great number of impressions and memories from the meetings and the conversations with the Armenians. It would be difficult to name a European poet who had a closer relationship with Armenian culture than Byron.

§1.2 Byron’s Works in the Mechitarists’ Publications

Still in the twenties of the XIX century, the Armenian intelligentsia read the works by Lord Byron. A number of essays dwelling on the poet’s literary activities, as well as some translations of his poems were published in the periodicals issued by various cultural centers in Constantinople, Smyrna, Moscow, Tiflis, Venice, and Vienna.

Actually, the Armenian translations of the poet’s works had not taken place and the Armenian press had not made references to the poet by the forties of the XIX century around that time, but by that time the progressive Armenian readers had already read some works by the poet.

In the forties of the 19th century, Byron’s poetry was of particular interest to the Armenian reader. The number of his poems translated into Armenian rose dramatically. The first translations were first done from French, later from the original. The reviews started publishing articles on Byron as well as translations of his works. It was not a matter of mere chance that the Armenian literary society started taking interest in the poet’s personality and his cultural legacy. On the one hand, the interest in the poet’s works was aroused by the great impact of the English culture (Shakespeare, Milton, Scott, etc.) on the Armenian literary life; on the other hand most representatives of the Armenian intelligentsia, who felt embittered by the social and political atmosphere in their country, were encouraged by the poet’s works of the Italian period, as the poems stirred their liberat-

⁵⁷ A. Terzian, *Island Monastery in the Venetian Lagoon with Memories of Lord Byron (on the Occasion of the Mekhitarist Founder’s Tricentenary)*, Venice, “Hay Endanik”, 1976, № 11-12, p. 61.

ing emotions and provided answers to their questions. The interest in the poet rose, when it became known that the poet had previously (1816-1817) taken private Armenian lessons on the Island of St. Lazarus in Venice and the Mechitarists had left some records about him.

Evidently, Byron appears to be the only European poet who collaborated with the Mechitarists, praised their gratifying work, studied, and took interest in the Armenian culture. As it has already been mentioned, before meeting the friars the poet was devoured by despair, sorrow, and hatred for his land and its people. The diligent Armenian friars who lived far from their country, but worked for its sake and for the favour of their nation not only taught Armenian to the poet, but also energized his soul and heart by encouraging his further creative endeavors.

One can hardly imagine what would have become of the poet's literary activity; had not he met the Mechitarists. Both Armenian and foreign authors referred to the fact that Byron's Armenian studies fostered the versatility and depth of the poet's mind, gave rise to his philosophical quest for knowledge and truth, and his desire for independence and victory.

On one occasion, Alphonse Marie Louis de Prat de Lamartine (1790-1869), French Romantic poet, statesman and historian, in 1848, in Paris, addressed the pupils of Mouradayan College with the following words: "Lord Byron is a great English poet, who on many occasions cultivated and brightened his vivid imagination with the light of your literature."⁵⁸

We have already mentioned that together with Avgerian, Lord Byron compiled and published *English-Armenian Grammar* for the Armenian-speaking community in 1817 and later started working on *Armenian-English Grammar* that was published in 1819.⁵⁹

Thus, it was not a matter of mere coincidence that the Mechitarists were the first to dwell on Byron and his works in their publications. As it is illustrated below, the Mechitarists published most poems by Lord Byron in their books, collections, and periodicals ("Bazmavep", "Geghuni", "Hay Endanik"). The friars also produced essays and literary criticism on the poet's work, which we will refer to in the final chapter of this work.

⁵⁸ *The award ceremony at Mouradayan College, Venice, "Bazmavep", 1848, № 23, pp. 357-358 (in Armenian).*

⁵⁹ The more precise and complete edition of the textbook was re-issued in 1832. It comprises some samples of Armenian poetry in the exercise format, as well as some translations done by Lord Byron from Armenian into English.

1.2.1. Byron's works in separate books and collections. In 1832, H. Avgerian had *Grammar Armenian and English*⁶⁰ republished where in parallel with the Armenian exercises he includes the two epistles by St. Paul to the Corinthians, some passages from *The Armenian History* by Movses Khorenatsi, *A Synodical Discourse* by St. Nerses of Lambron and their English translations done by the poet.

In 1852, along with other poems, some of the works by Lord Byron were published in the collection *Beauties of English Poets*⁶¹. The section *From the Letters of Lord Byron* includes the poet's preface to the *Grammar Armenian and English* textbook and excerpts from his two letters. The part *Pieces of the Armenian History by Lord Byron to Exercise Himself in the Armenian Language* presented the poet's translation of some passages from the *Armenian History* by Khorenatsi along with the original.

Besides, the selection comprised a passage from *A Synodical discourse* by Nerses of Lambron, two epistles of St. Paul addressed to the Corinthians and their English translations done by the poet. The selection also included the following six poems by Lord Byron (in the original and in Armenian translation) *The Destruction of Sennacherib*, *Address to the Ocean*, *On Waterloo*, *To Time*, *Stanzas Composed During a Thunder-Storm* and *Church of St. Peter*, as well as the poet's Armenian and English signatures. The first of the mentioned poems was from the volume *Hebrew Melodies*, the following two poems, and the last poem were taken from *Childe Harold's Pilgrimage*, from the fourth, third and fourth cantos, respectively. As we know, the poem was written in the Spenserian stanza⁶².

Although the translators of the poems were not mentioned, we believe the poems to have been translated by Ghevond Alishan, one of the first Armenian translators. To prove this point, it is sufficient to compare the passages from the fourth canto of *Childe Harold's Pilgrimage* 178-184 (*Address to the Ocean*) and 153-159 (*Church of St. Peter*) with the translations of the same passages translated by Gh. Alishan and published by the Mechitarists. Despite some minor differences, both translations tend to be the same in their style, nature, and structure. From an anonymous paper (in Armenian and English) published in 1974, in "Hay Endanik" we learn that Gh. Alishan translated some lyrics by Byron such

⁶⁰ P. Paschal Aucher, *A Grammar Armenian and English*, Venice, of St. Lazarus, 1832.

⁶¹ *Beauties of English Poets*, Venice, In the Island of S. Lazzaro, 1852 (in English and Armenian).

⁶² English poet Edmund Spenser (1552-1599) invented a unique nine-line stanza, now known as the Spenserian stanza, for use in the poem.

as *The Destruction of Sennacherib, Address to the Ocean, On Waterloo, To Time, Stanzas Composed During a Thunder-Storm, Church of St. Peter, On Death of a Young Lady, To the Duke of Dorset, The Tear, On This Day I Complete my Thirty-Sixth Year*, which were published together at San Lazzaro, in 1870.⁶³ Obviously, the author means Byron's *Armenian Exercises and Poetry* published in 1870, which also includes poet's all six poems that appeared in the collection *Beauties of English Poets*.

The fourth canto of Lord Byron's *Childe Harold's Pilgrimage*, entitled *Italy*, was published in 1860, in Venice in English and Armenian⁶⁴. The translator was Ghevond Alishan (1820-1901), a poet, who admired and revered Byron, by calling him the eminent poet of his century.⁶⁵ Gh. Alishan, however, did not approve of the melancholy and strong emotions in Lord Byron's poetry and tried to take a more reserved approach in translating them.

The aforementioned translation by Gh. Alishan was republished in 1889, 1891 and 1901. The same poem, however, was further translated by five Armenian translators, namely V. Antonyan, Lerents, H. Mirzayan, H. Toumanyanyan and H. Sevan.

In 1870, the Mechitarists published *Lord Byron's Armenian Exercises and Poetry* (in English and Armenian)⁶⁶, where, with slight differences, they reproduced all the materials on Byron first published in the *Beauties* and presented four more poems by Lord Byron (*On the Death of a Young Lady, To the Duke of Dorset, The Tear, On this Day I Complete My Thirty-Sixth Year*). The first three poems were from the volume *Hours of Idleness*. Regrettably enough, the translator of the poems of this collection is unknown, but we believe again Ghevond Alishan to have done those translations.

It is worthwhile noting that the translation of the last poem is exactly the same as the one published in "Bazmavep", in 1905 and signed by Gh. Alishan. The aforementioned collection was republished in 1907.

In 1880, the Mechitarists published the second volume of translations of foreign poetry, where they included the following poems by Lord Byron *The Pantheon of Eminent Italians* and *The Bullfight*.⁶⁷ This selection was republished in

⁶³ *Byron in the Armenian Literature* (Anon.), Venice, "Hay Endanik", 1974, № 11-12, p. 9.

⁶⁴ Lord Byron, *Childe Harold's Pilgrimage*, Canto the fourth, Venice, In the Island of St. Lazarus, 1860.

⁶⁵ *Ibid*, Foreword (in Armenian).

⁶⁶ *Lord Byron's Armenian Exercises and Poetry*, Venice, In the Island of S. Lazzaro, 1870.

⁶⁷ See *The Selection of Foreign Chronicles*, translated by the Mechitarist Congregation, vol. II, *Poetry*, Venice, the Island of St. Lazarus, 1880, pp. 132-136 (in Armenian).

1883. Besides, another, more concise version of the same selection was issued in the same year, comprising only the first of the aforementioned poems.⁶⁸

The poems were passages from the fourth (stanzas 54-60) and the first (stanzas 72-80) cantos of *Childe Harold's Pilgrimage*. Though the translations were collectively signed by the Mechitarists, it is evident that the first poem was translated by Ghevond Alishan (see 54-60 stanzas in 1860 publication) and the translator of the second was Kh. Galfayan (see 72-80 stanzas in "Bazmavep", 1853, № 21).

In 1895, the Mechitarists published *Studies of the Armenian Language and Chronology in the West (XIV-XIX centuries)* by G. A. Schruppf (1844-1892), a French philologist and scholar of German descent, specializing in Armenian studies. Schruppf's work was based on a series of papers entitled *The Armenian Studies in Europe* (Études Arméniennes en Europe) published in London, in 1890. The work, which presented the concise biographies and work of the Armenian scientists in Europe in the XIV-XIX centuries, was translated into Armenian and prepared for the publication by the Armenian translator and chronicler G. Zarbhanalian (1827-1901). The work also comprised a paper on *Lord Byron*⁶⁹ providing some excerpts from Byron's 10 Armenian letters, as well as the preface to *Armenian-English Grammar* written by the poet.

In 1966, the Mechitarists published an illustrated guidebook on the Convent of the Mechitarist Congregation where they included the description of Byron's room, a passage from the preface to *English-Armenian Grammar* and some pictures of the poet, including the reproductions by Hovhannes Aivazowsky *Lord Byron Visiting the Mechitarists in the St. Lazarus Island*.⁷⁰

Apart from the mentioned books and selections, the Mechitarists regularly published illustrated guidebooks, mainly of the same type in English and very often did not mention the publication date.⁷¹ The selections nearly always included excerpts from Byron's Armenian letters with biographical notes, the photos of the Mechitarists and prelate Mechitar Sebastatsi, St. Lazarus sights pic-

⁶⁸ See *Concise Selection of Foreign Poetry*, Venice, The Mechitarist Convent, 1880, pp. 78-80 (in Armenian).

⁶⁹ See G. A. Schruppf, *Studies of the Armenian Language and Chronology in the West (XIV-XIX centuries)*, translated and supplemented by G. Zarbhanalian, Venice, The Mechitarists' Publishing House, 1895, pp. 339-347 (in Armenian).

⁷⁰ See *St. Lazarus: The Mechitarist Monastery*, Venice, St. Lazarus, 1966, pp. 50-53 (in Armenian).

⁷¹ See, for example, *Armenian Album on Byron*, In Memory of Lord Byron's Sojourn at St. Lazarus, Venice, San Lazzaro, 1955; – *Lord Byron and the Armenians*, Venice, San Lazzaro (the publication date is not mentioned), etc.

tures, the poet's signatures in Armenian and English, as well as reproductions of his photos and pictures.

1.2.2. Byron's publications in "Bazmavep". The literary periodical on Armenian Studies "Bazmavep" has been functioning since 1843 and introduces its readers both to the Armenian and European literature. Over the years, "Bazmavep" has been publishing works by Shakespeare, Pushkin, Lermontov, Goethe, Milton, and Byron.

Three years after its foundation, in 1846, it published a poem without mentioning either its author, or translator.⁷² By reading the poem, though, one feels that it is a passage from canto the fourth of *Childe Harold's Pilgrimage*, namely 153-159 stanzas translated by Gh. Alishan and included into the *Beauties*, in 1852 with slight changes. In fact it is the first publication of the poet's work by the Mechitarists. As we have already mentioned, some Armenian translations of the poet from Armenian were included into the edition of the *Armenian-English Grammar* published in 1832. For unknown reasons the author's name is not mentioned.

Generally, the Mechitarists paid much attention to translations. On several occasions, they also provided biographical notes and essays along with the translations of the poet. Thus, in 1853, one of the issues of "Bazmavep" published an essay on bullfighting.⁷³ After having given a full description of this public entertainment, the author notes in the conclusion that many European writers often referred to bullfighting in their works. He adduces Lord Byron as "the most vivid example".⁷⁴ As an illustration, the author presents an Armenian translation of the passage from the first canto of *Childe Harold's Pilgrimage* (stanzas 72-80), signed with the initials Kh. G. We believe Armenian poet, playwright, translator, publicist and clerical scholar Khoren Galfayan (1832-1892) to have possessed these initials. He is known to have very often signed his translations as Fr. Kh. G., Kh., Kh. Nar-Bey, Khoren Nar-Bey, etc. The translation of the first and last stanzas is not complete; only the translation of their first quatrains is provided.

Very often the same work was translated by several authors. Thus, in 1858, among other poems praising the sea, "Bazmavep" published a passage from the fourth canto of *Childe Harold's Pilgrimage* (stanzas 178-184), entitled *Address to the Ocean*⁷⁵. The same passage translated by Hovhannes Massehian was pub-

⁷² See *St. Peter to Rome*, Venice, "Bazmavep", 1846, № 16, pp. 247-248 (in Armenian).

⁷³ See Kh. G., *Bullfighting*, Venice, "Bazmavep", 1853, № 21, pp. 326-331 (in Armenian).

⁷⁴ *Ibid*, p. 329.

⁷⁵ See Byron, *Address to the Ocean*, Venice, "Bazmavep", 1858, № 6, pp. 173-174 (in Armenian).

lished in the monthly issue of “Areg” in Vienna, in 1922.⁷⁶ The translator of the first version, though unknown, preserved in translation the structure of the original poem, whereas Hovh. Massehian translated the stanzas mostly into ten or eleven lines. We believe the first translation to have been done by Gh. Alishan, as we have compared it with Alishan’s translation of the fourth canto from *Childe Harold’s Pilgrimage* in other publications by the Mechitarists⁷⁷ and have found them to be almost identical, save for slight changes, which Gh. Alishan, being a poet himself, could not help making.

The complete Armenian translation of *Childe Harold’s Pilgrimage* was published in 1965 where the translator Henrik Sevan preserved the original structure of the poem.⁷⁸

In the various issues of “Bazmavep” some poems from *Hebrew Melodies* (*Vision of Belshazzar*, № 7; *The Destruction of Sennacherib*, *Oh! Weep for Those, By the Rivers of Babylon We Sat Down and Wept*, № 8; *Thy Days are Done*, № 11) by Lord Byron were published in Armenian. The translator was Hovhannes Palyan who had also translated Goethe, Chekhov, Pushkin, Lermontov and other classics.

Byron’s *On This Day I Complete My Thirty-Sixth Year* poem’s translation by Gh. Alishan was published in the third issue of “Bazmavep”, in 1905, with two inaccuracies. First, the words just below the title were translated as “February 1824” instead of “January 1824”. At the same time, the note following the poem claimed it to be an unpublished translation, whereas, as we have already mentioned the first translation of the same poem had been published before, namely, in the selection Byron’s *Armenian Exercises and Poetry* issued by the Mechitarists in 1870.

This is known to be the last poem by Byron and was written on January 22, 1824, on the occasion of the poet’s birthday. Byron’s friend Count Pietro Gamba writes: “This morning Lord Byron came from his bed-room into the apartment where Colonel Stanhope and some friends were assembled, and said with a smile - ‘You were complaining, the other day, that I never write any poetry now. This is my birth-day, and I have just finished something, which, I think, is better than what I usually write.’ He then produced these noble and affecting verses.”⁷⁹

⁷⁶ See Byron, *Address to the Ocean*, translated by Hovh. Massehyan, Vienna, “Areg” (“The Sun”), 1922, № 5, pp. 287-289 (in Armenian).

⁷⁷ See Byron, *Italy: Canto the Fourth from Childe Harold’s Pilgrimage*, translated by Ghevond Alishan, Venice, St. Lazarus Island, 1860, 1890, 1891, 1901 (in English and Armenian).

⁷⁸ See Byron, *Selection of Works*, Yerevan, “Hayastan”, 1965, pp. 99-275 (in Armenian).

⁷⁹ *The Complete Works of Lord Byron*, in one volume, Paris, A. and W. Galignani and Co., 1835, p. 906.

In this poem, the poet striving for the liberation in Greece seems to cast a look back to his thirty-six years, pondering over the meaning of life, and experiencing a premonition of his impending death.

**'Tis time this heart should be unmoved,
Since others it hath ceased to move:
Yet, though I cannot be beloved,
Still let me love!**

**My days are in the yellow leaf;
The flowers and fruits of love are gone;
The worm, the canker, and the grief
Are mine alone!⁸⁰**

Still, the poet is striving for Greek independence.

**Awake! (not Greece – she *is* awake!)
Awake, my spirit! Think through *whom*
Thy life-blood tracks its parent lake,
And then strike home!⁸¹**

As Count P. Gamba mentions, “We perceive from these lines as well as from his daily conversations, that his ambition and his hope were irrevocably fixed upon the glorious objects of his expedition to Greece, and that he had made up his mind to return victorious or return no more.”⁸² The poem⁸³, which was written three months before the poet’s death, is full of sorrow and sadness. Still, it reflects the poet’s fearless image, ready to sacrifice himself for Greece.

As we have already mentioned, in the poem Byron seems to predict his impending death. The poet died on April 19, 1824. An immediate proclamation was

⁸⁰ *The Poetical Works of Lord Byron*, in six volumes, vol. II, London, John Murray, 1855, p. 415.

⁸¹ *Ibid.*, p. 416.

⁸² *The Complete Works of Lord Byron*, in one volume, Paris, A. and W. Galignani and Co., 1835, p. 906.

⁸³ Byron’s last poem *On This Day I Complete my Thirty-Sixth Year* was translated by different translators. For example, the first translation of the poem appeared in the 91st issue of “Azgaser” (“Patriot”, an Armenian weekly, published 1845-1848, in Calcutta) in 1847, signed by the initials O. F.; other translations of the same poem appeared in “Mourch” (“Hammer”, an Armenian social, political, literary review, published 1889-1907, in Tiflis) in 1905 (№ 5, translated by H. Massehyan), in “Aragats” (an Armenian literary and scientific review, published in 1926, in Paris) in 1926 (№ 11, translated by Liisy), etc.

issued on behalf of Provisional Government of Greece, calling for the firing of minute guns and for general mourning. The cannons fired 37 volleys, a number which corresponded to the poet's age. All the offices and shops, but pharmacies and groceries, were closed down, all kinds of festivities and concerts were cancelled. As the news spread, almost every town in Greece had its own memorial service for Byron.⁸⁴

In 1924, the April issue of "Bazmavep" published Byron's last poem⁸⁵ and corrected those inaccuracies that had been reported in the third issue of 1905, where it was mentioned that the poem was written "in January, in 1824" and was published in Armenian in Venice, in 1870.

Also, the same issue published some excerpts from Byron's fifteen Armenian letters and journals in English and in Armenian.⁸⁶ The letters written in the period of 1816-1821 were addressed to Th. Moore (two letters) and John Murray (twelve letters). "Bazmavep" also published the poet's preface to the *Armenian-English Grammar* and some biographical notes by Th. Moore in some of his letters.

In 1924, the fifth issue of "Bazmavep" published the translations of the poems *Oh! Weep for Those, By the Rivers of Babylon, Jephtha's Daughter, Vision of Belshazzar, Destruction of Sennacherib* from *Hebrew Melodies*⁸⁷ by Arsen Ghazikyan⁸⁸, who the Armenian press, called the guard of **Ashkharabar** (New Armenian).

1.2.3. In "Geghuni" and "Hay Endanik". "Geghuni" ("Aesthete") is a bimonthly illustrated Journal of Philology, History and Literature published by the Mechitarist Congregation in Venice (1901-1906, 1909, 1927, 1947, 1949) and "Hay Endanik" ("Armenian Family") is an illustrated monthly of the Mechitarist Congregation in Venice published in the period from 1969 to 1987. Earlier, it used to be published under the names of "Mechitarian Endanik" ("The Mechitarist Family", 1947-1967) and "Endanik" ("Family", 1960-1962).

⁸⁴ See M. P. Alekseyev, *Russian-English Literary Links (XVIII c.–the first part of the XIX c.)*, Moscow, "Nauka" ("Science") Publishing House, 1982 (collection "Literary Legacy", vol. 91) (in Russian).

⁸⁵ See Byron, *On This Day I Complete My Thirty-Sixth Year*, translated by Gh. Alishan, "Bazmavep", 1924, № 4, p. 119 (in English and in Armenian).

⁸⁶ See *Byron's Letters and Journals: with Biographical Notes*, Ibid, pp. 122-132 (in English and in Armenian).

⁸⁷ See Byron, *Hebrew Melodies*, "Bazmavep", 1924, № 5, pp. 173-175 (in Armenian).

⁸⁸ Arsen Ghazikyan (1870-1932) an Armenian translator. He translated the works by Virgil, Homer, Sophocles, as well as pieces from French, German and English literature. He also authored the works *Tasso and his Translators* (1912) and *Lessons of the Armenian Spelling* (1923). Arsen Ghazikyan had intended to dedicate 50 volumes to the *Contemporary Armenian Translation Literature*, but his titanic work *New Armenian Bibliography* (1905-1912) took him years to complete.

In 1906, “Gehguni” first published *Manfred*⁸⁹ by Lord Byron in Armenian. The poem was translated by the publicist A. Yezekian (1849-1916), who did not retain the poetic structure of the poem. His free translation, though, sounds nice in Armenian and is read with great interest.

Having received his education in Mourad-Raphaelian College in Venice, A. Yezekian headed Nersessian School in Tiflis and contributed to the periodicals “Mshak” (“Toiler”, an Armenian social, political, literary daily, published 1872-1921, in Tiflis), “Taraz” (“Costume”, an Armenian literary, philological, social review. Published 1890-1919, in Tiflis. Until 1900 “Taraz” was a supplement to the review “Aghbyur”) and “Aghbyur” (“Spring”, an illustrated Armenian review. It was the first Eastern Armenian periodical for children and was published 1883-1918, in Tiflis.) Yezekian also did translations from Shakespeare, Byron and others.

It is interesting to note that Hovhannes Massehian (1864-1931), who is famous for his brilliant translations of Shakespeare, also translated Byron’s *Manfred*⁹⁰.

The Armenian press believes some pieces of the conversations between Lord Byron and the Mechitarists to have been reflected in the third act of *Manfred*⁹¹. As A. Maurois mentions in his book “This act might have been the product of the poet’s conversations with the Armenian friars.”⁹²

Manfred is ill and the Abbot wants to pardon him with himself. The Catholic priest (Either H. Avgerian or S. Somalian) shows Manfred (Byron) the path to penitence and regret.

**My son! I did not speak of punishment,
But penitence and pardon; - with thyself
The choice of such remains – and for the last,**

.....

.....the first

I leave to Heaven...⁹³

⁸⁹ See Lord Byron, *Manfred*, translated by A. Yezekian, “Geghuni”, 1906, № 1-10, pp. 18-62 (in Armenian).

⁹⁰ See, for instance, Lord Byron, *Manfred*, translated by Hovhannes Massehian, Vienna, The Mechitarists’ Publishing House, 1922 (in Armenian).

⁹¹ See, for instance, R. Vorberian, *Lord Byron*, “Bazmavep”, 1932, № 6-7, pp. 268-270 (in Armenian).

⁹² André Maurois, *Don Juan or Byron’s Life*, translated by Abraham Alikyan, Yerevan, “Sovetakan Grogh” Publishing House, 1980, p. 328 (in Armenian).

⁹³ *The Complete Works of Lord Byron*, in one volume, Paris, A. and W. Galignani and Co., 1835, p. 295.

In the period from 1970 to 1980, “Hay Endanik” often referred to the period spent by the poet on the island of St. Lazarus in Venice and published papers both in Armenian, and in English by Armenian and foreign authors

In this respect, the collective 11-12 issue, published in 1974, is rich enough in materials on Byron. The issue published an anonymous paper (in Armenian and in English)⁹⁴ on the 150th anniversary of the poet’s death. The paper dwells upon the regular visits of the poet to the Mechitarists and includes excerpts from his preface to the *Armenian-English Grammar*.

Hence, one can firmly state that Byron dominated rather than other European writers in the Mechitarists’ publication. This fact seems quite natural when one takes into account the closeness of the poet with the Mechitarists, his interest in their gratifying work, the Armenian language, and culture. Finally, we would like to conclude the paragraph with Goethe’s words “He has a great talent. I believe nobody to possess the poetic might, he does. In his true perception of the world and the ability to penetrate into the past, he is as great as Shakespeare”.⁹⁵

§ 1.3 Foreign Authors on the Relations and Collaboration between Byron and the Mechitarists

It was not only the Armenian scholars and the Mechitarists who reflected upon Byron’s Armenian studies and his collaboration with the friars. Many foreign authors, among them ordinary tourists as well, have dwelt upon the Mechitarists and Lord Byron relationships in both their academic and fictional works. Thus, John Jeaffreson (*The Real Lord Byron*, v. II, 1883), Yu. Veselovsky (*Byron on the Island of St. Lazarus*, 1893), S. M. Gregory (*The land of Ararat*, 1920), André Maurois (*Byron*, 1930), Anatoly Vinogradov (*Byron*, 1936), Victor Zhirmounsky (*Byron*, 1940), John O’Brien (*Lord Byron, Friedrich von Schiller and the Mysterious Armenian*, 1966), Irving Wallace (*The Plot*, 1967; *The Pigeon Project*, 1979), Leslie Marchand (*Byron: A Portrait*, 1979), Caroline Franklin (*Byron: A Literary Life*, 2000), and others referred to the poet in separate works, and in Armenian and foreign periodicals. Our work seeks to present only those publications that we believe to be most interesting and to reflect the most peculiar descriptors of the poet’s collaboration with the Mechitarists.

⁹⁴ See *Byron and the Mekhitarist Fathers: on the 150th Anniversary of his Death (1824-1974)*, “Hay Endanik”, 1974, № 11-12, pp. 6-7.

⁹⁵ Eckerman, *Conversations with Goethe 1823-1832*, The Publishing House of NAS RA, Yerevan, 1975, p. 118 (in Armenian).

1.3.1. In separate books and selections. English writer John Cordy Jeaffreson (1831-1901) in his famous trilogy *The Real Lord Byron* writes: “At the same time he found a worthier field of diversion at the convent of St. Lazarus, whither he went daily in his gondola to gossip with the monks and aid them in the composition of their English-Armenian grammar, towards the publication of which work he contributed a thousand francs”.⁹⁶

The famous Russian literary critics Alexey Veselovsky and Yuri Veselovsky made numerous references to the links between the poet and the Mechitarists. Alexey Veselovsky (1843-1918), Professor at Moscow State University and Lazarian Lyceum, a brilliant specialist in comparative literary studies from historical perspective, did most of his research into the history of the Western European literature. In 1889, after having paid a visit to the Island of St. Lazarus, both the father and the son felt encouraged to address many affectionate lines to the links between the poet and the Mechitarists. “The European Messenger” first published A. Veselovsky’s paper *Byron in Venice*⁹⁷, which later was inserted into his monograph *Byron: A biographical Note*⁹⁸.

Speaking on the poet’s visit to the Island of St. Lazarus, A. Veselovsky writes that it added a further unique contrast to the poet’s spiritual life.⁹⁹ The author also makes a reference to “the exotic Armenian corner”; the poet was so much attracted to that spent his days there in friendship and collaboration with the Armenian friars.

A. Veselovsky’s son, Yu. Veselovsky (1872-1919), famous Russian literary critic, and scholar in Armenian studies, was still in his teens in 1889 when he took his first trip. So much impressed was the seventeen-year-old young man of his first trip abroad that he reflected upon it in his essay *Byron on the Island of St. Lazarus*. The essay was published in 1893 in the review “Semya” (“Family”)¹⁰⁰ and later completed the author’s “Literary Essays”.¹⁰¹ Reflecting upon

⁹⁶ J. C. Jeaffreson, *The Real Lord Byron: New views of the poet's life*, in three volumes, vol. II, Leipzig, Bernhard Tauchnitz, 1883, p. 203.

⁹⁷ See A. Veselovsky, *Byron in Venice*, “Westnik Evropy” (“The European Messenger”), 1901, v. 2, book 4, pp. 645-691 (in Russian).

⁹⁸ See A. Veselovsky, *Byron: A biographical Note*, Moscow, 1914 (in Russian).

⁹⁹ Ibid, p. 188.

¹⁰⁰ See Yu. Veselovsky, *Byron on the Island of St. Lazarus*, “Semya”, 1893, № 54, pp. 2-4, № 55, pp. 2-4 (in Russian). This essay was translated into Armenian by H. Melkonyants and was published in 1894, in Moscow, in the annual “Literary and Historical Review” (book 5, pp. 158-174), where the translator not only changed the essay’s title into *Byron with the Mechitarists*, but also translated the author’s name from Yuri Veselovsky into Gevorg Veselovsky.

¹⁰¹ See Yu. Veselovsky, *Literary Essays*, Moscow, A. V. Vasilyev Publishing House, 1900, pp. 214-225 (in Russian).

the Convent of St. Lazarus, Yu. Veselovsky writes in the essay “It does not serve the purpose of a religious and educational center for the Italian people. In fact, it is a unique community for a banished nation, a piece of the Far East having been transferred into the Italian settings by some magic. It is the Convent of the Armenian Friars famous for its educational activities.”¹⁰²

Yu. Veselovsky also dwells on the poet’s first visit to the island, his meetings with its inhabitants, his first Armenian lessons, the poet’s friendship with Avgerian, describes the room that the poet had at its disposal for having his Armenian classes, managing his correspondence and working on the first product of their collaboration, the philological work “English Grammar for the Armenians”.¹⁰³ In this very room, the poet wrote the preface to the English Grammar, translated St. Paul’s epistles addressed to the Corinthians, as well as did other translations from Armenian into English. The aforementioned preface was translated into Russian by Alexandra Veselovskaya (1840-1910), Yuri Veselovsky’s mother. She was the member of the society of the Amateurs of Russian Language and Literature, the Contributor to the Journal “Russkiye Vedomosti” (“Russian Records”), the author of numerous works, as well as a talented translator. With great reverence did Yu. Veselovsky mention the convent’s rich library, whose books were acquired by the great efforts of the monks. Byron’s conversations with Avgerian aroused the interest of the poet in the nation, whose enlightenment, culture and development the friars sought to contribute to. “The poet avidly absorbed the friar’s words and it seemed to him that he had been to that distant land, the land where the ruins of the past preserved the splendid history of the past glory and the lost bliss.”¹⁰⁴ This essay by Yu. Veselovsky was later published in the selection *The Essays on the Armenian Literature, History and Culture*¹⁰⁵.

French writer André Maurois (1885-1967) in his book writes, “... he would stop his gondola at the Armenian Convent. He felt deep affection for the friars and liked to visit their small island covered with cypresses, orange trees and Judas’ trees. ... he would enter a room, full of icons where he would help Father Pascal Aucher¹⁰⁶ to compile English-Armenian Grammar”.¹⁰⁷ As we know, this textbook was published in 1817. In 1939, “Bazmavep” published a passage from

¹⁰² Ibid, p. 215.

¹⁰³ Ibid, p. 218.

¹⁰⁴ Ibid, p. 225.

¹⁰⁵ See Yu. Veselovsky, *Essays on the Armenian Literature, History and Culture*, Yerevan, “Hayastan” Publishing House, 1972, pp. 391-402 (in Russian).

¹⁰⁶ Referring to Harutun Avgerian.

¹⁰⁷ A. Maurois, *Byron*, tome II, Paris, Bernard Grasset, 1930, p. 118 (in French).

André Maurois' novel on Lord Byron¹⁰⁸, where the author describes Byron's visit to the Mechitarist Congregation, the beauty of the Island, Byron's Armenian classes with H. Avgerian and their collaborative work on *English-Armenian Grammar*. Another passage published in "Bazmavep" notes that one scene from the second act of *Manfred* was prompted by a conversation between the poet and the Armenian friars.

Outstanding Russian writer Anatoli Vinogradov (1888-1946) describes "the gondolier Tito taking the poet to the Island of St. Lazarus where the domes, crowned with gilded crosses and belfries, stood out against shady buildings. That was the shelter of monk-scholars, Armenian exiles, the so-called "Mechitarists". Unlike the Venetian convents of the time that lured the higher class in Venice with their forbidden pleasures, this tiny convent in Venice disguised Armenian independence."¹⁰⁹

These words seem to have been exaggerated a little by the creative imagination of the author, still there is some truth behind them. At the beginning of the XVIII century when the Armenian people suffered under the yoke of Ottoman Turkey and Persia, the Island of St. Lazarus seemed to be the only place in the world where the Armenian language was freely spoken and ancient Armenian culture and literature were studied in detail.

Famous Russian literary critic, member of the Academy of Sciences of the Soviet Union, Victor Zhirmounsky (1891-1971) also makes a reference to the poet's Armenian studies in his paper *Byron*, published in his *History of Western European Literature*. Zhirmounsky writes: "...at the intervals of Venetian festivals the poet studied the Armenian language with the friars of St. Lazarus Convent dreaming to penetrate into the mystery of the oriental poetry. In the preface to the Armenian grammar published by his new friends, the poet openly expresses his commitment to the Armenian liberation movement."¹¹⁰

Contemporary American writer Irving Wallace (1916-1990) started his career as a journalist at the age of fifteen, when his early texts, among them the article *The Horse Laugh*, appeared in newspapers and magazines. During World War II, Wallace served in the U. S. Army Air Forces. He was a writer in the First Motion Picture Unit and Signal Corps Photographic Center. He also wrote for

¹⁰⁸ See A. Maurois, *On Byron and the Island of St. Lazarus*, translated by H. K., Venice, "Bazmavep", 1939, № 1-2, p. 34 (in Armenian).

¹⁰⁹ A. Vinogradov, *The Selection of Works in three volumes*, vol. III, Moscow, "Khudojestvennaya literatura" ("Fiction") Publishing House, 1988, p. 466 (in Russian).

¹¹⁰ V. Zhirmounsky, *The History of Western European Literature*, Leningrad, "Nauka" Publishing House, 1981, p. 197 (in Russian).

such periodicals as “The American Legion Magazine,” “Liberty,” “The Saturday Evening Post,” “Cosmopolitan,” “Esquire,” and “Collier’s.” From 1948 to 1958, he produced screenplays for routine Hollywood films. However, in spite of his success in Hollywood, Wallace saw it as a place of “indignity, disrespect, disdain” – like many writers from Chandler to Faulkner. Irving Wallace is the author of many works - among them screenplays, novels and non-fiction – and his bestsellers have been translated into many languages. In his works, Wallace combined careful research and inventive, readable storytelling. Although Wallace was often scorned by serious critics, his 16 novels and 17 non-fiction works sold some 250 million copies world-wide.

In two of his works (*The Plot*, 1967; *The Pigeon Project*, 1979), Irving Wallace dwelt on Byron’s relationship with the Mechitarists. Wallace first paid a visit to the Island of St. Lazarus in 1964. The painstaking work of the Mechitarists impressed him so much that, as he admitted in an interview in 1974, he decided to refer to it in one of his subsequent novels. Z. Levonian published this interview in “Hay Endanik” (in English and in Armenian),¹¹¹ to introduce readers to several details of the author’s trip to the island. In the interview, Wallace remarks: “I was curious to know this small group of priests, also because I am a great collector of Byron’s books and paintings. I decided one day with my wife, it was in 1964, we should go to San Lazzaro. So I didn’t make an appointment and one of the fathers guided us into the monastery. I was curious about their history, how they came there and about Armenia”.¹¹²

Thus, by his first visit to the Island of St. Lazarus, Irving Wallace had already learnt of the links between Lord Byron and the Mechitarists. However, the writer’s visit to the ancient centre of the Armenian culture and spiritual life made such an unforgettable impression on the author that he addressed a significant number of pages to the island, the Mechitarists and Byron’s days spent in the Convent in his bestsellers *The Plot*. “In the autumn of 1967, the year of publication of *The Plot*, he came a second time to the monastery of the Mekhitarist Fathers and presented them with a signed copy of the novel”.¹¹³

Here is how Irving Wallace narrates the history of foundation the Mechitarists on San Lazzaro Island: “Our Mechitarist Congregation–Armenian Catho-

¹¹¹ See *An Interview with Irving Wallace for “Hye Endanik”*, “Hay Endanik”, 1974, № 11-12, pp. 31-35.

¹¹² Ibid, p. 31.

¹¹³ Z. Levonian, *The Visit of Irving Wallace to San Lazzaro*, “Hay Endanik”, 1974, № 11-12, p. 28.

lics—was founded by Maning di Pietro, known as Abbot Mechitar¹¹⁴ or Abbot Counselor, in Constantinople in 1701.¹¹⁵ Fourteen years later, fleeing Turkish persecution, Abbot Mechitar escaped to Venice,¹¹⁶ and two years later the Venetian government gave him the island of San Lazzaro as a gift. There was this two-story building on the island—it had been a monastery in the twelfth century, then turned into a leper hospital, then abandoned, and with Abbot Mechitar it became a monastery once again. While many people have not known about San Lazzaro, there have been some distinguished visitors who have come here in the last two centuries. The most distinguished was Lord Byron, who came to study the Armenian language and who wrote an Armenian-English grammar book¹¹⁷ on these premises”.¹¹⁸

The main character in *The Plot*, Matt Brennan, after a Congressional hearing, divorce, joblessness, and disgrace flees to Europe. He wanders without purpose until in Venice, feeling less oppressed than anywhere else, he stays on meaning to remain only three weeks or three months, yet somehow remaining three years. Perusing the history of the quaint city, he suddenly learns of the poet's association with San Lazzaro. And so, for want of anything better to do, Brennan pays a visit to the island, where he falls in love at first sight with the groves of olive trees and rows of cypresses.

The peace and quiet of this out-of-the-way haven enchants him and permanently wins his troubled mind and heart. He appreciates the cordial reception of the Mechitarist fathers who welcome his intellect and understand his agony. Based on mutual esteem, their fraternity becomes a lasting one. From the abbot himself, after a few months, Brennan receives an invitation to make San Lazzaro his home and to accept the privilege of an upstairs office for his studies, a room from which can be seen the distant needle of the Campanile of San Marco. Brennan accepts the invitation without hesitation. “Lately I've been spending my afternoons on a little island out in the basin, an outpost for Armenian fathers who

¹¹⁴ Mechitar Sebastatsi had never been known as Maning di Pietro. Perhaps it is the product of the writer's imagination.

¹¹⁵ Indeed, until very recently, the Mechitarist Congregation was considered to have been founded in 1701. Only at the end of the twentieth century, did the scrupulous study of the archive materials at the convent reveal the exact date of the congregation's foundation (see footnote 15 of this chapter).

¹¹⁶ In fact, as we have already mentioned, the Congregation at first moved to Methoni (Greece) then settled in Venice.

¹¹⁷ In fact, together with Byron, Harutiun Aygerian compiled and published *English-Armenian* (for the use of Armenians) and *Armenian-English Grammar* (for English speaking students) textbooks.

¹¹⁸ Irving Wallace, *The Pigeon Project*, Simon and Schuster, New York, 1979, p. 39.

took a fancy to me – it's called San Lazzaro".¹¹⁹ This becomes Brennan's island where he works and reflects on his 'fate', "his special refuge, but then not his alone. Another Western expatriate, driven from his homeland by scandal, ... had discovered the virtues of San Lazzaro a century and a half before him. ... Actually, it was Lord Byron who had guided Brennan to this island hideout".¹²⁰ Later, when Brennan pays another visit to the island, he concludes upon reflection that "the first hosts on this island had been the shades of Byron and Burton"¹²¹ ...¹²²

In his novel, I. Wallace also dwells on the friars' settlement on the island and Byron's Armenian studies. Drawing parallels between Lord Byron and Matt Brennan, we can see some similarities between them. They both left their homeland and were driven to the island hideout where they had a protracted stay. Both were enchanted by the beauty of the island and felt enthusiastic to work there. While in Venice, both even fell in love with ladies of a similar age - Marianne and Lisa; where Brennan now stood with Lisa, Byron had often stood with Marianne in the autumn of 1816. As Wallace writes, "'By way of divertissement,'" Byron had written Moore, "I am studying daily, at an Armenian monastery, the Armenian language. I found that my mind wanted something craggy to break upon...." Regularly, Byron had toiled in the library of the monastery, but at last found the language "obdurate" with a "Waterloo of an alphabet." And in the end what this island had given the poet, Brennan realized, was what it had provided for Brennan himself, a brief respite from the turbulence of the hostile world outside".¹²³

In fact, Venice was the favourite destination for Irving Wallace and his wife. In 1974, during their vacation in Venice they paid another visit to the island telling the Mechitarists "At present he is planning a new novel, in which San Lazzaro will figure prominently".¹²⁴ The main purpose of their trip was to collect information for the novel. Having arrived on the island on July 25, 1974 they received a warm welcome by the congregation of friars and the abbot Fr. Serobe Aglian. During his visit to the convent, I. Wallace stopped to study every detail, made notes, asked for explanations, and did not want to miss anything.

¹¹⁹ Irving Wallace, *The Plot*, New York, Simon & Schuster, Inc., 1968, p. 186.

¹²⁰ Ibid, p. 200

¹²¹ Burton, Sir Richard Francis (1821-1890), British explorer, linguist, one of the most famous mid-19th century European explorers of Africa. He is also known for his translation of stories known under the title *Arabian Nights* (in sixteen volumes, 1885-1888) and for his valuable travel literature on Western Asia, Africa and South America.

¹²² Irving Wallace, *The Plot*, New York, Simon & Schuster, Inc., 1968, p. 201.

¹²³ Ibid, p. 202.

¹²⁴ Z. Levonian, *The Visit of Irving Wallace to San Lazzaro*, "Hay Endanik", 1974, № 11-12, p. 29.

“He was particularly interested in the room where Byron used to study and learn Armenian. In fact, Irving Wallace is a great admirer of Byron, whose portrait decorates his huge study... Wallace said: “Surely San Lazzaro is one of the most peaceful and most charming corners of the world”. And as a symbol of that peace, he took an olive branch from the small hill where Byron liked to give himself up to his poetical inspiration while contemplating the fascinating beauties of the Queen of Adriatic”.¹²⁵ The writer presented the Mechitarists with his biography *Irving Wallace: The Writer's Portrait* by John Lawrence. As Z. Levonian writes, “The Wallaces left San Lazzaro once again expressing the pleasure they had had in visiting this island, of which Tagore said: “It is worth coming to Italy to see San Lazzaro””.¹²⁶ The next day paying another visit to the island, during his interview with Z. Levonian, I. Wallace emphasizes that “... I wished to go back and see more ... and write more about it. So one of my next two books. ... will deal with San Lazzaro. Its title will be “The Pigeon Project”, a mysterious name. In that book San Lazzaro will be an important place where the story takes place”.¹²⁷

When the interviewer asks him about his favourite authors, I. Wallace answers with no hesitation “The authors you prefer? My favoured authors in the past ... Byron as a poet”¹²⁸.

It is interesting to note that the book the author had been planning was *The Pigeon Project* that was first published in New York, in 1979. The book suggested the idea of the elixir of life and what would happen if it were invented. A distinguished British scientist has successfully completed his twelve-year ceaseless research and experiments to discover a substance that will extend the life span of every human being from the age of seventy-two at least to 150. As Professor Davis McDonald flees to Venice from the Soviet Union that wants to keep both the secret and its discovery, an unusual group of people is drawn into the secret struggle. Meanwhile, the Soviet agents kidnap the Professor and imprison him on the island of St. Lazarus. When asked by McDonald what kind of place it is, one of the monks answers that it is one of the leading Armenian centers in the world with its own school and church, and the island's 30000 square meters have always been a garden spot which none of the monks ever dreamed would be used as a prison.

¹²⁵ Ibid.

¹²⁶ Ibid.

¹²⁷ Z. Levonian, *An Interview with Irving Wallace for “Hye Endanik”*, “Hay Endanik”, 1974, № 11-12, p. 31-32.

¹²⁸ Ibid, p. 33.

The first pages of the book introduce the reader to the history of St. Lazarus Convent and its library that houses Armenian manuscripts and other rare treasures¹²⁹. A character in the book, an Armenian friar provides a detailed account of the Congregation's history¹³⁰. Over the past two centuries, among its other celebrities the island had also hosted Lord Byron who had arrived to study the Armenian language and had compiled an Armenian-English dictionary.¹³¹ The novel devotes numerous pages to the Mechitarist Fathers¹³².

Thus, it seems quite natural that eminent American writer Irving Wallace, distinguished Byron alone from the poets of the past. The writer's literary works reflect his interest in the Island of St. Lazarus, the Mechitarists, their useful work to their nation, and Byron's Armenian studies.

In our work, we have made a reference to Irving Wallace and his novels *The Plot* and *The Pigeon Project*, as we believe this to be the first case when a work of fiction has reflected the links between the poet and the Mechitarists and the island of St. Lazarus has become a setting for the novel.

David Marshall Lang (1924-1991), a famous English scholar in Caucasian studies, Professor at London University of Caucasian Studies, also makes a reference to the Mechitarist friars, Byron's visit to the Island of St. Lazarus and the poet's Armenian studies in his book *Armenia: The Cradle of Civilization*. Lang writes: "In the nineteenth century, Lord Byron visited San Lazzaro to learn Armenian, and one can still see the stone table in the monastery garden where he used to sit and study within sight of the Cathedral of San Marco".¹³³

English historian and travel writer, Jan Morris (born James Humphrey Morris in 1926) also dwelt upon the links between the poet and the friars in his book *Venice* (1960) that received an award in 1961. Armenian review "Hay Endanik" published a large excerpt from the aforementioned book in 1979 entitled *Holy Waters*.¹³⁴ The passage provides a full description of the Island of St. Lazarus. The author mentions that once neglected and barren, the island thrived due to the efforts of the Mechitarists friars who had turned St. Lazarus into one of the major centres of Armenian culture, education and religion, along with those in Ejmiadzin and Vienna. The Mechitarists enjoyed high reputation in Venice and even

¹²⁹ See Irving Wallace, *The Pigeon Project*, Simon and Schuster, New York, 1979, p. 35.

¹³⁰ *Ibid.*, p. 39.

¹³¹ *Ibid.*

¹³² *Ibid.*, pp. 43-46, 84-85, 87, 89, etc.

¹³³ David Marshall Lang, *Armenia: Cradle of Civilization*, London • Boston • Sydney, George Allen & Unwin, 1978, p. 277.

¹³⁴ See *Holy Waters* (James Morris, *Venice*, Faber and Faber Ltd., London, 1974, pp. 288-294), "Hay Endanik", 1979, № 7-9, pp. 51-54.

Napoleon declared the convent inviolable while destroying other monasteries. With great respect and admiration does Jan Morris mention the magnificent treasury of manuscripts and books housed in the convent and presented to the friars by Spanish King Carl (1848-1909), Pope Gregory XVI (1765-1846) who was in power from 1831 to 1846, Italian sculptor Antonio Canova (1757-1822), British explorer, writer and translator Francis Burton (1821-1890), the Patriarch of Venice and others.

“Above all there is Lord Byron”¹³⁵, writes J. Morris and describes how the poet decided to learn Armenian. The Armenians were enchanted and never allowed the memory of the poet to die. Byron’s spirit still haunts the island. There are the trees he helped to plant, the summerhouse he meditated in, the desk he sat at, the pen he wrote with. Morris also adduces the verses by Charles Cammell where the poet addresses the Mechitarist Fathers by stating that “... You surely of his spirit hold a part...” The author of the book is certain; Armenians of San Lazzaro will not soon forget Lord Byron.

Apart from the aforementioned authors, Byron’s association with the Mechitarists was also echoed in the works by such foreign authors as Aleramo Hermet and Paola Cogni Ratti di Desio¹³⁶ (Italy), Robert Curzon¹³⁷, S. M. Gregory¹³⁸ (England), Caroline Franklin¹³⁹ (Wales), Leslie A. Marchand¹⁴⁰ (USA) and many others.

1.3.2. In periodicals. As we have already mentioned, both Armenian and foreign scholars made references to the links between the poet and the Mechitarists.

Thus, L. Holthof, in one of the issues of the illustrated magazine “Ueber Land und Meer” that was published in Stuttgart in the period from 1858 to 1923, published the paper *The Mechitarist Congregation on the Island of St. Lazarus* that was later reproduced in “Mshak”, in 1901. Holthof writes: “The eminent poet Lord Byron one of the most outstanding representatives of the English literature who had been hosted on the Island of St. Lazarus, had many pleasant

¹³⁵ Ibid, p. 53.

¹³⁶ See Aleramo Hermet and Paola Cogni Ratti di Desio, *La Venezia degli Armeni. Sedici secoli, tra storia e leggenda* (translated into Armenian by Sona Haroutyunian), Yerevan, Mursia, Sahak Partev, 2000, chapters XIV-XV (in Armenian).

¹³⁷ See R. Curzon, *Armenia: a year at Erzeroom, and on the frontiers of Russia, Turkey, and Persia*, London, John Murray, Albemarle Street, London, 1854, p. 226-227.

¹³⁸ See S. M. Gregory, *Lord Byron and the Armenian Language*, in the book “*The Land of Ararat: Twelve Discourses on Armenia, her History and her Church*”, Chiswick Press, London, Chiswick Press, 1920”, pp. 122-131.

¹³⁹ See Caroline Franklin, *Byron: A Literary Life*, London, Macmillan Press Ltd., 2000, p. 105.

¹⁴⁰ See Leslie A. Marchand, *Byron: A Portrait*, The University of Chicago Press, 1979, pp. 260-261.

memories to share with the pious fathers of the Mechitarist Congregation. During his stay on the island the poet not only enjoyed the friendship of those hospitable monks but also had many sources of poetic inspiration that later resulted in such mature works, as the fourth and the most beautiful canto of *Childe Harold's Pilgrimage*, *Beppo*, a beautiful story set in Venice, *Ode a Venedig*, and the first two cantos of his most genius *Don Juan*.¹⁴¹

The fourth issue of “Bazmavep” published in 1924 is totally dedicated to Lord Byron (to commemorate his 100th death anniversary. The issue published the English poet's Charles Cammell's letter, addressed to the editor of “Bazmavep” L. Dayan and dated January 14, 1924. The poet writes: “During the hundred years that have elapsed since the poet's death, nowhere has his memory been more honoured and his genius better understood than by Mekhitarist Fathers of Venice, with whose predecessors Lord Byron passed what were probably among the happiest hours of his romantic and troubled life”.¹⁴² On his visit to the Island of St. Lazarus in 1922, Charles Cammell was deeply touched, seeing the reverence with which the monks preserved Byron's portrait and the room where he took his Armenian classes. In his letter Charles Cammell writes: “I was received with the hospitality habitual to your Fraternity, was permitted to see the treasurehouse of an ancient nation's culture, and to hear Mass in the chapel of the first people to embrace the Christian Religion. The memory of that day will remain with me through life”.¹⁴³

The April issue of “Bazmavep” also published Charles Cammell's poem *To the Armenian Fathers at Venice* both in English and Armenian. The poem, an excerpt which is presented below, was translated into Armenian by Arsen Ghazikyan.

**If England holds his body, Greece his heart,
You surely of his spirit hold a part,
Perhaps the highest, for with you remain
The Friendship and the Peace, and not the pain.**¹⁴⁴

R. B. Anderson, the author of the paper *Byron*, published in the same issue, provides a detailed analysis of the poet's literary and social activities, as well as determines the poet's role in the development of English Romanticism. Ander-

¹⁴¹ B. I., *A Letter from Germany*, “Mshak” (“The Toiler”, newspaper), 1901, № 268 (December 2) (in Armenian).

¹⁴² “Bazmavep”, 1924, № 4, p. 108.

¹⁴³ Ibid.

¹⁴⁴ Ch. Richard Cammell, *To the Armenian Fathers at Venice*, “Bazmavep”, 1924, № 4, p. 112.

son states that “the Byron of certain of the letters from the Mediterranean and the East, and the Byron describing the Monastery of San Lazzaro and speaking with enthusiasm of the Fathers, is the true, the unspoiled Byron”.¹⁴⁵

In 1932, the first issue of “Bazmavep” reproduced a small paper from the Hungarian daily “Magyarsay”. The paper presented the impressions of an ordinary Hungarian tourist about his visit to the Island of St. Lazarus.¹⁴⁶ The Hungarian visitor states, “the friars persevere in the work initiated by the Abbot Mechitar of Sebastia”. With admiration and praise does the visitor mention the museum, publishing house, the scriptures housed in the convent, as well as Lord Byron.¹⁴⁷

Canadian poet Laurence Dakin (1907), a great fan of Armenians and Byron’s poetry, paid a visit to the Island of St. Lazarus during his stay in Venice in the thirties of the XX century. Like Byron, Dakin experienced love at first sight when he saw “small Armenia”. Later, L. Dakin expressed his impressions and affection for Armenians in the poem *The Dream of Abaris*¹⁴⁸, where he addressed several lines to the noble work of the Mechitarists and their oppressed fatherland.¹⁴⁹ Though this large poem comprises only sixteen lines dedicated to the Armenians, they still witness the poet’s sympathy with the Armenians who lived and wrought in an alien environment; and the fact that the poet shared their grief and pain.¹⁵⁰

In 1940, L. Dakin compiled a paper for “Bazmavep” but because of the World War II was unable to send it to the Mechitarists. The paper was published in “Bazmavep” after the end of the war, in 1946.¹⁵¹ Dakin’s description of the island is truly remarkable. The author describes the monastery where God resides¹⁵², provides the brief history of the Mechitarist Congregation noting enthusiastically that the monastery houses two-thousand ancient Armenian manuscripts, thirty thousand books, and other interesting pieces of art.¹⁵³ With awe and respect, does Dakin mention how the learned and pious community of the

¹⁴⁵ R. B. Anderson, *Byron*, Ibid, p. 118.

¹⁴⁶ See A Hungarian Visitor, *The Armenian Academy in Venice*, “Bazmavep”, 1932, № 1, p. 43 (in Armenian).

¹⁴⁷ Ibid.

¹⁴⁸ See L. Dakin, *The Dream of Abaris*, translated by Fr. P. E., “Bazmavep”, 1934, № 9-10, pp. 350-353 (in Armenian).

¹⁴⁹ Ibid, p. 350.

¹⁵⁰ Ibid, p. 352.

¹⁵¹ See L. Dakin, *St. Lazarus*, translated by Fr. P. E., “Bazmavep”, 1946, № 9-10, pp. 244-247 (in Armenian).

¹⁵² Ibid, p. 245.

¹⁵³ Ibid, p. 246.

Mechitarist fathers won the praise and admiration of reputable scholars and high-ranking people, like Napoleon who offered them his protection. Like a child seeking the protection of his mother, did Lord Byron seek their help and comfort when he grew increasingly desperate and embittered by life. The friars taught Byron Armenian, the language of the land that was claimed by the Bible to have hosted the Garden of Eden.¹⁵⁴ Speaking on Lord Byron's association with the Mechitarists, L. Dakin mentions that as soon as Byron's ear would catch the sounds of music, the poet would jump into the lagoon and swim to the island to take a short break and to experience the purifying effect of the prudent monks' sound mind¹⁵⁵.

In 1966, "Handes Amsoria" ("Monthly review" on Armenian studies, published from 1887 till now, in Vienna) published *Lord Byron, Friedrich von Schiller and the Mysterious Armenian* (in English)¹⁵⁶ by J. C. O'Brien where the author writes that a few weeks after his arrival in Venice, Byron had begun the study of Armenian at an Armenian monastery where he found curious manuscripts and books, as well as translations from Greek originals no longer in existence, in addition to works by Armenians themselves¹⁵⁷. O'Brien does not consider Byron to have stumbled accidentally "on the Armenian language as something to arouse his curiosity, to challenge his intellect". The author, on the contrary, believed the poet to have been "already curious of and well-disposed to things Armenian".¹⁵⁸

Earlier as a boy, Byron had been deeply enthralled by Schiller's *The Ghost-seer*. The main character of the novel was an Armenian. Before arriving in Venice, Doctor Polidori, Lord Byron and the Shelleys liked to amuse themselves by reading German ghost stories in Switzerland. Some ten years earlier, Byron under the influence of Schiller's *Armenian* had written *The Oscar of Alva*, based on the most significant episode in Schiller's work. "Taking into consideration Byron's superstitious, reckless nature, his love of ghost stories and the supernatural, it is easy to understand the effect of *The Ghost-Seer* on his impressionable mind", writes J. O'Brien.¹⁵⁹

J. O'Brien considers the poet's meeting with the Armenians upon his arrival in Venice to have been pre-conditioned by his interest in ghost stories and the

¹⁵⁴ Ibid, p. 245.

¹⁵⁵ Ibid, p. 245-246.

¹⁵⁶ See J. C. O'Brien, *Lord Byron, Friedrich von Schiller and the Mysterious Armenian*, "Handes Amsoria", 1966, № 10-12, pp. 525-542.

¹⁵⁷ Ibid, pp. 539-540.

¹⁵⁸ Ibid, p. 526.

¹⁵⁹ Ibid, p. 529.

impression Schiller's mysterious Armenian had made on him. The author believes that "When he decided to occupy his mind with the study of Armenian, it was not a chance occurrence. Obviously encounter with Schiller's *The Ghost-Seer* had indeed whetted his appetite for more knowledge about the race and culture of the strange Armenian".¹⁶⁰ Mentioning the poet's association with Mechitarists and his Armenian studies on the Island of St. Lazarus, O'Brien points out "Although Byron's first introduction to the Armenian may have created at first in his mind an idea of some sinister influence in that people, his actual experiences were to the contrary. Of the monks in the Convent of St. Lazarus he says: "The neatness, the comfort, the gentleness, the unaffected devotion, the accomplishments, and the virtues of the brethren of the order, are well fitted to strike the men of the world with the conviction that 'there is another and a better' even in this life".¹⁶¹

This quotation by J. O'Brien is taken from the preface written by the poet to the *Armenian-English Grammar*. In conclusion, O'Brien mentions "Byron ... had carved a place for himself in the hearts of the Armenian people there. His respect for their intellectual accomplishments, as well as his love for them and their language, will long be remembered and appreciated. The mysterious Armenian of Schiller had unlocked for Byron a door leading to a vast hall filled with much needed friends".¹⁶² The aforementioned essay by J. O'Brien made headlines in "Marmara", a newspaper published in Constantinople.¹⁶³

Anne Paolucci reflects on the poet's first visit to the Island of St. Lazarus, his preface to the *Armenian-English Grammar*, as well as his views on the Mechitarists, in her paper *Armenia on the Waters of Venice*¹⁶⁴, published in the summer issue of the social and literary journal "Ararat" in 1967. "At San Lazaro, the restless Byron seemed to have found the engrossing routine and spiritual calm he so craved", writes A. Paolucci¹⁶⁵. Therefore, the poet "...soon became a constant visitor, drawn by the conversation of the monks and by a desire to learn Armenian".¹⁶⁶ In her paper, A. Paolucci also mentions Byron's Armenian studies, the translations he did, as well as the publication of English-

¹⁶⁰ Ibid, p. 539.

¹⁶¹ Ibid, p. 540.

¹⁶² Ibid, p. 542.

¹⁶³ See Zarouhi H. Feroukhan-Tatyan, *Lord Byron, Venice and the Armenians*, July 15; *Lord Byron and his Works*, July 16, "Marmara", 1967 (in Armenian).

¹⁶⁴ See Anne Paolucci, *Armenia on the Waters of Venice*, "Ararat", 1967, № 31, Summer, pp. 3-7.

¹⁶⁵ Ibid, p. 6.

¹⁶⁶ Ibid.

Armenian (1821) and Armenian-English (1825) dictionaries. The reader also learns that Byron "...wrote the fourth canto of *Childe Harold* at San Lazzaro, under the olive trees on the slope overlooking the Lagoon, where he often sat for hours, talking with the monks or enjoying the view".¹⁶⁷ The paper also alludes to Ghevond Alishan who translated *Childe Harold's Pilgrimage* along with other poems by Byron and Armenian poets Smbat Shahaziz and Rouben Vorberian who sought their inspiration in poet's works.

In 1974, "Hay Endanik" had its eleventh and twelfth issues completely dedicated to Byron on the occasion of his 150th death anniversary. The cover of the issue pictured Byron's portrait by Hovhannes Portukalyan, at the Museum of San Lazzaro and the famous lines from the poem by Ch. Richard Cammell. The issue also published a paper by Beatrice Hanss, member of the Byron Society, both in English and Armenian.¹⁶⁸ Having paid a visit to the island of St. Lazarus in 1974 with other members of the Byron society, she reflected on her impressions in the paper. Like Byron, the visitors were struck by "kindly, understanding and erudite" monks, the attractive arched cloisters, the colorful garden, the manuscript library, the museum with beautiful sculptures (B. Hanss particularly mentions the busts of Ghevond Alishan and Komitas Vardapet), "the mixture of old and new", the pictures that "... made us realize that Armenian art, in poetry, music and painting, is still alive, and I, for my part, was conscious of my ignorance in not having known more about it before".¹⁶⁹ The visitors were finally taken to the printing room where "the paper and the printing are of the best."

In 1978, "Hay Endanik" published the copy of the paper *Across the Lagoon to Island Treasures* by Geoffrey Fletcher in English¹⁷⁰. The paper had been previously published in one of the September issues of the "Daily Telegraph", in 1977. The author of the article refers to the Island as the monastery garden island where Byron sought refuge from himself in 1816. Apart from the harmony and the quiet of the place, the very contact with the gentle, pious, and civilized Armenian monks was wholesome and reassuring. The author himself had always been fascinated by "Byron, with his erratic genius and mixed-up life". In the conclusive part of the paper G. Fletcher writes "The monks got on well with the poet, and he with them. The room where he studied Armenian is as he left it –

¹⁶⁷ Ibid, p. 7.

¹⁶⁸ See Beatrice Hanss, *A Visit to the Mekhitarist Convent of St. Lazarus*, "Hay Endanik", 1974, № 11-12, pp. 12-13.

¹⁶⁹ Ibid, p. 13.

¹⁷⁰ See Geoffrey Fletcher, *Across the Lagoon to Island Treasures*, "Hay Endanik", 1978, № 1-2, p. 47.

the chairs, bookcases, beamed ceiling and the same view over the garden close that gave a space to the restless heart”¹⁷¹.

In 1979, “Hay Endanik” published *Byron’s Knowledge of Armenian* by D. B. Gregor¹⁷², who writes “Byron’s reputation may rise and fall with changes in popular taste or literary criteria, but there is one place in the world where it remains untarnished in all its pristine splendour – the Armenian Convent on the island of San Lazzaro in the Venetian Lagoon. Here, rather than in the salons of London, was Byron’s social success really achieved”¹⁷³. D. B. Gregor makes a reference to Byron’s “Armenian” letters, his famous preface, the diary entries made by H. Avgerian, mentions that most of the poet’s works were translated into Armenian, as well as describes the painting by H. Aivazovsky and other pictures showing the poet conversing with the fathers, studying Armenian, or meditating under the olive-trees in the garden. D. B. Gregor also mentions Byron’s assistance with the two Grammars and his translations from Armenian.

In 1980, “Hay Endanik” published two papers by Jacqueline Voignier-Marshall, the Honorary Secretary of the Byron Australian Society¹⁷⁴. The papers evoked by the author’s visit to the Island of St. Lazarus were first published in the Newsletter of the Society (“Newsletter”, 1979, № 3, pp. 21-26; - 1980, № 4, pp. 16-20). As an epigram to her first paper, J. Voignier-Marshall chose the lines from the poem by Ch. Richard Cammell that we have already referred to. In the paper, J. Voignier-Marshall provides the brief description of the Island of St. Lazarus, reflects on the founder of the Mechitarist Congregation, as well as mentions how Byron’s memory is revered on the island. With admiration does the author mention “...the magnificent Library which looks like a Museum. In 1876, it contained 30 000 volumes, chiefly in Armenian, illuminated missals, papyri, coins, statues, an Egyptian mummy, etc.”¹⁷⁵. In 1975, a fire destroyed the church’s vestry and part of the library. J. Voignier-Marshall was taken to the adjoining rooms of the library, one of which exhibited some priceless manuscripts and another was called “the Byron Room”. “There are here several paintings devoted to Byron’s residence at St. Lazarus: one, by Aivazovsky, depicts his

¹⁷¹ Ibid.

¹⁷² See D. B. Gregor, *Byron’s Knowledge of Armenian*, “Hay Endanik”, 1979, № 5-6, pp. 34-36.

¹⁷³ Ibid, p. 34.

¹⁷⁴ See Jacqueline Voignier-Marshall, *San Lazzaro, “Island of the Blest”: The Convent Today; - The Armenian Convent of St. Lazarus and its Byron Memories*, “Hay Endanik”, 1980, № 11-12, pp. 50-53.

¹⁷⁵ Ibid, p. 51.

arrival, leaving his gondola and being greeted by the Monks.¹⁷⁶ Another is of him chatting with the fathers on the terrace (still in existence) which illustrates well how the good monks enjoyed the company of this bright young man from another land who was coming to them”.¹⁷⁷ The author also mentions other paintings: Byron studying Armenian in his room with his tutor, Byron sitting at the hill of olive-trees, meditating (painted by H. Reinhart). And then, there is Byron’s portrait, standing above the door, made in 1864 by a former student of the Mechitarists (H. Portukalyan) from the famous Phillips painting. According to J. Voignier-Marshall, it is recorded in the convent (though not mentioned by Moore, nor by Byron himself) that the poet had stayed in the convent garden during his first visit till nightfall, and left it with a promise to return early on the following day. This promise the poet kept most faithfully. It was during the poet’s second visit that he solicited permission to live in the convent, while studying the Armenian language, meaning of course to defray the expenses of his board and lodging. However, as monastic rules were strict, the permission was not granted, and Byron came four or five times a week, arriving around nine in the morning, and leaving around in the evening. Byron had two rooms at his disposal and he began the study of Armenian as a pupil of Father Dr. Pascal Aucher. But the first lessons were dialogues rather than tasks, and Byron asked many questions on the history and the literature of Armenia. The author also mentions that a new museum is under way that will include among other things, Byron’s inkpot and pens, the facsimile of his signature in Armenian, as well as the books given by John Murray in 1821 to P. Pascal in London, the complete works of Byron donated by the British Consul in Trieste in 1829, and another edition in 17 volumes sent in 1936 by John Murray.

Before they left, the visitors took a walk in the gardens to the spot where Byron used to spend his evenings. There is a tradition at St. Lazarus that Byron wrote there a part of the IV Canto of *Childe Harold*. He would certainly have found inspiration for it.

The second paper by J. Voignier-Marshall is dedicated to the book by G. Mackay¹⁷⁸. The paper starts as follows, “At the beginning of last year, by an extraordinary coincidence came into my hands a small volume, unbound, rather torn ... and published at Venice in 1876, by the Office of the “Poliglotta” ... This

¹⁷⁶ The author must have seen the reproduction of the painting “Lord Byron Visiting the Mechitarists in the St. Lazarus Island” (1898) by H. Aivazovsky. The painting is housed in the National Gallery of Armenia, in Yerevan.

¹⁷⁷ Jacqueline Voignier-Marshall, *The Convent Today*, “Hay Endanik”, 1980, № 11-12, p. 51.

¹⁷⁸ Despite my efforts, I could not find the mentioned book.

work contained “The Confessions of the Blind Friar”, never before published and Lord Byron’s will and Codicil, signed and sealed in Venice in 1818 ...”¹⁷⁹ But what made the book more valuable for J. Voignier-Marshall was that the book had been bought in 1876 at the Convent of St. Lazarus by an Australian visitor and along with a letter had been sent to his sister, who must have been an admirer of Byron. As it appears from the letter, the Australian visitor sat on Byron’s chair in the poet’s little study, saw the poet’s wooden inkstand, his old penknife, hat and coat, and his autograph, among Kings and Princes, Popes and Bishops. The visitor had also seen the portraits of the poet and his tutor. In his letter, the visitor also refers to the scientific and cultural work of the Mechitarists and their rich library.

Later, J. Voignier-Marshall precedes with the summary of the book including the account of Byron and the Mechitarists association, Byron’s preface to the Armenian Grammar, as well as Byron’s translations from Armenian. The story of the Blind Old Friar tells how the monk when asked by Mackay what he meant by saying that Lord Byron was a saint in Heaven, replied in a prompt and startling way: “... his face flushed up to the temples; he grasped his crutch as if it had been a sword and said or rather shrieked the following words: ”Milord Bironi died for Greece but he also died for Armenia... He is a saint in Heaven because he died fighting for independence”.¹⁸⁰

The same issue of the periodical published the paper by Margaret Brown, the keeper of Casa Magni Shelley Museum. Her paper *The Byron Relics at the Armenian Monastery of S. Lazzaro Venice*¹⁸¹ was first published in “Rivista”, the journal of the British-Italian society in 1979. M. Brown tells that a few Byron books and items from Byron Room of the museum were donated to the museum of the Armenian Monastery of St. Lazzaro. M. Brown mentions, that it was on the island that the poet had studied the Armenian language, collaborated with the friars and sitting under the olive and fig trees rediscovered the energy to finish *Manfred* and the fourth Canto of *Childe Harold*. M. Brown also provides the description of the poet’s room and quotes one of his letters to Moore dated 1826, unfortunately confusing two different letters: the one dated December 5 and another dated December 27. At the same time, she ascribes the description of Agonts Gouver provided by the poet to H. Avgerian

¹⁷⁹ Jacqueline Voignier-Marshall, *The Armenian Convent of St. Lazarus and its Byron Memoirs*, “Hay Endanik”, 1980, № 11-12, p. 52.

¹⁸⁰ Ibid, p. 53.

¹⁸¹ See Margaret Brown, *The Byron Relics at the Armenian Monastery of S. Lazzaro Venice*, “Hay Endanik”, 1980, № 11-12, p. 53.

In 1981, “Hay Endanik” published the Armenian and Italian versions of the poem by Antonio Spadafora *The San Lazzaro Whispers* describes “the Armenian Island” where “the light does not fade and the Mechitarists welcome every visitor”.¹⁸²

One of the 1983 issues of “Hay Endanik” published quite an interesting paper by Donatella Rossi.¹⁸³ Though entitled *Byron and Religion*, the paper mostly considers the association between the poet and the monk scholars. This proves once again that when referring to the poet’s life and his works of the Italian period, both Armenian and foreign authors nearly always dwelt upon his academic collaboration with the Mechitarists, as well his works bearing an “Armenian” influence. In the introductory part of the essay, the author mentions that during his first week in Venice, at nightfall of a cloudy autumn day, that was not so suitable to make an excursion, Byron with Hobhouse had visited the Armenian convent at the Island of St. Lazarus. D. Rossi does not know the exact reasons that drove to that visit.

In fact, in his introduction to the *Armenian-English Grammar* the poet mentions that he was made curious by the Armenian community of St. Lazarus’s monastery, as were many other visitors. Thus, we can see that approximately six months after the visit, Byron started taking interest in the religious aspect. Reflecting on the poet’s religious background, Rossi mentions that in spite of his early Protestant training, Byron was not pious. Either in England, or in Italy, or elsewhere on his travels Byron seldom went to church, but he often attended church at St. Lazarus to meditate, if not to pray, and never to sneer or criticize. It must have been the warm welcome of the Mechitarists that made Byron change his opinion of the clergy and in *Manfred* create an Abbot resembling the friars. The other parts of the essay *Byron and the Armenian Fathers, Reciprocity between Byron and the Armenians, Byron and his Artistic Production in Concomitance with the Armenian Meeting* prove once again that the paper dwells on the collaboration between Byron and the Mechitarists, as well as assesses the friars’ influence on the poet. In the first part of the essay, D. Rossi mentions that the warm welcome of the Mechitarists “is not surprising for Byron, because he was used to be considered a sort of living wonder by the people he came in contact with...”¹⁸⁴ The tranquility of the island fitted the definition that the poet himself gave to it “The Blest.” At the same time, the poet could not remain indifferent to

¹⁸² Antonio Spadafora, *San Lazzaro Degli Armeni*, translated into Armenian by H. Chantayan, “Hay Endanik”, 1981, № 1-2, p. 41 (in Italian and in Armenian).

¹⁸³ See Donatella Rossi, *Byron and Religion*, “Hay Endanik”, 1983, № 3-5, pp. 25-30.

¹⁸⁴ Ibid, p. 26.

the fate of a proud and brave nation that had been won but had not lost its pride. And the poet decided to study the language of this people, the language that becomes “The Alphabet of Waterloo” for him. “It is also interesting to notice how this exchange of interest between two distant cultures, the English and the Armenian, produced a sort of reciprocity that can be considered unique in the history of St. Lazarus’s island”, writes D. Rossi in the second part of the paper¹⁸⁵. The paper also tells us that after having met the Mechitarists, Byron had rewritten a large part of his drama *Manfred* and had transformed the Abbot from a severe man into a loving and sympathetic person. D. Rossi mentions that the IV Canto of *Childe Harold* was written at St. Lazarus. She also reflects on the Armenian translators of Byron’s works, such as Gh. Alishan, H. Tumanian, H. Massehian, and others. Besides, two Armenian poets R. Vorberian and S. Shahaziz experienced the literary influence of Byron.

In 1987, the periodical published a paper by Hungarian translator and literary critic Rap Juja-Shushan.¹⁸⁶ The paper that reflected the author’s impressions and affectionate attitude to the Armenians and the Armenian culture, started with the introduction of the Armenian alphabet and a poem praising the alphabet, *Song About Letters*¹⁸⁷ in book *Seven Songs About Armenia* by Gevorg Emin.

The paper also briefly discussed Armenian-Hungarian literary links, some aspects of the Armenian culture, as well as the foundation and the activities of the Mechitarist Congregation. After having mentioned that scholars in Armenian studies come from various parts of the world to study the exclusive collection of manuscripts at the convent, the author refers to Lord Byron “who in the years of 1816-1817 lived and wrought there.” R. Juja-Shushan writes, “In fact, one can still visit Byron’s room where the great poet had toiled”.¹⁸⁸ The Library of the convent struck Rap Juja, who had earlier paid a visit to Yerevan Matenadaran. “... the collection of this tiny island is the second richest collection manuscripts. The vast room with frescoes and mosaic-designed floor housed approximately fifty thousand volumes. Throughout the centuries, the monks had collected almost all the Armenian printed books highlighting the history, religion, literature, and art of their nation. Another more precious collection comprises

¹⁸⁵ Ibid, p. 27.

¹⁸⁶ See Rap Juja-Shushan, *On the Armenian Land of Italy*, translated by Fr. Gh. F., “Hay Endanik”, 1987, № 7-8, pp. 46-49 (in Armenian).

¹⁸⁷ See Gevorg Emin, *Seven Songs About Armenia*, Yerevan, “Sovetakan Grogh” Publishers, 1983, pp. 203-303.

¹⁸⁸ Rap Juja-Shushan, *On the Armenian Land of Italy*, translated by Fr. Gh. F., “Hay Endanik”, 1987, № 7-8, p. 47 (in Armenian).

volumes of manuscripts with silver-bound Bibles, splendid miniatures, prayer books, chronicles, church items...¹⁸⁹ On the island, the Hungarian scholar learns that H. Aivazovsky was of Armenian descent. Deeply impressed, she leaves the island comparing St. Lazarus in her mind “with a lighthouse rising from the sea of ages”.¹⁹⁰

In the conclusive part of this chapter, we would like to present to the reader's attention the essay by Charles James Frank Dowsett, an English scholar in Armenian Studies, Member of the Royal Asian Society in Great Britain. His paper entitled “*The Madman Has Come Back Again!*” *Byron and Armenian* commemorates the 200th birthday anniversary of the poet. The paper that seems to present one of the most extensive research into the Armenian studies in Europe was first published in 1989 in the US *Journal of Society for Armenian Studies*¹⁹¹ which has been functioning since 1984. The paper owes its title to Harutiu Avgerian, who is believed to have said “The madman has come back again” when Lord Byron returned on the morrow of his first visit to the convent, eager to begin his announced study of the Armenian language.

According to Dowsett, although some English poets, such as Jeaffrey Chaucer (1340-1400), John Gower (1330-1408), Christopher Marlowe (1563-1593), John Milton (1608-1674), William Watson (1858-1935) and others, had some conception of Armenia, “... none immersed himself so completely, if only for a brief three or four months, in Armenian culture as Byron. Nor was any as well prepared for such an adventure”.¹⁹²

What prompted Byron to visit San Lazzaro in the first place? Anyone familiar with vaporetta timetables knows that had to take troubles to go there, therefore one was unlikely to arrive there by chance. For this reason, Dowsett believes the poet to have known something about the Armenians before visiting the island. He assumes that Byron had read the words of Castellan, available to him three years before he visited San Lazzaro.¹⁹³ Dowsett writes, “...Byron had heard tell of the Armenians, and in connection with Venice, at a much earlier and very formative stage in his development... one of the books that had a deep effect on the young Byron, by his own testimony, was Schiller's *Der Geisterseher*, translated into English under the title of *The Armenian, or the Ghost Seer*, by W.

¹⁸⁹ Ibid, p. 48.

¹⁹⁰ Ibid, p. 49.

¹⁹¹ See Charles Dowsett, “*The Madman has come back again!*” *Byron and Armenian: In Commemoration of the 200th Anniversary of Lord Byron's Birth*, “*Journal of Society for Armenian Studies (JSAS)*”, volume 4, 1988-1989, pp. 7-52.

¹⁹² Ibid, p. 7.

¹⁹³ Ibid, p. 10.

Render in London, 1800, when the poet was twelve years old”.¹⁹⁴ The scholar rightly believes Byron to have visited the Island of St. Lazarus not as an ordinary traveller for “He now had an opportunity to confront Schiller’s haunting creation with a reality that now lay within his grasp. Apart from the possible role of Schiller’s “Armenian”, there is nothing particularly strange in Byron’s interest in the Armenians...”¹⁹⁵

Ch. Dowsett later refers to the poet’s Armenian studies, his association with the Mechitarists, the literary sketches by Yu. Veselovsky, the book *Byron and the Armenians* by Kh. Dashtents, as well as adduces a number of lines from Byron’s Armenian letters and H. Avgerian’s autobiographical diary.

Obviously, the aforementioned aspects were reflected in the works of both Armenian and foreign authors, who share nearly the same analyses and beliefs. However, the Armenian-oriented scholar not only casts an innovative look at them but also tries to delve deeper. The research into the public and private archives, collections, and foundations help Ch. Dowsett discover a number of unknown facts related to the links between the poet and the Mechitarists. Thus, it turns out that a list of the Armenian characters with their approximate values in English, Latin, French and Modern Greek, drawn up by Byron and Avgerian, is in the possession of John Murray Ltd.¹⁹⁶ Byron’s contribution to the mentioned list was limited to writing the names of the Armenian characters, as dictated to him by Avgerian, in an English transcription. Ch. Dowsett believes the list to have been sent to J. Murray as a specimen of the proposed Armenian Grammar for the use of the English. Probably accompanying this list of characters was another document in Murray’s possession, for the same Grammar, outlining the history of the Armenian script. In his work, Ch. Dowsett quotes the following lines from the mentioned document written in Byron’s hand: “Veramshabuh in his reign, in the fourth century. Mesrob, or Mashtotz, a learned Armenian, invented the Armenian alphabet consisting of 36 letters. Before that period the nation used the Syriac, Persian or Greek character. Mesrob invented the Characters from *Ayp* to *Kh*. In the 12th century the two remaining character(s) O and F (O-Ֆ). ...The Armenians call themselves the Haykh nation from the first king of this country so called”.¹⁹⁷ It is worth mentioning, that before Dowsett nobody had mentioned those two documents. We know Byron to have sent a letter to J. Murray on January 2, 1817, where the poet writes that he was sending him “...

¹⁹⁴ Ibid, p. 11.

¹⁹⁵ Ibid, p. 12.

¹⁹⁶ Ibid, p. 17.

¹⁹⁷ Ibid.

some sheets of a grammar, English and Armenian, for the use of the Armenians, of which I promoted, and indeed induced, the publication".¹⁹⁸ It is interesting to note that "John Murray Ltd. still preserve these sheets in their archives, page 17 bearing an inscription in Byron's hand: "This Grammar is for the use of the *Armenians* to acquire English and not for our Nation".¹⁹⁹ Ch. Dowsett then proceeds to Avgerian and Byron collaboration on compiling Grammar handbooks, Byron's Armenian studies, the poet's preface to Armenian-English Grammar, his translations from the Armenian, as well as quotes Byron's "Armenian" letters.

The author also mentions Byron's English translation of the Armenian poem *The Byzantine Summer-House* by Ghoukas Inchichian²⁰⁰ and compares the translation with the original poem.

In the final part of his work, the scholar dares not make any sweeping pronouncements and writes, "I would like to ask the Armenians how many universally recognized geniuses have traced as much as one Mesropian character. *Khent* (Madman - A. B.), indeed!"²⁰¹

Thus, Lord Byron, one of the most eminent poets of England, discovered Armenia, in the Convent of St. Lazarus, grew fond of it, studied the Armenian language and history, as well as collaborated with the Mechitarists. It is also worthwhile mentioning, that both Armenian and foreign scholars, writers, critics and reporters reflected the association between the poet and the friars in their work.

¹⁹⁸ Th. Moore, *The Life, Letters and Journals of Lord Byron*, John Murray, London, 1908, p. 336.

¹⁹⁹ Charles Dowsett, "The Madman has come back again!" *Byron and Armenian: In Commemoration of the 200th Anniversary of Lord Byron's Birth*, "Journal of Society for Armenian Studies (JSAS)", volume 4, 1988-1989, p. 24.

²⁰⁰ See Ghoukas Inchichian, *The Byzantine Summer-House*, Venice, St. Lazarus, 1794 (in Armenian).

²⁰¹ Charles Dowsett, "The Madman has come back again!" *Byron and Armenian: In Commemoration of the 200th Anniversary of Lord Byron's Birth*, "Journal of Society for Armenian Studies (JSAS)", volume 4, 1988-1989, p. 47.

CHAPTER TWO

BYRON'S "ARMENIAN" LETTERS AND ARMENIAN STUDIES IN EUROPE IN THE 18th-19th CENTURIES

"What forced the European scholars to penetrate into the recesses of the ancient Armenian culture and risk exploring the Armenian ruins consigned to oblivion? What made them enthusiastic about studying the Armenian language?"

.....
... the origins of the Armenian nation border on those of the whole mankind, and the further history development of the Armenian nation merges into the history of almost all the nations."

M. Nalbandyan²⁰²

The letters, journals, and various notes of a great writer are valuable historical documents. They may be considered literary artistic confessions that speak much of the personality and particularly the creative methods, ideas and original style of a writer.

The letters of romantics, unlike the epistolary legacy of previous epochs that were written not only for the addressee but were destined for publication, are deprived of such motives. The letters in most cases are improvident impulses and truthful testimonies. The free and natural genre of letters allowed the expression of that which more often was necessary to hide in the profundity of work of art. In spite of this, the letters of romantics, even those not meant for publication, are of great value in reflecting literary and social life.

²⁰² M. Nalbandyan, *Complete Collection of Works*, in six volumes, vol. III, Yerevan, The Publishing House of the Armenian SSR Academy of Sciences, 1982, pp. 257-258 (in Armenian). The quotation is retrieved from the Armenian translation of M. Nalbandyan's graduation paper *On Armenian studies in Europe and some aspects of the scientific function of the Armenian Literature*. The author presented this paper at the Department of Oriental Languages of Petersburg University in 1860, when doing his degree in Oriental languages. The aforementioned volume comprises the Russian original of the mentioned essay (pp. 245-253), whereas the manuscript is housed in the library of St. Petersburg University.

George Gordon Noel Byron, one of the most remarkable figures of the 19th century, left a valuable legacy of this kind. In 1830, six years after Byron's death, Thomas Moore published the collections of his letters and journals²⁰³, which although not complete, left a deep trace in European literature, enriching the imagination of the contemporaries about the poet's personality and creative ideas.

Byron's long "voluntary exile" was the reason for writing letters. "I am not a cautious letter-writer and generally say what comes uppermost at the moment"²⁰⁴, – Byron wrote in a letter, probably addressed to Mary Shelley²⁰⁵.

Byron's style at first sight is simple, common, but probably not colloquial. Byron wrote quickly, rarely crossing out separate words. The expressions in the letters, as a rule are distinct, true and impressive. The author escaped the *beautiful style*, though quotations, and references are often met in his letters. His favourite writers were Scott and Shakespeare, Sheridan²⁰⁶ and Goldsmith²⁰⁷ and the playwrights (not even well-known) of the 18th century. Nowhere is his irresistible eagerness for exploring the minds and emotions of his friends and acquaintances so obvious, as in his letters.

His letters tell us about his literary intentions and daring. We learn much from the pages of his letters that are connected with the works of *Childe Harold's Pilgrimage* (1812-1818), *Don Juan* (1819-1824), *Cain* (1821), *The Age of Bronze* (1821), etc. They are full of poetry and the hero of this poetry is Byron himself, a man, who lived his life like one of his rebellious and impudent heroes.

When reading Byron's letters and journals, we can follow his social, political, aesthetic, philosophical and literary views on various issues of art, poetic ideas and principles. The reader can learn genuine facts not only about the literature, but also the social, literary, and political life of Western Europe in the first half of the 19th century. In this respect, in Byron's letters and journals both historical and literary virtues of his work are amazingly synthesized.

²⁰³ Th. Moore, *Letters, and Journals of Lord Byron: with Notices of His Life*, London, 1830.

²⁰⁴ *Byron's Letters and Journals*, v. 1: *In My Hot Youth*, edited by Leslie Marchand, Cambridge, 1974, *Introduction*, p. XVIII.

²⁰⁵ Shelley, Mary (1797-1851), the wife of the famous English poet P. B. Shelley (1792-1822), the daughter of the philosopher and novelist William Godwin (1756-1836). She wrote *Frankenstein, or the Modern Prometheus* (1816-1817), a novel appreciated by Byron as a striking literary production for a girl of nineteen, as well as the novels *Valperga* (1823), *The Last Man* (1826), etc.

²⁰⁶ Sheridan, Richard (1751-1816), famous Irish playwright and politician.

²⁰⁷ Goldsmith, Oliver (1728-1774), English writer, the representative of English sentimentalism of the 18th century.

§ 2.1 Byron's "Armenian" Letters

Byron's rich epistolary legacy serves as a clue to the innermost mystery of his poetic works. In this respect, Byron's letters tend to mirror both the poet's personality and his expressive views on his own poetry. World literature is reminiscent of very few testimonies of such interaction between a poet's work and life.

The most attractive features of the mentioned letters and diaries include the brightness and the spontaneity of the poet's emotions and ideas that reveal the poet more accurately than any of the records left by his contemporaries. The letters are written by a true poet, who tries to clarify the meaning of being, of the human soul and history by meditating about himself and his period. In this respect, they are very valuable.

The pages referring to Armenians and the Armenian culture occupy a special place in his letters. We feel his warm attitude and affection towards the Armenians and their rich culture. There are fourteen letters referring to the Armenian culture, history, and the language. They are addressed to Thomas Moore and John Murray and are dated from 1816-1821. These letters are invaluable; the profound and the diverse nature of Byron's studies is really amazing.

While living in Venice from 1816 to 1818, Byron gave a vivid and detailed depiction of Venetian life in his letters, where he also included the Mechitarists of Venice, their research and educational activities.

Byron's association with the prominent figures of the Armenian culture enriched the history with rare data and rich material on the activities of the Mechitarists. On the other hand, the letters are eloquent testimony of the great role he played in introducing the Armenian culture and literature to foreigners.

Through our investigations we come to the conclusion that due to Byron's letters, the English speaking reader is for the first time introduced to the great Armenian Studies Centre, the Mechitarists, who at the beginning of the 18th century enjoyed great fame and reputation in Europe. Through his letters, one obtains much information about such prominent Armenian figures as H. Avgerian, Agonts Gouver²⁰⁸, Sargis Teodorian²⁰⁹, Sukias Somalian²¹⁰, etc.

²⁰⁸ Agonts, Stepannos Gouver (1740-1824), archbishop. He was born in Transylvania and is the author of a number of works on religion and ethics. In his works, Agonts Gouver supported Copernicus' heliocentric theories of planetary motion. Agonts Gouver became the Abbot of the Mechitarist Congregation in 1799.

²⁰⁹ Teodorian, Sargis (1783-1877), outstanding Armenian church figure.

On the 4th of December in 1816, in a letter addressed to Murray, Byron informs him about his Armenian studies and about that exceptionally valuable information which he received through Armenian literature, as well as about the ways and traditions of its people. Byron admired the erudition of the Armenian monastic scholars, and the great educational work they did for their people. "... I have begun, and am proceeding in, a study of the Armenian language, which I acquire, as well as I can, at the Armenian convent, where I go every day to take lessons of a learned friar (Byron refers to H. Avgerian - A. B.), and have gained some singular and not useless information with regard to the literature and customs of that oriental people. They have an establishment here – a church and convent of ninety monks, very learned and accomplished men, some of them. They have also a press, and make great efforts for the enlightening of their nation"²¹¹, Byron writes in this letter.

Under difficult circumstances, the poet lived in an unexpected circle of meetings and closeness, which awarded him new impressions and feelings. Under those conditions, he could seek and find spheres meeting his interest. In a letter to Th. Moore dated the 5th of December 1816, the poet writes: "By way of divertissement, I am studying daily, at an Armenian monastery, the Armenian language. I found that my mind wanted something craggy to break upon; and this – as the most difficult thing I could discover here for an amusement – I have chosen, to torture me into attention"²¹². When reading Byron's letters, one can feel the poet's reverence for the Armenian language to which the poet refers "It is a rich language, however, and would amply repay any one the trouble of learning it."²¹³

H. Avgerian provided Byron with various valuable sources about the Armenian literature and translation. The translations, mostly done from Greek, Persian, Syriac and Latin, were one of the main nourishing sources of the Armenian literature and fostered its development. Many literary monuments, which are worth being studied within the framework of the world culture, have been preserved owing to the existence of the Armenian translations. Byron speaks of them in the aforementioned letter where he mentions, that "there are some very curious MSS. in the monastery, as well as books; translations also from Greek

²¹⁰ Somalian, Sukias (1776-1846), Armenian linguist, lexicographer, and translator. He was born in Constantinople. In 1804, in Venice he was ordained a priest. With missionary aim he was sent to Constantinople in 1808 and to Madras in 1817. He returned to Venice in 1820. Sukias Somalian became the Abbot of the Mechitarist Congregation in 1824.

²¹¹ Th. Moore, *The Life, Letters and Journals of Lord Byron*, London, John Murray, 1908, p. 333.

²¹² *Ibid.*, p. 329.

²¹³ *Ibid.*

originals, now lost, and from Persian and Syriac, etc.; besides works of their own people”²¹⁴.

In the short lines of his letters, one feels his warm attitude and reverence for the Armenian monk-scholars. Besides, his letters reflect specific details outlining the personality of the friars through the poet’s perspicacity.

In a letter addressed to John Murray, dated December 27, 1816, the poet writes: “The superior of the friars is a bishop, and a fine old fellow, with the beard of a meteor. Father Pascal is also a learned and pious soul”²¹⁵. Here the question refers to Abbot Agonts Gouver and H. Avgerian. Byron used to call the latter “Father Pascal”. It is worthwhile mentioning that it was due to Agonts Gouver’s efforts, when in his time Napoleon Bonaparte was threatening to demolish the Mechitarists, the Mechitarist Convent was granted the right to remain inviolable. Agonts Gouver, who enjoyed great fame both as a scholar and a clergyman, could present the Mechitarist Convent as an Academic establishment. Napoleon Bonaparte admitted this exceptional case and issued an imperial decree to have the monastery of St. Lazarus designated inviolable. Since then, in the official documentation and in academic affairs, the Mechitarist Convent had been referred to as either an **Academic Institution**, or **The Scientific Academy of the Armenian Studies**.²¹⁶

In 1815, during the negotiations with the government of Austria, the Abbot was able to significantly expand the territory of the Mechitarist Congregation by the edict of the municipality of Venice. The larger territory allowed the convent an opportunity to have a library, a museum and a cemetery built in the vicinity of the church and the printing house.

As Agonts Gouver enjoyed great reputation in Europe, the Italian, French, German and Austrian courts rewarded him for his efforts. Both Armenian and foreign scholars and prominent people used to visit the Island of St. Lazarus to pay him their respects. Stepannos Agonts Gouver made a major contribution to the Academy of the convent. It was during Gouver’s period that a group of friar scholars did research into ecclesiastical, historical, theological, geographical and linguistic studies. Also, in the same period G. Avetikyan²¹⁷, H. Avgerian, M.

²¹⁴ Ibid.

²¹⁵ Ibid, p. 335.

²¹⁶ See *St. Lazarus, The Mechitarist Monastery*, Venice, St. Lazarus, 1966, p. 86 (in Armenian).

²¹⁷ Avetikyan, Gabriel (1750-1827), Armenian linguist, lexicographer, philologist, and theology scholar, member of the Mechitarist Congregation. In 1786, G. Avetikyan was ordained as a priest and in 1799 was appointed to the curate of the parish. He was a good expert in Old Armenian, also had a good command of Greek, Latin, Italian and other languages. G. Avetikyan is the author of a number of linguistic works.

NAPOLÉONE.

Per la grazia di Dio e per le Costituzioni,
Imperatore de' Francesi, Re d'Italia,
Protettore della Confederazione del Reno
e Mediatore della Confederazione Svizzera,

Abbiamo decretato e decretiamo quanto segue:

Art. I.

I Monaci Armeni dell'Isola di S. Lazzaro di Venezia sono conservati nell'attuale loro stato, finchè sia da Noi altrimenti disposto.

II.

I Ministri delle Finanze e pel Culto sono incaricati dell'esecuzione del presente Decreto che sarà pubblicato ed inserito nel *Bullettino delle Leggi*.

Dato dal Nostro Palazzo Imperiale di S. Cloud questo dì 17 agosto 1810.

NAPOLÉONE.

Per l'Imperatore e Re;
Il Ministro Segretario di Stato,
A. ALDINI.

MILANO, dalla Stamperia Reale, prezzo 8 cent.

Նապոլեոնի հրովարտակը Մխիթարյան վանքը հայկական
հետազոտությունների ակադեմիա հռչակելու մասին
Napoleon Bonaparte's decree in which he named the Mechitarist
Convent as a Scientific Academy of Armenian Studies

Chamchyan²¹⁸, Gh. Inchichian published a number of studies on literature.

Besides other activities, Agonts Gouver saw to the publication of *Rhetoric*, *Geography*, *Introduction to the Old Testament*, *Introduction to the New Testament*, and other works. One can firmly state that it was due to Agonts Gouver's restless activities, versatile diplomatic politics, a good command of knowledge, skilful etiquette and rhetoric, that it had been possible to establish close contacts with the kings and emperors of various countries and to prove that the Mechitarist Convent was a united family of monk-scholars, an academic centre for the development of the national culture, whose main purpose was to collect and save the Armenian manuscripts, publish the works by Armenian chroniclers, historians and bards, as well as preach enlightenment among the Armenian nation. Thus, Byron had appeared on the Island of St. Lazarus, within the walls of the solid cultural institution, guided by his "fine old fellow, with the beard of a meteor".

Although Byron's letters are short, their careful study reveals that the Mechitarists were also involved in the education and upbringing of Armenian youth. In his letter to John Murray, dated June 8, 1817, Byron writes: "The present letter will be delivered to you by two Armenian friars, on their way, by England, to Madras. ... If you can be of any use to them, either amongst your naval or East Indian acquaintances, I hope you will so far oblige me... Their names are Father Sukias Somalian and Father Sargis Teodorosian²¹⁹. They speak Italian, and probably French, a little English. Repeating earnestly my recommendatory request, believe me very truly, yours, BYRON. Perhaps you can help them to their passage, or give or get them letters for India"²²⁰.

Investigations reveal the motives and the period of S. Somalian and S. Teodorosian's visit to India. The motives themselves already witness the fact that the Mechitarists, the founders of the Armenian literary Renaissance, have always been concerned with the education of the Armenian youth. It was due to their infinite devotion and zealous efforts that they established schools that educated

²¹⁸ Chamchyan, Michael (1738-1823), Armenian historian, linguist, theology scholar, teacher. He joined the Mechitarist Congregation in 1762. He had a command of old and modern languages Greek, Latin, Italian, French, German, Hebrew, Sanskrit, Syriac, Persian, Turkish, etc.) His works include *The Armenian Language Grammar* (1799), *Psalm Interpretation* (in 10 volumes, 1815-1823), etc.

²¹⁹ Referring to a prominent ecclesiastical statesman S. Teodorosian. In 1836, he assumed the position of the headmaster of Raphaelian College. Since 1838, he had been in charge of Mouradyan College.

²²⁰ Th. Moore, *The Life, Letters and Journals of Lord Byron*, London, John Murray, 1908, p. 358.

the Armenian colonies for many years. Rich Indians of Armenian descent Edward Raphael Gharamian (1730-1795) and Samuel Mkrtich Mouradyan (1760-1815) of Madras bequeathed to the Mechitarist Convent a significant sum of money for educational purposes. S. Somalian and S. Teodorian, who had waged negotiations with the sons of the testators to obtain the testament, left St. Lazarus for Madras with certified papers²²¹, authorized not only with the signature of all the priests of St. Lazarus but also with Byron's letter of recommendation addressed to John Murray.

S. Somalian, who Byron refers to in his letter, after having been elected the abbot, purchased many Armenian manuscripts, housed in the Monastery. The monks compared the manuscripts in translation with the originals and published them with historic interpretations, necessary notes, and preface. More than fifty manuscripts were published owing to S. Somalian's efforts. He was the first to have introduced the Armenian literature to the Europeans. Being not only a skilful philologist, but also a translator and a lexicographer, he is famous for his monographs *A Picture of the Armenian Education* (1820), and *A Bibliographical List of our Ancestors' Translations* (1825) that he had published in Italian. He compiled *English-Armenian-Turkish*, *Armenian-English-Turkish* and *Turkish-English-Armenian* dictionaries in three volumes, as well as *Armenian-English*, *English-Armenian* dictionaries.²²² In S. Somalian's time, foreign language studies were commenced at St. Lazarus. One of his outstanding achievements was the opening of the Raphaelian and Mouradyan colleges in memory of the benefactors from Madras.

Byron's letter about the Armenian monks addressed to J. Murray was dated June 8, 1817. While studying how E. Gharamian and S. Mouradyan had obtained the wills, we find out that the two Armenian monks left St. Lazarus for India on the 16th of January 1817.²²³ This fact allows us to come to the conclusion that

²²¹ See: *Samuel Mouradyan, the Great National benefactor*, "Bazmavep", 1936, № 8-12, p. 181 (in Armenian).

²²² See S. Somalian, *Concise English-Armenian Dictionary*, vol. I, Venice, 1835; *Concise Armenian-English Dictionary*, vol. II, Venice, 1835; *Concise English-Armenian-Turkish Dictionary*, vol. I, Venice, 1843; *Concise Armenian-English-Turkish Dictionary*, vol. II, Venice, 1843; *Concise Turkish-English-Armenian Dictionary*, vol. III, Venice, 1843.

²²³ It should be noted that S. Somalian and S. Teodorian's mission ended unsuccessfully. Later S. Teodorian departed from Italy to India and after a great number of troubles, adventures and difficulties he succeeded in getting E. Gharamian and S. Mouradian's donation-will, owing to which the Mouradyan (in 1834, in Padua), and the Raphaelian (in 1836, in Venice) schools opened. You can read about it in detail in *The Benefactors of the Mourad-Raphaelian Schools and their Wills*, "Bazmavep", 1936, № 8-12, pp. 167-196 (in Armenian); - V. Zardaryan, *Diary (1512-1933)*, Cairo, 1934, vol. III, p. 111-115 (in Armenian).

Byron's letter in all probability was dated January 8, 1817, but to all appearance, in the first edition of Byron's letters and journals, Th. Moore by misunderstanding marked the 8th of June 1817. This lapse was afterwards repeated in other editions.

As we have already mentioned, the Mechitarists introduced the Latin Translation of *Chronicle* by Eusebius of Caesarea to the European readership. In Byron's letter to J. Murray, dated January 27, 1818, there is an interesting remark about the Latin translation of Eusebius' *Chronicle*. "Inasmuch as it has pleased the translators of the long-lost and lately-found portions of the text of Eusebius to put forth the enclosed prospectus, of which I send six copies, you are hereby implored to obtain subscribers in the two Universities²²⁴, and among the learned, and the unlearned who would unlearn their ignorance. – This *they* (the Convent) request, *I* request, and do *you* request"²²⁵.

The Greek original of the *Chronicle* by Eusebius was lost and only separate extracts survived in the works of Greek historiographers. Hieronym²²⁶ translated into Latin some passages of the *Chronicle*, adding various historical information from the works of contemporary authors. His work, though, did not receive much feedback from the European scholars; Hieronym, himself confessed in the book's foreword that he had not only translated Eusebius' work, but also made some additions of his own, which, naturally, lessened the historical value of his work.

Whereas, the preserved Old Armenian translation (5th century), which was discovered by Georg Dpir²²⁷ only at the end of the 18th century, is impeccable and closer to the original. Mkrtich Avgerian translated the Old Armenian version of the *Chronicle* into Latin and published it in Venice, in 1818, together with an Old Armenian version, commentaries and preserved extracts of the Greek original. At that very time, a monk-scholar from Constantinople and a member of the Mechitarist Congregation Hovhannes Zohrabian (1756-1829), "wishing to adopt the glory of the first publication of this outstanding work"²²⁸, assisted by the head of Milan Ambrosian Library Angelo Mai (1782-1854), published in Milan

²²⁴ Making a reference to the Universities of Cambridge and Oxford.

²²⁵ Th. Moore, *The Life, Letters and Journals of Lord Byron*, London, John Murray, 1908, p. 372.

²²⁶ Hieronym or Jerome (about 340-420), Latin church scholar and translator.

²²⁷ Georg Dpir Palatatsci (Ter-Hovhannissian, 1737-1812), Armenian linguist, and lexicographer. He is well known for his *Persian Dictionary*, published in Constantinople, in 1826.

²²⁸ K. Patkanian, *Saint-Martin - Scholar in Armenian Studies: His Biography and Work*, "Pordz" ("Attempt", an Armenian monthly review on national and literary issues, published 1876-1881, in Tiflis), 1881, № V-VI, p. 7 (in Armenian).

the Latin translation of the *Chronicle* without the Armenian version. In the preface to his work, M. Avgerian accused H. Zohrabian of publishing the manuscript and breaching the copyright of the Mechitarist Congregation.²²⁹ Because of his indecent act, H. Zohrabian was forced to leave the congregation and settle down in Paris.

Our investigations lead to conclusion that the Latin translation of Eusebius' work mentioned in Byron's letter, must have been done by M. Avgerian. John Murray, probably had sent no list of subscribers to the translation of the Armenian Eusebius, because we learn from Byron's letter to him dated April 11, 1818, the following: "Why have you not sent me an answer, and list of subscribers to the translation of the Armenian *Eusebius*? of which I sent you printed copies of the prospectus (in French) two moons ago? Have you had the letter? – I shall send you another: – you must not neglect my Armenians"²³⁰.

Even this minor reference to the Armenians speaks of Byron's reverence for the Mechitarists and witnesses the fact that in the period spent in Venice Byron showed interest in their academic work and made every effort to assist "his Armenians".

§ 2.2 The Development of Armenian Studies in Europe (on the material of Byron's letters)

Byron's letters provide us with some information on the development of separate stages in the history of Armenian Studies in the 18th-19th centuries in Western Europe (especially in England and France). Thus, in a letter addressed to John Murray, dated January 2, 1817, Byron mentions that "many years ago, the two Whistons"²³¹ published in England an original text of a History of Armenia, with their own Latin translation"²³².

In 1695, after the Armenian chronicler and publisher Ghoukas Vanandetsi had published *The History of Armenia* by Movses Khorenatsi, in Amsterdam, the

²²⁹ See G. Schrupf, *Studies of the Armenian Language and Chronology in the West (XIV-XIX centuries)*, translated and supplemented by G. Zarbhanalian, Venice, The Mechitarists' Publishing House, 1895, p. 115 (in Armenian).

²³⁰ Th. Moore, *The Life, Letters and Journals of Lord Byron*, London, John Murray, 1908, p. 377-378.

²³¹ The father of George and William Whistons, William Whiston was tutoring the sons of Grigor Aghapirian, a rich Armenian living in India. William Whiston learned Armenian in India and after returning to London taught the language to his sons. Afterwards, the Whiston brothers broadened their knowledge of Armenian in self-training, translated into Latin and published *The History of Armenia* by Movses Khorenatsi and *Ashkharhatsouyts (Geography)* by Anania Shirakatsi.

²³² Th. Moore, *The Life, Letters and Journals of Lord Byron*, London, John Murray, 1908, p. 336.

European orientalists showed much more interest in the Armenian nation and its history. “By that time, – writes the well-known historian Leo, – the Armenian nation had been presented to a European either as a religious community, which had its theological peculiarities, or as a skilful and smart and at the same time, ignorant merchant, whom people did not trust. Khorenatsi’s rebirth in Amsterdam proved to the West that the Armenians are an old and historical nation, who had played a great role in the political life of the East, together with Assyria, Persia, Rome and Byzantium”²³³. This fact made European scholars interested in the Armenian Studies and they started studying *The History of Armenia* by the founder of Armenian historiography. Thus, the work by Khorenatsi became the source of linguistic and historic studies for the German scholar Schröder (1680-1756). Also, the French scholar in Armenian Studies La Croze (1661-1739) and brother Whistons entered into correspondence. In spite of La Croze’s misconception about Khorenatsi (La Croze believed Khorenatsi to have lived and created in the 9-10th centuries), Whiston brothers, as it was mentioned in Byron’s letter, translated into Latin *The History of Armenia*, as well as *Ashkharhatsuyts (Geography)* by Anania Shirakatsi. All the mentioned works were published along with their Armenian originals, in 1736, in London by the publisher Carolos Ackers. The translation of the *History* by Khorenatsi, believed to have been the first translation of Armenian historical work in Europe, arrested the attention of the orientalists in Europe and directed the European philological thought towards hitherto little known Armenian culture, history and literature.

We have already mentioned that it was due to Khorenatsi that Armenians were referred to in Edward Gibbon’s greatest work²³⁴, written at the end of the 18th century. This work, which occupied its worthy place in Byron’s personal library with its vivid account and with the quality of the sources, is the best historical work of the second half of the 18th century and has been translated into almost all the European languages.

Being an avid reader of the books by famous orientalist travellers housed in his private library, Byron very often entered into polemics with the authors in the first and second cantos of *Childe Harold’s Pilgrimage*, as well as in the notes to the *Oriental poems*. The poet’s interest in such literature did not fade during his life. Byron could afford the chance to obtain information on oriental countries

²³³ Leo, *Collected Works*, in ten volumes, vol. 3, book 1, Yerevan, “Hayastan” Publishing House, 1969, p. 466 (in Armenian).

²³⁴ See Ed. Gibbon, *The History of the Decline and Fall of the Roman Empire*, in eight volumes, London, 1838 (see, for instance, vol. I, pp. 348, 474, 475, 486, etc.).

from the contemporary reviews²³⁵ that provided the reader with journey accounts, literary and art theories, samples of Eastern poetry and prose, etc. On January 21, 1808, in his letter to the writer Robert Dallas (1754-1824), a distant relative of the poet, Byron writes, “As to my reading, I believe I may aver without hyperbole, it has been tolerably extensive in the historical department, so that few nations exist or have existed with whose records I am not in some degree acquainted from Herodotus down to Gibbon”.²³⁶ Those lines witness Byron having been familiar with the Armenian history at least since 1807, the year when the aforementioned work by Gibbon was published. The description of Byzantium in Gibbon’s book attracted the attention of Byron’s countrymen to the East, and for the poet himself, the book remained a unique source of his meditation and polemics for many years. In 1823, before leaving Italy for Greece, Byron took Gibbon’s book with him.

Byron’s “Armenian” letters also speak of the interest foreign scholars took in the Armenian language. Thus, the reader learns from a letter dated December 5, 1816, that “four years ago the French instituted an Armenian professorship. Twenty pupils presented themselves on Monday morning, full of noble ardour, ingenuous youth, and impregnable industry. They preserved, with a courage, worthy of the nation and of universal conquest, till Thursday; when fifteen of the twenty succumbed to the six-and-twentieth letter of the alphabet”²³⁷. Here the poet refers to the decree issued by Napoleon Bonaparte on February 15, 1811, to have Department of the Armenian Language established at High School of Oriental Living Languages (École Spéciale des Langues Orientales Vivantes), in Paris. Three years after the establishment of the school, in 1798, the Armenian Language Department was opened along with those of Persian, Arabic and Turkish Languages. Armenian linguist Hakob Shahan-Jrpetian²³⁸, who had recently arrived in France, headed the department.

²³⁵ See *Asiatic Research for Inquiring into the History and Antiquities, the Arts, Sciences and Literature of Asia*, 10 vols., L., 1806-1809. – *Oriental Collections, Containing Original Essays and Dissertations etc., Illustrating the History and Antiquities, the Arts, Sciences and Literature of Asia*, 3 vols., L., 1797-1799. – *The Asiatic Annual Register*, L., 1799-1811.

²³⁶ *The Letters of George Gordon, 6th Lord Byron*, selected by R. G. Howarth, with an Introduction by André Maurois, London-Toronto-New York, 1933, p. 10.

²³⁷ Th. Moore, *The Life, Letters and Journals of Lord Byron*, London, John Murray, 1908, p. 329.

²³⁸ Shahan-Jrpetian, Hakob (Jrpet, 1772-1837), Armenian linguist. In 1798, he settled down in Paris making a personal acquaintance of Napoleon Bonaparte. In 1826, the prelate of the Armenian diocese in Tiflis (in 1843 the Catholicos of all Armenians) Archbishop Nerses Ashtaraketsi invited Shahan-Jrpetian to Tiflis to teach French at Nersissian seminary. For more information on the life and work of Shahan-Jrpetian, consult the book by A. Yeritsiants *75-year History of Nersissian Seminary in Tiflis*, volume I (1824-1850), Tiflis, Y. Martirosiants Publishing House, 1898, pp. 134-150 (in Armenian).

In 1801, Shahan-Jrpetian resigned from his post of an Armenian teacher, at High School of Oriental Living Languages because his insufficient knowledge in French and French literature did not allow him to meet the requirements of his students and to make the Armenian language comprehensible to them. Shahan-Jrpetian did not feel discouraged, though, and “proceeded with studying French with alacrity and efforts characteristic of his nation.”²³⁹ In 1886, he published his first work in French *Curious Research into the Ancient History of Asia*. The work was later published in Russian.²⁴⁰ In spite of the fact that the work lacked any historical value “and contained some insignificant and irrelevant writing”²⁴¹, it convinced the author of the progress he had made in studying French and his ability of resuming Armenian Language teaching. Over the years following the publication of his work, Shahan-Jrpetian went on with his studies of French and in 1811, he assumed the post of the head of the Armenian Language Department.

In 1815, in one of his letters, Shahan-Jrpetian writes, “Our school was established for both the Armenians, and the French, as well as other nations, because many of them had come from foreign countries. Also, many well-known people, scholars at the age of forty or over had come here to study our language, one of the oldest among the parent and holy languages. The scholars wonder about the archaeology, the roots of the primary language, ancient history and people, considering our language to be either an unexplored ore or an uncouth gem”.²⁴² Thus, the Armenian Language Department was founded to serve the needs of not only the French, but other nationalities as well. Among the various learners of the school, there were even middle-aged scholars who had come to study one of the most ancient languages in the world.

In a letter, dated January 2, 1817, Byron mentions a few scholars who were very enthusiastic about studying Armenian. The scholars were inextricably in-

²³⁹ G. Schrupf, *Studies of the Armenian Language and Chronology in the West (XIV-XIX centuries)*, translated and supplemented by G. Zarbhanalian, Venice, The Mechitarists' Publishing House, 1895, p. 109 (in Armenian).

²⁴⁰ See J. Chahan de Cirbied, *Recherches curieuses sur l'Histoire ancienne de l'Asie*, Paris, 1806. - H. Shahan-Jrpet, *Curious Research into the Ancient History of Asia*, translated by A. Khudobashev, Petersburg, 1816 (in Russian).

²⁴¹ G. Schrupf, *Studies of the Armenian Language and Chronology in the West (XIV-XIX centuries)*, translated and supplemented by G. Zarbhanalian, Venice, The Mechitarists' Publishing House, 1895, p. 109 (in Armenian).

²⁴² A. H. Ayvazian, *A Series of Armenian Biographers*, Constantinople, 1893, p. 37 (in Armenian). Also, see *Shahan Jrpet*, “Banasser” (“Philologist”, an Armenian periodical collection. Published 1851-1852, 1859 (only one issue), in Constantinople), vol. I, 1851, pp. 212-213. - A. H. Ayvazian, *Hakob Shahan-Jrpetian*, “Arzagank” (“Echo”, an Armenian literary, political weekly. Published 1882-1898, in Tiflis), 1892, November 11, № 131 (in Armenian).

volved with Shahan-Jrpetian as he was the only scholar in Armenian Studies in France at that time. It was due to the efforts of Shahan-Jrpetian that the Armenian language was included into the syllabus of High School of Oriental Living Languages. “Jrpet was not only the first Armenian teacher in France but also the founder of the Armenian philology in France”, writes Arshak Chopanyan.²⁴³ In 1812, Jrpet had two excerpts published from *the Chronicle* (the work has often been published as *History*) by Mathews Urhayetsi (circa the second half of the XI century). The excerpts, together with explanatory notes and a preface were published in French and Armenian and dwelt on the first crusade. Jrpet has also a number of works on Armenian studies that were often criticized by his contemporaries. Thus, the Armenian philologist, member of the Society for Asian Studies in Paris, Hovhannes Zohrabian in 1823, in “Journal Asiatique” criticized *The Armenian Language Grammar* published by Jrpet.²⁴⁴ It is worth mentioning, however, that irrespective of the controversial views of his works and their true scientific value, Jrpet was well versed in the Ancient Armenian History and Literature and made every effort to foster the development of the Armenian Studies in Europe. By organizing Armenian language courses in Paris, he succeeded in training a few prominent scholars in Armenian studies. It would be a great honor to any scholar to have tutored a gifted and educated pupil like Saint-Martin.²⁴⁵ One should also acknowledge the fact that his *The Armenian Language Grammar* was the first and unprecedented handbook on Armenian Language Studies in France. We believe Jrpet’s works to have been criticized for political reasons, as well. Either someone might have wanted to assume his position at High School, or the French trying to observe the statute of High School of Oriental Living Languages, might have preferred having a Frenchman in the position of the head of the Armenian Language Department.

In 1811, Shahan Jrpet was able to gather pupils. He began his teaching with twenty pupils, but only five of them could finish their study. As our research shows, two of the school graduates, Saint-Martin and Bellaud²⁴⁶, later became

²⁴³ Ch. [A. Chopanyan], *Shahan Jrpet*, “Anahit” (an Armenian literary, philological and social review; published 1898-1911, 1920-1940, 1946-1949, in Paris), 1904, № 1, p. 8 (in Armenian).

²⁴⁴ See Zohrab, *Lettre au sujet de la nouvelle grammaire arménienne de M. Cirkied*, “Journal Asiatique”, 1823, tome II, pp. 297-312; - *Réponse de M. Zohrab, docteur arménien à une brochure publiée par M. Girbied*, 1823, tome III, pp. 169-190.

²⁴⁵ Saint-Martin, Antoine Jean (1791-1832), a French Orientalist. He had a good command of Arabic, Persian, Armenian, Assyrian, Georgian, and Turkish languages. He had been heading the Oriental department of the French Academy since 1820.

²⁴⁶ Bellaud, M., French scholar in Armenian studies. He was later ordained a priest. Only his *Essay of the Armenian language* (in French, 1812) is known up to day. (We consulted many sources but failed to find on M. Bellaud.)

well-known scholars in Armenian studies leaving legacy that played a great role in the history of the development of Armenian Studies not only in France, but in whole Europe. Byron, actually, referred to them, when praising the Mechitarists in his letter to J. Murray on January 2, 1817, and mentioning that “They are, besides, a much respected and learned community, and the study of their language was taken up with great ardour by some literary Frenchmen in Buonaparte’s time”.²⁴⁷

Against this “much respected and learned community” stood out Saint-Martin, called “God of Oriental studies”,²⁴⁸ by the outstanding scholar in Chinese studies, Jean-Pierre-Abel Remusat²⁴⁹ (1788-1832). By the age of 21, Saint-Martin had already completed his main research into the Armenian Studies *Insights into the Armenian History and Geography*.²⁵⁰ The Royal Publishing House published this vast two-volume work comprising about one thousand pages in 1818 and in 1819, in Paris. Having aroused the academic interest of scholars, the work also received positive feedback from orientalists and even attracted wide press coverage. Hence, the French “Journal of Scientists” (“Journal des savants”) welcomed the publication of the book and praised its author. According to Saint-Martin’s biographer and disciple, M. Brosset,²⁵¹ it was this work that “ensured the complete glory and power of the world literature”.²⁵² The work, indeed, is a masterpiece, though it is the first scientific endeavour of the scholar. Its skilful narration, deep analyses, accurate observations give the impression of the author as a mature scholar and not a young researcher. For this reason, *Insights* by Saint-Martin won the overall approval of European scholars and was the only veritable source of the Armenian studies for a long time.

²⁴⁷ Th. Moore, *The Life, Letters and Journals of Lord Byron*, London, John Murray, 1908, p. 336.

²⁴⁸ G. Schruppf, *Studies of the Armenian Language and Chronology in the West (XIV-XIX centuries)*, translated and supplemented by G. Zarbhanalian, Venice, The Mechitarists’ Publishing House, 1895, p. 172 (in Armenian).

²⁴⁹ In 1813, when maintaining his thesis in medicine, Remusat presented its first copy to Saint-Martin with the following words “J. Saint-Martin, alteri litterarum orientalium-spei”.

²⁵⁰ See M. J. Saint-Martin, *Mémoires historiques et géographiques sur l’Arménie*, Paris, de l’Imprimerie Royale: tome premier, 1818; tome second, 1819.

²⁵¹ Marie Brosset (1802-1880), French orientalist, who specialized in Georgian and Armenian studies. In the forties of the XIX century, he lectured on the Armenian and Georgian history at Petersburg University. In 1845, he studied the Armenian manuscripts with the Mechitarists, in Venice. He also translated into French the works by Towma Artsrouni, Stephannos Orbelyan, Kirakos Gandzaketsi, Zakaria Sarkawag (Deacon) and others and published them with explanatory notes (*The Selected Works of Armenian Historians*, vol. 1-2, in French). M. Brosset’s studies mainly relate to the ancient Armenian and Georgian records, coins and chronicles.

²⁵² G. Schruppf, *Studies of the Armenian Language and Chronology in the West (XIV-XIX centuries)*, translated and supplemented by G. Zarbhanalian, Venice, The Mechitarists’ Publishing House, 1895, p. 175 (in Armenian).

MÉMOIRES
HISTORIQUES ET GÉOGRAPHIQUES
SUR
L'ARMÉNIE,

Suivis du texte Arménien de l'Histoire des Princes Orpélians, par Étienne Orpélian, archevêque de Siounie, et de celui des Géographies attribuées à Moïse de Khoren et au docteur Vartan, avec plusieurs autres pièces relatives à l'histoire d'Arménie; le tout accompagné d'une traduction Française et de notes explicatives,

PAR M. J. SAINT-MARTIN.

TOME PREMIER.

PARIS,
DE L'IMPRIMERIE ROYALE.
1818.

1818-ին Փարիզում տպագրված Սեն-Մարտենի
Ձեկուցագրերը Հայաստանի պատմության և աշխարհագրության մասին
աշխատության առաջին հատորի տիտղոսաթերթը
The title-page of the first volume of the book
Insights into the Armenian History and Geography
published in Paris in 1818

MÉMOIRES
HISTORIQUES ET GÉOGRAPHIQUES
SUR
L'ARMÉNIE,

Suivis du texte Arménien de l'Histoire des Princes Orpélians, par Étienne Orpélian, archevêque de Sioune, et de celui des Géographies attribuées à Moysé de Khoren et au docteur Vartan, avec plusieurs autres pièces relatives à l'histoire d'Arménie; le tout accompagné d'une traduction Française et de notes explicatives,

PAR M. J. SAINT-MARTIN.

TOME SECOND.

PARIS,
DE L'IMPRIMERIE ROYALE.

1819-ին Փարիզում տպագրված Սեն-Մարտենի
Ջեկուցագրեր Հայաստանի պատմության և աշխարհագրության մասին
աշխատության երկրորդ հատորի տիտղոսաթերթը:

The title-page of the second volume of the book
Insights into the Armenian History and Geography
published in Paris in 1819

It is worth mentioning that the preface to the *Insights* was translated into Armenian and in 1872 was published in “Ararat”,²⁵³ the first Caucasian review of the Armenian Studies. The review, whose editor was appointed by most Holy Catholicos of Armenia, was published from 1868 to 1919 in Echmiadzin, first as a “Monthly on Religious, Historical, Philological and Moral Issues”, later “An Official Newsletter of the Holy See of Echmiatsin” (1898). We believe the editor of the journal or the translator S. M.²⁵⁴ to have rightly entitled the preface *The Academic Significance of the Armenian Language and Literature*, as it mostly reflects the author’s main views on the Armenian language and Literature. In the preface, Saint-Martin provides a full analysis of the Armenian Language and Literature from the late antiquity to the 19th century. Thus, speaking on “a three-hundred-mile land, called Great Hayk and shared by the Turks, Russians and Persians”, Saint-Martin attracts the attention of the reader to the fact that no language apart from Armenian was heard on the two-hundred-mile territory²⁵⁵ and adds that one can hardly deny the relevant role of the Armenian literature, as every type of manuscript produced from the fourth century AD to the present speaks of the enthusiastic efforts of the Armenians to manifest their work to the world. The Armenians also had publishing houses in Amsterdam, Leipzig, Venice, Livorno, Leopold in Poland, Constantinople, Smyrna, Russia, Echmiadzin (the Holy Seat of the Armenian Catholicos), Madras, and other places²⁵⁶. Naming the virtues of the Armenian literature and its significance in the sphere of historical and philological studies, Saint-Martin notes at the same time that “hitherto the Armenian literature was unknown to the European readership.”²⁵⁷

When providing reasons for such unfair indifference to the Armenian literature, Saint-Martin comes to the conclusion that it was conditioned by the political situation in Armenia after the country had lost its independence. Saint-Martin believes the injustice done to the Armenians to have caused severer unfairness to the nation’s literature.²⁵⁸

²⁵³ See Saint-Martin, *The Academic Significance of the Armenian Language and Literature*, trans. by S. M., “Ararat”, 1872, № 8, pp. 322-325; № 9., pp. 354-358; № 10, pp. 401-404 (in Armenian).

²⁵⁴ “Ararat” believes the initials S. M. to belong to Sedrak Mandinyan (1844-1915), an Armenian educator, statesman, literary and drama critic. Whereas, the literary critic S. A. Shtikyan believes that the mentioned translator is S. Marutyan (*The Chronology of Contemporary Armenian Literature (1865-1875)*, the Publishing House of the Academy of Sciences of Armenia, Yerevan, 1991, p. 387, in Armenian).

²⁵⁵ See “Ararat”, 1872, № 8, p. 322.

²⁵⁶ Ibid, pp. 323-324.

²⁵⁷ See “Ararat”, 1872, № 10, p. 403.

²⁵⁸ Ibid, p. 404.

In the first volume of the *Insights*, Saint-Martin provided general information on the Armenian history and geography, of which the Europeans did not have any knowledge. In this book, Saint-Martin narrated the background of the Armenian history and geography, hitherto unknown to the Europeans. In detail, Saint-Martin described the mountains, rivers, lakes and separate provinces of Great Hayk and Little Hayk. He also dwelt on the toponymic names of Armenia and its provinces, using and comparing the resources of Armenian and foreign scholars. The book also comprises a number of chronological tables reflecting the important dates in the history of Armenia. The tables present detailed information on four royal dynasties of Armenia (the Haykazians, two branches of the Arshakuni, the Bagratouni and the Rubinyans) and the dates of reign of the kings, regents, princes, vice-regents, rulers, and governors. Also, the volume discusses issues related to the Sees of Armenia and Sis (Cilicia), as well as provides facts on the Most Holy Catholicoses of Armenia and Cilicia.

The second book of the *Insights* comprises the research made by Saint-Martin into the life and work of Stephannos Orbelian, the archbishop of Syunik, and the Orbelian dynasty. The volume also presents Saint-Martin's translation and analysis of *The Armenian History* by Movses Khorenatsi with explanatory notes and the *Geography* by Armenian historian, geographer, philosopher and church scholar Vardan Areveltsi (who is also known as Vardan Gandzaketsi, Vardan the Great and Monk Vardan, 1198-1271), provided the description of Dvin, the capital of Armenia, other cities and parts of the country in his four-part book, the academic value of which is indisputable. In his book, Saint-Martin also referred to the four rivers of Paradise and forty-two famous rivers of Great Hayk. One of the main virtues of the translations done by Saint-Martin consists in the fact that they are most often followed by his explanatory notes, deep analyses and convincing conclusions, that once again speak of the scholar's depth of knowledge, his ability to think critically and all his other virtues that won him the honour to be called "God of Oriental Studies". In the same volume, Saint-Martin inserted the royal edict of Mihrnerseh, the Commander of Sassanian Persia, issued in 449 and requiring the Armenian princes to renounce Christianity and to adopt Zoroastrianism. In this work, Saint-Martin also produced the appeal of the Armenian princes, requesting the liberation of Armenia from the Persian yoke and addressed to the Pope on the initiative of Catholicos Stephannos V Salmastetsi in 1547.

In 1822, eminent French scholars Silvestre de Sacy (1758-1838), Jean-Pierre-Abel Remusat, Antoine-Leonard de Chezy (1773-1832), French geographer and archaeologist Edme-Francois Jomard (1777-1862), prominent German traveller, scholar in Asian languages and oriental studies Heinrich von Klaproth

(1783-1835), who had been working in Paris since 1816, Saint-Martin and other scholars in oriental studies founded Paris Asiatic Society (“La Société Asiatique de Paris”). In the same year, the society started publishing “Journal Asiatique”²⁵⁹, a series of regular publications on oriental studies. In view of their value, the publications can be regarded as archives of oriental studies in France. Among other papers on oriental studies, the journal also published a number of essays on Armenian studies and Armenia²⁶⁰. The papers Saint-Martin contributed to “Journal Asiatique” are mainly related to the revolt of Arshak II, the rise and formation of Arshakuni Dynasty in Persia and Armenia, Movses Khorenatsi’s life and work, an Armenian tragedy²⁶¹ staged and performed in Lvov on April 9, in 1668, Armenian scriptures,²⁶² etc.

Apart from “Journal Asiatique”, the Asiatic Society in Paris also published separate books, namely Grammar Handbooks of Asian Languages, concise dictionaries, translations and original texts.

The publishing expenses were covered either by the society or the subscription fees. In the very first year of its foundation, the society decided to

²⁵⁹ Unfortunately, most reputable encyclopedias provided inaccurate information by naming 1823 the first date of the publication of the journal instead of 1822. See, for instance, *Grand Dictionnaire Universel*, par Pierre Larousse, tome premier, Paris, Administration du Grand Dictionnaire Universel, p. 746, Article “Asiatique”; - *Encyclopedic Dictionary*, edited by Professor I. E. Andreevsky, vol. I, publishers: F. A. Brokehouse (Leipzig), I. A. Efron (St. Petersburg), Publishing House Semenowskaya (I. A. Efron, 1890, p. 233, Article “Asiatic Societies” (in Russian), etc. We would also like to mention that the Library of the Institute of Oriental Studies at the National Academy of Sciences of Republic of Armenia still houses the first issue of “Journal Asiatique” published in 1822.

²⁶⁰ See *Ouvrages arméniens, publiés récemment à Venise*, “Journal Asiatique”, 1823, tome II, pp. 183-185; - *Recherches de M. Aslan Athabékian, sur les Inscriptions et les anciens Monuments littéraires de l’Arménie*, “Journal Asiatique”, 1826, tome VIII, pp. 251-254; - E. Boré, *De l’Arménie. – De l’action directe et puissante du christianisme sur la société arménienne, etc.*, “Journal Asiatique”, Troisième Série, XXXVI, tome I, pp. 209-238, etc.

²⁶¹ The tragedy is *St Hripsime, the Martyred Virgin*. In the XVII century, the twenty-six-year intense efforts of Jesuits to merge the Armenian-Polish Apostolic Church into Roman Catholic Church were finally crowned with success. (For more information, consult *The History* by Arakel Davrijetsi, Yerevan, the Publishing House of the Academy of Sciences of Armenia, 1990, pp. 293-311 (in Armenian); - *A Forced Merger of Armenian-Polish Apostolic Church into Roman Catholic Church*, St. Petersburg, 1884, in Armenian). In 1665, a Papal school was opened in Lvov, 1665 where the drama studies were considered to be a significant part of education. The author of the aforementioned tragedy was French clergyman Marie-Louis Pigou, a scholar in Armenian studies and the school headmaster.

²⁶² See M. J. Saint-Martin, *Discours sur l’origine et l’histoire des Arsacides*, “Journal Asiatique”, 1822, tome premier, pp. 65-77; - *Notice sur le vie et les écrits de Moyse de Khoren*, 1823, tome II, pp. 321-344; - *Analyse d’une tragédie arménienne, représentée à Léopol, en Pologne, le 9 avril 1668*, Ibid, pp. 22-27; - *Deuxième Notice des Manuscrits orientaux, donnée à la Société Asiatique, par le lord Kingsborough*, 1825, tome VI, pp.126-138, etc.

publish the fables by Vardan Aygektsi. The first issue of “Journal Asiatique” informs its readers about it, when mentioning the convention of the Asiatic Society on October 7, 1822. When allocating the society budget, the convention decided to publish the fables by Vardan Aygektsi both in English and French, along with two other books. The society hoped that the fables would meet the needs of the Armenian language learners. At that time, there were practically no texts for Armenian learners, and the publishers believed the simple style of the fables to contribute to the learners studying Armenian in the same way, as the fables by Aesop and Lokman helped the learners of Greek and Arabic²⁶³.

A selection of 45 fables by Vardan Aygektsi translated by Saint-Martin was published in 1825, along with the original texts.²⁶⁴ Also, Saint-Martin had a number of papers published in “The Newsletter for Scholars”. Among the papers that mostly cover issues of the Armenian philology and history are *On the Publication of Eusebius’ Chronicle by M. Avgerian* (1820) and *The Voyage Made by M. Schulz to the East* (1828). The first paper discusses M. Avgerian’s publication of the *Chronicle* by Eusebius. As we have already mentioned, Eusebius’ *Chronicle*, whose original had not survived was translated into Latin from the Old Armenian version by M. Avgerian and published in Venice in 1818 along with the Old Armenian version, explanatory notes and those Greek excerpts that had survived. Lord Byron also mentions this translation, although not referring to the translator, in his letters to J. Murray on January 27 and April 11, 1818. Also, Byron tried to find subscribers for the mentioned publication in England. Another paper by Saint-Martin presents an account of the journey made by German scholar M. Schulz to Armenia (on the Voyage of M. Schulz to the East). At Saint-Martin’s request, M. Schulz studied the cuneiform inscriptions dating back to the times of Urartu kingdom on the Citadel, in Van. Schulz was about to complete his work when he was killed in 1827 by the Kurds. Saint-Martin, though, managed to retrieve the results of his studies and have them published not only in the Newsletter for the Scholars, but in “Journal Asiatique”, as well. Saint-Martin had also worked out a complete and extensive programme for studying Armenia, the Armenian culture and history²⁶⁵. To be granted permission for the programme’s implementation, Saint-Martin was introduced to the Russian Government

²⁶³ See “Journal Asiatique”, 1822, tome premier, p. 312-319.

²⁶⁴ See *Choix de Fables de Vartan*, en arménien et en français, Paris, Ouvrage publié par la Société Asiatique de Paris, 1825.

²⁶⁵ See *The Notes on the Armenian studies*, by Saint-Martin, a member of the French Academy, written for Alexander von Humboldt, “Luma” (“Contribution”, an Armenian literary, political, historical and social review. Published 1896-1912, in Tiflis), 1899, volume A, pp. 150-159 (in Armenian).

by German scientist, geographer and traveller Alexander von Humboldt (1769-1859), who enjoyed tremendous popularity with the Russian authorities. The programme implied Saint-Martin first conducting his studies in those parts of the Russian Empire where Armenians were abundant (Petersburg, Moscow, Astrakhan, etc). Later, Saint-Martin was to carry on his studies in Georgia and Great Hayk. He sought to retrieve all the required information on the Armenian history, culture, and geography from the libraries, state archives, as well as private memoirs. He also planned to study the inscriptions made on the Armenian stones and rocks. At the final stage of his research, Saint-Martin intended to tour Western Armenia, to stay in Constantinople for a few months, to pay a visit to the Armenians of Trieste and Venice and eventually work in the Rome archives that house many documents on the Armenian culture and history.

Unfortunately, Saint-Martin was unable to do this vital and gratifying commitment. In 1832, Alexander von Humboldt sent his programme to K. Nesselrode, the Minister of Foreign Affairs of Czarist Russia.²⁶⁶ The minister, however, answered that in spite of having read Saint-Martin's memoirs with great interest, he regrets to tell that in this period it was impossible to make any journeys or scientific investigations because of the inauspicious post-war conditions and unstable political situation.²⁶⁷

It is worth mentioning here that the Minister of Foreign Affairs Count Nesselrode was against any expression of patriotic and freedom-loving ideas. On a number of occasions, Count Nesselrode prevented Byron from being published in Russia²⁶⁸.

Thus, in spite of his short life, the eminent French scholar Saint-Martin was able to make a significant contribution to the Armenian studies and generally foster the development of Oriental studies in France.

Another pupil of Shahan-Jrpet was M. Bellaud, Doctor of Medicine, of whose life and activity we know very few details. His work *Essays on the Armenian Language*²⁶⁹ is known to have been published in 1812, in Paris. In the introduction to his work, Bellaud mentions the course of Armenian Studies organized

²⁶⁶ Nesselrode, Count Karl-Robert (1780-1862), Russian statesman. He worked in Germany, in the Netherlands, and in France. Count Nesselrode was the Minister of the Foreign Affairs in Russia from 1822 to 1856. Nesselrode was notorious for his intense hatred for the liberation movement both in Europe and Russia.

²⁶⁷ See "Luma", 1899, volume A, p. 152.

²⁶⁸ See, for instance, M. P. Alexeyev, *Russian-English Literary Links (XVIII c. – the first half of XIX c.)*, "Nauka", M., 1982 (In the "Literary Legacy", vol. 91), pp. 410-412 (in Russian).

²⁶⁹ See M. Bellaud, Docteur en médecine, *Essai sur la langue arménienne*, A Paris, de l'Imprimerie Impériale, 1812, de l'ère Arménienne 1261.

by Jrpet, and like Byron points out that on February 5, 1811, “Twenty pupils had come to study Armenian but soon most of them stopped attending Armenian classes obviously because of the difficulties the study of the language presented, as there were neither grammar handbooks, nor an Armenian-French Dictionary. Only five of the pupils stayed until the very end, encouraged by their studies and out of gratitude to their respectable teacher. Later, the pupils promised to further their knowledge of Armenian to guarantee the use of literature, hitherto unknown to them”.²⁷⁰

In his work, M. Bellaud provides brief description on the location of Great Hayk and Little Hayk, as well as considers some issues related to the origin of the Armenian nation, their religion, language, and literature. By presenting a detailed analysis of the phonetic symbols of the Armenian alphabet, Bellaud reflects on the letters, articulation, the formation of the Armenian alphabet, its phonemic and numeric order. The work also introduces the reader to the Armenian morphology and syntax.

The aforementioned work also comprises Bellaud’s translations done from French into Armenian, namely, three excerpts from *The Armenian History* by Movses Khorenatsi, a selection from *The Service Book* published in 1686, in Venice, an excerpt from *The Prayer Book* published in Constantinople, in 1781, and two fables by Vardan Aygektsi. Bellaud believes the fables to have been dictated to the pupils by Shahan-Jrpet after the twenty-second tutorial.²⁷¹ Bellaud also attached an *Armenian-French glossary* to consult the reader on the Armenian words and Armenian proper names used in his work.

In the first half of the 19th century, a new figure emerged in the Armenian Studies in Europe. It was Shahan-Jrpetyan’s student, Le Vaillant de Florival,²⁷² who continued the Armenian Studies initiated by Saint-Martin. In 1834, to further his knowledge in Armenian studies, Florival left for Venice to visit the Mechitarist Congregation. He studied in the seminary there and joined the Armenian Academy of the Congregation.

²⁷⁰ Ibid, p. 2. We would like to mention that G. Schrumpf, though referring to Bellaud’s work, wrongly believes the day of the Armenian courses to have been February 15. (See G. Schrumpf, *Studies of the Armenian Language and Chronology in the West (XIV-XIX centuries)*, translated and supplemented by G. Zarbhanalian, Venice, The Mechitarists’ Publishing House, 1895, p. 110, in Armenian.)

²⁷¹ Ibid, p. 33.

²⁷² Florival, Paul Emile Le Vaillant de (1800-1862), French Armenologist. In 1826 graduating from High School of Oriental Living Languages of Paris, temporarily took place for his teacher Shahan-Jrpet, and in 1828 he was appointed the teacher of Armenian of the same school. In 1830 according to the royal message Florival became the head of the Armenian Language Department of the High School of Oriental Living Languages of Paris. He is the author of several Armenological works.

Like Saint-Martin, Florival was unable to leave for Armenia for further research, though he wanted to do so. In this respect, we would like to mention an article by Levon Melikset-Bek (1890-1963). In his article, *The French Scholars in Armenian Studies of the First Half of the 19th Century on the Material of Georgian Archive Records*²⁷³, L. Melikset-Bek writes that in the № 11/29 reserves of the Head of the Georgian Diplomatic Office in the State Archives of Georgian SSR one cannot help noticing four-page case № 359 on denying entry to the Transcaucasian region to the Armenian Professor Levalyan and Brosset who had arrived from Paris with an intention to take a research trip to Armenia and Georgia. The case is dated 1834.²⁷⁴ “The case”, as L. Melikset-Bek mentions, comprises three documents only, namely the correspondence between Count Nesselrode, who was the Minister of Foreign Affairs in 1834, in the Czar Government and Duke Rozen, the Governor of Georgia. The letters mainly discuss the forthcoming visit of two young orientalists, Levalyan and Brosset, to Armenia and Georgia. In fact, Levalyan is Le Vaillant de Florival; for unknown reasons, his name was distorted in the case. Below we have adduced a brief excerpt from C. Nesselrode’s secret letter addressed to G. Rozen “As our sources in Paris tell us, an Armenian Professor Levalyan and someone called Brosset (referring to the prominent scholar in Armenian and Georgian studies, Marie Brosset - A. B.) are to make a research trip to Armenia and Georgia on the decree of the French government. Whereas, we believe spying and sowing dissension in those regions to be the true purpose of their trip.”²⁷⁵ In this way, Florival had his programme for Armenian studies upset.

Le Vaillant de Florival is an author of a number of works on Armenian studies. In his first concise work on Armenian studies, he narrated the history of the persecution of the Catholic Armenians in Constantinople, in 1828.²⁷⁶ Florival also wrote and published the history of the Mechitarist Congregation, a short essay on the Armenian geography and history, Armenian literature and revival. Among his writings, there are also notes on such prominent European scholars in Armenian studies²⁷⁷, as Rivola, La Croze, Saint-Martin, Bellaud, Schröder,

²⁷³ See L. M. Melikset-Bek, *The French Scholars in Armenian Studies of the First Half of the XIX Century on the Material of Georgian Archive Records*. In: *The Handbook of Research of Tbilisi State University after Stalin*, vol. 63, 1956, pp. 299-310 (in Russian).

²⁷⁴ Ibid, pp. 304-305.

²⁷⁵ Ibid, p. 307.

²⁷⁶ See Le Vaillant de Florival, *Exposé des persécutions exercées en 1828 à Constantinople contre les catholiques Arméniens*. Paris, 1831.

²⁷⁷ See Le Vaillant de Florival, *Mekhitharistes de Saint-Lazare, Histoire d'Arménie, Littérature arménienne* (Seconde Édition), Venise, Imprimerie Arménienne de S. Lazare, 1856.

Petermann, Whiston brothers, Lord Byron, Shahan-Jrpet and others. Florival is also the translator of the fables by Mechitar Gosh.²⁷⁸

Florival also translated the works of Armenian chroniclers. In 1836, in Paris, he published in French *The Armenian History* by Movses Khorenatsi. Some linguists, though, criticized the translation, for not being faithful to the spirit of the original. Having admitted his fault, the translator cancelled the book's sale. Later, Florival again took up Khorenatsi's work and assisted by Gabriel Aivazovsky "in 1841, produced the original along with its *best* (the italics are mine - A. B.) translation".²⁷⁹ Besides the Armenian texts and the French translation, the publication²⁸⁰ also comprised a geographical index, concise Armenian history, and literature. In the preface to the work, Florival speaks highly of Khorenatsi's history, sketches out Armenian literature and points its significance in the world literature. Referring to the virtues of the Armenian language, Florival comes to the conclusion that the language is unprecedented in its antiquity and important both from its historical and philological perspective.²⁸¹

Florival also had a number of papers published in "Journal Asiatique" on Armenian studies and Armenian Philosophical thought. In this respect, it is worth mentioning that in 1853, Florival published the French translation of the *Refutation of Different Sects* by Eznik of Kolb²⁸². Linguists, though, do not consider this translation to be a good one²⁸³ and prefer the one done a century later by the French scholar in Armenian studies L. Maries, whose work *Eznik de Kolb De Deo*, along with the translator's explanatory notes, was published in the XXVIII volume of "Patrologia orientalis" in Paris, in 1959.

²⁷⁸ See Le Vaillant de Florival, *Coup - d'oeil sur l'Arménie ou géographie sommaire précis de l'histoire d'Arménie*, Paris, A la librairie française et étrangère, 1846, pp. 1, 42-45.

²⁷⁹ G. Schrumpf, *Studies of the Armenian Language and Chronology in the West (XIV-XIX centuries)*, translated and supplemented by G. Zarbhanalian, Venice, The Mechitarists' Publishing House, 1895, pp. 130 (in Armenian).

²⁸⁰ See Moïse de Khoréne, auteur du V-me siècle, *Histoire d'Arménie*, texte arménien et traduction française, avec appendice contenant notice géographique, précis de toute l'histoire d'Arménie; tableau de la littérature arménienne, Paris, 1841.

²⁸¹ See G. Schrumpf, *Studies of the Armenian Language and Chronology in the West (XIV-XIX centuries)*, translated and supplemented by G. Zarbhanalian, Venice, The Mechitarists' Publishing House, 1895, pp. 130-131 (in Armenian).

²⁸² See Docteur Eznig, *Réfutation des différentes sectes des païens de la religion des Perses, de la religion des Sages de la Grèce et de la secte de Marcion*, Paris, 1853.

²⁸³ See A. A. Abrahamyan, *Introduction: Eznik of Kolb and his Work*. In: "Eznik of Kolb, *Refutation of Different Sects*", Yerevan, "Hayastan" Publishing House, 1970", p. 28 (in Armenian). – G. Schrumpf, *Studies of the Armenian Language and Chronology in the West (XIV-XIX centuries)*, translated and supplemented by G. Zarbhanalian, Venice, The Mechitarists' Publishing House, 1895, pp. 135-136 (in Armenian).

Thus, Byron's letters, dated December 5, 1816 and January 2, 1817 seem to complement each other showing the rise of Armenian Studies in France. In this respect, Byron's letters are exceptionally unique, as they comprise novel data, veritable sources and true facts both on the educational commitment of the Mechitarists and the Armenian studies made by European scholars. When studying those letters, one affords an opportunity to delve deeper into the 18th and 19th century Armenian-English literary links and to learn of the Armenian-European literary links of the same period.

§ 2.3 Byron's Armenian Studies

The history of the Armenian-English literary links hosts a significant place for Byron's studies. Byron was the only Englishman after Whiston brothers to have studied the Armenian language and the Armenian culture.

Byron's letters reflect the poet's reverence for the Armenian language. As the poet confesses: "It is a rich language and would amply repay any one the trouble of learning it."²⁸⁴ In a letter addressed to Augusta Leigh (1783-1851), dated December 18, 1816, the poet writes: "I go every morning to the Armenian Convent (of **friars not Nuns** – my child) to study the language, I mean the **Armenian** language".²⁸⁵

In 1817, Harutiu Avgerian and Lord Byron invested their efforts in publishing *English-Armenian Grammar* for the use of Armenians. As far back as the 24th of December, 1816, in a letter addressed to Thomas Moore, we read: "In the mornings, I go over in my gondola to babble Armenian with the friars of the Convent of St. Lazarus, and to help one of them (referring to H. Avgerian – A. B.), in correcting the English of the English and Armenian grammar which he is publishing."²⁸⁶ The poet as a compensation offers to his teacher to cover the expenses of the publication, as well as encourages its spread. He writes about it to his English friends, praising Avgerian's talent and activities. Thus, in a letter, addressed to John Murray on January 2, 1817, the poet writes: "In another sheet, I send you some sheets of a grammar, English and Armenian, for the use of the Armenians, of which I promoted and indeed induced, the publication. (It cost me

²⁸⁴ Th. Moore, *The Life, Letters and Journals of Lord Byron*, London, John Murray, 1908, p. 329.

²⁸⁵ *The Letters of George Gordon, 6th Lord Byron*, Selected by R. G. Howarth, with an Introduction by André Maurois, published in London and Toronto by J. M. Dent and Sons Ltd, and in New York by E. P. Dutton, 1933, p. 169.

²⁸⁶ Th. Moore, *The Life, Letters and Journals of Lord Byron*, London, John Murray, 1908, p. 330.

but a thousand francs- French livres.) I still pursue my lessons in the language without any rapid progress, but advancing a little daily. Padre Paschal²⁸⁷, with some little help from me, as translator of his Italian into English, is also proceeding in a MS. Grammar for the **English** acquisition of Armenian, which will be printed also, when finished.

... When this Grammar (I mean the one now printing) is done, will you have any objection to take forty or fifty copies, which will not cost in all above five or ten guineas, and try the curiosity of the learned with a sale of them?”²⁸⁸

Harutjun Avgerian writes in his unpublished diary the following about the *English-Armenian Grammar*: “After having learned the Armenian alphabet, Byron asked his teacher to have printed at his expense the Anglo-Armenian grammar ... And Byron used to correct with his teacher, the proofs of the printed sheets.”²⁸⁹ The book also received coverage in “Journal Asiatique”, in 1823.²⁹⁰

In 1819, Avgerian and Byron undertook the publication of the *Armenian-English Grammar* for English speaking students. Lord Byron makes a reference to this book when writing to John Murray on March 25, 1817, “the other is still in MS.”²⁹¹ At Avgerian’s request, Byron writes a preface to the *Armenian-English Grammar*, where he speaks of the Armenian nation and their rich cultural legacy. “On my arrival at Venice, in the year 1816, ... - Byron writes in the preface, - I was much struck - in common, I believe, with every other traveller – with the society of the convent of St. Lazarus, which appears to unite all the advantages of the monastic institution, without any of its vices. ... These men, - the poet continues his thought about the Mechitarists, - are the priesthood of an oppressed and a noble nation, which has partaken of the proscription and bondage of the Jews and of the Greeks, without the sullenness of the former or the servility of the latter. This people has attained riches without usury, and all the honours that can be awarded to slavery without intrigue. But they have long occupied, nevertheless, a part of “the House of Bondage”, who has lately multiplied her many mansions. It would be difficult, perhaps, to find the annals of a nation less stained with crimes than those of the Armenians, whose virtues have been those of peace, and their vices those of compulsion. But whatever may have been their destiny – and it has been bitter – whatever it may be in future, their country must ever be one of the most interesting on the globe; and perhaps their language

²⁸⁷ Referring to H. Avgerian.

²⁸⁸ Th. Moore, *The Life, Letters and Journals of Lord Byron*, London, John Murray, 1908, p. 336.

²⁸⁹ L. Dayan, *Lord Byron at S. Lazarus*, “Bazmavep”, 1924, № 4, pp. 142-143.

²⁹⁰ *Ouvrages arméniens, publiés récemment à Venise*, “Journal Asiatique”, 1823, tome II, p. 184.

²⁹¹ Th. Moore, *The Life, Letters and Journals of Lord Byron*, London, John Murray, 1908, p. 346.

only requires to be more studied to become more attractive. If the Scriptures are rightly understood, it was in Armenia that Paradise was placed. – Armenia, which has paid as dearly as the descendants of Adam for that fleeting participation of its soil in the happiness of him who created from its dust. It was in Armenia that the flood first abated, and the dove alighted. But with the disappearance of Paradise itself may be dated almost the unhappiness of the country; for though long a powerful kingdom, it was scarcely ever an independent one, and the satraps of Persia and the pachas of Turkey have alike desolated the region where God created man in his own image”.²⁹²

These lines are saturated with a shrewd perception of conception and soul about the Armenian nation, its cultural legacy, language, and bitter fate. The poet did not consider the Mechitarists to be clergymen, only. He admired the clerical establishment that had done gratifying work for the Armenian nation. The Mechitarists, though, out of political considerations, decided not to publish the preface. The result was that Byron’s restless soul, that ever refused to yield up, rose against all objective reason. The poet was insulted and stopped visiting St. Lazarus Island.

H. Avgerian makes a reference to the foresaid preface and the *Armenian-English Grammar* in his unpublished diary: “After that Byron begged for the translation of another Armenian-English Grammar, to improve the instruction of the English people. The Father made the grammar, arranging the rules in the Italian language from which Byron was translating them into English. When the grammar was terminated, Byron with this teacher’s help, translated from Latin, the two 3rd Epistles of Paul the Apostle to the Corinthians and some extracts of our ancient Fathers’ works, and desired to put these translations into his grammar as practice for Englishmen. Then, at his professor’s request, he composed the preface of this grammar in English. But as he made fun of Turks and Persians, F. Paschal refused to have them printed. And although Byron had promised to make another harmless preface for the book, he was disheartened and on the account would not come back again to the monastery. Thus the grammar was left in MSS, and Byron did not pay the promised printing expenses”.²⁹³

Because of the sharp comments on the Turks and Persians, the preface remained unpublished for a long time. Later Thomas Moore found it in the poet’s papers, and the preface was published for the first time six years after Byron’s death in London, in 1830, in a book *Lord Byron’s Life, Letters and Journals*.²⁹⁴

²⁹² Ibid, pp. 336-337.

²⁹³ L. Dayan, *Lord Byron at St. Lazarus*, “Bazmavep”, 1924, № 4, p. 143.

²⁹⁴ See Th. Moore, *Letters and Journals of Lord Byron: with Notices of His Life*, London, 1830.

Only after that, the above-mentioned preface was translated into Armenian by the Mechitarists and was published for the first time in 1852, in *Beauties of English Poets* under the title *From the Letters of Lord Byron*²⁹⁵. Later, on numerous occasions, the preface was published in the publications issued by the Mechitarists, in western Armenian and Eastern Armenian periodicals, almanacs, etc.

As we have already mentioned in the first chapter of our work, the preface was translated into French and Russian in the XIX century and published in French in the thirties of the XIX century²⁹⁶. Hence, the famous preface had been published in French before it was issued in Armenian.

It is also worth mentioning that apart from studying Armenian and compiling *Armenian-English Grammar* and *English-Armenian Grammar* together with his teacher H. Avgerian, the poet also did translations from Armenian chronicles. Thus, on March 31, 1817 he wrote to Th. Moore about his translation of the letters of St. Paul addressed to the Corinthians, done from Armenian into English: “Did I tell you that I have translated two Epistles? – a correspondence between St. Paul and the Corinthians, not to be found in our version, but the Armenian – but which seems to me very orthodox, and I have done it into scriptural prose English”²⁹⁷. Th. Moore provides the following annotation for this letter: “The only plausible claim of these epistles to authenticity arises from the circumstance of St. Paul having (according to the opinion of Mosheim and others) written an epistle to the Corinthians, before that which we now call his first. They are, however, universally given up as spurious. Though frequently referred to as existing in the Armenian, by Primate Usher, Iohan. Gregorius, and other learned men, they were for the first time, I believe, translated from that language by the two Whistons, who subjoined the correspondence, with a Greek and Latin version, to their edition of the Armenian History of Moses of Chorene, published in 1736.

The translation by lord Byron is, as far as I can learn, the first that has ever been attempted in English; and as, proceeding from his pen, it must possess, of course, additional interest, the reader will not be displeased to find it in the Appendix. Annexed to the copy in my possession are the following words in his own handwriting: – “Done into English by me, January, February, 1817, at the Convent of San Lazaro, with the aid and exposition of the Armenian text by the

²⁹⁵ See *Beauties of English Poets* [in Armenian and English], St. Lazarus, Venice, 1852, pp. IV-IX.

²⁹⁶ See G. Schrupf, *Studies of the Armenian Language and Chronology in the West (XIV-XIX centuries)*, translated and supplemented by G. Zarbhanalian, Venice, The Mechitarists' Publishing House, 1895, p. 115 (in Armenian).

²⁹⁷ Th. Moore, *The Life, Letters and Journals of Lord Byron*, London, John Murray, 1908, p. 347.

Father Paschal Aucher, Armenian friar. – BYRON. I had also (he adds) the Latin text, but it is in many places very corrupt, and with great omissions”.²⁹⁸

Byron sent the aforementioned translation to John Murray to have it published. For some unknown reasons, Murray delayed the publication of the translation and the poet reminded him of it in his letter on March 28, 1820: “I wish to know what became of my two epistles from St. Paul (translated from the Armenian three years ago and more) ...”²⁹⁹ Having received no answer, Byron, in his letter, dated October 9, 1821, inquires once again about the epistles of St. Paul. “The Epistle of St. Paul, which I translated from the Armenian, for what reason have you kept it back...”³⁰⁰ We do not know whether J. Murray had the aforementioned epistles published or not. However, Byron’s translation of St. Paul’s two epistles was published in the *Collection of Lord Byron’s Works*, in 1835, in Paris.³⁰¹

On the Island of St. Lazarus, Byron did some translations from ancient historiographers. He translated excerpts from *History of Armenia* by Movses Khorenatsi, *A Synodical Discourse* by Nerses of Lambron, etc. We have already mentioned how impressed the poet was by the Armenian culture. Hitherto Byron has been thought to have confined his exercises in Armenian to the works of ancient and medieval writers although, as one could expect from someone so passionately interested in modern poetry, he had requested from H. Avgerian, as we learn from the latter’s diary, information on both contemporary, and ancient Armenian verse. Until recently, there was no evidence of Byron having translated a piece of contemporary Armenian poetry into English. “In 1976, however, Professor Jerome McGann, in examining Byron’s archive at John Murray Ltd. in London in connection with the current edition of the *Complete Poetical Works* of Byron for the Oxford University Press, - as Charles Dowsett mentions, - came across a handwritten document entitled “Translation from the Armenian. The Pleasures of the Summer Houses of Byzantion,” and inquired if one could identify the Armenian original.”³⁰² A short search at the Bibliothèque Arménienne in the Square Alboni in Paris led to a poem by the well-known Armenian geographer Ghoukas Inchichian. The title of the poem could be translated into English as *The Byzantine Summer-House in the Straits of Constantinople, Called by the*

²⁹⁸ Ibid, pp. 347-348.

²⁹⁹ Ibid, p. 439.

³⁰⁰ Ibid, p. 536.

³⁰¹ See *The Complete Works of Lord Byron*, in one volume, Paris, published by A. and W. Galignani and Co., 1835, pp. 819-821.

³⁰² Charles Dowsett, “*The Madman has come back again!*” *Byron and Armenian: In Commemoration of the 200th Anniversary of Lord Byron’s Birth*, “*Journal of Society for Armenian Studies (JSAS)*”, volume 4, 1988-1989, p. 33.

Turks Boğaz İçi (The Golden Horn).³⁰³ Byron translated only 4-5 pages from the poem, comprising in all 253 pages. Byron translated the Prologue and seventeen stanzas of Canto I, nos. 1 to 22, which he rennumbers as 1 to 17. In his paper, Ch. Dowsett presents those parts of the poem, along with their English translation. Analyzing the translation done by the poet, Ch. Dowsett comes to conclusion that “The poem is no easy one to translate: the vocabulary is rich, the style and grammar complex...”³⁰⁴ The scholar also claims that Byron had been “Given the very short time”, therefore “he could not have attained to any profound knowledge of its intricacies, that is for sure”.³⁰⁵ It is, however, safe to say that the poet’s translation was a good one and faithful to the spirit of the original. Being a great poet himself, “Byron was not the man to be satisfied with philological bits and pieces,” but “he went to the heart and the soul of the matter...”³⁰⁶

On the poet’s birth and death anniversaries (1846, 1894, 1901, 1924, 1932, etc) the Mechitarists published his ‘Armenian’ letters and the aforementioned preface both in separate books and the issues of “Bazmavep”. The numerous translations the poet had done from the Armenian chronicles (excerpts from the *History of Armenia* by Movses Khorenatsi, *A Synodical Discourse* by Nerses of Lambron), the St. Paul’s two epistles addressed to the Corinthians,³⁰⁷ whose original had not survived and only the Armenian translation was present, witness that the Armenian culture held particular interest for the poet.

³⁰³ See Ghoukas Inchichian, *The Byzantine Summer-House*, Venice, St. Lazarus, 1794 (in Armenian).

³⁰⁴ Charles Dowsett, “*The Madman has come back again!*” *Byron and Armenian: In Commemoration of the 200th Anniversary of Lord Byron’s Birth*, “Journal of Society for Armenian Studies (JSAS)”, volume 4, 1988-1989, p. 42.

³⁰⁵ Ibid, p. 47

³⁰⁶ Ibid.

³⁰⁷ See, for instance, *Beauties of English Poets*, Venice, St. Lazarus, 1852. - Byron, *Armenian exercises and poems* [in Armenian and English], Venice, St. Lazarus, 1870.

Այս Նյու-Յորքի Նիւ-Յորքի .

Բարձր Բարձր Գաւաթ Գաւաթ Գաւաթ Գաւաթ Գաւաթ

Երգէ . Երգէ Զարէ, Զարէ

Գաւաթ . Գաւաթ Զար . Զարաբար

Մար . Մարաբար Զէ Զարաբար

Զար . Զարաբար Զէ Զարաբար

Բայրոնի հայերեն ձեռագիրը և ստորագրությունը
Byron's Armenian handwriting and signature

CHAPTER THREE

ARMENIAN LITERARY- PUBLIC THOUGHT ABOUT BYRON

*“After Napoleon there had not been any other person who had enjoyed so much reputation in the world, as this man who was endowed with exceptional mental power and unique unprecedented individuality”*³⁰⁸.

It is worthwhile mentioning that Byron’s meetings on the Island of St. Lazarus introduced the Armenian intelligentsia to the poet’s works already at the beginning of the XIX century. The poet’s fate somehow resembled that of the Armenian nation, which had to toil and create outside Armenia and though the poet’s works were not translated into Armenian until the middle of the XIX century, most of the Armenians scattered round the world came across papers related to the poet and his work, as well as some pieces of his translated poetry in foreign periodicals published by various Armenian cultural centres in Constantinople, Smyrna, Moscow, Tiflis, Venice, Vienna and elsewhere.

It also seems important to note that the Armenian translations of the poet’s works, as well as papers related to him were published in such parts of the world, as India, (Calcutta), Russia (Moscow, St. Petersburg, Rostov), Italy (Venice), Austria (Vienna), Georgia (Tiflis), Turkey (Constantinople), Azerbaijan (Baku, Shamakhi), Iran (Tehran), Armenia, etc.

The Armenian translations of Byron’s poems were published more than one hundred times, twenty times out of which in separate volumes. Among the Armenian translators of Byron’s works were Mesrop Taghiadjan, Hovhannes Massehian, Ghevond Alishan, Hovhannes Toumanyan, Lerents, Hovsep Mirzayan, Vahagn Davtyan, Henrik Sevan and others. Most translated works by Byron include *Childe Harold’s Pilgrimage*, *Don Juan* and *The Prisoner of Chillon*. Thus, *Childe Harold’s Pilgrimage* attracted the professional interest of six translators: Gh. Alishan, V. Antonyan, Lerents, H. Mirzayan, H. Toumanyan and H. Sevan attempted translating passages from it.

³⁰⁸ Lord Byron, “Bazmavep”, 1846, № 19, p. 293 (in Armenian).

§ 3.1 Armenian poets' praise of Byron

Many Armenian poets addressed numerous moving and ardent lines to Byron characterizing him as a fighter for freedom, also a great personality who studied the Armenian language, literature, and culture, and giving a true portrayal of the outbreaks and reflections of his perturbed soul.

Among the dithyrambs dedicated to Byron are those by Smbat Shahaziz and Hovhannes Toumanyan, Rouben Vorberian and Vahram Torgomian, Yeghia Pechikian and Aramayis Srapian, Mari Atmadjian, Nairi Zaryan and Hrachia Hovhanissian, Anahit Parsamyan and Suren Muradyan, Vahagn Karents and others.

Smbat Shahaziz (1840-1890), the poet, pedagogue and publicist, whose literary activity was definitely influenced by Byron's poetry, addresses the English poet in his ode to Byron, in his *Poet's Reflection*. Shahaziz addresses the English poet who erected **“a sky-high monument”** to himself and whose **“unconstrained soul's effusion must be the envy of all poets”**, while **“the glory of England is higher than the Alpine mountains”**³⁰⁹ as she gave Byron, the world poet, to history, and adds:

Glory to thy precious lyre,
That sang praises to Grecian ruins,
It is like Hellas, marvellous,
Aye, Byron, say who put in thee
That magnificent sorrow of despair...³¹⁰

Eminent Armenian poet Hovhannes Toumanyan, who translated *The Prisoner of Chillon* at the end of the XIX century, probably on the same occasion dedicated a poem to the poet, *To Byron*, which was first published along with its translated version in Tiflis, in 1896³¹¹. In his ode, the Armenian poet glorifies his English peer, who was a friend of freedom-loving peoples and who fought and fell for the freedom of Greece:

³⁰⁹ S. Shahaziz, *Works*, “Haypethrat”, Yerevan, 1947, p.55 (in Armenian). - S. Shahaziz, H. Hovhanissian, A. Tsaturyan, V. Mirakyan, *Works*, “Sovetakan Grogh”, Yerevan, 1980, p. 32 (in Armenian).

³¹⁰ Ibid.

³¹¹ See Byron, *The Prisoner of Chillon*, translated into Armenian by H. Toumanyan, H. Martirosian Publishing House, Tiflis, 1896 (in Armenian).

**With so great a genius, you grand poet,
Reconciled the chains, restraining freedom,
With the free man
And sweetened the sorrow of captivity.³¹²**

With no fear to provoke the wrath of the English aristocracy, Byron declared to the entire world that England was a prison and ridiculed the English legislation with the whole power of his ire and bitter irony. With respect to this, Toumanyan wrote:

**Thus you made prison of your homeland
And the whole world a spacious prison...³¹³**

Rouben Vorberian's (1874-1932) poem *Waves* has an entire prologue addressed to Byron. The poem outlines the poet's image in biographical sequence, on the background of the countries he visited, with all the stages of his life and pilgrimage. In the prologue to the poem, the freedom-loving fighter, who struggled against tyranny and strove for the freedom of Greece, rises from the dead:

**With your last aquiline gaze into the red horizon,
You murmured: "Let me die, and long live Hellas..."³¹⁴**

R. Vorberian describes the poet's death in Greece and reminds that though almost a century passed from his death, he watches to see:

**That not a single shadow falls on the sky-blue banner,
And olden days do not return,
And not again fall victim, burnt alive in capture,
Long live, free Greece.³¹⁵**

In the prologue of his poem *Waves*, R. Vorberian shows Byron's interest in the Armenians and also refers to the poet's Armenian studies:

³¹² H. Toumanyan, *Selection of Works*, vol. 2, "Hayastan", Yerevan, 1969, p. 145 (in Armenian).

³¹³ Ibid.

³¹⁴ R. Vorberian, R. Sevak, V. Tekeyan, M. Zarifian, *Works*, "Sovetakan Grogh", Yerevan, 1981, p. 41 (in Armenian).

³¹⁵ Ibid.

**Stranger to Ararat, you came to love our language,
At times you bent your brow over our letter...**³¹⁶

As already mentioned, in the autumn of 1816, Byron befriended the Mechitarists in Venice, came to love their commitment and work, and collaborated with them in their Armenian studies in the Convent of St. Lazarus. The poet also liked having walks on the island, admiring its picturesque nature and even had his favourite corner – the olive trees, under the canopy of which he sat many times to have a rest, dream and reflect... “Byronic” olive trees were eulogized by Armenian poets Yeghia Pechikian, Vahram Torgomian, and Aramayis Srapian.

Yeghia Pechikian (1895-1964), an acknowledged figure in Armenian culture, entered the convent of the Mechitarist Congregation at the age of 18. Afterwards, he completed the courses of philosophy and theology in Rome and in 1923 returned to the convent, where he assumed various positions. In the years 1930-1939 and 1952-1953, he was the editor of “Bazmavep”. Yeghia Pechikian authored a number of valuable philological studies and also taught the Old Armenian and Modern Armenian languages and Armenian literature for forty years (1923-1963) to the newcomers of the convent. His literary legacy³¹⁷ is quite rich and includes poetry, some pieces of which were published in his *Lyrical Murmurs*³¹⁸. During the war he helped the Armenian refugees, also the Armenian students who were in need of tender endearment and support. It is absolutely natural that a person like Ye. Pechikian, who undertook and willingly did all kinds of patriotic work to support his people and country, could not have remained indifferent to Byron’s personality, creation, and heroism. Pechikian’s verse *Byronic Olive Trees* was published in “Bazmavep”, in 1924. Here, the poet writes about Mechitar of Sebastia, who founded the famous congregation on the island of San Lazzaro, one century prior to Byron’s arrival, and about Byron who had met the Mechitarist fathers, whose “silent and majestic air” revealed the lofty spirit of the East to the English poet:

**A sudden zephyr breathed to his burning heart,
Serenity pervaded from the Sebastian-made creation
That nestled here a century ago,
Having a narrow escape**

³¹⁶ Ibid, p. 42.

³¹⁷ See “Bazmavep”, 1964, № 1-3 for the complete list of the legacy (in Armenian).

³¹⁸ See E. Pechikian, *Lyrical Murmurs (Poems)*, San Lazzaro, Venice, 1925 (in Armenian).

**From the devastating storm of the East.
He rushed at once in a grandiose gondola,
To greet the shores of the isle of happiness,
And grey-haired fathers' silent and majestic air
Told him about the lofty spirit of the East.³¹⁹**

In this verse, Ye. Pechikian created the image of a man who liked to live in an eternal enchantment and listen to the **“tender sway of waves”** and who was taken with nature's beauty, distant shores, and peoples' battles for freedom and their victory:

**He loved to live in an eternal enchantment,
To listen to the tender sway of waves;
Captivated by nature's beauty, he saw
Distant shores, ferocious battles for freedom,
The victory of ideas and arms.³²⁰**

The spirit of freedom flared up Byron's entire essence during the years in Venice (1816-1819). As Pechikian put it, he wished:

**To wipe the Homeric and Sophoclean graves
With his pure, unsullied blood
To wreck the strong chains of captivity
Of the geniuses' and muses' progeny.³²¹**

After that, bidding a farewell to San Lazzaro, the poet goes to the battlefield, where Herculean death awaited him:

**He was giving a last farewell to San Lazzaro,
The vision of the battlefield had charmed him,
He could find Herculean death only there.³²²**

³¹⁹ E. Pechikian, *Byronic Olives on San Lazzaro*, “Bazmavep”, 1924, № 10, p. 339 (in Armenian).

³²⁰ Ibid.

³²¹ Ibid, pp. 339-340.

³²² Ibid, p. 340.

Before leaving for Greece, Byron visits his Armenian friends for the last time, turns his eyes on the intellectual priests for the last time and exclaims:

**“The peace my soul enjoyed
In a corner of this isle of marvel,
May the holy olive tree be a witness and sermon,
And make a canopy for that plot of land,
Eternal memory of my delight.”**³²³

More than one and a half century have passed, but Byronic olive trees are still there as though singing with their peaceful rustle **“the immortal Lord’s songs, reminiscences and reflections”** for those multinational pilgrims who visit the Armenian island.³²⁴

As we have already mentioned, Vahram Torgomian (1858-1942), an Armenian physician, historian and public figure also wrote a verse on “Byronic” olive trees. The verse, entitled *From Byron’s Olive Tree*, was written in Paris, in 1927 and published in “Bazmavep” in 1932. The poem has an autograph, addressing the verse to “R. Vorberian, the poet, a friend and an admirer of Lord Byron”. Here, V. Torgomian describes the Armenian isle in Venice and Byron’s beloved **“old and beautiful tree”**:

**Under which the English poet,
Lord Byron is said to love
To sit and to relax for many times
And dream, when he came to the convent
To learn our native tongue.**³²⁵

“Byron’s” olive tree, **“that old tree”** stood always firm and thick-leaved, despite its **“centenary and more”** age, **“resisting storms and winds”**. It seems to have become a pilgrimage destination for all Armenians, as well as every **“guest visiting San Lazzaro”**³²⁶. **“Beneath that green, mysterious tree, favoured by Lord Byron”**, poet V. Torgomian seemed to enjoy the return of **“all school days”**. He sat there, filled with happiness, pondering and dreaming:

³²³ Ibid.

³²⁴ Ibid.

³²⁵ V. Torgomian, *From Lord Byron’s Olive Tree*, “Bazmavep”, 1932, № 8-9, p. 380 (in Armenian).

³²⁶ Ibid.

To learn the lessons splendid
From San Lazzaro manuscripts
By Hyurmuz, Agonts, Bagratouni,
As well as Fr. Alishan ...

Torgomian also felt the poet's presence:

Through long days and nights,
Did Lord Byron decipher
The Armenian tongue
From the volumes on his lap -
With the mind
To aid the Armenian people humble and mild
Whom, indeed, he loved -
From the bottom of his heart.³²⁷

It was difficult for San Lazzaro visitor, poet V. Torgomian to part with Byron's beautiful olive tree, still the monastery bells announced the **“departure time”**. Returning back to reality, he plucks a bunch of olive shoots in memory of that unforgettable day,

... for his friends, those Armenians
Who admired Byron's great genius.³²⁸

With this in mind, the poet states that San Lazzaro is surrounded with plenty of unforgettable olive trees and believes the olive tree to be

... a token of wisdom,
Symbol of abundance.
And its leaves mark
Glory, love and peace.³²⁹

Aramayis Srapian (1910-1969), an Armenian physician, poet and writer from the Diaspora, who witnessed the disasters, borne by the Armenian people, dedicated the following verses to the poet: *Byron at San Lazzaro* (1932), *Under Byronic Olive Trees* (1938) and *Again With You* (1959).

Srapian's childhood resembles that of most children born in Western Armenia.

³²⁷ Ibid, p. 381.

³²⁸ Ibid.

³²⁹ Ibid.

The writer spent his early days on the roads of exile and in orphanages. In 1929, A. Srapian left Mourad-Raphaelian school. Upon his graduation from Milan University, he received the qualification of a physician. An active participant in the Armenian cultural movement, A. Srapian along with a group of graduates of Mourad-Raphaelian school founded the Armenian Cultural Union in Milan, in 1945.

A. Srapian published two collections of verses (*Meeting the Muse* and *From Azolo to Venice*) and prose (*Under the Arms* and *With Alpine Soldiers*). In 1971, "Hayastan" publishing-house issued the poet's collection *The Unfinished March*, where his *Under Byronic Olive Tree* appeared, first published in "Bazmavep" in 1938³³⁰. A. Srapian also contributed to such Armenian periodicals, as "Geghuni", "Mechitarian Endanik" ("The Mechitarist Family"), "Nairi", "Bazmavep", etc.

The poet's first verse to Byron *Byron at San Lazzaro* was published in 1932, in "Bazmavep"³³¹. A. Srapian described the poet wandering and dreaming **"on the melancholy shores of the islet"** of San Lazzaro, where he used to sit under **"these pensive trees, under the radiant cornice"** and study **"our splendid and sacred language"**. But the poet is no more alive, the voice of his lyre lapsed into silence forever, **"the crimson heart of yours, struggling against the sea has stopped, ... and the fire of your mind, more powerful than the flashes in the sky has died out"**. Not only do the scholarly monks, whose hearts still bear the reminiscences of their seniors about Byron, feel this absence of the poet, but even the isle's cypresses, **"rushing upwards, dreaming and sweet-smelling"**, **"wistfully heave a sigh of awful pain"**.³³²

Srapian's second, quite extended verse entitled *Under Byronic Olive Trees* reflects the poet's thoughts on life, love and art. Srapian's third verse addressed to Byron *Again with You*, a result of many thoughts and sentiments, was published in "Bazmavep", in 1959. Every evening, A. Srapian, along with his daughter Araxie, used to pay a visit to the monument to Byron to contemplate:

**When it struck eight at our hotel,
I stopped at your memorial,
My Araxie was surprised
With an upward glance she asked -
If I knew you.**³³³

³³⁰ See A. Srapian, *Under Byronic Olive Trees*, "Bazmavep", 1938, № 4-5, pp. 133-138 (in Armenian). - A. Srapian, *The Unfinished March*, "Hayastan", Yerevan, 1971, pp. 11-18 (in Armenian).

³³¹ See A. Srapian, *Byron on the Island of St. Lazarus*, "Bazmavep", № 6-7, 1932, p. 272 (in Armenian).

³³² Ibid.

³³³ A. Srapian, *Again With You*, "Bazmavep", 1959, № 9-10, p. 209 (in Armenian).

The distant, still heartfelt “friendship” of these two poets was **“very close and very old”**. It started in San Lazzaro, where they seemed to have wandered together on the island, dreamed and pondered about life and existence:

**It was not easy to tell her about your life,
And not easy indeed
To bring your work to the land waste,
Though it was proper to say at least
How close and old
Our friendship was.**

Not by mere chance and symbolically enough, did the father and daughter notice once that

**The blood, indeed, ran down his fiery brow,
And dropping beneath the pedestal,
Went to mix in the pomegranate furnace
Of the bright twilight from the scarlet sky.**³³⁴

Thus, A. Srapian, the Armenian poet living in immigration, highly appreciated not only the poet’s works, but the poet’s interest in the Armenian language and culture, as well.

Mari Atmadjian (1913-1999), an Armenian poetess from the Diaspora, likewise has a poem dedicated to Byron. Her *Memorial Song for Lord Byron* was first published in “Bazmavep”, in 1967, and then, in the same year it appeared in her collection of verses *The Golden Fleece*, published in Paris. In the verse, M. Atmadjian expressed her reverence and admiration for the poet, glorified him and assured everybody that **“there is no manuscript breathing with genius”** where, **“the delightful star”** of the great poet **“had not risen”**. The poetess, as if addressing her contemporary, explains with great love and esteem:

**There is no garden of dream and song,
Where your smile had not shone,
No magnificent fire of beauty or mystery,
Where the sweet incense of your heart had not burnt,
No old or new disaster in history,
Where your judgement, like a dagger,
Had not flashed and raged...**³³⁵

³³⁴ Ibid.

³³⁵ M. Atmadjian, *The Golden Fleece*, Paris, 1967, p. 93 (in Armenian).

M. Atmadjian also reminds that the Armenian monastery of San Lazzaro remains devoted to the poet's memory. And adds that sitting in the garden of the Mechitarist Congregation, under the **“canopy of the silvery branches of the olive trees”**, she dreams and ponders about Byron, hoping to find this great friend of the Armenians.

**In the garden of the Mechitarists'
Searching for you, I dreamt
Beneath the olive trees silvery ...
... With excitement I leafed
The Armenian Grammar Mesrop-lettered
That taught you the unique language of Narek.
And I lived the minutes of your time,
Pondering about your life.³³⁶**

The poetess also follows the course of Byron's life full of hardship, uneven, yet heroic ways leading to mortality:

**From Albion to Ravenna,
From Venice to Leman,
Arcostoli and Corinth,
Your feverish steps of
Freedom-loving Apostle and hero
Led you to the end,
To the sacrifice cherished ...
And to the light
With enchanting immortality...³³⁷**

Many Soviet Armenia poets, among them Hrachia Hovhannissian, Nairi Zaryan, Sarmen, Souren Mouradian, Anahit Parsamian, Vahagn Karents, Ashot Grashi reflected on Byron's life and works.

Hrachia Hovhannissian's verse *Byron* was published in his collection *The Silence of the Sea*, in 1964. It is mentioned here that the English poet resembles his own heroes for leaving the glory of a lord; he ran away from **“brutal people... and vain morals”** and reached alien places, where the voice of his trumpet was needed. Like his heroes, he strove for justice and freedom everywhere, since

³³⁶ Ibid, pp. 93-94.

³³⁷ Ibid, p. 95.

as Hr. Hovhannissian himself mentions, violence and fight for freedom are everywhere:

**Devoured by the heart-breaking sorrow of your homeland,
You stood in vengeance in the Hellenic land,
For violence is the same everywhere,
The same is strife for freedom anywhere.**³³⁸

Quite reasonably, Hr. Hovhannissian concludes that the world needs people like Byron and his heroes:

**Everywhere,
Where chains speak,
And imprisoned is the just spirit!**³³⁹

In their lines addressed to Byron, other Armenian poets considered mainly the same freedom-loving ideas inherent in Byron's poetry. Like Byron, the modern Armenian poets created the image of a man, who, **"having left the trifles of royal plains"**³⁴⁰, ran away from **"brutal people and ... vain morals"**. He reached **"distant shores to light alien horizons"**³⁴¹ **"became so dear and sacred"**³⁴²; he addressed the learned Armenian friar with the following request:

**I would like you, elder,
To teach me your tongue sweet
On San Lazzaro island.
Let my banished and disturbed soul,
Find comfort in Armenian...**³⁴³

And upon receiving consent,

... with the friar³⁴⁴, **the great poet
Leafed carefully our manuscripts,**

³³⁸ Hr. Hovhannissian, *The Silence of the Sea*, "Haypethrat", Yerevan, 1964, p. 35 (in Armenian).

³³⁹ Ibid, p. 36.

³⁴⁰ A. Parsamian, *To Byron*. In: *Fairy-Tales of the Day*, "Sovetakan Grogh", Yerevan, 1982, p. 83 (in Armenian).

³⁴¹ N. Zaryan, *To Byron*. In: *Awaiting You*, "Hayastan", Yerevan, 1968, p. 7 (in Armenian).

³⁴² Sarmen, *At the Monument to Byron*, "Grakan tert" ("Literary Paper"), 1967, № 42 (in Armenian).

³⁴³ S. Mouradian, *George Byron*. In: *The Blue Bird*, "Hayastan", Yerevan, 1976, p. 140 (in Armenian).

³⁴⁴ He must have meant H. Avgerian, Byron's Armenian teacher.

**He read the soul of many people,
Very close to his grieving heart.³⁴⁵**

We would like to note in conclusion all these verses addressed to Byron by Armenian poets were written on an immediate urge to react to some events and are valuable for their infinite sincerity and spontaneity. This is quite natural. The poets praised a man who, wherever he was, either under his favourite olive trees, or working on his *Don Juan* and *Childe Harold's Pilgrimage*, writing down his reflections, did not ever forget his commitment as a poet and fighter for genuine art.

§ 3.2 Armenian Sources on Byron

As we have already mentioned, still at the beginning of the XIX century, the Armenian literary critics expressed their views on Byron and his work.

The Armenian reader was first introduced to Byron's biography, work and links with the Mechitarists through a paper³⁴⁶ published in "Bazmavep", in 1846. The paper provides several excerpts from the poet's "Armenian" letters. As the author of the paper mentions, "Like other travellers, the English, on their arrival in Venice, also feel enthusiastic about paying a visit the convent, where the poet took his Armenian classes."³⁴⁷ The Island of St. Lazarus has thus become a pilgrimage destination for not only the Armenians but the English, as well. The paper also reports Byron's contribution to the Armenians and his death in Greece. Our studies permit us to assume that the mentioned paper is the first in the Mechitarists' periodicals and the Armenian press, in general, that introduces the poet and his work to the Armenian readers.

Later, in the second half of the XIX century and the beginning of the XX century, a great number of Armenian periodicals published in various cities of Asia and Europe referred to Byron. Those papers, most of which were entitled *Lord Byron* discussed issues related to the poet's biography and his links with the Mechitarists. Thus, in 1867 the literary-social review "Tsaghik" ("Flower") that was published from 1861 to 1867 in Smyrna comprises the series of pa-

³⁴⁵ S. Mouradian, *George Byron*. In: *The Blue Bird*, "Hayastan", Yerevan, 1976, p. 140 (in Armenian).

³⁴⁶ See *Lord Byron* (anon.), "Bazmavep", 1846, № 19, pp. 293-297 (in Armenian).

³⁴⁷ *Ibid*, p. 296.

pers³⁴⁸ on Byron by G. Mseryan (1846-1893). One can come across similar papers in such periodicals, as the weekly “Meghou” (“Bee”)³⁴⁹, published in Constantinople, “Taraz” (“Costume”) illustrated journal, published in Tiflis, “Mshak” literary-social review³⁵⁰, “Tsaghik”³⁵¹, “Arevelyan Mamoul” (“The Oriental Press”)³⁵² national literary and social review published in Smyrna and other parts of the world.

It seems worth mentioning here that the Armenian periodicals did not restrict their publications to the Armenian authors only but also published works, papers related to the poet by foreign authors. Thus, in 1866, the January issue of “Bazmavep” published the Armenian translation of Lamartine’s poem dedicated to Byron.³⁵³ The poem that is the French romanticist’s praise of Byron, was later translated by S. Gantaryan³⁵⁴ and included into the volume of Lamartine’s Poetry³⁵⁵ in 1876. The versions of the poem published in the volume and “Bazmavep” mostly coincide despite several corrections and specifications. The poem breathes with ardent and affectionate lines addressed to Byron. Below, we have provided an excerpt from the original where Lamartine calls Byron a great artisan:

**Jouis, grand artisan, de l’œuvre de tes mains:
Je suis pour accomplir tes ordres souverains...**³⁵⁶

Or advises the poet:

³⁴⁸ See G. Mseryan, *Lord Byron*, “Tsaghik”, 1867, № 139, pp. 613-615, № 140, pp. 623-624, № 141, pp. 630-631, № 142, pp. 638-639, № 146, pp. 670-671 (in Armenian).

³⁴⁹ See *Lord Byron (An English Poet)*, “Meghou”, January 8, 1863 (in Armenian).

³⁵⁰ See *Byron (biography)*, “Taraz”, 1891, № 6, pp. 76-77 (in Armenian). – H. Kocharyants, *The Armenian Literature and Shakespeare*, “Mshak”, march 18, 1895 (in Armenian). Despite its title, the paper speaks more of Byron than Shakespeare.

³⁵¹ See H. H. T. S., *Lord Byron*, “Tsaghik”, № 7, pp. 76-77 (in Armenian).

³⁵² See R. Vorberian, *Byron*, “Arevelyan Mamoul”, 1897, № 6, pp. 205-207 (in Armenian).

³⁵³ See A. de Lamartine, *A Man to Lord Byron*, translated by H. Sam. Kayserean, “Bazmavep”, 1866, № 1, pp. 23-30 (in Armenian).

³⁵⁴ Gantaryan, Samuel (Kayseryan, 1838-1908), Armenian philologist, lexicographer, translator. He was born in Constantinople and was educated at the Convent of St. Lazarus. S. Gantaryan worked at Mechitarists Colleges in Paris, Venice and Constantinople. He also contributed to “Bazmavep” with his translations and papers. His pen-name was Fr. Samuel Kayseryan. S. Gantaryan published *Rhetorics* (1875), *French-Armenian-Turkish Dictionary* (1886), *Italian-Armenian Dictionary* (1908). He also translated Parpetsi’s *Armenian History* into French and had it published in 1869.

³⁵⁵ See A. de Lamartine, *First Meditations in Poetry*, translated by Fr. Samuel K. Gantaryan, Venice, St. Lazarus, 1876, pp. 8-16.

³⁵⁶ A. de Lamartine, *Premières Méditations Poétiques*, Paris, Hachette et Cie, 1909, pp. 14-15.

**Roi des chants immortels, reconnais-toi toi-même!
Laisse aux fils de la nuit le doute et le blasphème;
Dedaigne un faux encens qu'on t'offre de si bas:
La gloire ne peut être où la vertu n'est pas.³⁵⁷**

Prominent Russian literary critics Father and Son Veselovskys had their papers on Byron published in the annual Literary and Historical Review, published in Moscow and the Mshak.³⁵⁸ We have already made a reference to their work in the first chapter of our work.

As we have already mentioned from 1891 to 1894, “Bazmavep” on G. Zarbhanalian’s initiative introduced its readers to a series of papers on the Armenian history, culture, and language. The series had been written by G. Schrumpf and had previously appeared in a philological review published in London under the title *Les Études Arméniennes en Europe*. The papers were translated into Armenian by G. Zarbhanalian and bore the following titles: *The Armenian Studies in the West*, *the Studies of the Armenian Language in the West*, *Armenian Language Studies in Europe* and *The European Orientalists*. In 1894, in its sixth issue “Bazmavep” published a paper on the Armenian Language Studies in the West where some excerpts from the poet’s “Armenian” letters were presented. The paper also provided information about Solomon Caesar Malan (1812-1895) who was believed to succeed Byron in his Armenian studies. An Oxford graduate, S. Malan received an award for his language achievements in Sanskrit and Hebrew. In Smyrna, S. Malan attended Armenian classes and as he mentions himself, liked and revered the language.³⁵⁹ S. Malan wrote and translated a number of significant works. The mentioned article series by G. Schrumpf were compiled and published in a separate volume³⁶⁰ with the notes by G. Zarbhanalian in 1895.

In 1911, “Bazmavep” presented to its readers’ attention a review on the Armenian translation of Byron’s *Corsair*. The poem was translated from the original by H. Z. Mirzayan³⁶¹ and printed by “Paros” Publishing House in Te-

³⁵⁷ Ibid, pp. 18-19.

³⁵⁸ See Yu. Veselovsky, *Byron with the Mechitarists*, “Literary and Historical Review”, 1896, vol. 5, pp. 157-174. – A. Veselovsky, *Byron on the Island of St. Lazarus*, “Mshak”, August 29, 1901 (in Armenian)..

³⁵⁹ See *Armenian Language Studies in the West*, “Bazmavep”, 1894, № 6, p. 253 (in Armenian).

³⁶⁰ See G. Schrumpf, *Studies of the Armenian Language and Chronology in the West (XIV-XIX centuries)*, translated and supplemented by G. Zarbhanalian, Venice, 1895 (in Armenian).

³⁶¹ Mirzayan, Hovsep (1866-1935), translator, and statesman. Born in Hamadan, Iran, he received his education at the Armenian School in Nor Jugha and in Tehran. Mirzayan had a good

hran. A literary critic makes the following reference to Mirzayan's translation: "Corsair in Mirzayan's translation sounds beautiful. The translator could beautifully convey Byron's passionate and ardent spirit and at the same time remain faithful to the language and the metre of the poem".³⁶² The essay also provides excerpts from Corsair's first (stanza 11), second (stanza 12), and third cantos (24 stanza) and concludes that "Mirzayan managed this hard task successfully."³⁶³ Unfortunately the review's author is not mentioned, and we are not able to provide any information about him.

The papers comprised in separate volumes and published in the pre-revolutionary period are marked with true observations on Byron's links with the Mechitarists. Thus, Aram Antonyan (1881-1952) a writer and publicist of the Armenian descent but born in Constantinople in his resource-book on Armenian literature for University Students included the paper by Doctor Hovsep Der-Stepanyan,³⁶⁴ reporting briefly Byron's days spent on the Island of St. Lazarus.

It was after Byron's 100th death anniversary that the Western Armenians started taking more interest in the poet's life and literary heritage. Thus, in 1924, "Bazmavep" had its fourth issue completely dedicated to the poet. Most of the papers of that issue are presented both in English and Armenian. The review's editorial reads: "If England, notwithstanding her pardonable opposition to him, is always rightly proud of having given birth to such a great Genius; if the land of Homer feels proud of having enjoyed Byron's power and of being at last his grave, S. Lazzaro can boast forever of having taught him its mother-tongue and of having cherished in its heart imperishable and precious memories."³⁶⁵

Bazmavep's editor Leo Dayan (1884-1968) published his paper *Byron at St. Lazarus* in the same issue (in Armenian and English). L. Dayan mentions that the Island of St. Lazarus has become the favourite destination not only for the Armenian tourists, but for the English and foreign tourists as well.

L. Dayan writes. "If it is from several points of view a sanctuary for Armenians, a museum of precious relics and national treasures, so also to the English

command of Armenian, French, Persian, and English. H. Mirzayan assumed state positions and on a number of occasions was elected to the Majlis in Iran (1910, 1915, 1923). He combined his state activities with literary ones and translated works by Byron (*The Corsair*, *Childe Harold's Pilgrimage*), Longfellow, Walter Scott, Omar Hayyam, Sa'di, and others.

³⁶² "Bazmavep", 1911, № 6, p. 284 (in Armenian).

³⁶³ Ibid, p. 285.

³⁶⁴ See Dr. Hovsep Der-Stepanyan, *Lord Byron in Venice*. In: "Aram Antonyan, *Gandzaran* (*Treasury*), A Course for Students, Constantinople, K. Gljyan Publishing House, 1912", pp. 364-367 (in Armenian).

³⁶⁵ *A Wreath on Byron's Tomb* (signed by "Bazmavep" editorial staff), "Bazmavep", 1924, № 4, p. 107.

and English-speaking peoples it is real place of pilgrimage because it holds the most vivid and speaking memories of Byron. Not only for English-speaking people but for all foreign nations it seems to be a natural, inevitable duty to devote a moment to thought and meditation on Byron's memory."³⁶⁶ In his paper, L. Dayan concludes his paper by quoting English chronicler G. Mackay. "If there is a place in all Europe, where after London and Missologhi, Byron's monument ought to stand, that place is Venice. Any part of Venice will do: the Lido, the Public gardens, or the Island of St. Lazarus. But if Venetians are indifferent as to the site of the monument, let the Armenians choose it in God's name."³⁶⁷

The article also mentions Byron's study of the Armenian language and presents some excerpts from *Unpublished Diary* by H. Avgerian. The reader also learns that the renowned Italian linguist J. Mezzofanti was attracted to the poet's Armenian studies.³⁶⁸ In evidence of this, Dayan quotes the father Eleazar of the Mechitarist Congregation: "Tuesday, leaving Ferrara, I came to Bologna and with him I immediately was sent on a visit to Professor Mezzofanti who as soon as he saw me, began to speak in Turkish, and asked me about our convent. At my second and third visits, he inquired if we had books printed in modern Armenian and a new grammar. On my affirmative answer, he showed a great desire to have some of these books so as to learn the Armenian which was a language very pleasing to him. He asked me also about Lord Byron and how he had learned Armenian, and I told him about Byron and the other pupil, and about the English grammars and the English dictionary recently edited, with which information he was much satisfied, and took notes. And when I said, I shall write to the monastery to have the books sent, - No, said he, I shall write myself to the convent. Write only for the books on modern Armenian and I will cover the expenses."³⁶⁹

In detail does L. Dayan describe Byron's visit to the Island of St. Lazarus: "A few day after he gets to Venice, one cloudy day towards evening he steps into a gondola to pay a visit to this Island of S. Lazzaro breathing so fully the breath of the East."³⁷⁰ Byron meets H. Avgerian who he addresses many lines of praise in his letters. He finds a friendly reception for about two hours by the monks and afterwards he takes leave with a promise to return again. Throughout the paper, the reader can trace Byron's days at St. Lazarus, read some excerpts from By-

³⁶⁶ L. Dayan, *Lord Byron at St. Lazarus*, "Bazmavep", 1924, № 4, p. 140.

³⁶⁷ Ibid.

³⁶⁸ Mezzofanti, Giuseppe (1774-1849), cardinal (1838), Professor at Bologna University. It is said that Mezzofanti was familiar with over fifty languages and Byron used to call him "a monster of languages".

³⁶⁹ L. Dayan, *Byron at St. Lazarus*, "Bazmavep", 1924, № 4, pp. 144-145.

³⁷⁰ Ibid, p. 142.

ron's "Armenian" letters with notes by Th. Moore, as well as can follow the correspondence between the Mechitarists where they dwell on Byron's "Armenian" period.

L. Dayan's paper was immediately succeeded by a paper on Byron's biography signed H. D. S.³⁷¹ The author of the paper briefly illustrates several episodes in Byron's biography, such as his Armenian studies, political views, creative work, disturbed soul. He refers to Byron as follows: "Byron was a genius, whose brief, abrupt and vivid lines expressed desperate ambiguity, transient sadness and admiration of crimes."³⁷² The writer of the paper believes Byron's main hero Don Juan "to be both comic and serious, both admirable and imprudent, a hero and a fool, expressive, daring and changing, like the author himself".³⁷³

Yeghia Pechikian, who the literary and art critic Aram Yeremyan (1898-1972) believed "to have had an invaluable contribution to the field of Armenian studies and to have enriched the treasury of the Armenian philology, chronicles and literature with his thorough, serious and meticulous studies"³⁷⁴ had an article published in *Bazmavep*, in 1924. The paper, entitled *Lord Byron and the Armenians* boasts some excerpts from the poet's preface to Armenian-English Grammar and the poet's "Armenian" letters.

As Yeghia Pechikian writes, "It follows that Lord Byron lived in Armenian surrounding, so much did he cherish the Armenian nation, its glory and the tongue ... even the age-long ordeal. Thus, the Armenian period or part would be a tangential part in Byron's poetry and life".³⁷⁵ The author also dwells on Byron and Alishan, draws parallels between their poetry and considers their similarities. "We can see similarities or parallels common to the poetry of both geniuses who belonged to the same century". In Pechikian's belief, both geniuses shared obvious affinities; they were both wanderers: "When Lord Byron wrote on his wanderings at St. Lazarus, in Venice, Gh. Alishan was engaged in creative work in London, England."³⁷⁶

Another affinity in Ye. Pechikian's belief is that "both poets studied languages, Armenian and English, respectively, and both poets experienced difficulties during their studies. Thus, Fr. Alishan remarked on this English language

³⁷¹ See H. D. S., *Lord Byron's Brief Biography*, "Bazmavep", 1924, № 4, pp. 147-149 (in Armenian).

³⁷² Ibid, p. 149.

³⁷³ Ibid

³⁷⁴ "Bazmavep", 1964, № 1-3, p. 96 (in Armenian).

³⁷⁵ Fr. Yeghia Pechikyan, *Lord Byron and the Armenians*, "Bazmavep", 1924, № 4, p. 158 (in Armenian).

³⁷⁶ Ibid, pp. 158-159.

studies “Out of the bore of my wanderings, I decide to torture or to comfort my mind with translations, not so easy.”³⁷⁷ Alishan believed Byron to have found ways to make an experience out of studying Armenian.³⁷⁸ Byron also reflected on the difficulties of the Armenian language: “... ‘I find the language ... difficult, but not invincible ... I shall go on. ... By way of divertisement, I am studying daily, at an Armenian monastery, the Armenian language. I found that my mind wanted something craggy to break upon; and this – as the most difficult thing I could discover here for an amusement – I have chosen, to torture me into attention.’”³⁷⁹ Ye. Pechikian further dwells on the Armenian translations of Byron’s work, mentioning not only those done by Gh. Alishan (the forth canto from *Childe Harold’s Pilgrimage*, entitled *Italy in the Armenian translation*) and poems entitled Lord Byron’s Poetry in the Armenian translation), but also *Manfred*, published in “Areg” (the Sun), *The Prisoner of Chillon* in H. Toumanyan’s translation published in Tiflis and the poem *Heaven and Earth* published in Constantinople. Ye. Pechikian concludes his paper with a general description of Byron’s poetry “... a vivid expression of sincerity and emotions, deep insight, live and enchanting reality, elevating faith, I wish Armenian poets had those properties.”³⁸⁰

The next paper (in English) in the same issue of “Bazmavep’ is anonymous and starts with the following epigraph by French writer Countess de Remusat, the author of exciting memories about Napoleon. “...The beauty and sadness of his last days, expiate many faults”. These lines seem to describe the poet, and as the author of the paper mentions, the desire to expiate the errors of his life by a noble end had some part in the poet’s resolution. It was in Missolonghi that he cast a sorrowful look at his past full of misfortunes that had consumed at an early age that frail and burning organism. It was within the walls of Missolonghi that he also greeted the 36th birthday, with melancholy and sadness. And on that occasion wrote his final verse bidding farewell to youth and life and wishing for nothing but a soldier’s grave. Then the paper traces having been overtaken by a heavy shower, fever, the last minutes of his life and death. The death of Lord Byron was felt by all Greece as a national misfortune. To the people of Missolonghi, the vent seemed almost incredible”³⁸¹, writes the author mentioning the 21-day general mourning in Greece, the suspension of the Easter festivities, the

³⁷⁷ Ibid, p. 159.

³⁷⁸ Ibid.

³⁷⁹ Ibid.

³⁸⁰ Ibid, p. 160.

³⁸¹ Ibid, p. 150.

closing for five days of all public offices and shops, the firing of thirty-seven minute guns, being the number which corresponded to the age of the deceased. Funeral services took place not only in Missolonghi, but in parts of Greece as well. The paper also reports Byron's education, journeys, marriage, and separation.

A paper³⁸², signed by the editorial staff and published in the fifth issue of "Bazmavep" enumerates those festivities that took place to honour the memory of "the great English writer in various parts of the world for the friendship of people who had cherished and admired him."³⁸³ The paper mostly highlights the events that took place in Greece and England. The Mechitarists were also issued an invitation to attend the festivities in England by the state authorities in England. As we know, they had the April issue of "Bazmavep" entirely dedicated to Byron, and "after having published the issue rich in valuable contributions both in English and Armenian had the issues sent to a number of reputable people, all the British ambassadors, diplomatic representatives and the main newspapers in London."³⁸⁴

Byron's 100th death anniversary was reported in such periodicals, as "Chakatamart" ("Battle")³⁸⁵, a daily newspaper in Constantinople, "Areg" ("The Sun")³⁸⁶, a monthly published in Vienna, *Almanac*, compiled by Teodik³⁸⁷

In 1932, "Bazmavep" published Vorberian's extensive research into Byron.³⁸⁸ The research provided detailed information about Byron's biography and creative work, reported Byron's journeys to the East, his marriage, separation, departure for Switzerland and Italy, his first meeting with the Mechitarists, etc. R. Vorberian describes Byron's first meeting with the Mechitarists as follows: "It was already at the end of the sleepless night at dawn when the gondola slipped past the island and Byron asked Tita, the gondolier, whose family it belonged to.

- My Lord, said the gondolier, this is the Armenian Convent of St. Lazarus.
- Leave me here.

³⁸² See *Echoing Byron Anniversary* (signed by the editorial staff), "Bazmavep", 1924, № 5, pp. 186-188 (in Armenian).

³⁸³ Ibid, p. 186.

³⁸⁴ Ibid, p. 187.

³⁸⁵ See H. Martayan, *Lord Byron (On the 100th Death Anniversary)*, "Chakatamart", April 30, 1924 (in Armenian).

³⁸⁶ See Arevian S., *Byron (In Commemoration of the 100th Anniversary of Death)*, Vienna, "Areg", 1924, № 10, pp. 598-601 (in Armenian).

³⁸⁷ See *Lord Byron and One Hundred Anniversary of his Death (1824-1924)*, Constantinople, "Amenun Taretsuits" ("Almanac", compiled by Teodik), 1925, pp. 319-325 (in Armenian).

³⁸⁸ See Vorberian R., *Lord Byron (at St. Lazarus)*, Venice, "Bazmavep", 1932, № 3, pp. 117-125, № 4, pp. 178-182, № 5, pp. 225-231, № 6-7, pp. 266-272, № 8-9, pp. 374-379 (in Armenian).

A second later, Byron was watching his gondola disappear swiftly behind other islets. A little far there was the face of Virgin Mary carved in the rock and moulded in lead, facing the sea. Deep in thoughts, Byron was watching the boundless sea, when a voice spoke to him. On turning round, Byron saw a venerable –looking monk, bold and with a large grey beard. He must have come out of the door in the wall, not far from there.

- How can I help you, my son, asked the monk in friendly manner.

- I was attracted to the peace of your surroundings, Father, and I would like to have your consent to rest here a little.³⁸⁹

As we can see, R. Vorberian's description of the poet's first visit to the Island is supported more by imagination rather than facts. Some researchers believe Byron to have visited the Island of St. Lazarus together with Hobhouse not at dawn but in the evening, and accompanied by another gondolier. Despite its virtues, Vorberian's study, as the first extensive study in Byron's life and literary works, is not deprived of inaccuracies and some errors. For instance, R. Vorberian writes: "...Before he entered the Armenian Convent in Venice, he had met a seventeen-year-old beauty by the name of Teresa Gamba, the daughter of the head of the *carbonari*. Teresa, a sensitive and educated lady, endowed with rich imagination, had read the first two cantos of *Childe Harold's Pilgrimage* and *The Prisoner of Chillon* and admired the poet. Unfortunately, the girl's father out of political convictions wanted to marry her off to Count Guiccioli, who though rich, was sixty years old."³⁹⁰

Now let us see how Byron himself remembers meeting Teresa for the first time in his letter to the Hon. Douglas Kinnaird, dated April 24th, 1819: "I have fallen in love, within the last month, with a Romagnuola Countess from Ravenna, the spouse of a year of Count Guiccioli, who is sixty – the girl twenty."³⁹¹ Byron notes the same in his letter addressed to Augusta Leigh and dated July 26th, 1819.³⁹² Hence, it is obvious that Byron met Teresa when she was already married to Count Guiccioli and not before her marriage to him.

Besides R. Vorberian tends to believe: "In Venice at that time it was the custom that newly-wedded couples from the nobility would go, a few days after the wedding, on a pilgrimage to pay a visit to Armenian Covent a few days after

³⁸⁹ Ibid, № 5, p. 229.

³⁹⁰ Ibid, p. 230.

³⁹¹ *The Letters of George Gordon, 6th Lord Byron*, selected by R. G. Howarth, with an Introduction by André Maurois, published in London and Toronto by J. M. Dent and Sons Limited, and in New York by E. P. Dutton, 1933 p. 244.

³⁹² See *The Selected Letters of Lord Byron*, Edited with an Introduction by Jacques Barzun, Farrar, Straus and Young, Inc., New York, 1953.

their wedding.”³⁹³ We would like to mention here that no source we have consulted seems to support the veracity of this tradition. For this reason, this hypothesis is open to doubt.

R. Vorberian further writes: “Byron stayed at the convent. The abbot, Father Somalian and Father Harutiu Avgerian let him have a large room at his disposal ... After having stayed for nearly ten days...”³⁹⁴ Yet, according to Byron’s Armenian teacher Harutiu Avgerian, “...Lord Byron... coming to visit our convent, expressed the desire to study Armenian with him. He wished also to live in the convent. But because none of the monks knew him yet, he was told to come every day from Venice and learn Armenian in that way. And he began to come for fifty days. He used to study two or three hours...”³⁹⁵ Obviously, Byron could not have stayed at the convent.

Unfortunately, Armenian scholars did not verify and correct the mentioned inaccuracies by R. Vorberian and even came up with more serious inaccuracies and errors that will be further addressed in our work.

“Bazmavep” readers learn that the Armenian Convent received a lot of visitors from Byron Society in England. “With reverence of a pilgrim did they come to the Armenian Island where more than a century earlier their gifted son, one of the greatest writers of the past century, Lord Byron had lived, meditated and ... studied the classical Armenian language.”³⁹⁶ The visitors were taken to the printing house, manuscript library, museum, and Byron’s room, where the poet had conversed with the Armenian friars and studied the Armenian language. The publishing house is the next stop for the visitors; ensued by Byron olive groves and the visitors take with them a branch of olive trees to the memory of the poet.

In the middle of the XX century, Soviet Armenian periodicals published an excessive number of papers on Byron and his literary work. Most of them dwell on Byron’s cooperation with the Mechitarists and the poet’s appreciation of Armenia, the Armenians and the Armenian culture. Among those publications, we would like to separate the research³⁹⁷ by literary critic Eliz Petrosyan and the

³⁹³ R. Vorberian, *Lord Byron (at St. Lazarus)*, Venice, “Bazmavep”, 1932, № 6-7, p. 266 (in Armenian).

³⁹⁴ Ibid, № 5, p. 231.

³⁹⁵ L. Dayan, *Lord Byron at St. Lazarus*, “Bazmavep”, 1924, № 4, p. 142.

³⁹⁶ *To commemorate Byron* (signed by the editorial staff), “Bazmavep”, 1937, № 2-5, p. 128 (in Armenian).

³⁹⁷ See E. Petrosyan, *Byron and the Armenian Culture (Byron’s Armenian Studies)*, “Arm. SSR Bulletin of Social Sciences”, 1947, № 3, pp. 47-76 (in Armenian).

work³⁹⁸ by outstanding Armenian writer and translator Khachik Dashtents (1910-1974). Khachik Dashtents had his work produced in twenty small reader-friendly chapters. In the first three chapters of his work the author considers Byron's antagonistic stance towards "reactive Romantic poets" and politicians of England, the poet's protest and strife against European dictatorship, as well as his affection for the culture of the nations oppressed by the Ottoman Empire. In the fourth and fifth chapters of his work, Khachik Dashtents speaks of Byron's links with the Armenians, as evidenced by Byron's biographer Th. Moore, and illustrates the enthusiastic work by the Mechitarists who had harbored on a small island in the Adriatic lagoon. The other chapters of the work assess the cooperation between Byron and the Mechitarists, Byron's interest in the Armenian culture, Byron's Armenian studies, his work on *Armenian-English* and *English-Armenian Grammars*, his translations from Armenian, the poet's part in the history of Armenian studies in Western Europe, etc.

It is worthwhile mentioning that Kh. Dashtents had two chapters from his work dedicated to the most enthusiastic Armenian devotees of Byron's poetry: Gh. Alishan and R. Vorberian. Thus, the seventeenth chapter of his book is entitled Byron and Alishan and the ensuing one bears the title *Byron's Devotee*.

As Kh. Dashtents mentions, however inspired was Byron by the fate of the Armenian nation "he was a member of the *carbonari* and Armenian Catholic monks would find his poetry strange, incomprehensible, if not improper."³⁹⁹ Still, some friars, Gevond Alishan among them, supported the Italian Liberation Movement and "echoing the progressive ambitions and ideas of the age" could rise from the clerical circle to "the level of appreciating Byron's patriotic poetry breathing with humane ideas".⁴⁰⁰ Reflecting on the Alishan-Byron links, Kh. Dashtents mentions that Gevond Alishan was inspired by the revolution in Venice and with the memory of his won nation's fate as well as "under the influence of Italian movements wrote the significant part of his patriotic poetry." Byron himself had partaken in those movements and it was quite natural that "some of his poems had inspired Alishan and won his praise."⁴⁰¹ Like Byron, whose poetry was breathing with the spirit of a wanderer poet, Alishan was also "devoured with nostalgia for his own land" "and was wandering in strange lands."⁴⁰² An-

³⁹⁸ See Khachik Dashtents, *Byron and the Armenians*, Yerevan, "Haypethrat", 1959 (in Armenian).

³⁹⁹ Ibid, p. 131.

⁴⁰⁰ Ibid, p. 132.

⁴⁰¹ Ibid, p. 133.

⁴⁰² Ibid, p. 138.

other affinity that both poets share is “their poetry”⁴⁰³. Indeed, both poets were endowed with rich fantasy and attracted to nature, the praise of which was reflected in their poems. The final affinity “that links Byron with Alishan is his comprehensive mind that helped him stand out among the clergy.”⁴⁰⁴

In the eighteenth chapter of his work Kh. Dashtents first assesses Byron’s impact on Smbat Shahaziz and Hovhannes Toumanyan, then considers Ruben Vorberian who he considers most of all to have been influenced by Byron’s poetry. “Byron had his charm and impact directly and overtly affect Vorberian ... At school he used to read Byron’s poetry in the original and recite passages from *Childe Harold’s Pilgrimage* and other poems.”⁴⁰⁵ When drawing parallels between Byron’s *Manfred*, *Childe Harold’s Pilgrimage*, and Vorberian’s *Adam’s Curse* and *Waves*, Kh. Dashtents arrives at a conclusion that those two poems must have been written under Byron’s direct influence. Obviously, a lot of poets were attracted to Byron’s poetry and many will but Dashtents believes Ruben Vorberian to have been “an ardent devotee of the poet.”⁴⁰⁶

At the same time, we would like to mention that Dashtents’s work is not deprived its faults. Not only did Kh. Dashtents reiterate the mistakes made by R. Vorberian, but also reported some inaccuracies. The fourteenth chapter of the work, entitled *Byron in the Cassock of the Armenian monk*, must have been prompted by R. Vorberian’s fertile imagination. The choice of such a strange and controversial title must have been borne by R. Vorberian’s remark that “One morning Byron wearing a **cassock** (the underscore is ours - A. B.) “Solitude is the only bliss” went to see an inscription” (it would be interesting to note that Dashtents quoting R. Vorberian in his work wrote “happiness” instead of “bliss”⁴⁰⁷ - A. B.). It is our firm assumption that although the poet enjoyed the Mechitarists’ reverence and love, as well as their indulgent attitude, the friars could not have let the English poet wear a cassock of an Armenian monk. Besides, Kh. Dashtents tends to confuse two Italian noblemen, Count Guicioli and Count Gamba when writing: “... In Venice Byron had met Teresa Guiccioli, whose sixty-year-old husband was a rich Italian nobleman.”⁴⁰⁸ In fact, Count Ruggero Gamba who (along with his son Pietro Gamba) was an active member of the Italian *carbonari*, was Teresa Guiccioli’s father and not her husband.

⁴⁰³ Ibid, p. 139.

⁴⁰⁴ Ibid, p. 140.

⁴⁰⁵ Ibid, pp. 145-146.

⁴⁰⁶ Ibid, p. 155.

⁴⁰⁷ Ibid, p. 102.

⁴⁰⁸ Ibid

Again quoting R. Vorberian, Kh. Dashtents claims Byron to have met Teresa at St. Lazarus. We consider this meeting to have been caused R. Vorberian's romantic imagination. Kh. Dashtents, though, did not check the veracity of this statement and took it at face value.

In spite of the fact that the aforementioned accuracies can be regarded as slight, they can seriously tarnish the work when not identified and corrected. Moreover, some of them had not only been repeated in ensuing Armenian publications related to Byron but had also bred further errors and misconceptions.

Thus, in 1988, the first issue of "Sovetakan Grakanutyun" ("Soviet Literature") published Lia Balagyan's paper on the occasion of the poet's 200th anniversary.

We appreciate every word said in favour of the eminent English poet due to the impact he had on the Armenian reality. It is worth mentioning, however, that the author of the aforesaid "study" was uninformed enough to have arrived at a number of erroneous conclusions in the paper. We believe the author of the paper to have hastily consulted the aforementioned book by Kh. Dashtents and to have further distorted the erroneous information presented in the book. The paper is indeed a combination of errors. In what follows we would like to present some of the erroneous information comprised in paper. For instance, the author writes: "Since the middle of the 12th century the island had been called St. Lazarus due to the sole church that the refugee Armenians had built there".⁴⁰⁹ The name of the island actually is not anyhow related to the "refugee Armenians". Or, "During the reign of the Kingdom of Cilicia, in 1717, a learned Monk by the name of Mechitar from Sebastia found refuge with his disciples on this uninhabited island and founded a religious and cultural centre."⁴¹⁰ As we know, the Kingdom of Cilicia dates back to the period between 1198 and 1375, whereas Mechitar from Sebastia founded the congregation in 1700, in Constantinople. L. Balagyan further writes: "Under those restless olive trees he regained his inner poise ... and it was in the same period that he wrote "Earth and Heaven", a mystical work consisting of one act and three scenes..."⁴¹¹ Byron's poem bears the title *Heaven and Earth*, besides it was not written at St. Lazarus, but in Ravenna, in 1821 and was first published in the second issue of *Liberal* in January, 1823. In 1874, in Constantinople, the poem was first published in Armenian, translated by D. Gabrielyan.

⁴⁰⁹ Lia Balagyan, *Byron's Armenian Period*, Yerevan, "Sovetakan Grakanutyun", 1988, № 1, p.

122.

⁴¹⁰ Ibid

⁴¹¹ Ibid, p. 127.

We would like to mention that the clue to the mentioned slips and inaccuracies should probably be sought in the author's unawareness and carelessness. In her paper L. Balagyan does not make a reference to any primary source.

As it has already been mentioned, "Hay Endanik" review between 1970 and 1980 made frequent references to Byron's stay at St. Lazarus and published both the Armenian and foreign authors' works related to it. Most of the materials were published in Armenian and English, some of them only in English. We have discussed the main publications by foreign authors in the first part of our work, for that reason; here we consider the publications only by Armenian authors.

On the poet's 150th death anniversary, in 1974, "Hay Endanik" published in its eleventh and the twelfth issues an anonymous paper⁴¹² (in Armenian and English), the author of which described the poet's visit to the Island of St. Lazarus, as well as produced excerpts from the poet's preface to his Armenian Grammar. Another anonymous, yet an interesting paper⁴¹³ in the same issue, invites the reader's attention to the points highlighted by the founder of "Hay Endanik" review, Fr. Mesrop Djanashian in his paper read at the International Congress of Comparative Literature, in Venice, in September 1955. Fr. Djanashian rightly considers Fr. Ghevond Alishan to be the first to have translated Byron's works into Armenian. It is for the first time that the reader has learnt from the press that all the Armenian translations of Byron's poems comprised in the selection *Lord Byron's Armenian Exercises and Poetry*, published in 1870, had been done by Gh. Alishan. Thus, it follows that Gh. Alishan is also the translator of Byron's poems published in the collection *Beauties of English Poets*, in 1852. The paper also assesses the poet's general influence on the Armenian romantics, draws parallels between Childe Harold and Levon (Levon's Grief), the heroes portrayed by Byron and Smbat Shahaziz. The author compares Byron's *Childe Harold's Pilgrimage* and the *Waves* by R. Vorberian, poems, whose "spirit is the same: to see and judge the world and men."⁴¹⁴ Nevertheless, "the feeling of grief, the evil of the age is much more stressed by Vorberian than by Byron. In the first, it goes so far so as to become pessimism", whereas "Byron's Harold ... is more balanced ... more submitted." For him, "Grief is a reality, as life is reality, and man should accept both, as they are."⁴¹⁵

⁴¹² See *Byron and the Mekhitarist Fathers: on the 150th Anniversary of his Death (1824-1974)*, "Hay Endanik" 1974, № 11-12, pp. 6-7.

⁴¹³ See *Byron in the Armenian Literature*, *ibid*, pp. 8-11.

⁴¹⁴ *Ibid*, p. 11.

⁴¹⁵ *Ibid*.

In 1975, “Hay Endanik” published Suren Khachatryan’s paper⁴¹⁶ dedicated to Byron. Here, the author described the poet’s visit to the Island of St. Lazarus, his meetings with S. Somalian and H. Avgerian. Having seen Byron for the first time and unconscious of his identity, S. Somalian openly admired the foreigner’s light walk (despite his slight limp) and regarded him as : “The devil in the human flesh.” Having learned his name, however, S. Somalian was taken aback: “That was the English poet, who at such a young age had won the world and the people’s hearts with his writings. Like his traveller Childe Harold, embittered with his land’s government, fatigued from plots and persecutions, he had left his country forever. He had arrived at the Armenian Island to rest a little.”⁴¹⁷ Byron must have been delighted to discover “the small Armenia”, the library of which housed precious samples of ancient Armenian manuscripts and rare translation of Greek, Assyrian and Persian originals, now lost; to study the Armenian poetry, painting and architecture. The paper also dwells on the poet’s Armenian studies and motivation. “... It was with the greatest effort that he had made his first *Ayb* (the first litter of the Armenian alphabet – A. B.) for the first time. He might have easily written a poem instead, but that nerve-racking *Ayb* was his clue to the history and culture of an ancient nation, as well as the treasures they preserved.”⁴¹⁸ The author also mentions Byron and Avgerian co-operation, as well as the poet’s endeavors in translating and introducing the Armenian treasures to the world. Byron, himself, though, did realize: “...it was little. But he knew that others would follow him.”⁴¹⁹

Indeed, Byron’s visit was ensued by those of famous writers and literary critics, among them Solomon Malan, Joseph Lighfoot (1828-1890), Heinrich Gelzer (1847-1906), Heinrich Hübschmann (1848-1908), Frederic Conybeare (1857-1924), Antoine Meillet (1866-1936), André Maurois, Yu. A. Veselovsky, Valery Brussov (1873-1924), Irving Wallace, and many others made references to the Armenian literary, historical, and cultural legacy in their work.⁴²⁰

In 1976, “Hay Endanik” published *Island Monastery in the Venetian Lagoon with Memories of Lord Byron (on the occasion of the Mekhitarist founders’*

⁴¹⁶ See Suren Khachatryan, *Byron on the Armenian Island*, “Hay Endanik”, 1975, № 9-10, pp. 34-37 (in Armenian).

⁴¹⁷ Ibid, p. 35.

⁴¹⁸ Ibid

⁴¹⁹ Ibid, p.36.

⁴²⁰ See, for instance, G. Schrupf, *Studies of the Armenian Language and Chronology in the West (XIV-XIX centuries)*, translated and supplemented by G. Zarbhanalian, Venice, 1895 (in Armenian).

tricentenary) by A. Terzian (in English)⁴²¹, where the author elucidates the life of Abbot Mechitar and his pilgrimage from his native city of Sebaste to Constantinople, later to Meton and St. Lazarus in Venice. A. Terzian speculates on the Armenian ties with Venice and finally on Lord Byron “than whom there was hardly a more famous man in Europe” and who on his arrival in Venice on 11 November, 1816 “inaugurated the series of his visits” to St. Lazarus⁴²² until the end of February 1817. A. Terzian mentions that most of the Byronian memories perpetuated to our day are linked with the remarkably rich library of the monastery, where he “took his lessons in the Armenian language, engaged in prolonged conversations with the monks on topics of particular interest, read such books as only one who was versed in classical Greek and Latin could relish.”⁴²³ A. Terzian believes Byron to have come to Venice, as the city is unique in terms of international attraction, especially for the writers, even for those writers who have never been to Venice. Thus, Shakespeare who although had probably never visited the city himself, did create memorable images of the city.

Lord Byron’s curiosity in the Armenian Monastery was more than the common traveller’s ordinary thought not to miss any of the sights. A. Terzian writes: “There is every reason to believe that Lord Byron discovered in the monastery island the knowledge about the ancient and contemporary East he loved...”⁴²⁴ As the vents were to prove, poet’s frequent conversations with the monk-scholars provided him with useful insights into the cultures and histories of the East. The monastery several of the fathers, among them the Abbot Agonts Gouver, were too eager to assist Byron in every possible way. Among the monks there were renowned scholars Michael Chamchian, Mkrtich Avgerian, Harutium Avgerian and others.

A. Terzian assumes the poet to have composed Act III of *Manfred* and the fourth canto of Childe Harold’s Pilgrimage on the island. He also mentions the poet’s involvement in the *carbonari* movement, his departure for Greece and his death.⁴²⁵

The author concludes his study with three of nine-line stanzas featuring Venice in Canto IV of *Childe Harold’s Pilgrimage* (1, 18, 19).

⁴²¹ See A. Terzian, *Island Monastery in the Venetian Lagoon with Memories of Lord Byron (on the Occasion of the Mekhitarist Founder’s Tricentenary)*, “Hay Endanik”, 1976, № 7-8, pp. 38-39, № 11-12, pp. 55-61.

⁴²² “Hay Endanik”, 1976, № 11-12, p. 55.

⁴²³ Ibid, p. 56.

⁴²⁴ Ibid, p. 58.

⁴²⁵ Ibid, p. 61.

Aramayis Yerets, from Sydney in Australia, dedicated quatrains to the Mechitarist Congregation. The quatrains were published in the eleventh and twelfth issues of “Hay Endanik” in 1982 under the title *Quatrains of Venice*. We believe the following quatrain to be addressed to Byron:

**An exile literate and educated
Was grateful to have studied
Our rich tongue
On this island sacred.**⁴²⁶

In 1987, some issues of ‘Hay Endanik’ republished a significant part from the English translation of Fr. D. Yardemian’s book⁴²⁷ *The Contribution of the Mekhitarists to Armenian Culture and Armenology*, under the same title⁴²⁸. The book touches upon the Mechitarists’ work in the field of Armenian studies. The author first provides a thorough description of the Mechitarists’ work in Vienna and Venice, enumerates the great services that Mechitar followers rendered in the areas of philology, history, literature, linguistics, theology, ecclesiasticism, translation, publication and education, narrates the biography of Mechitar of Sebastia, mentions the Mechitarist Collection of manuscripts that can be superseded only by Matenadaran and the collection of the Saint James Monastery in Jerusalem. Concurrent to this, the author elucidates the editorial and publishing work of the Mechitarists. In 1836 and 1837, G. Avetikyan, Kh. Syurmelian, M. Avgerian published the great “Haygazian” Armenian dictionary in two volumes (2210 pages), which to this day remains unsurpassed and in Hrachia Acharian’s belief in its depth and genre is the glory of Armenology.

Like other authors, D. Yardemian reflects on the poet’s stay at St. Lazarus noting that “Lord Byron the English poet made Saint Lazar the setting for his study of the Armenian language and his meditations, revered the scholarly monks, and through them, the Armenian people who were aspiring for a free and an intellectually elevated fatherland.”⁴²⁹

Mentioning the imperial decree issued by Emperor Napoleon Bonaparte according to which the Mechitarist Monastery of Venice was designated an Aca-

⁴²⁶ Aramayis Yerets, *Quatrains of Venice*, “Hay Endanik”, 1982, № 11-12, p. 13 (in Armenian).

⁴²⁷ See Father Dajad Yardemian, *The Contribution of the Mekhitarists to Armenian Culture and Armenology*, English translation by Loucas Krikorian, Mekhitarian Publication, Los Angeles, 1987.

⁴²⁸ See “Hay Endanik”, 1987, № 3-4, pp. 35-36, № 5-6, pp. 33-34, № 7-8, pp. 34-35, № 9-12, pp. 63-66.

⁴²⁹ “Hay Endanik”, 1987, № 5-6, p. 33.

demic Institution and was exempted from dissolution under law, Father Dajad Yardemian states that among those reputed Armenian scholars, great European Armenologists, linguists, historians, who joined their ranks as members of the Mekhitarian Institute, were professors H. Petermann in 1846, V. Langlois in 1861, H. Gelzer in 1897, H. Hubschmann and N. Marr in 1903, N. Yorga in 1929, F. Feydit in 1937 and others. In his work D. Yardemian also quoted A. Chohanian's, H. Hübschmann's and N. Yorga's views and praise of the Mechitarists.

In the same year, "Hay Endanik" published a paper⁴³⁰ by Fr. S. Chemchemyan⁴³¹ where the author made a brief introduction to the poet's visit to the Island of St. Lazarus, his friendship and cooperation with the Mechitarists. The author considers it worthwhile to mention that "Byron was touched by the humble attitude and amity of the Abbot and under the impression of the warm welcome, re-wrote *Manfred* that he was writing at the time and where "one of the main heroes, a friar, was depicted as a deceitful soul."⁴³² The paper also comprises excerpts from H. Avgerian's *Diary* where some part from the preface to the *Armenian-English Grammar* written by Byron was quoted. The excerpt, however, did not correspond the original and we believe the author to have quoted it from memory.

Although we did not manage to study H. Avgerian's unpublished diary, we consider the quoted excerpts presented in Fr. L. Dayan's paper⁴³³ to be quite accurate and veracious. Fr. Chemchemyan further emphasized: "Great is Lord Byron's contribution to our nation, it was he who made St. Lazarus a sanctuary for the English visitors. A lot of travellers still arrive at the island to see "Byron's room" where he lived and studied Armenian, "Lord Byron's grove" where he liked to sit facing Venice and meditate and where he wrote the fourth canto of *Childe Harold's Pilgrimage*..."⁴³⁴. We do appreciate Chemchemyan's reference to Byron, but would like to mention that Byron had never "lived" on the island

⁴³⁰ See Fr. S. Chemchemyan, *Lord Byron and the Armenians*, "Hay Endanik", 1987, № 5-6, pp. 24-25 (in Armenian).

⁴³¹ Chemchemyan, Sahak (1939-1996), born in Aleppo. In 1964, he was ordained a monk, in 1991. Between the years 1985 and 1992 he was the editor-in-chief at "Bazmavep". Between 1991 and 1996 he was an abbot-vicar at the Mechitarist Congregation. In 1996, he was elected to the Abbot of the Mechitarist Congregation. S. Chemchemyan authored a great number of works in the fields of religion, morality, education and Armenian studies.

⁴³² Fr. S. Chemchemyan, *Lord Byron and the Armenians*, "Hay Endanik", 1987, № 5-6, p. 24 (in Armenian).

⁴³³ See L. Dayan, *Lord Byron at St. Lazarus*, "Bazmavep", 1924, № 4, pp. 133-139.

⁴³⁴ Fr. S. Chemchemyan, *Lord Byron and the Armenians*, "Hay Endanik", 1987, № 5-6, p.25 (in Armenian).

but paid visits to it every day, as the Mechitarists had not allowed him to stay at the Convent.

Over the past years, we had three of our papers published in *Bazmavep* concise volumes.⁴³⁵ The first paper, which is based on Byron's letters, provides the reader with the brief summary of Byron's meetings and links with the Mechitarists. The second describes Byron's visit to the Island of St. Lazarus and his meeting with the monk-scholars of the Mechitarist Congregation, who not only excited his interest of an ordinary traveller but also encouraged a collaboration between the poet and the friars. The third paper discusses separate stages from the mentioned collaboration and their reflection in the works by Armenian and foreign authors. Besides, we have also considered the Armenian poets' praise of Byron, as well as "Byronic" paintings by Armenian painters. Our recent paper chronologically traces Byron's pieces of poetry published by the Mechitarists in Venice, as well as papers related to the poet and issued in separate volumes, periodicals and published in "Bazmavep", "Geghuni", and "Hay Endanik".

It was not only Armenian writers that were attracted to the image of the poet, but Armenian painters as well. Thus, Armenian painter Mkrtych Chivanyan (1848-1906) had a picture dedicated to Byron and entitled *Lord Byron's Dream*. The picture was exhibited in Constantinople, in May 1882.⁴³⁶ World-famous seapainter Hovhannes Aivazovsky (1817-1900) has two pictures where the poet figured: Byron's *Evening Walk in Venice* (1887) and *Byron's Visit to the Mechitarists on St. Lazarus Island in Venice* (1898).

§ 3.3 Byronism in the Armenian Literature

As it is known, no any other European poet exerted such a strong influence on his contemporaries as Byron. Inspired by the praise of freedom, pleasure of life, light-heartedness and love, Byronism as a mighty power attracted various poets from the East and the West (Alfred de Musset, Heinrich Heine, Alexander Pushkin, Michael Lermontov, Adam Mickiewicz, Sándor Petöfi and others) and artists (Ferdinand Victor Eugène Delacroix: *Greece on the Ruins of Messolonghi*; **The Death of Sardanapal*; Dominic Morelli: *Count Lara*; Robert Schumann:

⁴³⁵ See A. Bekaryan, *Byron with the Mechitarists*, "Bazmavep", 2001, № 1-4, pp. 117-128. – *Episodes from Byron's Links with the Armenian Reality*, "Bazmavep", 2002, № 1-4, pp. 97-117. – *Byron o in the Mechitarists Publications*, "Bazmavep", 2006, № 1-4, pp. 157-217 (in Armenian).

⁴³⁶ See "Masis" (an Armenian political, economic, literary and philological daily, weekly and monthly, published in Constantinople between 1852 and 1908), May, 1882.

Manfred; Pëtr Chaikovsky: symphony *Manfred*; Hector Louis Berlioz: symphony *Harold*, and others). Consequently, fairly enough did A Alexander Pushkin mention that: "... the genius left us ... the ruler of our thoughts. ... The world felt empty..."⁴³⁷

Neither could the Armenian poets resist the attraction and direct influence of the poet. Though Armenian-English literary links developed still in the second half of the 18th century in the Armenian community of India, it was due to Byron's creative work and impact on world literature, that they acquired an entirely new meaning. One can firmly assume that since the first quarter of the 19th century, Byron had left his "trace" in the Armenian literature where he could boast his faithful "followers".

Byronism penetrated into Armenian literature, spread and developed continuously, through years and decades, enriching, becoming deeper and involving new generations of Armenian poets, such as Ghevond Alishan, Smbat Shahaziz, Michael Nalbandyan, Rouben Vorberian, Hovhannes Toumanyán, Avetik Issahakyan, Vahan Teryan, Siamanto, Daniel Varoujan, Rouben Sevak, Yeghishe Charents, Hrachya Hovhannissian, Paruyr Sevak, Vahagn Davtyan and others whose poetry was more or less influenced by Byron's personality and creative work.

Considering the fact that within the framework of our work it seems impossible to refer to all the Armenian poets, we have thought it expedient to consider separate instances of Byronism in the Armenian literature, as well draw some parallels between the poet's work and that by Armenian writers.

Byron's diversified poetry, his freedom-loving ideas, and strife against dictatorship, as well his contact with the Armenian literary-social reality account for the reflection of Byronism in the Armenian literature. Byron's yearning for freedom, the romanticism of just struggle reflected in his poetry, as well as his optimism and humane ideas were kindred to the Armenian nation and echoed its freedom-loving views. In this respect, "Armenian" Byronism had its own contribution to the development of world Byronism.

One of the first translators of the poet, the founder of Armenian contemporary lyric poetry, Gh. Alishan, in his reverence for the poet called him the best

⁴³⁷ *To the Sea*, see e.g. A. S. Pushkin, *Collected Works in ten volumes*. Moscow, "Pravda" Publishing House, 1981, vol. II, pp. 13-14 (in Russian). As Pushkin mentions in his letter to Russian poet, literary critic, prince P. A. Viazemsky (1792-1878) dated October 1824, he sends him a small verse *To the Sea* for the rest of Byron's soul (see the mentioned publication vol. IX, pp. 145, 422).

poet of the century⁴³⁸. When translating the fourth canto from *Childe Harold's Pilgrimage*, (in translation the canto was entitled Italy and was published in 1860, in Venice and was republished in 1889, 1890 and 1901), Ghevond Alis-han, though, did not share the poet's melancholic mood, either omitting the expressions of sorrow in his translation or inserting them into his notes.

In the same period, in Calcutta, Mesrop Taghiadryan (1803-1858) an Armenian writer, educator, publicist, a graduate of English Episcopal Lyceum in Calcutta frequently mentioned Shakespeare's, Byron's, Balzac's, Longfellow's names, as well as the Armenian translations of their separate poems or some excerpts from them in his periodicals "Azgaser" and "Azgaser Araratyan". Those works were actual both in Armenia and Armenian diaspora at the beginning of the XIX century, when the secularization and the realistic trends in literature became more vivid and met the spiritual requirements, needs, and the freedom-yearning aspiration of the Armenian readers. M. Taghiadryan, who considered Byron to crown the peak of literary glory, had his Armenian translations of the poet's *I Would I Were a Careless Child, I Saw Thee Weep* that were published in 1848 and 1850 in "Azgaser Araratyan"⁴³⁹ convey all the tints of Byron's disposition: protest and delusion, regret and fury, the blows of life, apathy.

Smbat Shahaziz was one of the first whose literary activity was clearly influenced by Byron's poetry. As far back as 1860, Shahaziz, then a twenty-year old poet, published his first collection, *Hours of Freedom*, in Moscow⁴⁴⁰, where he sang of his birthplace and distant homeland, his student days and turbulent adolescent love. The collection obviously echoes (in its title and content) Byron's first volume of verse, *Hours of Idleness*. Shahaziz's poem, *Levon's Grief*⁴⁴¹, was also written under the influence of *Childe Harold's Pilgrimage* and is similar to the latter in its structure, narrative style, content and the sorrowful feelings that devour the hero.

At the end of the nineteenth century, Byron works left a marked impact on the Armenian poetry. The turn of the new century and the final years of the nineteenth witnessed an increase in the translation of Byron's works (many poems from *Hebrew Melodies*, extracts from *Childe Harold's Pilgrimage* and

⁴³⁸ See G. Byron, *Italy (Childe Harold's Pilgrimage, Canto the fourth)*, translated by Gh. Alis-han, Venice, St. Lazarus, 1860 (in English and Armenian).

⁴³⁹ See "Azgaser Araratyan", 1848, № 2, p.16. – "Azgaser Araratyan", 1850, № 50, p. 400 (in Armenian).

⁴⁴⁰ See S. Shahaziz, *Hours of Freedom*, Moscow, Publishing House of Lazarev's Academy of Oriental Languages, 1860 (in Armenian).

⁴⁴¹ See S. Shahaziz, *Levon's Grief*, Moscow, Publishing House of Lazarev's Academy of Oriental Languages, 1865 (in Armenian).

Don Juan, *The Prisoner of Chillon*, *The Corsair*, some short poems). For the Armenian literary establishment Byron was considered to be the greatest Romantic poet and Byronism comprised the essence of Romanticism itself.

It was by no mere chance or passing infatuation that great Armenian poet Hovhannes Toumanyan turned to Byron's poetry and also wrote the poem *To Byron*, perhaps on the occasion of translating *The Prisoner of Chillon*. In general, the years 1894-1898 are considered to be the 'Byronic' period of Toumanyan's creative activities and not only for reasons of personal enthusiasm or general influence of the 'Byron phenomenon'. Toumanyan himself mentions it in his letter to Leo, dated October 27, 1902: "I was unconscious of the influence of those poets who I read and took liking to Byron, Goethe, Shakespeare. I believe these poets to have influenced my writings but those which are unpublished, even incomplete ..." ⁴⁴² So great was the inspiration of the Armenian poet that according to the reminiscences of his contemporaries, he even took English classes taught by Mourdad, the English vice-council in Tiflis, to be able to translate *The Prisoner of Chillon* from the original.

After leaving England in 1816, Byron's verses were filled with disturbing and rebellious ideas; however, his Romantic rebellion sounded more powerful and passionate during the last years of Byron's life, when the Romantic poet stood closer to real events and political struggle as he fought to realise and fulfil his causes. Byron's *When a Man Hath no Freedom* (1820), *To Greece* (1824) and *On this Day I Complete My Thirty-Sixth Year* (1824) poems, as well as the lines jotted down in his *Journal in Cephalonia* (1823) breathe with unbending fortitude and sense of duty.

The spirit of the English poet, a fighter for freedom, was dear to Toumanyan for a very special reason. The Armenian people were once more suffering oppression. Just as, earlier, Byron had been inspired by "an oppressed and noble nation", one "whose virtues have been those of peace" and empathized with the "bitter" destiny of Armenia and its "desolation" and "oppression", so Toumanyan found the same sentiments of revulsion in the face of injustice, tyranny and genocide. In the 1890s, the massacres had already taken place in Western Armenia and the persecution of the cultural élite and supporters of the national liberation movement had begun in the Caucasus. It is natural that in those years Byron's 'world grief' was congenial to the singer of the 'Armenian Sorrow'. During these years, Toumanyan wrote *Israel* (1890), *Christ in the*

⁴⁴² H. Toumanyan, *Selection of Works*, vol. 4, "Hayastan", Yerevan, 1969, p. 366 (in Armenian).

Desert (1892), *The Refugee Song* (1896), *From Psalms of Sorrow* (1898), *I am a Wanderer*, *Sister* (1902), *In the Armenian Mountains* (1902), *The Armenian Sorrow* (1903), *The Chosen One* (1907), and *In Captivity* (1916) all reflect a shared grief, even despair, at the decline of human idealism and the violent attacks on human liberty.

Rouben Vorberian's poem *Waves*⁴⁴³, first published in Cairo and Djibouti in 1906, as well as Shahaziz's *Levon's Grief*, were written under the influence of *Childe Harold's Pilgrimage*; the prologue of which is devoted to Byron. The poem narrates all the sufferings borne by the Armenian people and offers means to save and liberate an oppressed and miserable homeland. The image of the English poet is outlined in a biographical sequence, through a sketch of the countries he visited and through all the various stages of his life and pilgrimages.

When observing Byron's poetry in parallel with that by great Armenian poet Issahakian (mostly the early period), one tends to notice similarities as well, though Issahakian, himself, had not experienced Byron's direct influence.

Outstanding Russian poet Alexander Blok in the letter to Russian critic and poet A. A. Izmaylov on January 28, 1916, writes: **"Issahakian is a first-class poet. Perhaps there is not such a fresh and spontaneous talent in the whole of Europe now"**⁴⁴⁴. Mentioning Issahakian's contribution to the world literature, French writer Louis Aragon referred to him as **"the greatest poet of the century"**⁴⁴⁵.

We would like to start by dwelling upon the affinities, correspondences and similarities in both poets' private life. Like Byron, Issahakian avoiding persecutions left his homeland and lived in exile for a long time (Germany, France, Italy /Venice, Ravenna/, and Greece). Like Byron, Issahakian cherished his first 'flame who he had loved ardently and dedicated poems to until the very end of his life. Similarly, Issahakian made notes of his mental sufferings and outbursts in his diaries, jotting down whatever came sprang to his mind **"...I write in a jumble, whatever flows, flows - the past, the present, the future – just as my mood desires"**⁴⁴⁶, - writes 18 year-old young Issahakian. Similar meditations are

⁴⁴³ See R. Vorberian (under the pen name R. Alikian), *Waves*, Cairo and Djibouti, Papazian and Tirlik Printing House in Cairo, 1906 (in Armenian).

⁴⁴⁴ Alexander Blok, *Collected Works*, vol. eight: *Letters 1898-1921*. State Publishing House of Fiction, M.-L., 1963, pp. 455-456 (in Russian).

⁴⁴⁵ Louis Aragon, *To the memory of Avetik Issahakian*, "Pravda", 21 October, 1957, № 294 (in Russian).

⁴⁴⁶ *Notebooks of a Lyric Poet, Avetik S. Isahakian: 1875-1957*, translated, introduced and annotated by Leon D. Megrian, University Press of America, Lanham • New York • London, 1991, p. 36.

typical of Byron as well: **“But what shall I write? ... Anything that comes uppermost...”**⁴⁴⁷ or **“I never know the word which will come next”**⁴⁴⁸.

By reading Byron and Issahakian, we come to the conclusion that their heroes are the self-revelation and the self-affirmation of the poets' personalities. Thus, Byron's self seems be consistent with Childe Harold, though Byron denies **“all connexion with him”**⁴⁴⁹ and Issahakian's self is supposed to be in parallel with the hero of the poem *Abou Ala al-Mahari**. As the poet confesses himself, **“It's me, but in another man's cloak”**⁴⁵⁰. On another occasion, referring to his writings Issahakian remarked: **“I put my soul into my writings”**⁴⁵¹. The great Russian poet A. S. Pushkin writes the same about Byron: **“Byron took a one-sided view of the world and human nature, then turned away from it and immersed in his own self. He presented us with the phantom of himself. He re-created himself for the second time first under the turban of a renegade, then in the coat of the Corsair. At one moment as a giaour dying ..., at another strolling in the middle of There was only one character whom he fully grasped and was able to create and describe, and that was his own...”**⁴⁵²

The heroes of both poems *Childe Harold's Pilgrimage* by Byron and *Abou Ala al-Mahari* by Issahakian embittered with everyday life, resort to travelling. The poems were written when the authors were young and were translated into a lot of languages. The excerpts presented below reveal some similar features and affinities shared by both poets in poetry

⁴⁴⁷ *Byron's Letters and Journals*, Selected and Edited by Jeffrey D. Hooper, Chapter 8: “*The king-times are fast finishing*” – Sept. 22.1820-Jan. 27.1822. <http://engphil.astate.edu/gallery/byron9.html>, “*My Dictionary*”, May 1821, and *Detached Thoughts*, 15 October 1821-18 May 1822, *Ravenna May 1st 1821*.

⁴⁴⁸ Byron, *Don Juan*, Canto IX, stanza XLI.

⁴⁴⁹ Byron's letter to R. Ch. Dallas on the October 31st 1811 (see e. g. *Famous in my time: Byron's Letters and Journals*. Edited by Leslie A. Marchand, vol. 2: 1810-1812, The Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, 1973, p. 122).

* Both the title of the poem and the name of its author have been spelt differently by different writers and translators. In our work we have used the translation by M. Kudian (see Avetik Issahakian, *Selected Works: Poetry and Prose*, translated from the Armenian by Mischa Kudian, Moscow, Progress publishers, 1976, pp. 40-72).

⁴⁵⁰ *The Letters of Avetik Issahakian to Karen Mikaelian*, “*Patmabanasirakan handes*”, 1973, № 2, p. 235 (in Armenian).

⁴⁵¹ A. Issahakian, *The Condensations*, “*Banber Hayastani Arkhivneri*” (“*The Herald of Archives of Armenia*”), 1975, № 3, p. 44 (in Armenian).

⁴⁵² A. S. Pushkin, *Collected Works*, in ten volumes, Moscow, Publishing house “*Pravda*”, 1981, vol. VI, p. 35 (in Russian).

**For who would trust the seeming sighs
Of wife or paramour?
Fresh feres will dry the bright blue eyes
We late saw streaming o'er.**
(*CHP, I: XIII-8*)⁴⁵³

**And what is woman ... but a deceitful,
cunning, man-devouring spider, forever scuttling around,
Who likes your bread, lies with her kisses,
and embraces another, while still in your arms?**
(*AAM, II: 4*)⁴⁵⁴

Or:

**I hate woman, that element of passion,
forever proliferating unbridled crime,
That inexhaustible fountain which
accumulates upon earth the mire of evil.
I hate yet anew love and woman,
her unfeeling kisses of flattery,
I flee from her marshy couch
and I curse her pangs of childbirth...**
(*AAM, II: 12-13*)⁴⁵⁵

• • •

**And none did love him – though to hall and bower
He gather'd revellers from far and near,
He knew them flatterers of the festal hour;
The heartless parasites of present cheer.**
(*CHP, I: IX*)⁴⁵⁶

⁴⁵³ Lord Byron, *The Complete Works*, reprinted from the last London edition, with considerable additions, now first published, in one volume, Paris, published by A. and W. Galignani and Co., p. 72.

⁴⁵⁴ Avetik Issahakian, *Selected Works: Poetry and Prose*, translated from the Armenian by Mischa Kudian. Moscow, Progress publishers, 1976, p. 45.

⁴⁵⁵ Ibid, p. 47.

⁴⁵⁶ Lord Byron, *The Complete Works*, reprinted from the last London edition, with considerable additions, now first published, in one volume, Paris, published by A. and W. Galignani and Co., p. 70.

Sat at table with the mighty and the rich;
.....
And his penetrating soul came to know Man,
.....
As well as all his laws.
(AAM, Preface)⁴⁵⁷

Or:

I now hate what I loved before,
 what I have seen in the human soul;
In the human soul, so base and worthless,
 I have counted a thousand abominations.
(AAM, I: 12)⁴⁵⁸

The heroes of the afore-mentioned poems disappointed in human relations resort to travelling. Both poems were written when the authors were young.

Childe Harold had a mother – not forgot,
Though parting from that mother he did shun...
(CHP, I: X)⁴⁵⁹

I do not bid you farewell,
 O maternal cradle, O my father's grave!
(AAM, I: 10)⁴⁶⁰

• • •

“And now I’m in the world alone,
Upon the wide, wide sea:
.....
With thee, my bark, I’ll swiftly go
Athwart the foaming brine;
Nor care what land thou bear’st me to,
So not again to mine.

⁴⁵⁷ Avetik Issahakian, *Selected Works: Poetry and Prose*, translated from the Armenian by Mischa Kudian. Moscow, Progress publishers, 1976, p. 40.

⁴⁵⁸ Ibid, p. 43.

⁴⁵⁹ Lord Byron, *The Complete Works*, reprinted from the last London edition, with considerable additions, now first published, in one volume. Paris, Published by A. and W. Galignani and Co., p. 70.

⁴⁶⁰ Avetik Issahakian, *Selected Works: Poetry and Prose*, translated from the Armenian by Mischa Kudian. Moscow, Progress publishers, 1976, p. 42.

**Welcome, welcome, ye dark-blue waves!
And when you fail my sight,
Welcome, ye deserts, and ye caves!
My native Land – Good Night!”**
(CHP, I: XIII-9-10)⁴⁶¹

**Take me to a luminous, foreign shore,
to distant, solitary lands,
Sacred solitude, you, my oasis,
you, the refreshing fountain of dreams!**
(AAM, III: 18)⁴⁶²

By comparing Byron's *By the rivers of Babylon we sat down and wept* and Issahakian's *Israeli in Babylon* poems, which present the 137th psalm, we come across quite similar lines:

**We sat down and wept by the waters
Of Babel, and thought of the day
When our foe, in the hue of his slaughters,
Made Salem's high places his prey;
.....
They demanded the song; but, oh never
That triumph the stranger shall know!**⁴⁶³
(Byron)

**“Why are you crying”, -
Asked us our captors –
“Why aren't you singing?
Your sweet songs
Of marvellous Sion...”
But could we sing glorious psalms
Beneath the glow of strange stars...**⁴⁶⁴
(Issahakian)

The similarity of these lines might have been resulted by the choice of the same psalm, which reflects the ill fate of the nation banished from its motherland. The Jews are mourning their captivity. It is natural, that the theme kindred to the yearnings of Armenian people inspired the Armenian poets as well. Besides Issahakian, Raffi known in Armenian literature for his historical writings, and Toumanyan also considered this theme. Raffi's poem *Israel in Babylon* written in 1856, consists of nine quatrains and reflects nine separate points of the psalm. The samples from the poems by Byron and Raffi are presented below:

⁴⁶¹ Lord Byron, *The Complete Works*, reprinted from the last London edition, with considerable additions, now first published, in one volume. Paris, Published by A. and W. Galignani and Co., p. 72.

⁴⁶² Avetik Issahakian, *Selected Works: Poetry and Prose*, translated from the Armenian by Mischa Kudian. Moscow, Progress publishers, 1976, p. 52.

⁴⁶³ Lord Byron, *The Complete Works*, reprinted from the last London edition, with considerable additions, now first published, in one volume, Paris, published by A. and W. Galignani and Co., 1835, p. 259.

⁴⁶⁴ A. Issahakian, *Poems*, Baku, Publishing House “Aror” (“Plough”), 1903, p. 133 (in Armenian).

May this right hand be wither'd for ever,
Ere it string our high harp for the foe!⁴⁶⁵

(Byron)

Let my right hand wither,
If I forget your⁴⁶⁶ love unspeakable
If I forget you for a moment,
Let my tongue stick on my palate,
And let me be dumb
If I don't give my soul for you.⁴⁶⁷

(Raffi)

Raffi must have been under the influence of Byron's poem, when writing the poem *The Capture of Avarair (at the war of Vartanants)*. The poem was written in the same year and is dedicated to the national liberation movement against the Persian dictators:

Let my hand wither forever,
Let my tongue be silence,
When at the war against the enemy,
I'll sacrifice my blood for year love.⁴⁶⁸

H. Toumanyan's poem *In the Captivity* (Byron has got a poem with the same title, the Armenian translation of which is *By the Rivers of Babylon we sat down and wept* by S. Tarontsi) was first published in 1916 under the subtitle *Resemblance*.⁴⁶⁹ It is worth mentioning that Byron was more faithful to the source than Toumanyan. In Byron's poem the Jews don't take the harps and sing. They remember their "Salem" and promise solemnly that **"ne'er shall its soft tones be blended // With the voice of the spoiler by me!"** In Toumanyan's poem, though, the captives sing. In their song they swear allegiance to their fatherland and call for revenge. After that song the captors are astounded to find that it is impossible to kill the spirit of the captives. The poem reflects the emotional state of Toumanyan. Having witnessed the Armenian Genocide organized by "young Turks" in 1915, Toumanyan, even after the Armenian massacres, didn't lose his belief in the future of Armenians, which is echoed in the following lines:

⁴⁶⁵ Lord Byron, *The Complete Works*, reprinted from the last London edition, with considerable additions, now first published, in one volume, Paris, published by A. and W. Galignani and Co., 1835, p. 259.

⁴⁶⁶ With reference to Israel.

⁴⁶⁷ Raffi (Hakob Melik-Hakobian), *Collected Works*, in ten volumes, "Haypethrat", Yerevan, 1957, vol. VIII, p. 9 (in Armenian).

⁴⁶⁸ Ibid, p. 11.

⁴⁶⁹ "Hambavaber" ("Messenger" – Armenian public-literary weekly published in Tiflis in 1915-1917).

**...They were wondering,
If Israel was still alive in the world
Wasn't she killed in the battlefield?**⁴⁷⁰

Hence, Byron was a poet who glorified free, independent, “world grief” individualities. In this respect young Issahakian’s writing records, meditations registered in his *Journals* are also worth mentioning: “I do not want to become a slave of ideal and purpose, but where does all this lead to? To an inconstant, immoral, unsteady, wandering, sick situation. Byron was like that... I also have a new, <noble> and developed mind, universal grief and melancholy...”⁴⁷¹, “I love uniqueness, eccentricity, individualism which is sovereign, absolute, self-governing... I love to have an “I”, to possess a realm in the universe...”⁴⁷²

The study of Armenian-English literary links reveals that despite the large number of English poets (W. Shakespeare, R. Burns, the Lakists, Th. Moore, P. Shelley, G. Byron and others) having been translated into Armenian, Byron appears to remain the only English poet whose memory is honoured in the Armenian reality and who is highly appreciated for his affection and respect for the Armenian people.

We would like to conclude our work with the words by Th. Medwin: “A great poet belongs to no country; his works are public property, and his Memoirs the inheritance of the public”⁴⁷³. One should, indeed, realize the fact that the both poets’ works belong to the world literature and have become world property.

⁴⁷⁰ H. Toumanyan, *Complete Works*, in ten volumes, Publishing House AS of Armenian SSR, Yerevan, vol. I, 1988, p. 285 (in Armenian).

⁴⁷¹ *Notebooks of a Lyric Poet, Avetik S. Isahakian: 1875-1957*, translated, introduced and annotated by Leon D. Megrian, University Press of America, Lanham • New York • London, 1991, p. 134.

⁴⁷² *Ibid.*, p. 43.

⁴⁷³ Thomas Medwin, *Journal of the Conversations of Lord Byron, noted during a residence with his lordship at Pisa, in the years 1821 and 1822*, in two volumes, vol. I, Paris, published by L. Baudry, 1825, p. XXI.

CONCLUSION

Let us conclude the results of our study:

1. In the 18th century the Mechitarist Congregation that was located far from its fatherland, on a lovely islet in Venice, and was designated by Napoleon Bonaparte's decree as an academic institution, became one of the most important centers for Armenian studies. Its labour and activities moved both Armenian intellectuals (Leo, Raffi, Michael Nalbandyan, Arshak Chopanyan and others) and innumerable foreign statesmen, historians, philologists, writers (Victor Langlois, Lord Robert Curzon, Alphonse Lamartine and others).

2. Embittered with European civilization, the great English poet "on his arrival at Venice, in the year 1816, ... was much struck- in common ... with every other traveller – with the society of the Convent of St. Lazarus, which appears to unite all the advantages of the monastic institution, without any of its vices." Here, in the convent the poet experienced ancient Armenian culture and literature, studied the Armenian language dreaming to penetrate into the depth of the Armenian poetry, as well as translate the works by Armenian historians. It is worthwhile mentioning that Byron's poetry of Venetian period, when the poet took deep interest in Armenian language, literature and culture, is marked with vivid, fearless lyric novelty (*Manfred, The Lament of Tasso, the last canto of Childe Harold's Pilgrimage, Sardanapalus, Cain, etc*).

3. Byron's "Armenian" meetings that took place between 1816 and 1818 fostered both the poet's and the friars' glory throughout Europe. Even the higher society in England, who had a rather negative and contemptuous opinion of the poet, started taking interest in his Armenian studies.

4. Those meetings also encouraged innumerable foreigners, among them Thomas Moore (1819) Le Vaillant de Florival (1828), Walter Scott (1832), Heinrich Petermann (1833), Alfred de Musset (1834), George Sand (1834), Edward Taylor (1851), Jacques Offenbach (1870)« Eleonora Duze (1886) to pay a visit to St. Lazarus. Even today, centuries after those meetings, foreign visitors still come to the Island and take interest in the links between Byron and the Mechitarists

5. Since 1840, Byron's poetry had been highlighted in the Armenian press. The interest in Byron's personality, his literary legacy was not a matter of chance

but was conditioned by social and political discontent of the Armenian intelligentsia as Byron's poetry of the Italian period raised their desire for freedom and provided answers to their questions. Another contributing factor was that Byron had studied Armenian at St. Lazarus, in Venice between 1816 and 1817.

6. The Mechitarists are the first to have speculated on Byron and his literary work. The poet's work and papers related to him were published in books, collections and reviews published by the Mechitarists.

7. It was not only the Mechitarists and Armenian scholars that reflected upon Byron's Armenian studies and his links with the Mechitarists, but foreign authors, among them even ordinary travellers, as well. The poet's interest in the Armenian language and culture was highlighted both in academic literature and fiction.

8. The pages referring to Armenians and the Armenian culture occupy a special place in Byron's rich epistolary legacy. The letters afford the readers a unique opportunity to delve deeper into the poet's life and literary work. Byron's contribution to history is invaluable; in terms of veracity and novelty his materials on Armenians and the labour of the Mechitarists are rich and unique.

9. Byron's "Armenian" letters attest the great part the English poet had in introducing the Armenian culture to other civilizations. It was through those letters that the English readers first learned about the Mechitarists in Venice, who enjoyed great fame in Europe with their enlightening and educational work done at the Centre for Armenian studies.

10. On January 16, 1817, S. Somalian and S. Teodorian, members of the Mechitarist Congregation, went to Madras to claim the money bequeathed to them by rich Indians of Armenian decent E. Gharamian and S. Mouradian. The money was to be used for founding Armenian colleges. The friars were authorized not only with the signature of all the priests of St. Lazarus but also with Byron's letter of recommendation addressed to John Murray and dated June 8, 1817. We assume the letter, though, to have been dated January 8, 1817. It was probably a matter of error that Th. Moore marked the letter the 8th of June 1817 in the first edition of Byron's letters and journals. This lapse was repeated in further editions.

11. Byron's "Armenian" letters demonstrate the great interest foreign scholars took in the Armenian language. The study of these letters reveals Armenian-English literary links of the 18th and 19th centuries, as well as provides useful information on the Armenian-European literary links of the same period. Thus, the reader learns the names of eminent French Armenologists Saint-

Martin, Bellaud, and Florival, whose legacy significantly enriched both the French and European history of Armenian studies.

12. Apart from studying Armenian at St. Lazarus, Byron was also actively involved in Armenian studies. Along with H. Avgerian, he compiled Armenian-English and English-Armenian Handbooks of Grammar, translated Armenian chronicles

13. Armenian translations of Byron's works have been published over hundred times, out of which more than twenty times in separate volumes. More than forty Armenian writers and translators translated Byron's poetry into Armenian, among them Mesrop Taghiadryan, Hovhannes Massehian, Ghevond Alishan, Hovhannes Toumanyan, Lerents, Hovsep Mirzayan, Vahagn Davtyan, Henrik Sevan, etc. *Childe Harold's Pilgrimage*, *Don Juan*, *The Prisoner of Chillon* (or some excerpts from them) were among the most frequent works to have been published. *Childe Harold's Pilgrimage* alone was translated by six translators Gh. Alishan, V. Antonyan, Lerents, H. Mirzayan, H. Toumanyan, and H. Sevan.

14. Many Armenian poets (Smbat Shahaziz, Hovhannes Toumanyan, Rouben Vorberian, Vahram Torgomian, Yeghia Pechikian, Aramayis Srapian, Mari Atmadjian, Nairi Zaryan, Hrachia Hovhannissian, Anahit Parsamyan, Suren Muradyan, Vahagn Karents and others) had innumerable sincere lines addressed to George Byron, a true friend to the Armenian nation. Their poems portrayed Byron as a freedom-fighter, with his perturbed soul, meditations and outbursts, and a great personality who had studied the Armenian language, literature and culture.

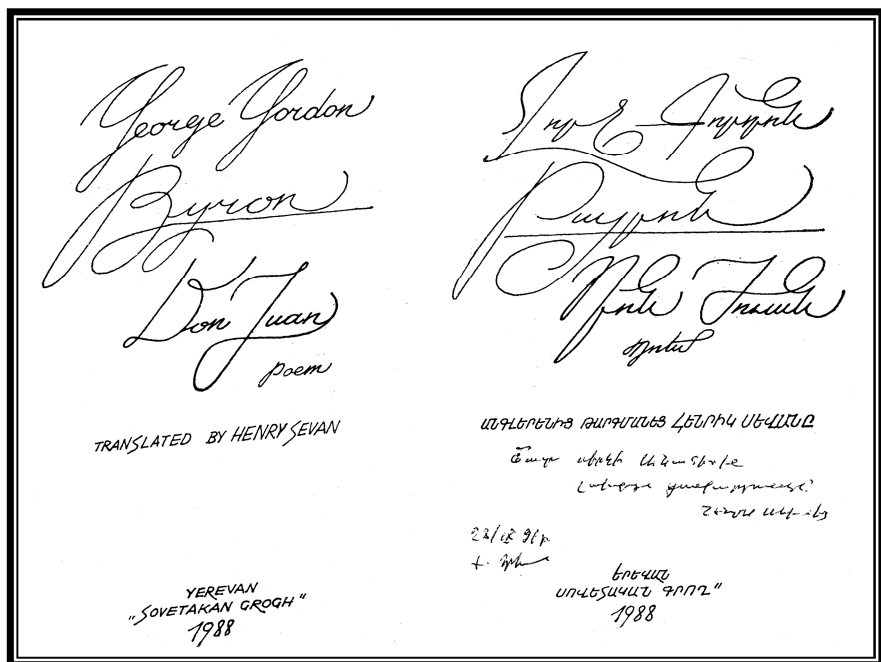
15. Still at the beginning of the XIX century, the Armenian literary critics expressed their views on Byron and his work. The Armenian press, the Mechtarist sources in particular, has hitherto published innumerable papers on the poet (both in periodicals and separate volumes). Apart from the papers by Armenian authors, the periodicals also published those by foreigners. Several monographs have also been published. Regretfully enough, several works related to Byron comprise some erroneous information or inaccuracies which when not corrected further, were repeated in further publications.

16. In the 19th century, Byronism as a mighty power with its praise of freedom, love of life and pleasure, serenity and love attracted poets both from the East and the West, Armenian lyricists among them. Since the first quarter of the 19th century, Byron had left an impact on the Armenian literature where he could boast his faithful "followers".

17. It was through years and decades that Byronism penetrated into the Armenian literature and enriched it, involving new generations of Armenian poets,

who had somehow experienced the impact of the poet's personality and literary work, as well as shared affinities and similarities with the poet's life and poetry. Byron's diversified poetry, his freedom-loving ideas, and strife against dictatorship, as well his contact with the Armenian literary-social reality account for the reflection of Byronism in the Armenian literature. Byron's yearning for freedom, the romanticism of just struggle reflected in his poetry, as well as his optimism and humane ideas were kindred to the Armenian nation and echoed its freedom-loving views. In this respect, "Armenian" Byronism had its own contribution to the development of world Byronism.

18. The literary work of such geniuses as Byron, Shakespeare, Issahakian and Toumanyan has long ceased to belong to one nation only and has become world literature property, as "A great poet belongs to no country; his works are public property, and his Memoirs the inheritance of the public" (Th. Medwin).

1988-ին Երևանում տպագրված **Դոն Ժուան** պոեմի տիտղոսաթերթը
The title-page of **Don Juan** published in Yerevan in 1988

APPENDIX I

EXTRACTS FROM BYRON'S LETTERS

1. To Mr. Murray

Venice, December 4, 1816

...I have begun, and am proceeding in, a study of the Armenian language, which I acquire, as well as I can, at the Armenian convent, where I go every day to take lessons of a learned friar¹, and have gained some singular and not useless information with regard to the literature and customs of that oriental people. They have an establishment here – a church and convent of ninety monks, very learned and accomplished men, some of them. They have also a press, and make great efforts for the enlightening of their nation. I find the language (which is **twin**, the **literal** and the **vulgar**) difficult, but not invincible (at least I hope not). I shall go on. I found it necessary to twist my mind round some severer study; and this, as being the hardest I could devise here, will be a file for the serpent.

.....

I should think **that** and the Armenian alphabet will last the winter. The lady² has, luckily for me, been less obdurate than the language, or, between the two, I should have lost my remains of sanity. By the way, she is not Armenian, but a Venetian, as I believe I told you in my last.

2. To Mr. Moore

Venice, December 5, 1816

By way of divertisement, I am studying daily, at an Armenian monastery, the Armenian language. I found that my mind wanted something craggy to break upon; and this – as the most difficult thing I could discover here for an amusement – I have chosen, to torture me into attention. It is a rich language, however, and would amply repay any one the trouble of learning it. I try, and shall go on; – but I answer for

¹ It concerns H. Avgerian.

² In Venice Byron falls in love with his landlord's wife – beautiful Marianna Segati. Byron gives a detailed description of her in his letters addressed to Th. Moore dated November 17, 1816 (see Th. Moore, *The Life, Letters and Journals of Lord Byron*, London, John Murray, 1908 p. 329).

nothing, least of all for my intentions or my success. There are some very curious MSS. in the monastery, as well as books; translations also from Greek originals, now lost, and from Persian and Syriac, etc.; besides works of their own people. Four years ago the French instituted an Armenian professorship. Twenty pupils presented themselves on Monday morning, full of noble ardour, ingenuous youth, and impregnable industry. They preserved, with a courage worthy of the nation and of universal conquest, till Thursday; when **fifteen** of the **twenty** succumbed to the six-and-twentieth letter of the alphabet. It is, to be sure, a Waterloo of an Alphabet – that must be said for them. But it is so like these fellows, to do by it as they did by their sovereigns – abandon both; to parody the old rhymes, “Take a thing and give a thing” – “Take a king and give a king.”

3. To Augusta Leigh

Venice, December 18, 1816

I go every morning to the Armenian Convent (of **friars not Nuns** – my child) to study the language, I mean the **Armenian** language (for as you perhaps know – I am versed in the Italian which I speak with fluency rather than accuracy), and if you ask me my reason for studying this out of the way language – I can only answer that it is Oriental and difficult, and employs me – which are – as you know my Eastern and difficult way of thinking – reasons sufficient.

4. To Mr. Moore

Venice, December 24, 1816

...My “way of life” is fallen into great regularity. In the mornings I go over in my gondola to babble Armenian with the friars of the convent of St. Lazarus, and to help one of them (it concerns H. Avgerian – A. B.) in correcting the English of an English and Armenian grammar which he is publishing.

5. To Mr. Murray

Venice, December 27, 1816

I am going on with my Armenian studies in a morning, and assisting and stimulating in the English portion of an English and Armenian grammar, now publishing at the convent of St. Lazarus.

The superior of the friars is a bishop, and a fine old fellow, with the beard of a meteor³. Father Paschal⁴ is also a learned and pious soul. He was two years in England.

6. To Mr. Murray

Venice, January 2, 1817

In another sheet, I send you some sheets of a grammar, English and Armenian, for the use of the Armenians, of which I promoted, and indeed induced, the publication. (It cost me but a thousand francs – French livres). I still pursue my lessons in the language without any rapid progress, but advancing a little daily. Padre Paschal, with some little help from me, as translator of his Italian into English, is also proceeding in a MS. Grammar for the **English** acquisition of Armenian, which will be printed also, when finished.

We want to know if there are any Armenian types and letter-press in England, at Oxford, Cambridge, or elsewhere? You know, I suppose, that, many years ago, the two Whistons published in England an original text of a *History of Armenia*, with their own Latin translation? Do those types still exist? and where? Pray enquire among your learned acquaintance.

When this Grammar (I mean the one now printing) is done, will you have any objection to take forty or fifty copies, which will not cost in all above five or ten guineas, and try the curiosity of the learned with a sale of them? Say yes or no, as you like. I can assure you that they have some very curious books and MSS., chiefly translations from Greek originals now lost. They are, besides, a much respected and learned community, and the study of their language was taken up with great ardour by some literary Frenchmen in Buonaparte's time.

7. To Mr. Murray

Venice, March 3, 1817

The Armenian Grammar is published; but my Armenian studies are suspended for the present, till my head aches a little less.

³ It concerns Agonts Stepannos Gouver.

⁴ Father Paschal, alias Avgerian. This is the way Byron called him.

8. To Mr. Murray

Venice, March 25, 1817

The Armenian Grammar is published – that is, **one**; the other is still in MS⁵. My illness has prevented me from moving this month past, and I have done nothing more with the Armenian.

9. To Mr. Murray

Venice, March 31, 1817

Did I tell you that I have translated two Epistles? – a correspondence between St. Paul and the Corinthians, not to be found in our version, but the Armenian – but which seems to me very orthodox, and I have done it into scriptural prose English.⁶

10. To Mr. Murray

Venice, June 8, 1817

The present letter will be delivered to you by two Armenian friars, on their way, by England, to Madras. They will also convey some copies of the grammar, which I think you agreed to take. If you can be of any use to them, either amongst your naval or East Indian acquaintances, I hope you will so far oblige me, as they and their order have been remarkably attentive and friendly towards me since my arrival at Venice. Their names are Father Sukias Somalian and Father Sarkis Teodorosian.⁷ They speak Italian, and probably French, a little English. Repeating earnestly my recommendatory request, believe me very truly, yours, BYRON.

Perhaps you can help them to their passage, or give or get them letters for India.

11. To Mr. Murray

Venice, January 27, 1818

My father – that is, my Armenian father, Padre Pasquali – in the name of all the other fathers of our Convent, sends you the enclosed, greeting.

⁵ In 1817 Avgerian and Byron with joint efforts published *Grammar English and Armenian* text-book (for Armenians) and in 1819 they published *Grammar Armenian and English* text-book for English speaking students.

⁶ Byron's biographer Th. Moore gives an annotation about this letter, see p. 359.

⁷ It concerns outstanding, public figure S. Teodorian. In 1836 he assumed the position of the administrator of Raphaelian school (since 1838 the administrator of Mouradian school, too).

Inasmuch as it has pleased the translators of the long-lost and lately-found portions of the text of Eusebius to put forth the enclosed prospectus, of which I send six copies, you are hereby implored to obtain subscribers in the two Universities,⁸ and among the learned, and the unlearned who would unlearn their ignorance. –This **they** (the Convent) request, **I** request, and **do you** request.

12. To Mr. Murray

Venice, April 11, 1818

Why have you not sent me an answer, and list of subscribers to the translation of the Armenian **Eusebius**? of which I sent you printed copies of the prospectus (in French) two moons ago. Have you had the letter? – I shall send you another: – you must not neglect my Armenians.

13. To Mr. Murray

Ravenna, March 28, 1820

I wish to know what became of my two Epistles from St. Paul (translated from the Armenian three years ago and more), and of the letter to Roberts of last autumn, which you never have attended to? There are two packets with this.

14. To Mr. Murray

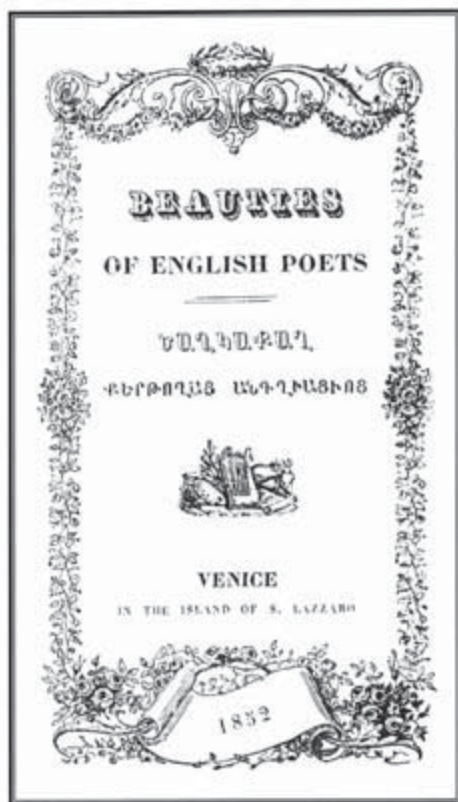
Ravenna, October 9, 1821

The Epistle of St. Paul, which I translated from the Armenian, for what reason have you kept it back, though you published that stuff which gave rise to the “Vampire?”⁹ Is it because you are afraid to print any thing in opposition to the cant of the Quarterly about Manicheism?¹⁰ Let me have a proof of that Epistle directly. I am a better Christian than those parsons of yours, though not paid for being so.

⁸ The Universities of Cambridge and Oxford are meant.

⁹ Polidori’s novel published under Byron’s name. On Hobhouse’s insistence Polidori published an explanatory letter in 1819, in May 5, with regard to *Vampire*.

¹⁰ Manicheism, religions philosophy taught the 3rd century to the 7th century A. D. by the Persian Manes, or Manicheus, and his followers, combining Zoroastrian, Gnostic Christian, and pagan elements, and based on the doctrine of the two contending principles of good (light, God, the soul) and evil (darkness, Satan, the body).

1852-ին Վենետիկում տպագրված *Մաղկաբաղ քերթողաց անգղիացոց* ժողովածուի տիտղոսաթերթը
 The title page of *Beauties of English Poets*
 published in Venice in 1852

APPENDIX II

[A PREFACE IS FOR GRAMMAR ARMENIAN AND ENGLISH]

To the Armenian Grammar mentioned in the foregoing letter (it concerns the letter addressed to John Murray dated January 2, 1817 – A. B.), the following interesting fragment, found among his (Lord Byron's – A. B.) papers, seems to have been intended as a Preface.

Thomas Moore

The English reader will probably be surprised to find my name associated with a work of the present description, and inclined to give me more credit for my attainments as a linguist than they deserve.

As I would not willingly be guilty of a deception, I will state, as shortly as I can, my own share in the compilation, with the motives which led to it. On my arrival at Venice, in the year 1816, I found my mind in a state which required study, and study of a nature which should leave little scope for the imagination, and furnish some difficulty in the pursuit.

At this period I was much struck – in common, I believe, with every other traveller – with the society of the Convent of St. Lazarus, which appears to unite all the advantages of the monastic institution, without any of its vices.

The neatness, the comfort, the gentleness, the unaffected devotion, the accomplishments, and the virtues of the brethren of the order, are well fitted to strike the man of the world with the conviction that “there is another and a better” even in this life.

These men are the priesthood of an oppressed and a noble nation, which has partaken of the proscription and bondage of the Jews and of the Greeks, without the sullenness of the former or the servility of the latter. This people has attained riches without usury, and all the honours that can be awarded to slavery without intrigue. But they have long occupied, nevertheless, a part of “the House of Bondage”, who has lately multiplied her many mansions. It would be difficult, perhaps, to find the annals of a nation less stained with crimes than those of the Armenians, whose vir-

tues have been those of peace, and their vices those of compulsion. But whatever may have been their destiny – and it has been bitter – whatever it may be in future, their country must ever be one of the most interesting on the globe; and perhaps their language only requires to be more studied to become more attractive. If the Scriptures are rightly understood, it was in Armenia that Paradise was placed. – Armenia, which has paid as dearly as the descendants of Adam for that fleeting participation of its soil in the happiness of him who was created from its dust. It was in Armenia that the flood first abated, and the dove alighted. But with the disappearance of Paradise itself may be dated almost the unhappiness of the country; for though long a powerful kingdom, it was scarcely ever an independent one, and the satraps of Persia and the pachas of Turkey have alike desolated the region where God created man in his own image.

APPENDIX III

EXTRACTS FROM THE BOOK “THE LIFE, LETTERS AND JOURNALS OF LORD BYRON” BY TH. MOORE

Byron’s well-known biographer Thomas Moore gives extensive annotations and quotations in his book about Byron’s life and activities. It’s sensible to bring his some biographical annotations connected with the Armenians and Armenian culture.

A. B.

1. An annotation for the letter dated 31 March, 1817

The only plausible claim of these epistles to authenticity arises from the circumstance of St. Paul having (according to the opinion of Mosheim and others) written an epistle to the Corinthians, before that which we now call his first. They are, however, universally given up as spurious. Though frequently referred to as existing in the Armenian, by Primate Usher, Iohan. Gregorius, and other learned men, they were for the first time, I believe, translated from that language by the two Whistons, who subjoined the correspondence, with a Greek and Latin version, to their edition of the Armenian History of Moses of Chorene, published in 1736.

The translation by lord Byron is, as far as I can learn, the first that has ever been attempted in English; and as, proceeding from **his** pen, it must possess, of course, additional interest, the reader will not be displeased to find it in the Appendix. Annexed to the copy in my possession are the following words in his own handwriting: – “Done into English by me, January, February, 1817, at the Convent of San Lazaro, with the aid and exposition of the Armenian text by the Father Paschal Aucher, Armenian friar. – BYRON. I had also (he adds) the Latin text, but it is in many places very corrupt, and with great omissions”.

2. Th. Moore's quotation from "Portraits" by countess Isabella Albrizzi

His (Byron's – A. B.) gymnastic exercises were sometimes violent, and at others almost nothing. His body, like his spirit, readily accommodated itself to all his inclinations. During an entire winter, he went out every morning alone to row himself to the island of Armenians (a small island situated in the midst of the tranquil lagune, and distant from Venice about half a league), to enjoy the society of those learned and hospitable monks, and to learn their difficult language; and, in the evening, entering again into his gondola, he went, but only for a couple of hours, into company. A second winter, whenever the water of the lagune was violently agitated, he was observed to cross it, and landing on the nearest *terra firma*,¹ to fatigue at least two horses with riding.

3. An annotation for the letter dated 17 May, 1823

He had, previous to this conversation, presented to each of the party some little farewell gift – a book to one, a print from his bust by Bartolini² to another, and to Lady Blessington³ a copy of his Armenian Grammar, which had some manuscript remarks of his own on the leaves. In now parting with her, having begged, as a memorial, some trifle which she had worn, the lady gave him one of her rings; in return for which he took a pin from his breast, containing a small cameo of Napoleon, which he said had long been his companion, and presented it to her Ladyship.

¹ *terra firma* (Lat.) – dry land or solid land.

² Bartolini, Lorenzo (1777-1850), Italian sculptor. He was contemporary with the famous Italian sculptor Canova.

³ Lady Blessington (1789-1849), English writer, Irish by birth. At one time she became famous through her novels.

APPENDIX IV

BYRON'S TRANSLATIONS FROM ARMENIAN

This appendix comprises the photocopy of Byron's translations from Armenian chronicles, published in Venice in 1907, in the island of S. Lazzaro in the collection *Lord Byron's Armenian Exercises and Poetry* (in Armenian and English, pp. 18-53), as well as the poet's translation of separate excerpts from Inchichian's *The Byzantine Summer-House in the Straits of Constantinople* (*Ամարանոց Քիզանդեան*) poem with the original text.

1. Fragments from *The History of Armenia* by Movses Khorenatsi

ՀԱՏՈՒԱԾՔ

ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆՆ ՀԱՅՈՑ

ԹԱՐԳՄԱՆՆԱԾՔ

Ի ԼՈՐԻՏ ՊԱՅՐԸՆԻ

ի հրամանաց անձինն ի

հայ բարբառ

Արշակ մեծ արքայն Պարսից և Պարթևաց, որ և ազգաւ իսկ Պարթև, ապրտամբն ասնն ի Մակեդոնացւոցն, և թագաւորել ի վերայ ամենայն արեւելից, և Ստրեստանայց. և սպանանել զԱնտիոքոս թագաւոր ի Նինուէ, հնազանդեցուցանել զամենայն տիեզերս ընդ ձեռամբ իւրով:

Սա թագաւորեցուցանէ զեղբայր իւր զՎաղարշակ ի վերայ աշխարհիս Հայոց. պատե՛հ իմն համարեալ այսպէս տնայաժողով թագաւորութեանն լինել: Եւ քաղաք թագաւորութեան տայ նմա զՄեծ-

PIECES

OF THE ARMENIAN HISTORY

TRANSLATED

BY LORD BYRON

to exercise himself in the
arm. language

Arsaces the great king of the Persians and Parthians, is said with the Parthians to have revolted from the Macedonians, to have reigned over all Assyria and the east; and having slain the king Antiochus at Nineveh, to have reduced the world under his dominion.

He appointed his brother Valarsaces King of Armenia, rightly deeming that his dominions would thus become more secure and consolidated. He bestowed upon him the royal city of

բին, և սահման հասան նմա զմասն ինչ
յարեմտեայ Ասորաց, և զՊարսեան, և
զԱսիա, և զամենայն միջերկրեայս, և
զԹիսալիա՝ ի ծովէն Պոնտոսի մինչև ի
տեղին՝ ուր Կապաս յարեմտեանն յանգի
ծով, և զԱտրպատական, «և այլ որչափ
միտք քո և քաջութիւն հասանեն. զի
սահմանք քաջաց, ասէ, զէնն իրեանց.
որքան հասանէ, այնքան ունի»:

Այս կարգեալ զիշխանութիւն իւր մե-
ծապէս, և հաստատեալ զԹագաւորութիւն
իւր՝ կամ եղև գիտել սորա, թէ ոչք, և
որչափ աբէ տիրեալ են ի վերայ աշ-
խարհիս Հայոց մինչև ցնա. զքաջաց
գեօք, եթէ զվասայց անցեալ ունի գտելի:
Եւ գտեալ զոմե Ասորի Մարիաս (կամ
Մարաբաս) Կատինայ, այր ուշիմ և վարժ
քաղաքացի և յոյն գրով, զոր զլէ առ մեծ
հարայր իւր Արշակ արծառի ընծայիւք,
բանալ նմա զգիտանն արքունի, և գրէ
առ նա ձև բանից օրինակ զայս:

«Արշակ Թագաւոր երկրի և ծովու. ու»

— 20 —

բոյ անձն և պատկեր որպէս և է իսկ միւր
աստուածոց. իսկ բախտ և պատահումն
ի վեր քան զամենայն Թագաւորաց. և
մտաց լայնութիւն՝ որչափ երկրի ի վե-
րայ երկրի. Վաղարշակ կրտսեր եղբայր
քո և նեղակակից, որ ի քէն կարգեալ
Արքայ Հայոց: Աղջ լեր ամենայն յաղթու-
թեամբ:

Պանդի պատուէր ընկալայ ի քէն՝ քա-
ջութեան և իմաստութեան հոգ տանել, ոչ
երբեք անփոյթ արարեալ զգոյմն իւրա-
սու, այլ ինամ տարեալ Հոգացայ ամե-
նայնի՝ որչափ միտք և հաստութիւն բա-
ւեցին:

Եւ այժմ ի բռնմէ իմամակաւորենէ
գետեղեալ Թագաւորութիւն՝ խորհուրդ ի
մօր եղի գիտել, թէ ոչք ոմանք յառաջ
քան գիտեցն տիրեալ աշխարհիս Հայոց.
և ուստի նախարարութիւնքն՝ որ աստ
կան: Չէ ոչ կարգք ինչ լեալ աստ յայտ-
նի, և ոչ մեղենից պաշտամունք, և ոչ
զվասարաց աշխարհիս առաջինն յայտնի
է, և ոչ վերջինն, և ոչ այլ ինչ օրինա-
ւոր. այլ խառն ի խառն ամենայն և
վայրենի:

Վասն որոյ աղայեմ զքո Տէրութիւնդ,
հրամայես բանալ զգիտանք արքունի ընդ-

Nisibin, and assigned the limits of
his territory, one part from the west
of Syria, and Palestine and Asia, and
all the inland places and Thitalia
from the Pontic sea to the spot where
Caucasus ends in the western Ocean,
and Atropatane, and «whatever else
thy prudence or valour may acquire.
For to the brave, he says, their arms
are boundaries, what they win they
wear».

He, when he had completely tran-
quillized his kingdom, and established
his power, desired to know, who and
what sort of men had reigned before
him over Armenia, and whether
they were valiant or indolent.

Having chosen therefore a Syrian,
Maribas (or Marabas) of Catina, a
learned man, and very skilful in
Chaldaic and greek literature, he
sent him to his brother Arsaces, with
proper presents, to entreat him to
permit the inspection of the royal
Archives; and furnished him with
letters, of which the following is a
specimen.

«To Arsaces king of Earth and Sea,

— 21 —

whose form and image are like those
of our Gods, but his fortune and fate
above all monarchs, and the great-
ness of his mind such as is the heaven
above the earth; Valarsaces his young-
er brother and fellow-soldier, ap-
pointed by him King of Armenia,
sends health and victory in all things.

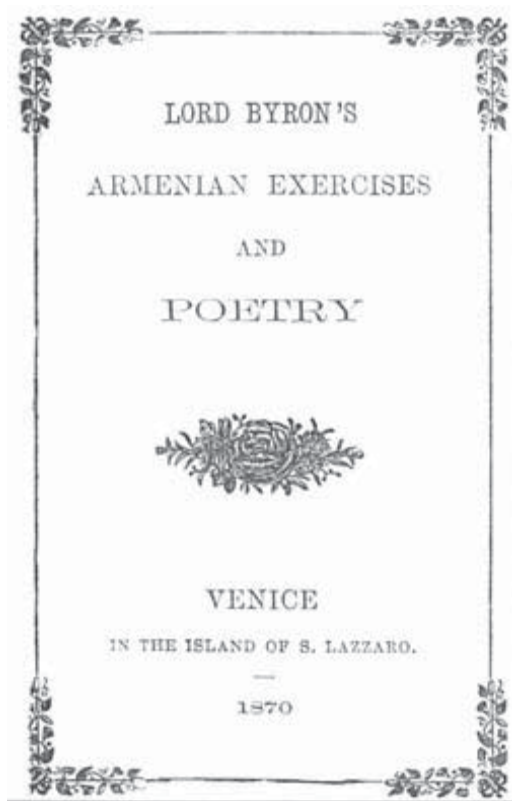
Since I received thy commands to
cultivate valour and wisdom, I have
never neglected this thine admoni-
tion; but have administered in all
things with diligent care, to the ex-
tent of my capacity and power.

Being delegated by thee to this
kingdom, I have resolved to inquire
what order of men ruled over Arme-
nia before me, and what was the
origin of these Satrapies around me.
For neither indeed appears any re-
gularity of things here whence it
may be seen, what was the worship
in the temples, or what was first or
last done in this region, nor are there
any certain laws, but all is confused
and barbarous.

For which reasons I pray thee, my
Lord, that to this man, who will a-

— 22 —

— 23 —

1870-ին Ս. Ղազարուն տպագրված
Հայերեն վարժությունները և քանաստեղծությունները
ժողովածուի տիտղոսաթերթը
The title-page of *Armenian Exercises and Poetry*
published in St. Lazarus, in 1870

զէմ առնդ եկելոյ առաջի քոյոյ հօր Տէ-
րութեանդ. զի գտեալ զըզձային եղբոր
քոյ և որդւոյ՝ բերցէ զստոյգն փութա-
պէս. և զմեր հնչտութիւնն որ ի կամա-
կատարութենէ լեալ՝ քաջ գիտեմ խնդու-
թիւն քեզ լեալ: Այլ լեր երեւելիք բնակու-
թեամբ ի մէջ Դից »:

Եւ բնկալեալ Արշակայ մեծի զգիրն ի
ձեռաց Մար Իրասայ Կատինայ մեծաւ
ըմտութեամբ հրամայէ առաջի առնել
նմա զԴիւանն արքունի՝ որ ի Նինուէ:
Սիւնգամայն և ուրախացեալ այսպիսի
միտս ունել եղբոր իւրոյ՝ որոյ զկէս թա-
գաւորութեան իւրոյ հաւատացեալ էր:

Եւ խուզեալ սորա զամենայն մատենան՝
գտանէ մատենն մի հնչկէն գրով. յորոյ
վերայ էր՝ սաէ, վերնագիրն այսպէս.

« Այս մատենն հրամանաւ Աղեքսան-
դրի ի Քաղզէացոցոյ բարբառոյ փոխեալ ի
յոյնն, որ ունի գրուն Հնոց և զնախնեացն
բանս. որոյ սկիզբն լեալ սաէ զՋրուանն,

և զՏիտանն, զԱպետոթէ. յորում և զԷ-
րաքանչիւր որ ի ծննդոց երկզ նախարաւ
բականացս այսոցնիկ արանցս՝ զարս ա-
նուանիս կարգաւ շարադասեալ՝ յիւրա-
քանչիւր տեղիս մինչև ցրազում ամս »:

Յայտմ մատենէ Մար Իրաս Կատինայ
զմերոյ ազգիս միայն հանեալ զպատմու-
թիւն հաւատարմ՝ բերէ առ վաղարշակ ի
ՄԺբին, յոյն և ասորի գրով:

Զոր առեալ... վաղարշակ... առաջին
իւրոյ զանձուն համարելով՝ դնէ յարքու-
նիսն ի պաշտօնի մեծաւ զգուշութեամբ.
և զմասն ինչ ի յարձանի հրամայէ դրու-
մել:

Յորմէ մեր հաւատարմ ի վերայ հասեալ
կարգի գրուցացս՝ երկրորդենք այսմ քոյ
հարցաւորութեանդ, ձգելով զմեր բնիկ
նախարարութիւնս մինչև ԳԽաղզէացոց
Սարգանապալայ՝ և ևս մօտագոյն:

Խորհեացի ի Պատմութեան Հայոց:

bide in the presence of thy Majesty,
the ingress of the royal library may
be permitted that he may acquire the
knowledge of such things as thy
brother and son desires, and return
to us with the truth. And the plea-
sure which is to arise from the ful-
filment of our wishes, we well know
will be a joy to thee also. Farewell,
O thou illustrious dweller among the
Gods!»

When Arsaces the Great had re-
ceived these letters from Mar-Ibas
of Catina, with the greatest alacrity
he permitted him to search the royal
Archives of Nineveh, rejoicing that
his brother, to whom he had com-
mitted the government of half his
kingdom, was endued with such a
disposition.

When Mar-Ibas therefore inspected
the Manuscripts, he found a certain
book, in the greek character, of which
this is said to have been the title:

«This Volume was translated from
the chaldaic language into greek, by
order of Alexander, and contains the
authentic history of the ancients and

our ancestors, who are said to com-
mence with Zeruianus, Titan, and A-
petosthes; in this book each of these
three celebrated men and their poste-
rity are registered in order each in
his proper place for many years».

From this volume Mar-Ibas of Ca-
tina conveyed to king Valarsaces then
in the city of Nisibin the history of
our Nation faithfully compiled and
written in syriac and greek.

When . . . Valarsaces had received
this Manuscript... esteeming it amongst
his chief treasures, he directed the
volume to be diligently preserved, and
ordered a portion of it's contents to
be engraved on a column.

Which narrative, we having veri-
fied the series of our facts, are now
about to repeat at thy command, and
to trace back our early government
to the Chaldean Sardanapalus, and
even beyond.

Corenensis in his Armenian History.

2. Fragments from *A Synodical Discourse* by St. Nerses Lambronatsi

ՀԱՏՈՒԱԾՔ

ԱՅՆԱԲԱՐՈՒԹԵԱՆ

Ս. ՆԵՐՍԵՍԻ ԼԱՄՔՐՈՆԱՏԻՈՅ

ԹԱՐԳՄԱՆԱԼ

Ի ԼԱՐՏ ՊԱՅՏԵԼԵ

Իւ յայնժամ իբրեւ զգինայ չքեղազար-
գեայ՝ էր տեսանել զհնեմայն յառազատ
իւր զՔրիստոս: Չայն արձակէր քաղցր՝
առ կոյսն ողնախոհ. « Ընդարձակեալ գտե-
ղի խորանի քո և զորանից քոց, կանգ-
նեալ, մի խնայեր. երկայնեալ զապաւան-
դակս քո, հաստատեալ զցիցս քո, յալ և
յահեակ թաւալիր. և զաւակ քո զհեթա-
նոս ժառանգեցեալ. և զքաղաքս աւերեալս
ի կռապաշտիցն չինեցես: Մի, առ, և
երկնայի, թէ մինչև ցայտմ չորաց յամբ
արարի զքեզ. զի երդուալ և ոչ ևս զղնա-
ցալք բնակել հաճութեամբ, որ ևս հան-
դիսս իմ յաւիտեանս յաւիտենից »:

— 28 —

Յայնժամ որ վարանէրն զաղանի՝ սկզ-
բնալարն թշնամին, ծանուցեալ թէ մե-
քենայն իւր իսկոստաակեցան, տիեզերք
ատուածպաշտութեամբ ծաղկեցան, պա-
տիւսայն զարձեալ փրկեցան, ժառան-
գորդք զբախտին ի հայրենիս փութա-
ցան, երկրաբար ճշտութիւնն տեղի եւ,
և երկնայն սրբութիւնն պայծառացաւ,
զործի առեւթեան խորտակեցաւ, և պը-
տուզ սիրոյն սկսաւ բազմանալ, յոյս ա-
մենեցուն ի ստորեայնոցս վերացաւ, և
յերկնայն կայսն հանդիսաւ, արտաք
սողէր յորէն շարութեան, իբրեւ գաղիւժ
զոյնով չրէր, խնացեալ առ ի կաննել
զիկեղեցին փրկեալ Քրիստոսիւ:

Լամբրոնացի յԱռնեարանոսքանն:

— 30 —

PIECE

OF A SYNODICAL DISCOURSE

BY Sr NIERSES OF LAMPRON

TRANSLATED

BY LORD BYRON

It was beautiful then to behold
Christ as a bridegroom nobly adorned
for the nuptial chamber, who spake
with a soft voice to his most pure
beloved: «Enlarge the place of thy
tent, and of thy porch; spare not,
plant it, lengthen thy cords, and
strengthen thy stakes; for thou shalt
break forth on the right hand and
on the left, and thy seed shall inherit
the gentiles, and thou shalt renew
the ruined cities of the idolaters. Fear
not, though till now by means of
these I have covered thee with con-
fusion. For I swear, that I shall never

— 29 —

repent to make my abode of pleasure
with thee who art my repose for ever
and ever».

Then the first enemy, in ambush
for his prey, perceiving that his snares
were discovered, and that the wor-
ship of God flourished throughout the
world, observing that those who had
been deceived were redeemed, and
that the inheritors of paradise return-
ed to their country, that the celestial
holiness poured forth its glory, that
the instrument of hatred being bro-
ken, the fruits of charity began to
multiply themselves, and the hope of
all no longer turned to the earth,
ascended to the heavenly abodes,
forth from the cave of his malice he
issued, like lion roaring in his anger,
and roamed about open and insatiate
jaws, to devour the church recovered
by Christ.

*Lampronensis in his Synodical
oration.*

— 31 —

3. The Epistles of the Corinthians to St. Paul

ԹՈՒՂԹ ԿՈՐՆԹԱՑԻՈՑՆ

ԱՌ ՍՈՒՐՔ ԱՌԱՔԵԱԼՆ ՊԱՌՂՈՍ

(Գտնայ յԱստուածաշունչն Հայոց ի կարգի)

Սեյապոյց) :

ԹԱՐԳՄԱՆԵԱ

Ի ԼՈՐՏ ՊԱՅՔԸՆԷ

1. Ստեփանոս և որք ընդ տմա երկ-
ցունք, Գաբնոս, Եւբուլոս, Թէոփիլոս և
Քալիստո՝ առ Պաւղոս Հայր մեր և աւետա-
րանիչ, և Հաւատարիմ վարդապետ ի
Քրիստոս Յիսուս, ողջոյն :

2. Արք ոմանք երկու եկին ի Կորն-
թոս՝ Սիմոն անուն և Կլեբոս, որք կոր-
ծանեցին քով քով զոմանց Հաւատս, Հրա-
պուրդս և ապականեալ բանիւք :

3. Բորոց բանից վերայ զու ինքնին
պարտիս Հասանել :

4. Չի մեք ի քէն ոչ երբեք լուաք
զայնպիւի բանս, և ոչ յայլոցն առաքելոց :

5. Այլ ոչայսպի գտեմք՝ որ ինչ ի քէն
լուաք, և որ ինչ ի նոցանէն լուաք, Հաս-
տատուն պահմք :

— 32 —

THE EPISTLE OF THE CORINTHIANS

TO ST. PAUL THE APOSTLE.

(Found in the Armenian Bible as an
Apocryphal writing.)

TRANSLATED

BY LORD BYRON

1. Stephen, and the elders with him
Dabnus, Eubulus, Theophilus and Xi-
non to Paul our father and evangelist
and faithful master in Jesus Christ,
Health.

2. Two men have come, to Corinth,
Simon by name and Clebus, who vehe-
mentlly disturb the faith of some with
deceitful and corrupt words;

3. Of which words thou should'st
inform thyself:

4. For neither have we heard such
words from thee, nor from the other
apostles:

5. But we know only that what
we have heard from thee and from
them, we have kept firmly.

— 33 —

8

6. Բայց յայտիկ յոյժ ողորմեցաւ Տէր,
զի մինչ զու իսկ մարմնով ընդ մեզ ես,
միւսանգամ լուիցուք :

7. Արդ կամ զբնս զու առ մեզ, և
կամ ինքնին զու առ մեզ վաղադակի ե-
կեմիր :

8. Եւք Հաւատամք ի Տէր՝ Թէ որպէս
յայտնութիւն ցուցաւ Թէոփիլոսայ, եթէ
փրկեաց զքեզ Տէր ի ձեռաց անօրինին :

9. Եւ են բանք մարդութեան պոքոցն՝
զոր ստանն և օւռուցանենն, այսպէս :

10. Չէ պարտ ստն զմարդարէսն ըն-
դունել :

11. Եւ ոչ Աստուած ստն ամենակալ :

12. Եւ ոչ ստն յարութիւն մարմնոց
մեռելոց :

13. Եւ ոչ զմարդն ստն բնաւ ստեղ-
ծեալ յԱստուծոյ :

14. Եւ ոչ ի կուէն Մարիամայ ծնեալ
ստնն զՅիսուս Քրիստոս մարմնովն :

15. Եւ ոչ զայնպիսի արարած ստնն
Աստուծոյ, այլ Հրեշտակի ուրումն :

— 34 —

6. But in this chiefly has our Lord
had compassion, that, whilst thou art
yet with us in the flesh we are again
about to hear from thee.

7. Therefore do thou write to us,
or come thyself amongst us quickly.

8. We believe in the Lord, that, as
it was revealed to Theonas, he hath
delivered thee from the hands of the
unrighteous.

9. But these are the sinful words
of these impure men, for thus do they
say and teach.

10. That it behooves not to admit
the prophets:

11. Neither do they affirm the om-
nipotence of God:

12. Neither do they affirm the re-
surrection of the flesh:

13. Neither do they affirm that man
was altogether created by God:

14. Neither do they affirm that Je-
sus Christ was born in the flesh from
the Virgin Mary:

15. Neither do they affirm that the
world was the work of God, but of
some one of the Angels.

— 35 —

16. Արդ փոյթ յանձին կալիր հասա-
նել առ մեզ .

17. Զի առանց գայթակրութեան կայ-
ցէ քաղաքս Կորնթացւոց .

18. Եւ նոցա յիմարութիւնն յայտա-
յանգիմանութեամբ առնեցուն խայտա-
ռակեալ մերժեցնին . Ողջ լինի :

Առին , տարան զթուղթն սարկաւազք
ի քաղաքն Փիլիպպեցւոց Թերեպտոս և
Տիքսոս . զի իբրև առ զայն թուղթն Պաւ-
ղոս՝ թէպէտ և ինքն ի կապանս էր վառն
Ստատոնիկեայ Ապոփոլանի կնոջ , իբրև
մոտանալ նմա զկապանս , և սուգ առնուլ
նմա վառն բռնեցն զոր լուաւ . և սոք
չալով , իբրև թէ լու էր ինձ եթէ վախ-
ձանեալ էի՝ և ընդ Տիքսոն էի , քան թէ
աստեկն նովին մարմնով , և զայսպիսի բան
և զաղէտս յսեմ՝ զուտ վարդապետու-
թեան , զի տրամութիւն ի տրամութեան
վերայ հասանէ աւազակ : Եւ յայդչափ տա-
ւազանեաց վերայ կալ ի կապանս , և տե-
սանել զայդ աղէտ տարակոյս , առ որս
ընթացեալ ստատնայ և մենքենայից նո-
րա , գործել հնարի զչարիս : Եւ այսպէս
բազում չարչարանքս տանը Պաւղոս թղթ-
թոյն պատասխանի :

— 36 —

16. Therefore do thou make haste
to come amongst us :

17. That this city of the Corinthians
may remain without scandal :

18. And that the folly of these men
may be made manifest by an open
refutation ; Fare thee well .

The deacons Thereptus and Tichus
received and conveyed the epistle to
the city of the Philippians . When
Paul received the epistle although he
was then in chains on account of
Statonice the wife of Apopholanus ,
yet as it were forgetting his bonds ,
he mourned over these words , and
said weeping :—It were better for me
to be beaded , and with the Lord . For
while I am in this body , and hear the
wretched words of such false doc-
trine ; behold , grief arises upon grief ,
and this trouble adds a weight to my
chains , when I behold this calamity ,
and progress of the machinations of
Satan , who searcheth to do wrong .
— And thus with deep affliction Paul
composed his reply to the epistle .

— 37 —

ԹՈՒՂԹ ՊԱՒՂՈՍԻ

ԱՌ ԿՈՐՆԹԱՑԻՍԻ

(Գտնեալ յԱստուածադաշնէն Հայոց ի կարգի)
Ողջայտից) :

ՅԱՐԿՄԱՆՆԱՒ

Ի ԼՈՐԴՑ ՊԱՅՐԵՆԷ

1. Պաւղոս կալանաւոր Յիսուսի Քրիս-
տոսի առ եղբարս Կորնթացիս , ի բազում
վրիպակէ աստի ողջոյն :

2. Եւ ոչինչ կարի գպրեացեալ եմ՝ և
թէ այդչափ վաղժապի ընթանան հրա-
պոյրք չարին :

3. Աւ զի Տէր Յիսուս վաղժապի ա-
րապէ զգալուտս իւր վառն այնորիկ որ
փոփոխեն և անարգեն զհրամանս նորա :

4. Աւ եւ ի սկզբանէ զայն ուսուցի
ձեզ , որ ես ինքեմն ընկալայ յառաջնոց
առաքելոցն , որ զամենայն ժամանակս ընդ
Տիքսոն մերայ Յիսուսի Քրիստոսի չըլէին :

— 38 —

EPISTLE OF PAUL

TO THE CORINTHIANS

(Found in the Armenian Bible as an
Apocryphal writing.)

TRANSLATED

BY LORD BYRON

1. Paul in bonds for Jesus Christ ,
disturbed by so many errors , to his
Corinthian brethren , Health .

2. I nothing marvel that the prea-
chers of evil have made this progress .

3. For because the Lord Jesus is
about to fulfil his coming , verily on
this account do certain men pervert
and despise his words .

4. Eut I verily , from the beginning
have taught you that only which I
myself received from the former A-
postles , who always remained with
the Lord Jesus Christ .

— 39 —

5. Եւ արդ ասեմ, զի Տէր Յիսուս Քրիստոս ի Սարիմայ կուէ ծնալ, որ էր ի զաւակէն Դաւթի.

6. Ըստ աւետեաց Հոգւոյն սրբոյ, առ ի Հօրէ ի յերկնից առաքելոյ ի նմա.

7. Ձի յաշխարհ միտեցի Յիսուս, և ապտեցէ զամենայն մարմին իւրով մարմնովն. զի զմեզ ի մեռելոց յարուցէ.

8. Որպէս եցոյց զանձն օրինակ:

9. Եւ զի յայտ լիցի զի մարդն ի Հօրէ ստեղծաւ:

10. Վասն այնորիկ մարդն ի կորչաւս տեսն իւրում անկողիւր ոչ մնաց.

11. Այլ խնդրեցաւ. զի ի ձեռն որդեաբուծեանն կենդանացի:

12. Քանզի Աստուած որ ամենայնի Տէրն է, Հայր Տեառն մեղոյ Յիսուսի Քրիստոսի, որ արար զերկինս և զերկիր, առաքեաց նախ ի Հրէայոն զմարգաւրէսն.

13. Ձի ի մեղաց անոն նոցա զնոսա կորցեցէ, և Հանցէ յարգարութիւն իւր:

14. Ձի կամէր նախ փրկել զսունն իս.

5. And I now say unto you, that the Lord Jesus Christ was born of the Virgin Mary, who was of the seed of David.

6. According to the annunciation of the Holy Ghost, sent to her by our Father from heaven;

7. That Jesus might be introduced in the world, and deliver our flesh by his flesh, and that he might raise us from the dead.

8. As in this also he himself became the example.

9. That it might be made manifest that man was created by the Father;

10. He has not remained, in perdition unsought,

11. But he is sought for, that he might be revived by adoption.

12. For God who is the Lord of all, the father of our Lord Jesus Christ, who made heaven and earth, sent first the prophets to the Jews:

13. That he would absolve them from their sins, and bring them to his justice.

14. Because he wished to save first

— 40 —

— 41 —

բաշխել, բաշխեաց արկ նա յոգւոյ անտի ի վերայ մարգարէիցն.

15. Որ զանմոյարն աստուածապաշտու թիւն և զծնունդն Քրիստոսի բարոյեացն ժամանակօք բազմօք:

16. Իսկ որ անօրէն իշխանն էր իբրեւ աստուածանալ կամեցաւ, ձեռն արկանէր ի նոսա.

17. Եւ զամենայն մարդիկ մեղօք կապէր.

18. Քանզի և դատաստանք աշխարհի մեքծեալ էին:

19. Աստուած ամենակալ իբրեւ արդաւ բացուցանել կամեցաւ, և ոչ կամեցաւ խոտել զիւր ստեղծուածն.

20. Իբրեւ ետես չարաբեալ, ողորմեցաւ.

21. Եւ առաքեաց ի վաճան ժամաւ նաեպ զՀոգին սուրբ ի կոյսն, յառաջաւ զոյն նկատեալ մարգարէիւք:

22. Որ իբրեւ սրտի մօտք Հաւատաց, եղև արժանի յգանալ և ծնանել զՏէր մեր Յիսուս Քրիստոս:

23. Ձի կորստական մարմնովն, որով Հպարտացեալ յարդի լինէր չարն, նովին մարմնովն կշտամբեալ յանդիմանեցի, թէ չէր իսկ Աստուած:

the house of Israel, he bestowed and poured forth his Spirit upon the prophets;

15. That they should for a long time preach the worship of God, and the nativity of Christ.

16. But he who was the prince of evil, when he wished to make himself God, laid his hand upon them.

17. And bound all men in sin.

18. Because the judgement of the world was approaching.

19. But almighty God, when he willed to justify, was unwilling to abandon his creature;

20. But when he saw his affliction, he had compassion upon him.

21. And at the end of the time he sent the Holy Ghost into the Virgin foretold by the prophets.

22. Who believing readily, was made worthy to conceive, and bring forth our Lord Jesus Christ.

23. That from this perishable body, in which the evil spirit was glorified, he should be reprov'd, and manifested, that he was not God.

— 42 —

— 43 —

24. Չի ի մարմին անդր յիւր Յիսուս Քրիստոս կոչեաց և փրկեաց զդրոստական մարմինն. և ձգեաց զնոսս ի կեանն յաւիտենից ի ձեռն Հաւատոցն:

25. Չի արդարութեան տաճար սուրբ յիւր մարմին անդր լինելոյ ժամանակացն պատրաստեցէ:

26. Բոր և մեքն իրրեւ Հաւատացաք, ազատեցաք:

27. Ապա գիտասի՛ք եթէ ոչ են նոցա որդիք արդարութեան, այլ բարկութեան:

28. Չի զորորմութիւնն Աստուծոյ կարձեն յանձանց իւրեանց,

29. Կէ ասեն, եթէ ոչ են երկինք և երկիր և ամենայն արարածք՝ ձեռագործք Հօրն ամենայնի:

30. Այլ նոցա անիծալքն զոձին ուսումն ունին:

31. Բայց զուր՝ զօրութեամբն Աստուծոյ ի բաց մերժեցարուք ի նոցանէ. և զխոտոր վարդապետութիւն նոցա ի ձէնջ ի բաց Հալածեցէ:

32. Չի ոչ եք զուր որդիք անՀնազանդութեան, այլ մանկունք սիրեցելոյն եկեղեցւոյ:

— 44 —

33. Վասն որոյ ժամանակ յարութեան քարոզեցաւ ընդ ամենեւեան:

34. Բայց որ ասեն՝ չիք յարութիւն մարմնոյ, նոցա իսկ չեն յառնելոյ ի կեանն յաւիտենից:

35. Այլ ի դատապարտութիւն: Չի ի դատաստան յարիցեն թերահաւատք մարմնով:

36. Չի զմարմինն զոր ասեն թէ չիք յարութիւն, նոցա մի լիցի յարութիւն. զի այնպիսիքն ի յարութենէն ուրազեալք զստանին:

37. Կէ և զուր, արք Կորնթացիք զիւտեք զցորենոյդ սերմանէ, և զայլոց սերմանաց:

38. Չի Հաս լոկ մերկ անկանի յերկր, և անդ ի խնարջ նախ մեռանի:

39. Կէ ապա յառնէ կամօք Տեառն՝ զնոյն մարմին զգեցեալ:

40. Կէ ոչ եթէ լոկ մարմին մեկին յառնէ, այլ բազմապատիկ տոհմականք կանգնեալ օրհնի:

41. Այլ մեզ պարտ էր ոչ միայն ի սերմանաց անտի առակս ի մէջ բերել, այլ ի պատուական մարմնոց մարդկանէ:

— 46 —

24. For Jesus Christ in his flesh had recalled and saved this perishable flesh, and drawn it into eternal life by faith.

25. Because in his body he should prepare a pure temple of justice for all ages;

26. In whom we also when we believe are saved.

27. Therefore know ye that these men are not the children of justice, but the children of wrath;

28. who turn away from themselves the compassion of God.

29. who say that neither the heavens nor the earth were altogether works made by the hand of the Father of all things.

30. But these cursed men have the doctrine of the serpent.

31. But do ye by the power of God withdraw yourselves far from these, and expel from amongst you the doctrine of the wicked.

32. Because you are not children of disobedience but the sons of the beloved Church.

— 45 —

33. And on this account the time of the resurrection is preached to all men.

34. Therefore they who affirm that there is no resurrection of the flesh, they indeed shall not be raised up to eternal life,

35. but to judgement and condemnation shall the unbeliever arise in the flesh:

36. for to that body which denies the resurrection, of the body shall be denied the resurrection, because such are found to refuse the resurrection.

37. But you also, Corinthians! have known from the seeds of wheat, and from other seeds;

38. That one grain falls into the earth, and within it first dies;

39. And afterwards rises again by the will of the Lord indued with the same body:

40. Neither indeed does it arise the same simple body, but manifold, and filled with blessing.

41. But we must produce the example not only from seed, but from the honourable bodiet of men.

— 47 —

42. Դուք ինքնին գիտէք զՅովնան որ-
դի Ամսթեայ.

43. Վասն զի յամառեաց նա ի քա-
րոցերն Նինուէացոց, ընկեցաւ ի պորտ
ձկանն զերես տիւս և զերես զինքնս.

44. Յետ երեց աւուրց լուսւ աղօթից
նորա Աստուած, և ած ի վեր ի ներքն
անդիզոց անտի.

45. Եւ ոչինչ ապականեցաւ մարմին
նորա, և ոչ արտեան մի կորացաւ:

46. Ո՛րչափ ևս առաւել վասն ձեր թե-
րահաւածք.

47. Եթէ Հաւատաստիք զուք ի տեր
Յիսուս Քրիստոս, յարուցէ զձեզ որպէս
ինքն յարեաւ:

48. Ձի եթէ ոսկերքն Եղիշէի մարգա-
րէի ի վերայ մեռելոցն անկեալ՝ յարուցին
զմեռեալն,

49. Դուք ո՛րչափ ևս առաւել, որ ի
մարմին և յարիւն և ի հոգին Քրիստոսի
յեցեալ էք յայնմ աւուր յարիլիք ողջ-
անգամք մարմնով:

50. Իսկ Եղիս մարգարէ զորդի այլ-
ւոյն զիրկս արկ և յարոյց ի մեռելոց.

— 48 —

51. Ո՛րչափ ևս առաւել Յիսուս Քրիս-
տոս և զձեզ յարուցէ յաւուրն յայնմիկ,
որպէս և ինքն իսկ յարեաւ ի մեռելոց
ողջանցամ մարմնով:

52. Ապա թէ այլ ինչ տարապարտոց
ընդունիք,

53. Աշխատաւ որ յայտնեալ զիս մի ա-
րասցէ՝ զի ես զկապանս յանձին խնում
կրեմ,

54. Ձի զՔրիստոս չաճեցայց, և կրա-
սանաց մարմնայս այսմիկ Համբերեմ, զի
յարութեան մեռելոցն անմանի եղցէ:

55. Եւ զուք իւրաքանչիւր որ որպէս
ընկալարուք զօրէնսն ի ձեռաց երանելի
մարգարէիցն, և սրբոյ աւետարանին՝ Հաս-
տատուն կառնիք.

56. Եւ վարձս ընկալիք ի յարութեան
մեռելոց. զկեանսն յաւիտեանից ժառան-
գեալիք:

57. Ապա եթէ թերահաւատ եք լինի-
ցի և յանցանիցէ, զատաստան անձին
իւրում նիւթ ընդ չարագործսն. և ընդ
այնտիկ որ զայնպիսի ատաճարկութիւն
մոլորութեան մարդկան ունին պատմին:

— 50 —

42. Ye also have known Jonas the
son of Amittai;

43. Because he delayed to preach
to the Ninevites, he was swallowed
up in the belly of a fish for three
days and three nights:

44. And after three days God heard
his supplication, and brought him out
from the deep abyss;

45. Neither was any part of his
body corrupted, neither was his eye-
brow bent down;

46. And how much more for you,
oh men of little faith!

47. If you believe in our Lord Jesus
Christ, he will raise you up, even as
he himself hath risen.

48. If the bones of Elisha the pro-
phet falling upon the dead, revived
the dead,

49. By how much more shall ye,
who are supported by the flesh and
the blood and the Spirit of Christ,
arise again on that day, with a per-
fect body?

50. Elias the prophet embracing the
widow's son raised him from the
dead,

— 49 —

51. By how much more shall Jesus
Christ revive you on that day with
a perfect body, even as he himself
hath risen?

52. But if ye receive other things
vainly,

53. Henceforth no one shall cause
me to travail: for I bear on my body
these bonds

54. To obtain Christ, and I suffer
with patience these afflictions to be-
come worthy of the resurrection of
the dead.

55. And do each of you having re-
ceived the law from the hands of the
blessed prophets and the holy gospel,
firmly maintain it;

56. To the end that you may be
rewarded in the resurrection of the
dead and the possession of life eter-
nal.

57. But if any of ye not believing
shall trespass, he shall be judged
with the misdoers and punished with
those who have false belief.

— 51 —

58. Չի նոքա ինքնին իսկ են ծնունդք
իժից և կորինք օձից և քարրից:

59. Մերժեցարուք և ի բաց մեկնե-
ցարուք ի նոցանէ զօրութեամբ Տեառն մե-
րոյ Յիսուսի Քրիստոսի:

60. Եւ եղիցի ընդ ձեզ խաղաղութիւն
և շնորհք Անդրանկին սիրելոյ. Ամէն:

58. Because such are the genera-
tions of vipers, and the children of
dragons and basilisks.

59. Drive far from amongst ye, and
fly from such, with the aid of our
Lord Jesus Christ.

60. And the peace and grace of the
beloved Son be with you! Amen.

4. Excerpts from the poem *The Byzantine Summer-House in the Straits of Constantinople* by Gh. Inchichian

Byron translated the Prologue and seventeen stanzas of Canto I, nos. 6 to 22, which he renumbers as 1 to 17.

ԱՍՎԱՐԱՆՈՅ ՔԻԻԶԱՆԴԵԱՆ

Նախերգանք

1

Քաղցրասցին շարժուածք՝ երգոց քերթողին,
զբիւզանդեան երգել՝ տեսիլ նեղուցին,
կենդանագրեցեն՝ մատուցք իմ ձեռին,
ըզգեղեցկագիր՝ զայս գործ արարչին:

2

Քոյդ քաղցրիկ տեսիլ՝ վայր զուարթագին,
վառէ ըզգեղուած՝ սրտի հագներգուին,
իսկ քաղցրաշարժել՝ ծայն հագներգողին,
ըզքոյդ նորոգէ՝ զըստեղծուած կրկին:

3

Ձի քո բազմելով՝ յայս գահ բընածին,
քոյրոց երեւիս՝ իբր յառազաստին,
բայց քընար երգոց՝ նըկարք իմ զըրչին,
վերառեալ տանին՝ ի ցոյց աշխարհին:

4

Յանձն իմ ազգեսց՝ զուարթուն ոգին,
որ ի հեշտալին՝ շրջի վայր երկրին,
յեղով ուսուցէ՝ ըստ իմ արուեստին,
ըզգով նիւթական՝ յանձնիւթ գոլ բանին:

5

Ձայն ցող լուսաբուլիս՝ ցողեալ յիս երկին,
դու երկինք շնչեա՝ զայն շունչ, զայն հոգին,
որ յարարածոց՝ հանէ արարչին,
եւ յեղականաց՝ ի փառս անեղին:

Byron's version, preserved in the manuscript written in his own hand, reads as follows:

Translation from the Armenian.-
The pleasure houses of the Summer of Byzantium

Prologue
Stanza 1st.

The enthusiasm of the poet should be great – and (the *deletum*) his song sweet – to sing the beauties of the Byzantine strait – to describe (them *del.*) to the life – with my feeble pen this most lovely (valley the *del.*) work of the Creator.

2.

(Yo *del.*) Thy sweet view – and pleasant place – inflames the thoughts of the poet – the voice of the hard to his lyre shall renew & multiply (*supra lineam*) thycreation.

3.

Because being upon this throe of Nature – thou appearest as a nuptial chamber – but the lyre of (this *del.*) song & the voice of the bard shall present thee to the view of the world.

4.

Inspire my soul – thou awakening Spirit – who walkest in delicious places – teach me to (conduct *del.*) the material being of their beauties in the immortality of words.

5.

That dazzling (sp *del.*) dew of Heaven, rain upon me! Breathe that (thy *correctum*) Spirit upon me – which from the creation conducts to the Creator and from the things-made gives Glory to the Makar.

6

Անծանոթ էի՝ մեծութեան երկրին,
անտեղեակ դրոշից՝ ծովու ցամաքին,
զիմ գիծ տեսութեան՝ առ կետ եգերտին,
սահման դատի՝ ծագած աշխարհին:

7

Ձայն առ իս եհաս՝ ձայն բընականին,
ինձ բանականիս՝ որ տէրս եմ նորին,
շրջել գոլորտիւք՝ իւր հողագնտին,
ընտրել ինձ տեղի՝ ամարանոցին:

8

Ձիմ բանականիս՝ ըզնըկուն մարմին,
առ ի չաշխատել՝ գիտ հընարեցին,
զիս մեծարելով՝ ի սալ ինչ բարձին,
որ ծիավարեալ, յառաջէր ինքնին:

9

Ըջ թէ իմ շարճմամբ՝ նոքա շարժէին,
այլ անշարժ կալովս՝ վերաթելէին,
բայց գանձն իմ անշարժ՝ այնպէս ծրգէին,
մինչ զիս կարծի՝ թռչուն երկրային:

10

Նախ առ ի ցամաք՝ զիս շրջեցուցին,
ընդ քառեակ կազմուած՝ նըմին բընածին,
ի դաշտ, ի հովիտ՝ յանտառ, ի լերին,
զի անձաւք եւ ծորք՝ չեն ինչ յայս կարգին:

11

Իւրաքանչիւր դիրք՝ հաճոյ իմ սրտին,
բայց երբ շրջէի՝ ի դաշտավայրին,
ոչ տեսանէի՝ ըզտեսիլ հովտին,
եւ ոչ յանտառին՝ ըզտեսիլ լերին:

12

Հասի ես այսպէս՝ ի գըլուխ լերին,
առ որով տեսի՝ հովիտ ինչ դիւրին,
եւ դաշտ լայնածիր՝ հուպ առ անտառին,
ջրոց խոխոջանք՝ կենդանականին:

[1.]

I was ignorant of the grandeur of the earth – I
did not (knot *del.*) know the sites of the ocean
& Earth (*sup. lin.*). The limits of the horizon
bounded at once my view & my imagination
of things.

2.

The voice comes (to *del.*) upon (*sup. lin.*) me –
the voice of Nature – To me who am a being
endowed with reason & her master – to walk
the world – to discover the loveliest (place
del.) abode (*sup. lin.*) of Summer.

3.

(My work *del.*) Reason teaches me not to
weaken with fatigue my feeble (power *del.*)
body (*sup. lin.*) – I well mount a car, drawn by
horses.

4.

(With *del.*) I stood firm, -but the car moved- So
I smoothly (*sup. lin.*) that I believed myself a
bird of Heaven.

5.

First I moved oer the land – oer her four de-
partments – the fields – the valleus – the
woods - & mountain's (*sic*) – because the
caverns and excavations are not of this order.

6.

All these I are (*sup. lin.*) pleasing to my heart –
but when walking in the field I did not see the
valley – nor in the wood – did I behold the
mountain.

7.

In this manner I arrive (*vice* arrived?) at the
top of the mountain –near the wood - &
I heard (*sup. lin.*) the murmur of living waters.

Այսչափ պարառումն՝ քառեակ տեսլենին,
յապուշ զիս կրթեր՝ ի հայեցուածին,
եւ առ բազմութեան՝ իմ առարկային,
նոյն եւ բազմացեալ՝ թուէր ինձ անձն իմ:

Զի առ բազմագոյն՝ ձգտի իմ ոգին,
զայս վայր ընտրեցի՝ յամարանոց իմ,
զի չէի ծանոթ՝ հեշտութեան ծովին,
յարմար դատեցի՝ զտեսիլ չորեսին:

Ապա լաստիւ ինչ՝ զիս շրջեցուցին,
որոյ գիւտ մեծ էր՝ քան զսայլ ցամաքին,
երկայն երիզիւք՝ խոտաբոյս նիւթին,
ոչ գիտեմ որպէս՝ վարէր զիս հեշտին:

Ոչ միայն չըզգաս՝ զշարժումն ինչ նորին,
այլ եւ ոչ ըզնոյն՝ ըզշարժուածդ անձին,
եւ միչ դու անշարժ՝ կարծես ի նըմին,
նա ըզքեզ վարէ՝ հանէ ի տեղին:

Խաղացի նովաւ՝ յանդունդ մահանգին,
լուծականին այն՝ տարեր անչափին,
ելի ըզլերամբք՝ ըզծորովք նորին,
բայց առհասարակ՝ փոփոխականին:

Ունի ըզլերինս՝ իբրեւ ցամաքին,
դաշտ լայն կապուտակ՝ մեծ քան ըզնորին,
բայց իբրեւ զիջեալ՝ դաշտանայր դիւրին,
անդ կորուսանէր՝ զիւր հաստուած լերին:

Եւ իբրեւ լինէր՝ լեռնն ինչ ահագին,
անդէն եղծանէր՝ ըզծաւալ դաշտին,
ոչ ըզմայլեցաւ՝ սիրտ իմ ի նըմին,
այլ միայն պակնոյր՝ յաւեղ անդնդին:

So much did the aspect of these four views
make me wonder – and according to the multi-
tude of objects I appeared to multiply my
being.

Because I enlarged my spirit in pervading
this place of Summer (because *del.*) not yet
knowing the delight of Ocean.

Afterwards with a raft I voyaged - & this in-
vention appeared more wonderful – and with a
sail constructed from a plant I advanced faster
than before.

I did not perceive the motion of the Γraft (*sup.
lin*) – nor even my own – and while you think
yourself (firm *del.*) standing (*sup. lin.*) – (you
del.) still (*sup. lin.*) – you arrive in port.

I have penetrated to the middle of the watery
abyss with this raft – the immense element – I
passed over its Γwatery (*sup. lin.*) mountains &
valleys, but always fluctuating.

The Ocean hath its mountains as the earth –
plain & field of azure hue = greater than those
of the earth – but when the waves become a
plain they lose their mountains.

And when it became a rough mountain – it
quickly destroyed the (st *del.*) smoothness of
the plain – and my heart was not delighted
with this spectacle – but troubled at the deep
abyss.

Մուծիմ գիս ապա՝ յայս նեղուց ծովին,
ընդ մեջ պոնտոսին՝ եւ պրոպոնտոսին,
նորոգէր յայնժամ՝ գիծք իմ եզերտին,
ապարիզաճեմք՝ տեսողականին:

Զի շըքեղ տեսիլ՝ յիմ ձախակողմին,
շըքեղ եւ տեսիլ՝ յիմ յաջակողմին,
եւ ես ինքնաշարժ՝ վարեալ ի նաւին,
տեսանեմ հընգեակ՝ տեսիլս ի նըմին:

Ըզդաշտ ըզհովիտ՝ ըզտեսիլ լերին,
զանտառ ծառախիտ՝ ըզծով ընդ նոսին,
աչք իմ ի ցամաք՝ ոտք իմ ի ծովին,
կէս իմ ի ցամաք՝ կէս իմ ի ծովին:

I introduce myself to the strait – between the
Pontus and Propontis –and reviewed the line
of my horizon (and *del.*) I with an (*sup. lin.*)
ample view.

Because I there was (*sup. lin.*) the delicious
view on my left hand – and that on my right
hand also – and I was conveyed in a selfmov-
ing vessel – saw five views at once.

The plain – the valley – the mountain – the
leafy (*sup. lin.*) grove – and the sea – (in *del.*)
my eyes are on the earth – my feet on the sea –
half on sea and half on shore.

BIBLIOGRAPHY

1. Abrahamyan A., *Introduction to Eznik of Kolb and his Work*, in: "Eznik of Kolb, *Refutation of Different Sects*, Yerevan, "Hayastan" Publishing House, 1970" (in Armenian).
2. Alekseyev M., *Russian-English Literary Links (XVIII c.–the first part of the XIX c.)*, Moscow, "Nauka" ("Science") Publishing House, 1982 (collection "Literary Legacy", vol. 91) (in Russian).
3. Anderson R., *Byron*, Venice, "Bazmavep", 1924, № 4, pp. 114-118.
4. *Anniversary* (anon.), Venice, "Bazmavep", 1924, № 4, pp. 149-156.
5. Aragon L., *To the memory of Avetik Issahakian*, "Pravda", 21 October, 1957, № 294 (in Russian).
6. Arakel Davrijetsi, *The History*, Yerevan, Academy of Sciences (AS) of Armenian SSR Publishing House, 1990, pp. 293-311 (in Armenian).
7. Arevian S., *Byron (In Commemoration of the 100th Anniversary of Death)*, Vienna, "Areg" ("The Sun"), 1924, № 10, pp. 596-601 (in Armenian).
8. *Armenian Studies in the West: the Armenian Philology before Bopp and Linguistics*, Venice, "Bazmavep", 1891, № 4, pp. 55-60.
9. Atmadjian M., *The Golden Fleece*, Paris, 1967 (in Armenian).
10. Aylvazian A., *Hakob Shahan-Jrpetian*, "Ardzagank" ("Echo", an Armenian literary, political weekly. Published 1882-1898, in Tiflis), 1892, November 11, № 131 (in Armenian).
11. Aylvazian A., *A Series of Armenian Biographers*, Constantinople, 1893 (in Armenian).
12. Bampukchian G., *Hakob Shahan Jrpetian's (1772-1837) a Newly Brought to Light Letter to Count Hovakim Lazariants (1743-1826) (In Commemoration of the 150th Anniversary of Death)*, Montreal, "Armash" (periodical book), 1987, № 2 (in Armenian).
13. Bate W. J., *Coleridge*, N. Y., London, 1968.
14. *Beauties of English Poets*, Venice, In the Island of S. Lazzaro, 1852 (in English and Armenian).
15. Bekaryan A., *Armenian Culture in Byron's Letters*, Yerevan, "Lraber Hasarakakan Gitutyunneri" ("Messenger of the Humanities") of AS Arm. SSR, 1987, № 3, pp. 35-40 (in Armenian).

16. Bekaryan A., *Armenian Laurel Wreath to Byron*, Yerevan, "Lraber hasarakakan gitutyunneri" ("The Messenger the Humanities") of NAS RA, 2008, 2 (622), pp. 156-168.
17. Bekaryan A., *Armenian Publications of Byron's Works*, Yerevan, Section of the humanities of NAS RA, "Kantegh" ("Light"): Collected research articles, 2001, book 4, "Asoghik" Publishing House, pp. 178-193 (in Armenian).
18. Bekaryan A., *Byron and Armenia: A Case of Mirrored Affinities*, in book "The Reception of Byron in Europe, Volume II: Northern, Central and Eastern Europe, Edited by Richard A. Cardwell, "Thoemmes Continuum", A Continuum imprint, London • New York, 2004", pp. 386-405 and 471-473.
19. Bekaryan A., *Byron and Issahakian (Parallels, correspondences, generalities, similarities)*, chapter XXVII of the book "Lord Byron: "Correspondence(s)" XXXIInd International Byron Conference, Paris, La Sorbonne, June 2006, François-Xavier de Guibert. Paris, 2008", pp. 339-347.
20. Bekaryan A., *Byron and the Mekhitarists (in Commemoration of the 200th Anniversary of the Great Poet's Birth)*, Yerevan, "Patmabanasirakan Handes" ("Historical Philological Review") of AS Arm. SSR, 1988, № 2, pp. 34-47 (in Armenian).
21. Bekaryan A., *Byron at the Mekhitarists*, Venice, "Bazmavep", St. Lazarus, 2001, № 1-4, pp. 117-128 (in Armenian).
22. Bekaryan A., *Byron in the Publications of the Mekhitarists in Venice*, Venice, St. Lazarus, "Bazmavep", 2006, Vol. CLXIV, № 1-4, pp. 157-217 (in Armenian).
23. Bekaryan A., *Byron on the Island of St. Lazarus (Abstract)*, Byron – Heritage and Legacy, The XXVII International Byron Conference, Academic Program and Schedule of Events 4-13 August 2001, The Byron Society of America and The University of Delaware, 2001, p. 8.
24. Bekaryan A., *Byron's "Armenian" Letters*, "Annali Di Ca' Foscari", Rivista della facoltà di lingue e letterature straniere dell'università di Venezia, Estratto XXIX, 3, 1990, pp. 117-134.
25. Bekaryan A., *Byron's "Armenian" Letters* [in Armenian, English and Russian], Yerevan, Publishing House NAS RA, 2001.
26. Bekaryan A., *Byron's "Armenian" Letters* [in Armenian and English], Second revised edition, Yerevan, Publishing House "Zangak", 2013.
27. Bekaryan A., *G. G. Byron's Works in the Pages of the Venetian Mekhitarists Publications*, Yerevan, "Lraber Hasarakakan Gitutyunneri" ("Messenger of the Humanities") of AS Arm. SSR, 2007, № 1 (618), pp. 30-43 (in Armenian).
28. Bekaryan A., *Dithyramps to Byron from Armenian Poets*, Yerevan, "Banber Yerevani Hamalsarani" - hasarakakan gitutyunner ("The Herald of Yerevan University" – the Humanities), 1989, № 3 (69), pp. 127-132 (in Armenian).

29. Bekaryan A., *Episodes from the Relationships of Byron and Armenian Reality*, Venice, “Bazmavep”, St. Lazarus, 2002, CLX, № 1-4, pp. 97-117 (in Armenian).
30. Bekaryan A., *Foreign Authors on the Links between Byron and the Mekhitarists*, Yerevan, “Patmabanasirakan Handes”, 2007, № 1 (174), pp. 36-60 (in Armenian).
31. Bekaryan A. A., *New Translations from Byron*, Yerevan, “Nork”, 2006, № 2, pp. 131-136 (in Armenian).
32. Bekaryan A. A., *Byron's Image in the Armenian Poetry*, The 38th International Byron Conference “Lord Byron & Genre”, Notre Dame University-Louaize, Lebanon, July 1-6, 2012, “Program • Abstracts • Bio-sketches”, p. 10.
33. Bekaryan A. A., *Byron's Relationship with the Mechitarists as Reflected in the Works of Irving Wallace*, Selected Papers from the 35th International Byron Conference Introduced and Edited by Nic Panagopoulos and Maria Schoina, [Edwin Mellen Press](#), 2013, pp. 305-316.
34. Bekaryan A. A., *Inspirers of Freedom: Lord Byron and Michael Nalbandian*, Report in “The International Byron Society 37th Annual Conference “Byron & Latin Culture”, The University of Valladolid, Spain, Monday 27th June to Friday 1st July 2011”, The site of International Byron Society: http://www.internationalbyron-society.Org/index.php?option=com_content&task=view&id=49&Itemid=29
35. Bekaryan A. A., *The Reflection of Byron and the Mekhitarists' Relationships in the Works by Irving Wallace*, The 35th International Byron Conference “Lord Byron and History”, 6-13 September 2009, Athens – Messolonghi, Greece, “Programme”, The Messolonghi Byron Society, pp. 13-14.
36. Bekaryan A. A., *The Reflection of Byronism in the Armenian Literature*, Yerevan, “Patmabanasirakan Handes” (“Historical Philological Review”) of NAS RA, № 2-3 (181-182), 2009, pp. 60-70 (in Armenian).
37. Bekaryan A. A., *Some Pages from Byron's Relations with Armenians*, in book “*Byron the Traveller*, Proceedings of the 28th International Byron Conference 30 August – 4 September 2002, Ryukoku University Kyoto, The Japanese Byron Society, 2003”, pp. 65-74.
38. Bekaryan A. A., *Some Pages from Byron's Relations with Armenians*, Societe Française des Etudes Bironiennes, “Bulletin de Liaison”, Vol III, № 4, Automne, 2003, pp. 111-123.
39. Bellaud M., Docteur en médecine, *Essai sur arménienne*, A Paris, l'Imprimerie Impériale, 1812, de l'ère Arménienne 1261 (in Armenian and in French).
40. B. I., *A Letter from Germany*, “Mshak” (“The Toiler”, newspaper), 1901, № 268 (December 2) (in Armenian).
41. Blok A., *Collected Works*, vol. eight: *Letters 1898-1921*, M.-L., State Publishing House of Fiction, 1963 (in Russian).

42. Boré E., *De l'Arménie. – De l'action directe et puissante du christianisme sur la société arménienne, etc.*, "Journal Asiatique", 1936, Troisième Série, XXXVI, tome I, pp. 209-238.
43. *Brief Selection of Works from Foreign Poetry*, Venice, Monastery of Mekhitarists, 1880 (in Armenian).
44. Brown M., *The Byron Relics at the Armenian Monastery of S. Lazzaro Venice*, "Hay Endanik", 1980, № 11-12, p. 53.
45. *Byron (biography)*, "Taraz", 1891, № 6, pp. 76-77 (in Armenian).
46. *Byron about Armenia and Armenians* (in Armenian, Russian and English), the preface, translation of the letters and notes by Anahit Bekaryan, Yerevan, Scientific Informative Bulletin of Scientific Information Centre of the Humanities of AS Arm. SSR, series C: "Armenology Abroad", 1983, № 1.
47. *Lord Byron's Armenian Exercises and Poetry*, Venice, In the Island of S. Lazzaro, 1870 and 1907 (in English and Armenian).
48. Byron G. G., *Collected Works in four volumes*, Moscow, "Prawda" ("Truth") Publishing House, 1981 (in Russian).
49. Byron, *Italy: the 4th canto of the poem Childe Harold's Pilgrimage* [in English and Armenian], trans. Gh. Alishan, Venice, printed at the Armenian Monastery of S. Lazarus, 1901.
50. Byron, *Journals. Letters*, Moscow, AS SSSR Publishing House, 1963 (in Russian).
51. Byron, *Poetical Works*, Yerevan, "Hayastan", 1965 (in Armenian).
52. Byron, *Selected Works*, Moscow, "Khudojestwennaya Literatura" ("Fction") Publishing House, 1953 (in Russian).
53. Byron G. G., *Selections from Byron*, Moscow, "Progress", 1973.
54. Byron G. G., *The Complete works of Lord Byron*, in one volume, Paris, Boudry, 1835.
55. Byron, *Some Pages from the Letters* (in Armenian, English and Russian), the preface, translation of the letters, bibliography and notes by Anahit Bekaryan, Yerevan, "Sovetakan Grogh", 1986.
56. Lord Byron, *Manfred*, trans. H. Massehian, Venice, Printing-house of Mekhitarists, 1922 (in Armenian).
57. Lord Byron, *The Complete Works*, in one volume, published by A. and W. Galignani and Co., Paris, 1835.
58. Byron, *The Prisoner of Chillon*, trans. H. Toumanyany, Tiflis, The Publishing House of H. Martirosyan, 1896 (in Armenian).
59. Lord Byron, *The selected Letters*, ed. with an Introd. by Jacques Barzun, Farrar, Straus and Young, N. Y., 1953.

60. *Byron's Letters and Journals*, Armenian Album on Byron, San Lazaro, Venice, 1955.
61. *Byron's Letters and Journals*, ed. by Leslie A. Marchand, Cambridge, Mass., The Belknap Press of Harvard Univ.:
 v. 1: "In my hot youth" (1798-1810), 1974;
 v. 2: "Famous in my time" (1810-1812), 1974;
 v. 3: "Alas! The love of women" (1813-1814), 1974;
 v. 4: "Wedlock's the devil" (1814-1815), 1975.
62. *Lord Byron's Letters and Journals*, Selected and Edited by Jeffrey D. Hooper, Chapters 1-9, <http://engphil.astate.edu/gallery/byron.html>.
63. Cameron K. N., *Shelley and his circle 1773-1822*, volumes 1-2, Cambridge, Mass., Harvard Univ., 1967.
64. Cameron K. N., *Shelley: The Golden Years*, Harvard University, Cambridge, Massachusetts, 1974.
65. Cammell Ch. R., *To the Armenian Fathers at Venice*, translated into Armenian by A. Ghazikian, Venice, "Bazmavep", 1924, № 4, pp. 110-113 (in English and Armenian).
66. Chemchemyan S., *Lord Byron and Armenians*, Venice, "Hay Endanik", 1987, № 5-6, pp. 24-25.
67. *Choix de Fables de Vartan*, én arménien et én français, Paris, Ouvrage publié par la Société Asiatique de Paris, 1825.
68. Ch. [Chopanyan A.], *Shahan Jrpet*, "Anahit" (an Armenian literary, philological and social review; published 1898-1911, 1920-1940, 1946-1949, in Paris), 1904, № 1, p. 7-8 (in Armenian).
69. Chopanyan A., *Letters*, Yerevan, "Sovetakan Grogh" ("Soviet Writer") Publishing House, 1980 (in Armenian).
70. Chopanyan A., *Personalities*, Paris, 1924 (in Armenian).
71. Claude M. F., *Lord Byron as a satirist in Verse*, New York, 1912.
72. Collins V. H., *Lord Byron in his Letters*, New York, 1917.
73. Curzon R., *Armenia: a year at Erzeroum, and on the frontiers of Russia, Turkey, and Persia*, London, John Murray, Albemarle street, 1854.
74. Dakin L., *St. Lazarus*, translated by Fr. P. E., Venice, "Bazmavep", 1946, № 9-10, pp. 244-247 (in Armenian).
75. Dakin L., *The Dream of Abaris*, translated by Fr. P. E., "Bazmavep", 1934, № 9-10, pp. 350-353 (in Armenian).
76. Dashtents Kh., *Byron and the Armenians*, Yerevan, Hypethrat, 1959 (in Armenian).
77. Dayan L., *Lord Byron at S. Lazarus*, "Bazmavep", 1924, № 4, pp. 133-147 (in Armenian and English).

78. Der-Stepanian H., *Lord Byron in Venice*, in the book "Aram Antonian, *Treasury (High Course of Studies)*, Constantinople, K. Gelechian's Publishing House, 1912", pp. 364-367 (in Armenian).
79. Diakonova N., *Byron in the Years of Exile*, Leningrad, "Khudojestwennaya literatura" ("Fiction") Publishing House, 1974 (in Russian).
80. Diakonova N., *Byron's Lyrical Poetry*, Moscow, "Nauka", 1975 (in Russian).
81. Diakonova N., *English Romanticism. The Problems of aesthetics*, Moscow, "Nauka" ("Science") Publishing House, 1978 (in Russian).
82. Diakonova N., *Keats and his Contemporaries*, Moscow, "Nauka", 1973 (in Russian).
83. Diakonova N., *London's Romantics and the Problems of the English Romantizm*, Leningrad State University Publishing House, 1970.
84. Doubashevski I. A., *Byron's poem "Don Juan"*, Moscow, "Vishaya shkola" ("High school") Publishing House, 1976 (in Russian).
85. Doubashevski I. A., *Byron's poem Childe Harold's Pilgrimage*, Riga, "Zinatne", Publishing House 1975 (in Russian).
86. Dowsett Ch., *"The Madman has come back again!"*; *Byron and Armenian: In Commemoration of the 200th Anniversary of Lord Byron's Birth*, Journal of the Society for Armenian Studies (JSAS), volume 4, 1988-1989, printed in the United States, pp. 7-52.
87. *Echoes from Byron's Jubilee*, "Bazmavep", 1924, № 5, pp. 186-188 (in Armenian).
88. Eckerman, *Conversations with Goethe, 1823-1832*, Yerevan, Publishing House of NAS RA, 1975 (in Armenian).
89. Elistratova A. A., *Byron*, Moscow, Academy of Sciences of the USSR (AS USSR) Publishing House, 1956 (in Russian).
90. Elistratova A. A., *The Heritage of the English Romanticism and the Present*, AS USSR Publishing House, 1960 (in Russian).
91. *European Romanticism*, Moscow, "Nauka", 1973 (in Russian).
92. Feroukhan-Tatyan Z. H., *Lord Byron, Venice and the Armenians*, July 15; - *Lord Byron and his Works*, July 16, "Marmara", 1967 (in Armenian).
93. Fletcher G., *Across the Lagoon to island treasures*, "Hay Endanik", 1978, № 1-2, p. 47.
94. Florival le Vaillant de, *Coup - d'oeil sur l'Arménie ou géographie sommaire précis de l'histoire d'Arménie*, Paris, A la librairie française et étrangère, 1846.
95. Florival le Vaillant de, *Exposé des persécutions exercées en 1828 à Constantinople contre les catholiques Arméniens*, Paris, 1831.
96. Florival le Vaillant de, *Mekhitharistes de Saint-Lazare, Histoire d'Arménie, Littérature arménienne* (Seconde Édition), Venise, Imprimerie Arménienne de S. Lazare, 1856.

97. *A Forced Merger of Armenian-Polish Apostolic Church into Roman Catholic Church*, St. Petersburg, 1884 (in Armenian).
98. Franklin C., *Byron: A Literary Life*, Macmillan Press Ltd., London, 2000.
99. Gamba P., *A Narrative of Lord Byron's last Journey to Greece*, Murray, London, 1825.
100. Gibbon Ed., *The History of the Decline and Fall of the Roman Empire*, in eight volumes, London, 1838.
101. Gregor D. B., *Byron's knowledge of Armenian*, "Hay Endanik", 1979, № 5-6, pp. 34-36.
102. Gregory S. M., *The Land of Ararat: Twelve Discourses on Armenia, her History and her Church*, London, Chiswick Press, 1920.
103. Hanss B., *A Visit to the Mekhitarist Convent of St. Lazarus*, Venice, "Hay Endanik", 1974, № 11-12, pp. 12-13 (in English and in Armenian).
104. H. D. S., *Brief Biography of Lord Byron*, Venice, "Bazmavep", 1924, № 4, pp. 147-149 (in Armenian).
105. Hermet A., Ratti di Desio P. C., *La Venezia degli Armeni: Sedici secoli, tra storia e leggenda*, Milano (Italia), GruppoUgo Mursia Editore S.p.A., 1993.
106. H. H. T. S., *Lord Byron*, "Tsaghik", № 7, pp. 76-77 (in Armenian).
107. Hovhannissian Hr., *The Silence of the Sea*, Yerevan, "Haypethrat", 1964 (in Armenian).
108. Hovhannissian M., *Outlines of the History of the Armenian Communities of Poland and Western Ukraine*, Yerevan, Yerevan State University Publishing House, 1977 (in Armenian).
109. Hugo V., *Articles about Writers*, Moscow, State Literary Publishing House, 1956 (in Russian).
110. A Hungarian Visitor, *The Armenian Academy in Venice*, Venice, "Bazmavep", 1932, № 1, p. 43 (in Armenian).
111. *In Commemoration of Byron* (signed by the editorial staff), Venice, "Bazmavep", St. Lazarus, 1937, № 2-5, p. 128 (in Armenian).
112. Issahakian A., *Diary*, Yerevan, "Sovetakan Grogh", 1977 (in Armenian).
113. Issahakian A., *Collected Works in six volumes*, vol. 2, Yerevan, "Hayastan", 1974 (in Armenian).
114. Issahakian A., *The Condensations*, Yerevan, "Banber Hayastani Arkhivneri" ("The Herald of Archives of Armenia"), 1975, № 3, pp. 43-54 (in Armenian).
115. Issahakian A., *Verses*, Baku, "Aror" ("Plough") Publishing House, 1903 (in Armenian).
116. Jeaffreson J. C., *The Real Lord Byron. New views of the poet's life*, in three volumes, vol. II, Leipzig, Bernhard Tauchnitz, 1883.

117. Khachatryan S., *Byron on the Armenian Island*, Venice, "Hay Endanik", 1975, № 9-10, pp. 34-37 (in Armenian).
118. Kh. G., *Bullfighting*, "Bazmavep", 1853, № 21, pp. 326-331 (in Armenian).
119. Klimenko E. I., *Byron. The Language and Style*, textbook of Course of Stylistics of English Language, Moscow, Publishing House "Literatura na inostrannom yazyke" ("Literature in Foreign Language"), 1960 (in Russian).
120. Kostanyants K., *Armenology in Western Europe*, Tiflis, N. Aghanyan's printing-house, 1910 (in Armenian).
121. Kurghinyan M. S., *George Byron: Critical Biographical Essay*, Moscow, Goslitizdat (State Literary Publishing House), 1958 (in Russian).
122. Kuzmin B. A., *About Goldsmith, Byron and Blok ...Articles about literature*, Moscow, "Khudojestvennaya Literatura" Publishing House, 1977 (in Russian).
123. Lamartine A., *A Man: to Lord Byron*, translated by F. Sam. Kaiseryan, Venice, "Bazmavep", 1866, № 1, pp. 23-30 (in Armenian).
124. Lamartine A., *Premières Méditations Poétiques*, Paris, Hachette et Cie Éditeurs, 1909. (The Armenian translation of these poems by Samuel K. Gantaryan was published by Mekhitarists in Venice in 1876.)
125. Lang D. M., *Armenia: Cradle of Civilization*, George Allen & Unwin, London • Boston • Sydney, 1978.
126. Langlois V., *History of the Armenian Monastery of St. Lazarus-Venice*, Typography of St. Lazarus, Venice, 1899.
127. Leo, *Collected Works*, in 10 volumes, Yerevan, "Hayastan" ("Armenia") Publishing House, vol. 3, book 1, 1969; vol. 3, book 2, 1973; vol. 5, 1986 (in Armenian).
128. *The Letters of Avetik Issahakian to Karen Mikaelian*, Yerevan, "Patmabanasirakan handes", 1973, № 2, pp. 233-244 (in Armenian).
129. Levonian Z., *The Visit of Irving Wallace to San Lazzaro*, Venice, "Hay Endanik", 1974, № 11-12, pp. 28-31 (in Armenian and English). - *An Interview with Irving Wallace for "Hye Endanik"*. Ibid, pp. 31-35 (in Armenian and English).
130. *Lord Byron* (anon.), Venice, "Bazmavep", 1846, № 19, p. 293-297 (in Armenian).
131. *Lord Byron and the Mekhitarist Fathers: on the 150th Anniversary of his Death*, Venice, "Hay Endanik", 1974, № 11-12, pp. 6-7 (in Armenian and English).
132. *Lord Byron and One Hundred Anniversary of his Death (1824-1924)*, Constantinople, "Amenun Taretsuits" ("Almanac", compiled by Teodik), 1925, pp. 319-325 (in Armenian).
133. *Lord Byron in the Armenian Literature* (anon.), Venice, "Hay Endanik", 1974, № 11-12, pp. 8-11 (in Armenian and English).
134. Marchand L. A., *Byron: A Portrait*, The University of Chicago Press, 1979.
135. Maurois A., *Byron*, tome II, Paris, Bernard Grasset, 1930.

136. Mazinni G., *Byron and Goethe*, in the book of Literary and Philosophical essays, N. Y., 1910.
137. Medwin Th., *Journal of the Conversations of Lord Byron, noted during a residence with his Lordship at Pisa in the years 1821-1822*, in two volumes. Paris, published by L. Baundry, 1825.
138. *Mekhitarists' Jubilee*, Venice, St. Lazarus, 1901 (in Armenian).
139. Melikset-Bek L., *The French Scholars in Armenian Studies of the First Half of the XIX Century on the Material of Georgian Archive Records*, in: The Handbook of Research of Tbilisi State University after Stalin, vol. 63, 1956, pp. 299-310 (in Russian).
140. Melikset-Bek L., *Hakob Shahan-Jrpetian and his Newly Brought to Light French Unpublished Work (In Commemoration of the 120th Anniversary of Death)*, "Echmiatsin" (Official Journal of Patriarchal Throne of St. Echmiatsin), 1958, № 9, pp. 42-46 (in Armenian).
141. Moore Th., *Letters and Journals of Lord Byron: with notices of His Life*, in four volumes, Paris, 1831.
142. Moore Th., *Letters and Journals of Lord Byron: with Notices of His Life*, London, 1830.
143. Moore Th., *The Life, Letters and Journals of Lord Byron*, London, John Murray, 1908.
144. Morris J., *Venice*, Faber and Faber Ltd., London, 1974.
145. Mouradian S., *The Blue Bird*, Yerevan, "Hayastan", 1976 (in Armenian).
146. Mser G., *Lord Byron*, "Tsaghik", 1867, № 139, pp. 613-615, № 140, pp. 623-624, № 141, pp. 630-631, № 142, pp. 638-639, № 146, pp. 670-671 (in Armenian).
147. Mseryan L. Z., *Two Scientific Cloisters (Venetian and Viennese Mekhitarists)*, in the literary-scientific collected articles "Fraternal Assistance to Armenians suffered in Turkey". Moscow, K. E. Alexandrov's typolithography, 1897, pp. 407-420 (in Russian).
148. Nalbandyan M., *Complete Collection of Works in Six Volumes*, vol. III, Yerevan, The Publishing House of the Armenian SSR Academy of Sciences, 1982 (in Armenian).
149. *Nerses V about Shahan Jrpet*, Tiflis, "Luma" – Grakan handes ("Contribution" – Literary Review), book 2, 1899, pp. 259-260 (in Armenian).
150. Neupokoeva I., *The History of the World Literature: the Problems of Systematic and Comparative Analysis*, Moscow, "Nauka", 1976 (in Russian).
151. Neupokoeva I., *Revolutionary-Romantic poem of the First Half of the XIX Century. Experiment of Typology of Genre*, Moscow, "Nauka", 1971 (in Russian).
152. Neupokoeva I., *Revolutionary Romanticism of Shelley*. Moscow, "Khudojestwennaya Literatura" Publishing House, 1959 (in Russian).

153. Nichol J., *Lord Byron* (English men of Letters), ed. by Morley, New York and London, Harper, 1901.
154. O'Brien J. C., *Lord Byron, Friedrich von Schiller and the Mysterious Armenian*, Vienna, "Handes Amsoria", 1966, № 10-12, pp. 525-542.
155. *Ouvrages arméniens, publiés récemment à Venise*, "Journal Asiatique", 1823, tome II, pp. 183-185.
156. Paolucci A., *Armenia on the Watters of Venice*, "Ararat", 1967, № 31, Summer, pp. 3-7.
157. Parsamian A., *Fairy-Tales of the Day*, Yerevan, "Sovetakan Grogh", 1982 (in Armenian).
158. Partamyan V., *Armenian English Literary Links*, Yerevan, AS Arm. SSR Publishing House, 1975 (in Armenian).
159. Patkanian K., *Saint-Martin - Scholar in Armenian Studies: His Biography and Work*, "Pordz" ("Attempt", an Armenian monthly review on national and literary issues, published 1876-1881, in Tiflis), 1881, № V-VI, pp. 1-18 (in Armenian).
160. Pechikian E., *Lod Byron among Armenians*, Venice, "Bazmavep", 1924, № 4, pp. 157-160 (in Armenian).
161. Pechikian E., *Byronic Olives on San Lazzaro*, Venice, "Bazmavep", 1924, № 10, pp. 338-340 (in Armenian).
162. Pechikian E., *Lyrical Murmurs (Poems)*, Venice, San Lazzaro, 1925 (in Armenian).
163. Petrossyan E., *Byron and Armenian Culture (Byron's Armenian Studies)*, Yerevan, "Teghekgagir HSSH GA hasarakakan gitutyunneri" ("Proceedings of the Humanities of AS of Arm. SSR"), 1947, № 3, pp.47-76 (in Armenian).
164. Petrossyan E., *Byron Life and Work*, Yerevan, State University Publishing House, 1941 (in Armenian).
165. Pushkin A. S., *Collected Works*, in ten volumes, Moscow, Publishing house "Pravda", 1981 (in Russian).
166. Raffi (Hakob Melik-Hakobian), *Collected Works*, in ten volumes, vol. 9. Yerevan, Hypethrat (State Publishing House of Armenia), 1958 (in Armenian).
167. Rap, Juja-Shushan, *On the Armenian Land of Italy*, translated by Fr. Gh. F., Venice, "Hay Endanik", 1987, № 7-8, pp. 46-49 (in Armenian).
168. Read H., *Byron*, London, 1961.
169. *Recherches de M. Aslan Athabékian, sur les Inscriptions et les anciens Monumens littéraires de l'Arménie*, "Journal Asiatique", 1826, tome VIII, pp. 251-254.
170. Romm A. S., *George Noel Gordon Byron*, Leningrad • Moscow, "Iskusstvo"("Art") Publishing House, 1961 (in Russian).
171. Rossi D., *Byron and Religion*, "Hay Endanik", 1983, № 3-4, pp. 25-30.

172. Saint-Martin M., *Analyse d'une tragédie arménienne, représentée à Léopol, en Pologne, le 9 avril 1668*, "Journal Asiatique", 1823, tome II, pp. 22-27.
173. Saint-Martin M., *Deuxième Notice des Manuscrits orientaux, donnée à la Société Asiatique, par le lord Kingsborough*, "Journal Asiatique", 1825, tome VI, pp. 126-138.
174. Saint-Martin M., *Discours sur l'origine et l'histoire des Arsacides*, "Journal Asiatique", 1822, tome premier, pp. 65-77.
175. Saint-Martin M., *Mémoires historiques et géographiques sur l'Arménie*, Paris, de l'Imprimerie Royale: tome premier, 1818; tome second, 1819.
176. Saint-Martin M., *Notice sur le vie et les écrits de Moïse de Khoren*, "Journal Asiatique", 1823, tome II, pp. 321-344.
177. Saint-Martin, *The Academic Significance of the Armenian Language and Literature*, trans. by S. M. "Ararat", 1872, № 8, pp. 322-325; № 9., pp. 354-358; № 10, pp. 401-404 (in Armenian).
178. Sarinyan S., *Armenian Romanticism*, Yerevan, AS of Armenian SSR Publishing House, 1966 (in Armenian).
179. Shahaziz S., *Hours of Freedom*, Moscow, Publishing House of Lazarev's Academy of Oriental Languages, 1860 (in Armenian).
180. Shahaziz S., *Levon's Grief*, Moscow, Publishing House of Lazarev's Academy of Oriental Languages, 1865 (in Armenian).
181. Shahaziz S., *Works*, "Haypethrat", Yerevan, 1947 (in Armenian).
182. Shahaziz S., Hovhannissian H., Tsaturyan A., Mirakyan V., *Works*, Yerevan, "Sovetakan Grogh", 1980 (in Armenian).
183. Schrumph G., *Studies of the Armenian Language and Chronology in the West (XIV-XIX centuries)*, translated and supplemented by G. Zarbhanalian, Venice, The Mechitarists' Publishing House, 1895 (in Armenian).
184. *Shahan Jrpet*, "Banasser" ("Philologist", an Armenian periodical collection. Published 1851-1852, 1859 (only one issue), in Constantinople), vol. I, 1851, pp. 210-215.
185. Shelley, *Letters. Articles. Fragments*, Moscow, "Nauka", 1972 (in Russian).
186. Shelley P. B., *Poetry and Prose*, Foreign Languages Publishing House, Moscow, 1959.
187. Shtikyan S. A., *The Chronology of Contemporary Armenian Literature (1865-1875)*, the Publishing House of the Academy of Sciences of Armenia, Yerevan, 1991.
188. Sidorchenko L. V., *Byron and National Liberation Movement in the Balkans*, Leningrad, Leningrad State University Publishing House, 1977 (in Russian).
189. Soghomonyan S., *Foreign Literature*, Yerevan, Armenian State Educational Pedagogical Publishing House, 1964 (in Armenian).

190. *Some Pages from G. G. Byron's Social Political Activities (In Commemoration of the 150th Anniversary of Death*, Yerevan, The Scientific and Information Bulletin of Information Sector of the Humanities of AS Arm. SSR, 1974 (in Armenian).
191. Srapian A., *Again With You*, Venice, "Bazmavep", 1959, № 9-10, p. 209 (in Armenian).
192. Srapian A., *Byron on the Island of St. Lazarus*, "Bazmavep", 1932, № 6-7, p. 272 (in Armenian).
193. Srapian A., *The Unfinished March*, Yerevan, "Hayastan", 1971 (in Armenian).
194. Srapian A., *Under Byronic Olive Trees*, "Bazmavep", 1938, № 4-5, pp. 133-138 (in Armenian).
195. *St. Lazarus: The Mechitarist Monastery*, Venice, St. Lazarus, 1966 (in Armenian).
196. *Studies of Armenian Language in Europe*, Venice, "Bazmavep", 1893, № 3, pp. 127-134; 1894, № 1, pp. 33-37, № 6, pp. 294-297 (in Armenian).
197. *Studies of Armenian Language in the West*, Venice, "Bazmavep", 1894, № 6, pp. 250-255 (in Armenian).
198. Terzian A., *Island Monastery in the Venetian Lagoon with Memories of Lord Byron (on the Occasion of the Mekhitarist Founder's Tricentenary)*, "Hay Endanik", 1976, 1976, № 7-8, pp. 38-39, № 11-12, pp. 55-61.
199. Torossian H., *Biography of Mekhitar Abbot*, Venice, Printing-house of Mekhitarists, 1932 (in Armenian).
200. *The Award Ceremony at Mouradyan College*, Venice, "Bazmavep", 1848, № 23, pp. 355-362 (in Armenian).
201. *The Benefactors and Their Wills of Mourad Rapaelian schools*, Venice, "Bazmavep", 1936, № 8-12, pp. 167-196 (in Armenian).
202. *The History of English Literature*, vol. 2, part 1, Moscow, AS USSR Publishing House, 1953 (in Russian).
203. *The Letters of George Gordon, 6th Lord Byron*, selected by R. G. Howarth, with an Introduction by André Maurois, published in London and Toronto by J. M. Dent and Sons Limited, and in New York by E. P. Dutton, 1933.
204. *The Notes on the Armenian Studies, by Saint-Martin, a member of the French Academy, written for Alexander von Humboldt*, "Luma" ("Contribution", an Armenian literary, political, historical and social review; published 1896-1912, in Tiflis), 1899, volume A, pp. 150-159 (in Armenian).
205. *The Selection of Foreign Chronicles*, translated by the Mechitarist Congregation, vol. II, *Poetry*, Venice, the Island of St. Lazarus, 1880 (in Armenian).
206. Toumanian H., *Selection of Works*, volumes 1-4, "Hayastan", Yerevan, 1969 (in Armenian).

207. Torgomian V., *From Lord Byron's Olive Tree*, "Bazmavep", 1932, № 8-9 pp. 380-381 (in Armenian).
208. Usmanova R. F., *George Gordon Byron*, in the book "Byron G. G., *Collected works in four volumes*. Moscow, "Prawda" ("Truth") Publishing House, 1981", vol. 1, pp. 3-48 (in Russian).
209. Vardanyan V., *Hovhannes Massehyan's Translations not from Shakespeare*, Yerevan, "Garun" ("Spring"), 1969, № 11, pp. 60-64 (in Armenian).
210. Veselovsky A., *Byron in Venice*, "Westnik Evropy" ("The European Messenger"), 1901, v. 2, book 4, pp. 645-691 (in Russian).
211. Veselovsky A., *Byron: A biographical Note*, Moscow, 1914 (in Russian).
212. Veselovsky Yu., *Byron at the Mekhitarists*, Moscow, "Handes grakanakan ev Patmakan" ("Literary and Historical Review"), 1896, book 5, 157-174 (in Armenian).
213. Veselovsky Yu., *Byron on the Island of St. Lazarus*, "Semya", 1893, № 54, pp. 2-4, № 55, pp. 2-4 (in Russian).
214. Veselovsky Yu., *Insights into the Armenian Literature, History and Culture*, Yerevan, "Hayastan" Publishing House, 1972 (in Russian).
215. Veselovsky Yu., *Literary Essays*, Moscow, A. V. Vasilyev Publishing House, 1900 (in Russian).
216. Vinogradov A., *Byron*, Moscow, "Journal Newspaper Society" Publishing House, 1936 (in Russian).
217. Vinogradov A., *The Selection of Works in three volumes*, vol. III, Moscow, "Khudojestwennaya literatura" ("Fiction") Publishing House, 1988 (in Russian).
218. Voignier-Marshall J., *San Lazzaro, "Island of the Blest": the Convent today. - The Armenian Convent of St. Lazarus and its Byron Memories*, "Hay Endanik", 1980, № 11-12, pp. 50-53.
219. Vorberian R., *Byron*, "Arevelyan Mamoul" ("The Oriental Press"), 1897, № 6, pp. 205-207 (in Armenian).
220. Vorberian (under the pen name Alikian) R., *Flutters*, Cairo and Djibouti, Papazian and Tirlik Printing House in Cairo, 1906 (in Armenian).
221. Vorberian R., *Lord Byron (at St. Lazarus)*, Venice, "Bazmavep", 1932, № 3, pp. 117-125, № 4, pp. 178-182, № 5, pp. 225-231, № 6-7, pp. 266-272, № 8-9, pp. 374-379 (in Armenian).
222. Vorberian R., Sevak R., Tekeyan V., Zarifian M., *Works*, "Sovetakan Grogh", Yerevan, 1981 (in Armenian).
223. Wallace Irving, *The Pigeon Project*, Simon & Schuster, New York, 1979.
224. Wallace Irving, *The Plot*, Simon & Schuster, Inc., New York, 1968.
225. *A Wreath to Byron's Tomb*, Venice, "Bazmavep", 1924, № 4, pp. 105-106 (in Armenian and English).

226. Yardemian D., *The Contribution of the Mekhitarians to Armenian Culture and Armenology*, Mekhitarian Publication, Los Angeles, 1987 (in Armenian).
227. Yardemian D., *The Contribution of the Mekhitarians to Armenian Culture and Armenology*, trans. Loucas Krikorian, Mekhitarian Publication, Los Angeles, 1987.
228. Yardemian D., *The Contribution of the Mekhitarians to Armenian Culture and Armenology*, Venice, "Hay Endanik", 1987, № 3-4, pp. 35-36, № 5-6, pp. 33-34, № 7-8, pp. 34-35, № 9-12, pp. 63-66.
229. Yeritsyants A., *The History of 75th Anniversary of Nersissyan Mental school of Tiflis (1834-1899)*, vol. 1 (1824-1850), Tiflis, H. Martirossyants's printing-house, 1898 (in Armenian).
230. Yeritsyants A., *The Mekhitarists of Venice*, Tiflis, H. Martirossyants's printing-house, 1883 (in Armenian).
231. Zardaryan V., *Literary Monument (1512-1933)*, Vahan Zardaryan's printing-house, 1934, vol. 3, pp. 111-115 (in Armenian).
232. Zaryan N., *Awaiting You*, Yerevan, "Hayastan", 1968 (in Armenian).
233. Zhirmounski V., *Byron and Pushkin*, Leningrad, "Nauka", 1978 (in Russian).
234. Zhirmounski V., *From the History of Western European Literature*, Leningrad, "Nauka", 1981 (in Russian).
235. Zohrab, *Lettre au sujet de la nouvelle grammaire arménienne de M. Cirbied*, "Journal Asiatique", 1823, tome II, pp. 297-312.
236. *Réponse de M. Zohrab, docteur arménien à une brochure publiée par M. Girbied*, 1823, "Journal Asiatique", tome III, pp. 169-190.

INDEX

- Abrahamyan, A. A. – 299, 376
 Ackers, Carolos – 285
 Adam – 358
 Aesop – 295
 Aghapirian, Grigor – 284
 Aglian, Fr. Serobe – 258
 Agonts, Stepannos Gouver – 222, 269,
 277, 279, 281, 313, 333, 353
 Aivazovsky, Gabriel – 299
 Aivazowsky, Hovhannes – 223, 238,
 246, 267, 272
 Albrizzi, Isabella – 231, 360
 Alexeyev, M. P. – 296, 360
 Alishan, Fr. Ghevond – 224, 225, 244-
 248, 250, 266, 271, 307, 328, 329,
 331, 337, 338, 349, 379
 Anania Shirakatsi – 284, 285
 Anderson, R. B. – 262, 263, 376
 Andreewsky, I. E. – 294
 Antonyan, Aram – 321, 381
 Antonyan, V. – 245, 307, 349
 Arakel Davrijetsi – 294, 376
 Arshak II – 294
 Arshakuni Dynasty – 293, 294
 Athabékian, M. Aslan – 385
 Atmadjian, Mari - 308, 315, 316, 349,
 376
 Avetikyan, Gabriel – 279, 334
 Avgerian, Harutun (Fr. Pascal Aucher,
 Padre Paschal) – 221-223, 232-235,
 238, 241, 243, 244, 251, 254, 255,
 257, 267-269, 272-274, 277-279,
 300-304, 317, 322, 327, 332, 333,
 335, 349, 351-354
 Avgerian, Mkrtich – 239, 283, 284,
 295, 333, 334
 Ayvazian, A. H. – 287, 376
 Bagratouni – 313
 Bagratouni Dynasty – 293
 Balzac – 338
 Bartolini, Lorenzo – 360
 Beckford, William – 227
 Bellaud, M. – 222, 288, 296-298, 349,
 378
 Berlioz, Hector Louis – 223, 337
 B. I. – 262, 378
 Blessington – 360
 Blok, Alexander – 340, 378, 383
 Boré, E. – 320
 Brand, John – 238
 Brosset, Marie – 289, 298
 Brown, Margaret – 269, 379
 Brussov, Valery – 332
 Burton, Sir Richard Francis – 258, 261
 Byron, George Gordon – 221-229,
 231-235, 238, 239, 241-279, 281-
 286, 289, 295-351, 354, 355, 357,
 359, 361, 372, 376-389
 Cammell, Charles Richard – 261, 262,
 266, 267, 380
 Canova, Antonio – 261, 360
 Carl, Spanish King – 261
 Castellán – 272
 Chamchyan, Michael – 281, 333

- Chamurlian, Fr. Serob - 229
 Chandler – 256
 Chantayan, H. – 270
 Chaucer, Jeaffrey – 272
 Chekhov, A. – 248
 Chemchemyan, Fr. Sahak – 335, 380
 Chezy, Antoine-Leonard de – 293
 Chivanian, Mkrtich – 223, 336
 Chopanyan, Arshak – 240, 288, 335, 347, 380
 Collins, V. H. – 241, 380
 Conybeare, Frederic – 332
 Copernicus – 277
 Corinthians – 223, 244, 254, 302, 303, 305, 354, 359, 366
 Curzon, Lord Robert – 230, 231, 261, 347, 380
 Dakin, Laurence – 263, 264, 380
 Dallas, Robert – 286, 341
 Dashtents, Khachik – 232, 273, 328-330, 380
 Davtyan, Vahagn – 224, 307, 337, 349
 Dayan, Fr. Leo – 221, 232, 235, 238, 239, 262, 301, 302, 321-323, 327, 335, 380,
 Delacroix Ferdinand Victor Eugène – 223, 336
 Desio, Paola Cogni Ratti di – 261, 382
 Der-Stepanyan, Dr. Hovsep – 321, 381
 Djanachian, Fr. Mesrop – 331
 Dowsett, Charles James Frank – 221, 272-274, 304, 305, 381
 Duse, E. – 238
 Dyuzyan, Hakob – 238
 Eckerman – 227, 252, 381
 Emin, Gevorg – 271
 Ephraem Syrus (Ephraim the Syrian) – 240
 Eusebius of Caesarea – 240, 283, 284, 295, 355
 Eznik of Kolb (Docteur Eznig) – 299, 376
 Faulkner – 256
 Feroukhan-Tatyan, Zarouhi H. – 265, 381
 Feydit, F. – 335
 Fletcher, Geoffrey – 266, 381
 Florival, Paul Emile Le Vaillant de (Levalyan) – 222, 238, 297-299, 347, 349, 381
 Franklin, Caroline – 252, 261, 382
 Fr. Gh. F. – 271, 380
 Fr. P. E. – 263, 380
 Gabrielyan, D. – 330
 Galfayan, Khoren – 246, 247
 Galland, Antoine – 227
 Gamba, Pietro – 241, 248, 249, 329, 382
 Gamba, Ruggero - 329
 Gantaryan (Kayseryan), Samuel – 319, 383
 Gelzer, Heinrich – 332, 335
 Georg Dpir Palatatsci – 283
 Gharamian, Edward Raphael – 282, 348
 Ghazikyan, Arsen – 250, 262, 380
 Ghoukas Vanandetsi – 284
 Gibbon, Edward – 227, 285, 286, 382
 Godwin, William – 276
 Goethe – 227, 247, 248, 252, 339, 381, 384
 Goldsmith, Oliver – 276, 383
 Gower, John – 272
 Gregor, D. B. – 267, 382
 Gregorius, Iohan. – 303, 359
 Gregory, S. M. – 221, 252, 261, 382

- Gregory XVI, Pope – 261
 Guiccioli, Count – 326
 Guiccioli (Gamba), Teresa – 326, 329
 Hanss, Beatrice – 266, 382
 Haykazians Dynasty – 293
 H. D. S. – 323, 382
 Heine, Heinrich – 223, 336
 Hermet, Aleramo – 261, 382
 Herodotus – 286
 H. H. T. S. – 319, 382
 Hieronym or Jerome – 283
 H. K. – 255
 Hobhouse, John Cam – 228, 270, 326, 355
 Holthof, L. – 261
 Homer – 240, 250, 311, 321
 Hovhannissian, Hovh. – 308, 386
 Hovhannissian, Hrachia – 308, 316, 317, 337, 349, 382
 Hovhannissian, M. – 382
 Howarth, R. G. – 228, 286, 300, 326, 387
 Hübschmann, H. - 335
 Humboldt, Alexander von – 295, 296, 387
 Hyurmuz – 313
 Inchichian, Ghoukas (Mikaelian) – 234, 239, 274, 281, 304, 361, 372
 Issahakian, Avetik – 224, 279, 300, 337, 340-344, 346, 350, 376, 377, 382, 383
 Izmaylov, A. A. – 340
 Jeaffreson, John Cordy – 221, 252, 253, 382
 John Chrysostom (golden mouthed) – 240
 Jomard, Edme-Francois – 293
 Jones, Sir William – 227
 Karents, Vahagn – 308, 316, 349
 Khachatryan, Suren – 332, 383
 Khudobashev, A. – 287
 Kingsborough, le lord – 294, 386
 Kirakos Gandzaketsi – 289
 Klaproth, Heinrich von – 293
 Kocharyants, H. – 319
 Komitas Vardapet – 266
 Kostanyants, K. – 383
 Krikorian, Loukas – 227, 334, 389
 La Croze – 285, 298
 Lamartine, Marie Louis de Prat de – 243, 319, 347, 383
 Lang, David Marshall – 260, 383
 Langlois, Victor – 230, 335, 347, 383
 Larousse, Pierre – 294
 Lawrence, John – 259
 Leigh, Augusta – 300, 326, 352
 Leo (Arakel Babakhanyan) – 227, 229-231, 285, 286, 339, 347, 383
 Lerents – 245, 307, 349
 Lermontov, Michael – 223, 247, 248, 336
 Levonian, Z. – 256, 258, 259, 383
 Lighfoot, J. – 332
 Liisy – 249
 Lokman – 295
 Lombe, Edward – 238
 Longfellow – 321, 338
 Mackay, G. – 268, 269, 322
 Mai, Angelo – 283
 Malan, Solomon Caesar – 320, 332
 Mandinyan, Sedrak – 292
 Manes – 355
 Marchand, Leslie A. – 221, 252, 261, 276, 341, 380, 384
 Maries, L. – 299
 Marlowe, Christopher – 272

- Marr, N. – 335
 Martayan H., – 325
 Marutyan, S. – 292
 Massehian, Hovhannes – 247-249, 251, 271, 307, 349, 379, 388
 Mathews Urhayetsi – 288
 Maurois, André – 221, 228, 251, 252, 254, 255, 286, 300, 326, 332, 384, 387
 McGann, Jerome - 304
 Mechitar Gosh – 299
 Mechitar Sebastaci (Abbot Mechitar of Sebastia, Prelate Mechitar) – 229, 247, 257, 263, 310, 330, 333, 334
 Mechitarists (Mekhitarists), Mechitarians – 221, 222, 224, 225, 227-232, 234, 235, 238-240, 242-248, 251-253, 255-261, 263-265, 268-271, 273, 274, 277, 279, 281, 283, 284, 289, 300-303, 305, 310, 316, 318, 320, 321, 323, 325, 327-329, 334-336, 357, 378
 Medwin, Th. – 235, 241, 346
 Megrian, Leon D. – 340, 346
 Meillet, Antoine – 332
 Melikset-Bek, Levon M. – 298, 384
 Melkonyants, H. – 253
 Mesrob Mashtotz – 273, 316
 Mezzofanti, J. – 322
 Mickewicz, Adam – 223, 336
 Mihrnerseh - 293
 Milton, John – 232, 242, 247, 272
 Minerva – 239, 240
 Mirakyan, V. – 308, 386
 Mirzayan, Hovsep - 245, 307, 320, 321, 349
 Montesquieu, Charles Louis de Secon-dat, Baron de la Brede et – 227
 Moore, Thomas – 221, 222, 229, 231, 234, 238, 250, 258, 268, 269, 274, 276-278, 281, 283, 284, 286, 289, 300-303, 323, 328, 339, 346-348, 351, 352, 354, 357, 359, 360, 384
 Morelli, Dominic – 223, 337
 Morris, Jan (James Humphrey Morris) – 260, 261, 384
 Mosheim – 303, 359
 Mouradyan, Samuel Mkrtich – 282, 348
 Mouradyan, Souren – 317, 318, 384
 Mourdad – 339
 Movses Khorenatsi (Moses of Chorene, Moïse de Khoréne) – 223, 244, 284, 285, 293, 294, 297, 299, 304, 305, 361, 386
 Murray, John – 222, 228, 235, 250, 268, 273, 274, 277-279, 281-284, 289, 295, 300, 301, 304, 348, 351-355, 357
 Musset, Alfred de – 223, 238, 336, 347
 Nalbandyan, Michael – 224, 275, 337, 347, 378, 384
 Napoleon Bonaparte – 230, 261, 264, 279, 280, 286, 307, 324, 334, 347, 360
 Neptune – 239, 240, 384
 Nerses V Ashtaraketsi – 286
 Nerses of Lambron – 223, 232, 244, 304, 305, 365
 Nerses Shnorhali – 232
 Nesselrode, Count Carl-Robert – 296, 298
 O'Brien, John – 184, 221, 252, 264, 265, 385

- O. F. – 249
 Offenbach, Jacques – 238, 347
 Omar Hayyam – 321
 Orbelyan, Stephannos – 289, 393
 Ovid – 240
 Palyan, Hovhannes – 248
 Paolucci, Anne – 265, 385
 Panagopoulos, Nic – 378
 Parsamyan, Anahit – 308, 316, 317, 349, 385
 Patkanian, K. – 283, 385
 Petermann, Heinrich – 299, 335, 347
 Petöfi, Sándor – 223, 336
 Phillips – 268
 Philo Judaeus (Philo of Alexandria) – 240
 Pigou, Marie-Louis – 294
 Polidori – 264, 355
 Portukalyan, Hovhannes – 266, 268
 Raffi (Hakob Melik-Hakobyan) – 230, 231, 344, 345, 347, 385
 Rap, Juja-Shushan – 271, 385
 Reinhart, H. – 268
 Remusat, Countess de – 324
 Remusat, Jean-Pierre-Abel – 289, 293
 Render, W. – 273
 Rivola – 298
 Roberts – 355
 Rossi, Donatella – 270, 271, 385
 Rozen, G. – 298
 Rubinyans Dynasty – 293
 Sacy, Silvestre de – 293
 Sa'di – 321
 Saint-Martin, Antoine Jean – 222, 283, 288, 289, 292-298, 348, 349, 385-387
 Sand, George – 238, 347
 Sarmen – 316
 Schiller, Friedrich von – 252, 264, 265, 272, 273, 385
 Schoina, Maria – 378
 Schröder, Frederick – 230, 285, 298
 Schruppf, G. – 221, 222, 246, 284, 287, 289, 297, 299, 303, 320, 332, 386
 Schulz, M. – 295
 Scott, Walter – 238, 242, 276, 321, 347
 Shahan-Jrpetian, Hakob (Shahan-Jrpet, Jrpet) – 286-288, 296, 297, 299, 376, 380, 384, 386
 Segati, Marianna – 258, 351
 Sevak, Paruyr – 224, 337
 Sevak, Rouben – 224, 309, 337, 388
 Sevan, Henrik – 245, 248, 307, 349
 Shahaziz, Smbat – 224, 266, 271, 308, 329, 331, 337, 338, 340, 349, 386
 Shakespeare – 242, 247, 251, 252, 276, 319, 333, 338, 339, 346, 350, 388
 Shelley, Mary – 264, 276
 Shelley P. B. – 264, 269, 346, 380, 385, 386
 Sheridan, Richard – 276
 Shtikyan, S. A. – 292, 386
 Siamanto – 224, 337
 S. M. – 292, 386
 Somalian, Sukias – 222, 241, 251, 277, 278, 281, 282, 327, 332, 348, 354
 Sophocles – 240, 250
 Spadafora, Antonio – 270
 Spenser, Edmund – 244
 Srapian, Aramayis – 308, 310, 313-315, 348, 349, 387
 Stephannos V Salmastetsi – 293

- St. Paul – 223, 244, 254, 303, 304, 354, 355, 359, 366
- Syurmelian, Kh. – 334
- Tagore, R. – 163
- Tarontsi, S. – 345
- Taylor, Ed. – 238, 347
- Tekeyan, V. – 309, 386
- Telemaque – 239
- Teodik – 325, 383
- Teodorian, Sargis – 222, 277, 281, 282, 348, 354
- Teryan, Vahan – 224, 337
- Terzian, A. – 242, 333, 387
- Torosian, Fr. Hovhannes – 229
- Toumanyan, Hovhannes – 224, 245, 307-309, 324, 329, 337, 339, 344-346, 349, 350, 379, 387
- Towma Artsrouni – 289
- Trelawny, Edward John – 241
- Tsaturyan, A. – 308, 386
- Usher, Primate – 303, 359
- Vardan Areveltsi (Vardan Gandzaketsi, Vardan the Great, Monk Vardan) – 293
- Vardan Aygektsi – 295, 297
- Varoujan, Daniel – 224, 337
- Veramshabuh – 273
- Veselovskaya, Alexandra - 254
- Veselovsky, Alexey – 221, 253, 320, 388
- Veselovsky, Yuri – 221, 231 232, 252-254, 273, 320, 332, 388
- Viazemsky, P. A. – 337
- Vinogradov, Anatoly – 221, 252, 255, 388
- Virgil – 240, 250
- Voigner-Marshall, Jacqueline – 267-269, 388
- Vorberian, Rouben – 221, 224, 241, 251, 266, 271, 308, 309, 312, 319, 325-331, 337, 340, 349, 388
- Wallace, Irving – 252, 255-260, 332, 378, 383, 388
- Watson, William – 272
- Whiston, William – 284
- Whistons, Whiston brothers (George and William) – 284, 285, 299, 300, 303, 353, 359
- Yardemian, Fr. Dajad – 227, 231, 334, 335, 389
- Yeritsiants, A. - 286, 389
- Yorga, N. – 335
- Zakaria Sarkawag (Deacon) – 289
- Zarbhanalian, G. – 222, 246, 284, 287, 289, 297, 299, 303, 320, 332, 386
- Zardaryan, Vahan – 282, 389
- Zekeyan, Levon – 231
- Zhirmounsky, Victor – 252, 255, 389
- Zohrabian, Hovhannes (Zohrab) – 283, 284, 288, 389

ԱՆԱՅԻՏ ԲԵՔԱՐՅԱՆ

ԲԱՅՐՈՆԸ ԵՎ ՀԱՅ ԻՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

[Հայերեն և անգլերեն]

Անգլ. թարգմանիչ՝ Լ. Բեքարյան
Տեխ. խմբագիր՝ Վ. Ջադայան
Կազմի ձևավորումը՝ Գ. Սարոյանի
Համ. ձևավորումը՝ Ա. Աղուզումցյանի

Չափսը՝ 60x84 1/16:
Տպագր. 25.25 մամուլ:
Տպաքանակը՝ 300 օր.:

.

ԵՊՀ հրատարակչություն, Երևան, Ալ. Մանուկյան 1

**Գալուստ Կիլպենկեան հիմնարկութեան հայկական մատենաշարով
Երևանի պետական համալսարանի հրատարակչությունը լույս է
ընծայել հետևյալ գրքերը**

1. **Թ. Հակոբյան, Ստ. Մելիք-Բախշյան, Յ. Բարսեղյան** - Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հատոր 3, 1998:
2. **Թ. Հակոբյան, Ստ. Մելիք-Բախշյան, Յ. Բարսեղյան** - Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հատոր 4, 1998:
3. **Թ. Հակոբյան, Ստ. Մելիք-Բախշյան, Յ. Բարսեղյան** - Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հատոր 5, 2001: (Բառարանը 2002 թ. արժանացել է ՀՀ նախագահի մրցանակին՝ «Մարդկային զարգացման և հումանիտական արժեքների, այդ թվում՝ հումանիտար գիտությունների զարգացման բնագավառում ձեռք բերված նվաճումների համար»):
4. **Ստեփանոս Տարոնեցի Ասողիկ** - Տիեզերական պատմություն (աշխարհաբարի վերածեց Վ. Վարդանյանը), 2000 թ.:
5. **Հրաչյա Գաբրիելյան** - Հայկական լեռնաշխարհը, 2000 թ.:
6. **Ալեքսանդր Մարգարյան** - Հայերենի հոլովները, 2000 թ.:
7. Նահապետ Զուչակի բանաստեղծական աշխարհը, աշխատասիրությամբ ակադեմիկոս **Հրանտ Թամրազյանի**, Եր., 2001 թ.:
8. Շարական (ժողովածու) - Աշխարհաբարի վերածեցին **Ա. Մադոյանը և Գ. Մադոյանը**, 2001 թ.:
9. **Հրաչյա Միրզոյան** - Հովհաննես Մրքուզ Ջուղայեցի, 2001 թ.:
10. **Ռուբեն Ղազարյան** - Միջին գրական հայերենի բառապաշարը, 2001 թ.:
11. **Բաբկեն Հարությունյան** - Մեծ Հայքի վարչա-քաղաքական բաժանման համակարգը ըստ «Աշխարհացոյցի», 2001 թ.:
12. **Վարդան Արևելցի** - Տիեզերական պատմություն (աշխարհաբարի վերածեց Գ. Թոսունյանը), 2001 թ.:
13. **Գևորգ Մադոյան** - Գրիգոր Անավարզեցին շարականագիր, 2001 թ.:
14. **Գևորգ Աբգարյան** - Հայ տպագրության նախապատմություն, 2001 թ.:
15. **Փայլակ Անթապյան** - Հովհաննես սարկավագ Իմաստասեր, 2001 թ.:
16. **Յոզեֆ Կարստ** - Կիլիկյան հայերենի պատմական քերականություն, 2001 թ.:
17. **Ռաֆայել Մաթևոսյան** - Կուբան ապագայի որոնումներում. իրադարձություններ և դասեր, 2001 թ.:

18. **Խաչիկ Բադիկյան** - Ուսումնական դարձվածաբանական բառարան, 2002 թ.:
19. **Հրաչյա Գաբրիելյան** - Հայոց բնաշխարհը (դասագիրք), 2002 թ.:
20. **Էդուարդ Աղայան** - Լեզվաբանական հետազոտություններ, 2003 թ.:
21. **Արտակ Մովսիսյան** - Նախամաշտոցյան Հայաստանի գրավոր մշակույթը, 2003 թ.:
22. **Հրաչյա Աճառյան** - Քննություն Կիլիկիայի բարբառի, 2003 թ.:
23. **Պիոն Հակոբյան** - Գիտական ուսումնասիրություններ, 2003 թ.:
24. **Աշոտ Սուքիասյան** - Հայոց լեզվի հոմանիշների բացատրական բառարան (2004 թ. արժանացել է ՀՀ նախագահի մրցանակին՝ «Մարդկային զարգացման և հումանիստական արժեքների, այդ թվում՝ հումանիտար գիտությունների զարգացման բնագավառում ձեռք բերված նվաճումների համար»), 2003 թ.:
25. **Երջանիկ Գևորգյան** - Հայոց շարժումային լեզվի բացատրական բառարան (Շարժութարան), արժանացել է Վահան Թեքեյան մրցանակի, 2003 թ.:
26. **Հայրիխ Հյուբշման** - Հայերենի քերականություն, առաջին մաս, Հայերենի ստուգաբանություն, 2003 թ.:
27. **Հայրիխ Հյուբշման** - Հայագիտական ուսումնասիրություններ, 2004 թ.:
28. **Ալեքսանդր Մարգարյան** - Հայոց լեզվի քերականություն (Ձևաբանություն) 2004 թ.:
29. **Ռամազ Գորգաձե** - Հայերեն-վրացերեն զրուցարան, 2004 թ.:
30. **«Ժուռնալ Ազիատիկ»** հանդեսի հայագիտական նյութերի ծանոթագրված մատենագիտություն, 2004 թ. (ռուսերեն):
31. **Հրաչյա Աճառյան** - Հայոց պատմություն, հյուսված ընդհանուր պատմության հետ, 2004 թ.:
32. **Յովհաննես Սարկալազ Իմաստասեր** - Լուծմունք «Սահմանաց գրոց», 2004 թ.:
33. **Սանդրո Սարդարյան** - Հայաստանը քաղաքակրթության օրրան, 2004 թ.:
34. **Կարեն Իզաբաշեան** - Աւարայրի ճակատամարտից դեպի Նուարսակի պայմանադրութիւնը, 2005 թ.:
35. **Հարություն Դելլալյան** - Ժողովածու, 2005 թ.:
36. **Բախտիար Հովակիմյան** - Հայոց ծածկանունների բառարան, 2005 թ.:
37. **Գառնիկ Անանյան** - Ակնարկներ հայոց հին և միջնադարյան հրապարակախոսության, 2005 թ.:
38. **Վահան Տեր-Ղևոնդյան** – Կիլիկյան Հայաստանը և Մերձավոր Արևելքի արաբական երկրները (1145-1226 թթ.), 2005 թ. (ֆրանսերեն):
39. **Գառնիկ Ստեփանյան** – Երզնկա (Հնագույն դարերից մինչև մեր օրերը), 2005 թ.:
40. **Հրաչյա Աճառյան** - Լիակատար քերականություն հայոց լեզվի համեմատությամբ 562 լեզուների. Իմաստաբանություն, Բառաքնություն, Շարահյուսություն, 2005 թ.:

41. Օտար աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին. 16-րդ հատոր: Արաբ մատենագիրներ Թ-ժ դարեր: Ներածությունը և բնագրերից թարգմանությունները **Արամ Տեր-Ղևոնդյանի**, 2005 թ.:
42. **Սահակ Բագյան** - Խաչատուր Աբովյանը առակախոս-բանաստեղծ և դրամատուրգ, 2005 թ.:
43. **Ռամազ Գորգածե** - Վրացերեն-հայերեն բառարան, 2005 թ.:
44. **Պավել Շարաբխանյան** - Հանգաբանություն, 2005 թ.:
45. **Ռուբեն Ղազարեան** - Գրաբարի հոմանիշների բառարան, 2006 թ.:
46. Գրիգոր Ջօիրապը ժամանակակիցների յուշերում եւ վկայություններում: Աշխատասիրութեամբ **Ալբերտ Շարուրեանի**, 2006 թ.:
47. **Նիկողայոս Աղոնց** - Երկեր, հինգ հատորով, հատոր Ա, Պատմագիտական ուսումնասիրություններ (հրատ. պատրաստեց Պ. Հովհաննիսյանը), 2006 թ.:
48. **Հ. Պողոս Գոճանեան** - Ուղեցոյց դասական ուղղագրութեան, 2006 թ.:
49. **Հայկազ ժամկոչյան** - Հայ ժողովրդի պատմություն, 2006 թ.:
50. Հայ հմայական և ժողովրդական աղոթքներ: Աշխատությամբ **Ս. Հարությունյանի**, 2006 թ.:
51. **Սաթենիկ Գեջյան** - Անի: Մատենագիտություն, 2006 թ.:
52. **Հարություն Մ. Վենետիկյան, Զեքալդ Ա. Ուորֆիլդ** - Համաշխարհային առևտրի ֆինանսավորում, 2006 թ.:
53. **Շահե Արքեպիսկոպոս Աճնեան**, Հայերեն Աստուածաշունչը, 2006 թ.:
54. LA MINIATURE ARMENIENNE - Collection du Matenadaran, 2006 թ., «Նաիրի» հրատարակչության հետ համատեղ
55. Արևելագիտության հարցեր (Հոդվածների ժողովածու, հատոր VI), 2006 թ.:
56. **Հակոբ Սիմոնյան** - Վերին նավեր, գիրք Ա, (1976-1990 թթ. պեղումների արդյունքները), 2006 թ.:
57. **Նիկողայոս Աղոնց** - Երկեր, հինգ հատորով, հատոր Բ, Պատմա-բանասիրական ուսումնասիրություններ (հրատ. պատրաստեց Պ. Հովհաննիսյանը), 2006 թ.:
58. **Լիլիթ Զաքարյան** - Աղջոց սուրբ Ստեփանոս, 2007 թ.:
59. **Ալբերտ Խառատյան** - Կոստանդնուպոլսի հայ գաղթօջախը (XV-XVII դարեր), 2007 թ.:
60. **Մատենագիրը Հայոց** - մատենաշար, Զ հատոր, Ը դար, տպագրվել է Անթիլիասում (Լիբանան), 2007 թ.:
61. **Մատենագիրը Հայոց** - մատենաշար, Է հատոր, Ը դար, տպագրվել է Անթիլիասում (Լիբանան), 2007 թ.:
62. **Մատենագիրը Հայոց** - մատենաշար, Ը հատոր, Շարական, տպագրվել է Անթիլիասում (Լիբանան), 2007 թ.:
63. **Հայ ժողովրդի պատմության քրեստոմատիա** (Հնագույն ժամանակներից մինչև Բ. հ. 298 թվականը), հատ. 1, 2007 թ.:

64. **Ռուբեն Ղազարեան, Հենրիկ Ավետիսեան** - Նորայայտ բառեր գրաբարում, 2007 թ.:
65. **Ֆելիքս Հայրապետյան** - Ֆենոլոգիայի հայերեն-ռուսերեն-անգլերեն բացատրական բառարան, 2007 թ.:
66. **Յուզակ ձեռագրաց** Մաշտոցի անուան Մատենադարանի, հատոր Գ, (կազմող Արմեն Մալխասեան), 2007 թ.:
67. **Դենի դը Ռուժոն** - Սերը և Արևմուտքը (թարգմ. Ալ. Թովչյանի), 2007 թ.:
68. **Սերոբ Ղազարյան** - Հայոց լեզվի պատմություն, 2007 թ.:
69. **Լաւրենտի Յովհաննիսեան** - Հայ թարգմանական գրականութեան բառապաշարը (V դար), Ազգային Մատենադարան, հ. ՄԽ, 2007 թ.:
70. **Համաստեղ** - Մոռացված էջեր, հատոր Դ, 2007 թ.:
71. **Գրիգոր Միքայելյան** - Կիլիկիայի հայկական պետության պատմություն, 2007 թ.:
72. **Նիկողայոս Ադոնց** - Երկեր, հինգ հատորով, հատոր Գ, Հայերենագիտական ուսումնասիրություններ (հրատ. պատրաստեց Պ. Հովհաննիսյանը), 2008 թ.:
73. **Անլիտա Դուլխանյան** - Ֆրեդերիկ Ֆեյդին հայագետ, 2008 թ.:
74. **Ստեփան Պողոսյան** – Հայոց ցեղասպանության պատմություն, հատ. 1, 2008 թ.:
75. **Ժիրայր Անանյան** - Պիեսներ, Ընտրանի, 2008 թ.:
76. **Մատենագիրք Հայոց** - մատենաշար, Թ հատոր, Թ դար, տպագրվել է Անթիլիասում (Լիբանան), 2008 թ.:
77. **Մատենագիրք Հայոց** - մատենաշար, ԺԲ հատոր, Ժ դար Գրիգոր Նարեկացի, տպագրվել է Անթիլիասում (Լիբանան), 2008 թ.:
78. **Մատենագիրք Հայոց** - մատենաշար, ԺԳ հատոր, Գանձեր I մաս, տպագրվել է Անթիլիասում (Լիբանան), 2008 թ.:
79. **Մատենագիրք Հայոց** - մատենաշար, ԺԴ հատոր, Գանձեր II մաս, տպագրվել է Անթիլիասում (Լիբանան), 2008 թ.:
80. **Խաչիկյան Լևոն** - Աշխատություններ, հատոր Գ, («Նաիրի» հրատարակչության հետ համատեղ), 2008 թ.:
81. **Հարությունյան Հ. Մ.** - Նոր Բայազետի գավառը 1828-1913 թթ., 2008 թ.:
82. **Գրիգոր Ղափանցյան** - Արմատական բառարանի առթիվ դիտողություններ, Ара Прекрасный мифотворческого образа у армян, 2008 թ.:
83. **Բաբկեն Հարությունյան** - Խորհրդահայ թատրոնի տարեգրություն, հատոր III, 2008 թ.:
84. **Վահրամ Ղարախանյան** - «Գալուստ Կյուլպենկյան» հիմնարկության հայանապատ գործունեությունը. 1956-2006 թթ., 2008 թ.:
85. **Ավետիք Իսահակյան** - Երկերի լիակատար ժողովածու, հատոր IV - Պոեմներ, 2008 թ.:
86. **Հրաչյա Հարությունյան** - Շուշի, XVIII-XIX դդ. տապանագրեր, 2008 թ.:

87. **Գառնիկ Ստեփանյան** - Ակնարկներ սփյուռքահայ թատրոնի պատմության, Գիրք 2, Ամերիկահայ թատրոնի պատմություն, 2008 թ.:
88. **Մայր ցուցակ** հայերեն ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի, հատոր Դ., 2008 թ.:
89. **Ալեքնեզեան Նարեկ եպս.** - Հայաստանեայց առաքելական եկեղեցւոյ պատասխանները ոչ-ուղղափառ առարկութիւններու, 2009 թ.:
90. **Հրաչիկ Սիմոնյան** - Հայերի զանգվածային կոտորածները Կիլիկիայում (1909 թ. ապրիլ), 2009 թ.:
91. **Ստեփան Մելիք-Բախշյան** - Հայոց պաշտամունքային վայրեր, 2009 թ.:
92. **Աշոտ Սուքիասյան** - Հայոց լեզվի հոմանիշների բացատրական բառարան, 2009 թ.:
93. **Ստեփան Պողոսյան** - Հայոց ցեղասպանության պատմություն, հ. 2, «Հայաստան» հրատարակչության հետ համատեղ, 2009 թ.:
94. **Պերճ Զեթունցյան** - Ապրենք տասը պատվիրաններով, 2009 թ.:
95. **Հակոբ Չոլաքյան** - Քեսապի բարբառը, 2009 թ.:
96. **Հրանտ Թամրազյան** - Երկեր, հ. 2, 2009 թ.:
97. **Արամ Բարլեզիզյան** - Հայերեն - ֆրանսերեն բառարան, 2009 թ.:
98. **Հրաչիկ Սիմոնյան** - Ազատագրական պայքարի ուղիներում, գիրք III, 2009 թ.:
99. **Գառնիկ Ստեփանյան** - Մղձավանջային օրեր, 2009 թ.:
100. **Արամ Սիմոնյան** - Ջանգեզուրի գոյամարտը, 2010 թ.:
101. **Հիլտա Գալֆայեան-Փանոսեան** - Արեւմտահայ գրական լեզուի ուսումնական ձեռնարկ, 2009 թ.:
102. **Գուրգեն Մահարի** - Սիբիրական, 2009 թ.:
103. **Ռուբեն Ղազարյան, Հենրիկ Ավետիսյան** - Միջին հայերենի բառարան, երկրորդ հրատարակություն, 2009 թ.:
104. **Հրաչյա Աճառյան** - Պոլսահայ անգիր բանախոսություն, 2009 թ.:
105. Մատենագիրք Հայոց - մատենաշար, Ժ հատոր, Նարեկյան դպրոց, տպագրվել է Անթիլիասում (Լիբանան), 2009 թ.:
106. **Նիկողայոս Արոնց** - Երկեր հինգ հատորով, հատոր Դ, 2009 թ.:
107. **Մայր ցուցակ** հայերեն ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի, հատ. Ե, «Նաիրի» հրատարակչության հետ համատեղ, 2009 թ.:
108. **Հակոբ Մանանդյան** - Երկեր, Բանասիրական ուսումնասիրություններ, հատոր Է, 2010 թ.:
109. **Արման Եղիազարյան** - Արաբական խալիֆայության Արմինիա վարչական շրջանը (Պատմաաշխարհագրական ուսումնասիրություն), 2010 թ.:
110. **Ռուբեն Ղազարյան** - Լեզվաբանական ուսումնասիրություններ, 2010 թ.:
111. **Ստեփան Մալխասեանց** - Հայերեն բացատրական բառարան, չորս հատորով, հատոր I (Ա-Ե), 2010 թ.:
112. **Ստեփան Մալխասեանց** - Հայերեն բացատրական բառարան, չորս հատորով, հատոր II (Զ-Կ), 2010 թ.:

113. **Ստեփան Մալխասեանց** – Հայերէն բացատրական բառարան, չորս հատորով, հատոր III (Յ-Ո), 2010 թ.:
114. **Ստեփան Մալխասեանց** - Հայերէն բացատրական բառարան, չորս հատորով, հատոր IV (Չ-Ֆ), 2010 թ.:
115. Համակուրսեցի բանասերներ. Վաթուռականների հիսնամյակը (հրատ. պատրաստեց **Վ. Գաբրիելյանը**), 2010 թ.:
116. **Հրանտ Թամրազյան** - Երկեր, հատոր 3, 2010 թ.:
117. **Հրաչիկ Սիմոնյան** - Ազատագրական պայքարի ուղիներում, հատոր 4, 2010 թ.:
118. **Մատենագիրը Հայոց** - մատենաշար, ԺԱ հատոր, X դարի պատմիչներ, տպագրվել է Անթիլիասում (Լիբանան), 2010 թ.:
119. **Մատենագիրը Հայոց** - մատենաշար, ԺԵ հատոր, X դարի պատմիչներ, գիրք Բ, 2011 թ.:
120. **Էդուարդ Աթայան** - Նշան, համակարգ, հաղորդակցում, հոդվածների ժողովածու՝ նվիրված Էդ. Աթայանի հիշատակին, 2011 թ.:
121. **Ստեփան Պողոսյան** – Հայոց ցեղասպանության պատմություն, III հատոր, 2011 թ.:
122. **Վանիկ Սանթրոյան** – Չեր ընծայագրի հետքերով, ինքնալրագիտարան երկու հատորով, հատոր I (Ա-Կ), պատվակալ խմբագիր՝ Ջավեն Եկավյան, 2011 թ.:
123. **Ավետիք Իսահակյան** - Երկերի լիակատար ժողովածու, Անտիպ և Ինտնսիու տպագրված բանաստեղծություններ, հատ. II, 2011 թ.:
124. **Արման Եղիազարյան** – Հայ Բագրատունիների տերությունը (885-908 թթ.), Պատմաաշխարհագրական ուսումնասիրություն, 2011 թ.:
125. **Հակոբ Մանանդյան** - Երկեր, հատոր Ը, Բնագրագիտական աշխատություններ, 2011 թ.:
126. **Պետրոս Բեդիրյան** –Հայերեն դարձվածքների ընդարձակ բացատրական բառարան, 2011 թ.:
127. Հայ ժողովրդի պատմության քրեատոմատիա (III դարի վերջերից մինչև IX դարի կեսերը), հատ. 2, 2011 թ.:
128. Ամոքիչ խմանքի աշխատանքային ձեռնարկ, 2011 թ.:
129. Մատենագիրը Հայոց – մատենաշար, ԺԵ հատոր, X դարի պատմիչներ, գիրք Բ, տպագրվել է Անթիլիասում (Լիբանան), 2012 թ.:
130. **Հարությունյան Հ. Մ.** - Նոր Բայազետի գավառը 1914-1920 թթ.:
131. **Hrachik Simonyan** –The Destruction of Armenians in Cilicia, April 1909, London, 2012:
132. **Ռուբեն Ղազարեան** - Գրաբարի դարձուածաբանական բառարան, 2012 թ.:
133. **Հասմիկ Ստեփանյան** – Հայերի ներդրումն Օսմանյան կայսրությունում, 2012 թ.:

134. **Նիկողայոս Ադոնց** - Երկեր հինգ հատորով , հատոր Ե, Հայ-բյուզանդական ուսումնասիրություններ (հրատ. պատրաստեց Պ. Հովհաննիսյանը), 2012 թ.:
135. **Բաբկեն Հարությունյան** – Վահրամ Փափազյան. կյանքի և ստեղծագործության տարեգրություն 1888-1968, 2012 թ.:
136. **Բախտիար Հովակիմյան** – Շեքսպիրը հայ թատրոնում, 2012 թ.:
137. **Վանիկ Սանթրյան** – Ձեր ընծայագրի հետքերով, ինքնալրագիտարան երկու հատորով, հատոր II (Հ-Ֆ), պատվակալ խմբագիր՝ Զավեն Եկավյան, 2012 թ.:
138. **Նիկողայոս Ադոնց** - Երկեր, հատոր Զ (լրացուցիչ), Հրապարակախոսություն, կազմող՝ Պետրոս Հովհաննիսյան, 2012 թ.:
139. **Ներսես Շնորհալի** - Հաւատով խոստովանիմ (աղոթք 36 լեզվով), 2012 թ.:
140. Մատենագիրք Հայոց – մատենաշար, ԺԶ հատոր, ԺԱ դար, 2013 թ.:
141. Մովսես Խորենացի. Մատենագիտություն (կազմ.՝ Պ. Հովհաննիսյան), 2013 թ.:
142. **Հրաչիկ Սիմոնյան** - Ազատագրական պայքարի ուղիներում, հատոր 5, 2013 թ.:
143. **Արսէն Ղազիկեան** – Հայկական նոր մատենագիտութիւն եւ հանրագիտարան հայ կեանքի, առաջին հատոր Ա-Մ, 2013 թ.:
144. **Հրանտ Թամրազյան** - Երկեր, հատոր Դ («Նաիրի» հրատարակչության հետ համատեղ), 2013 թ.:
145. **Սարգիս Ալեմյան** - Հուշեր, 2013 թ.:
146. Ռուբեն Ղազարյան. Կենսամատենագիտություն, կազմ.՝ Ն. Դիլբարյան, 2013 թ.:
147. **Թորոս Թորամանյան** – Նյութեր հայկական ճարտարապետության պատմության, 2013 թ.
148. **Գառնիկ Ստեփանյան** – Հրաչյա Աճառյան. Կյանքը և գործը, 2013 թ.:
149. **Անահիտ Բեքարյան** – Բայրոնը և հայ իրականությունը [հայերեն և անգլերեն], 2013 թ.: